

คำปรารภ

ในประเทศไทยปัจจุบัน การศึกษาปริยัติธรรมฝ่ายนักธรรม บาลี และพระอภิธรรมมีความแพร่หลายมากกว่าก่อน พุทธศาสนิกชนจำนวนมากสนใจใฝ่รู้พุทธธรรมด้วยเห็นว่าเป็นคำสอนแนะนำวิธีพ้นทุกข์ในชีวิต โดยคลายความยึดมั่นในตัวตน สันโดษกับสิ่งที่มีอยู่และสามารถหาได้โดยสุจริต นอกจากนี้ การปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนาก็เป็นที่นิยมเช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่ามีกลุ่มข้าราชการ พ่อค้า และประชาชนจำนวนมากให้ความสนใจเข้าอบรมหลักสูตรวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่อง นับว่าเป็นนิมิตที่ดีของความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนาในฝ่ายปฏิบัติ

หลักการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลुพระนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธอยู่ที่การเจริญวิปัสสนา อันเป็นแนวทางในการอบรมจิตเจริญสติ เพื่อพัฒนาสมาธิและปัญญา โดยเหตุที่ข้าพเจ้าเห็นว่าหนังสือที่อธิบายหลักการเจริญวิปัสสนาในเชิงวิชาการตามแนวของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกายังมีไม่มากในเมืองไทย ดังนั้น จึงมอบหมายให้พระคันธสาราภิงศ์ แห่งวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ดำเนินการแปลหนังสือวิปัสสนานัยโดยพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาสี จังหวัดอย่างกุ้ง ประเทศเมียนมาร์ ซึ่งเป็นหนังสือที่มีความสมบูรณ์พร้อมอธิบายไม่ทอดทิ้งบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา-ฎีกา และผ่านการตรวจสอบจากการปฏิบัติด้วยตนเองของผู้เขียน ทั้งนี้เพื่อให้ศาสนิกชนผู้สนใจใฝ่ต่อการ

ศึกษาได้เข้าใจหลักการปฏิบัติอย่างถ่องแท้ตรงตามพุทธานุญาต และเพื่อ
เป็นหลักสูตรเรียนของนิสิตนักศึกษาประกาศนียบัตรวิปัสสนาภาวนา และ
ปริญญาโทพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา ณ มหา-
วิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส
นครปฐม

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจทานแก้ไขสำนวนแปลเป็นตอนๆ ไปตั้งแต่ต้น
จนจบ เห็นว่าท่านผู้แปลได้ดำเนินการแปลและเรียบเรียงอย่างสละสลวย
กระจ่างชัดเจน มีหลักฐานอ้างอิงจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา
ครบถ้วนบริบูรณ์ จึงขออนุโมทนากุศลจิตของพระคันธสาราภิวังศ์ผู้แปล
และเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ และผู้อุปถัมภ์การจัดทำต้นฉบับและการจัด
พิมพ์เผยแพร่ไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย และหวังว่าท่านผู้อ่านจะได้รับประโยชน์
ตามสมควร

(พระพรหมโมลี)

คำนำ

ในราว ๖๐ ปีก่อน การอธิบายความในหลักธรรมบางเรื่องโดยผู้สอนฝ่ายปริยัติและฝ่ายปฏิบัติในพมามีความขัดแย้งกัน ผู้สอนปริยัติอ้างว่าอีกฝ่ายสอนปฏิบัติไม่รู้ปริยัติเหมือนการเดินทางโดยไม่มีแผนที่ ทำให้เดินผิดทาง ขณะที่ผู้สอนปฏิบัติก็กล่าวถึงอีกฝ่ายว่าเพียงอ่านจากตำรา ไม่ได้ลงมือปฏิบัติเอง ทำให้ไม่เข้าใจอย่างถ่องแท้ ด้วยเหตุนี้ แนวทางในการเจริญวิปัสสนาจึงไม่แพร่หลาย และจำกัดอยู่เพียงในบางกลุ่มที่ปฏิบัติตามแนวทางที่กลุ่มนั้นเห็นด้วย

ต่อมาพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อัครมหาบัณฑิตผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมและอักษรศาสตร์ ได้ตระหนักถึงปัญหานี้ หลังจากท่านได้ผ่านการปฏิบัติธรรมเป็นเวลา ๔ เดือนและเห็นผลด้วยตนเอง จึงเขียนหนังสือ *วิปัสสนานัย* เพื่อผสานความรู้ภาคปริยัติและประสบการณ์ทางปฏิบัติให้สอดคล้องเข้ากัน โดยยกหลักฐานจากพระไตรปิฎก คัมภีร์ปฏิสัมภีทามรรค คัมภีร์วิสุทธิมรรค และอรรถกถาฎีกาอื่นๆ มาอ้างอิงในการอธิบายหลักปฏิบัติ ตามที่ครูบาอาจารย์ได้วางแนวทางการสอนวิปัสสนาภาวนาไว้ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจและสามารถปฏิบัติธรรมจนกระทั่งบรรลุมรรค ผล นิพพาน อันเป็นจุดมุ่งหมายของชาวพุทธ

โดยเหตุที่ตำราเล่มนี้เพียบพร้อมไปด้วยหลักการและกระบวนการ จึงเปรียบเหมือนเสื้อผ้าที่ตัดเย็บดีแล้วพร้อมให้นำมาสวมใส่ได้ทันที ขณะ

ที่แนวทางปฏิบัติ ของบางสำนักก็มีเพียง *หลักการ* แต่ขาด *กระบวนการ* เปรียบได้กับชิ้นผ้าที่วางไว้ให้นำไปตัดเย็บเองเพื่อการสวมใส่ ดังนั้น เมื่อตำราเล่มนี้ได้รับการจัดพิมพ์เผยแพร่ที่ประเทศพม่า ก็ได้รับความนิยมจากผู้อ่านอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะผู้ที่ได้ศึกษาพระอภิธรรมมาแล้วจะเข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

หนังสือเล่มนี้มี ๒ ภาค ผู้แปลได้ดำเนินการแปลภาคที่ ๑ ในพุทธศักราช ๒๕๔๘ ฉบับแปลนี้เป็นภาคที่ ๒ ว่าด้วยเส้นทางสู่โสฬสญาณและวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ และฉบับแปลนี้เคยมีผู้แปลเป็นไทยแล้ว คือ อาจารย์จำรูญ ธรรมดา ตั้งชื่อหนังสือตามภาษาพม่าว่า *วิปัสสนา* ซึ่งต่อมาได้รับการจัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ เนื่องในงาน ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) ๘ พฤศจิกายน ๒๕๔๖ โดยเปลี่ยนชื่อเป็น *หลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน* ส่วนฉบับแปลนี้ใช้ชื่อว่า *วิปัสสนา* ตามชื่อบาลีเดิมที่ท่านผู้แต่งได้กล่าวไว้ในคำนำของคัมภีร์

อนึ่ง แม้ว่าสำนักกรรมฐานมหาสีและสำนักสาขาจะเป็นที่รู้จักว่าเป็น *สายพองยุบ* ก็ได้สอนให้ระลึกรู้สภาวะพองยุบเท่านั้น เพราะคนที่หายใจสั้นมักตามรู้สภาวะพองยุบได้ไม่ชัดเจน จึงสอนให้ระลึกรู้สภาวะปัจจุบันที่ปรากฏชัดในแต่ละขณะ เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน สภาวะสัมผัส เวทนา จิต และสภาวะธรรมการเห็นเป็นต้น การปฏิบัติตามแนวทางนี้จัดเป็นแนวทางปฏิบัติที่สมบูรณ์ที่สุดในปัจจุบันและเป็นที่นิยมอย่างกว้างขวางในพม่า ประเทศไทย และประเทศอื่นๆ

ผู้แปลได้แปลหนังสือนี้ตามคำแนะนำของพระพรหมโมลี(สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.) เพื่อเผยแพร่หลักการเจริญวิปัสสนาภาวนา ที่แสดงถึงความสอดคล้องกันของหลักปริยัติและปฏิบัติ ทั้งนี้เพื่อให้ชาวพุทธเข้าใจหลักการเจริญวิปัสสนาอย่างถูกต้อง และเป็นการสืบทรงพระพุทธศาสนา ที่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะไปตราบนานเท่านาน

ในการอ่านคัมภีร์แปลฉบับนี้ มีข้อชี้แจงดังต่อไปนี้

๑. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกัน เพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม

๒. ในส่วนอ้างอิง เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. สุ. ๒๕. ๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น อง. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึงอรรถกถา อังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลีและอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก

๓. ข้อความเชิงอรรถที่อ้างอิงไว้ถึงต้นฉบับภาษาพม่าพบในคัมภีร์ที่ทำนนำข้อความมาแสดงเป็นสารกโดยตรง ผู้แปลได้เพิ่มเติมเชิงอรรถอีกจำนวนมากเกี่ยวกับคัมภีร์ที่เอ่ยถึงทั้งหมด โดยมุ่งหมายให้ผู้อ่านสามารถติดตามสืบค้นจากต้นฉบับภาษาบาลีได้

ขอขอบคุณอาจารย์เทพพนม สุทธิมนิ ผู้ช่วยตรวจสภาวรรณ
ผศ.นงคันทน์ ศรีธนาอนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลให้สละสลวย และคุณ
เนาวนุช ไตรนรพงศ์ ผู้ช่วยตรวจปรับแก้คำผิด และช่วยตรวจทานความ
เรียบร้อยในฐานะผู้อ่านเพื่อให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น นอกจากนี้
ขออนุโมทนากุศลจิตของคุณสิทธิโชค ก้อนนาค เจ้าของภาพลายเส้นที่
อนุญาตให้นำภาพมาลงในหนังสือเล่มนี้

ขออนุโมทนากุศลจิต คุณประเสริฐ - สุวรรณ เตชะวิบูลย์ และ
ครอบครัว ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่าน
ผู้บริจาคทรัพย์เพื่อจัดพิมพ์ไว้เป็นสมบัติในวาระพระพุทธศาสนา ขอให้
ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้อาจมีความสุขสวัสดิ์ และเจริญ
รุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง คัมภีร์ที่ท่านทั้งหลายได้พิมพ์
เผยแพร่นี้เปรียบเสมือนประทีปที่จุดไว้ในที่มืดเหมือนการบอกทางแก่
คนหลงทางในป่าใหญ่ และเหมือนการหยายของที่คว่ำไว้จักเป็นไปเพื่อ
ประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน

ผู้แปลหวังว่าคัมภีร์นี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วย
เอื้อให้การเจริญวิปัสสนาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระคันธสารภิกขุ
(พระคันธสารภิกขุ)

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก			
วิ. มหาวี.	วินัยปิฎก มหาวีภงค	อง. ฉกภ.	อังคุตตรนิกาย ฉกภนิปาต
วิ. ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภงค	อง. สตตก.	อังคุตตรนิกาย สตตกนิปาต
วิ. มหา.	วินัยปิฎก มหาวคค	อง. อฏฺจก.	อังคุตตรนิกาย อฏฺจกนิปาต
วิ. จูฬ.	วินัยปิฎก จูฬวคค	อง. นวก.	อังคุตตรนิกาย นวกนิปาต
วิ. ป.	วินัยปิฎก ปรีวาวคค	อง. ทสก.	อังคุตตรนิกาย ทสกนิปาต
		อง. เอกาทสก.	อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
พระสุตตันตปิฎก		ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ
ที. สี.	ทีฆนิกาย สีลขันธ์วคค	ขุ. ฐ.	ขุทฺทกนิกาย ฐมฺมปาท
ที. มหา.	ทีฆนิกาย มหาวคค	ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ที. ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิภวคค	ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ม. มุ.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส	ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส	ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส	ขุ. เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ส. ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคค	ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ส. นี.	สํยุตฺตนิกาย นีทานวคค	ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ส. ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนธวคค	ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ส. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคค	ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทุเทส
ส. มหา.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคค	ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทุเทส
อง. เอกก.	อังคุตตรนิกาย เอกกนิปาต	ขุ. ปฏฺิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏฺิสมฺภิทามคค
อง. ทุก.	อังคุตตรนิกาย ทุกนิปาต	ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
อง. ติก.	อังคุตตรนิกาย ติกนิปาต	ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวส
อง. จตุกก.	อังคุตตรนิกาย จตุกกนิปาต	ขุ. จริยา	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก
อง. ปญจก.	อังคุตตรนิกาย ปญจกนิปาต	เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
		มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺห

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ. ธ.	อภิธัมมปิฎก ธัมมสังคณี
อภิ. วิ.	อภิธัมมปิฎก วิภังค์
อภิ. ธา.	อภิธัมมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธัมมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติ
อภิ. ก.	อภิธัมมปิฎก กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธัมมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธัมมปิฎก ปญฺจาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ. อ.	วินยปิฎก อฏฺฐกถา
ที. อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม. อ.	มขฺยนิมิกาย อฏฺฐกถา
สํ. อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ. อ.	องฺคฺตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย อฏฺฐกถา
ธมฺม. อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน. อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิตฺติวุตฺ.อ.	อิตฺติวุตฺก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ. อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน. อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต. อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร. อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี. อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา. อ.	ชาตก อฏฺฐกถา

มหานิ. อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จุพนิ. อ.	จุพนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ปฏฺธิสํ. อ.	ปฏฺธิสํภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป. อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พฺพุทฺธวํ. อ.	พฺพุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา. อ.	จริยาปิฎก อฏฺฐกถา
เนตฺติ. อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ. อ.	อภิธัมมปิฎก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธัมมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.	วชิรพฺพุติ
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนี
วิมติ.	วิมติวินทนี
กงฺขา. ฎี.	กงฺขาวิตฺตรณฎีกา
กงฺขา. นวฎี.	กงฺขาวิตฺตรณอภิณวฎีกา
ที. ฎี.	ทีฆนิกาย ฎีกา
สี. ฎี.	สีลกฺขนธวคฺค อภิณวฎีกา
ม. ฎี.	มขฺยนิมิกาย ฎีกา
สํ. ฎี.	สํยุตฺตนิกาย ฎีกา
องฺ. ฎี.	องฺคฺตฺตรนิกาย ฎีกา
วิสุทฺธิ. ฎี.	วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
มณิเมวฺชฺ.	มณิสารมณฺชฺสา
ขุทฺท. ฎี.	ขุทฺทลิกฺขนาฎีกา

สารบัญ

คำปรารภ		[๑]
คำนำ		[๓]
อักษรย่อชื่อคัมภีร์		[๗]
คันถรัมภะ		[๑๗]
คำเริ่มคัมภีร์		[๑๘]

ปริจเจทที่ ๕

ปริจเจทที่ ๕ เส้นทางโสฬสญาณ		๑
เส้นทางโสฬสญาณ		๓
การกำหนดขั้นพื้นฐาน		๗
วิธีเพิ่มระยะการกำหนดรู้		๒๐
สรุปวิธีปฏิบัติ		๒๓
วิธีกำหนดอย่างต่อเนื่อง		๒๔
วิธีเพิ่มอารมณ์การกำหนด		๔๒
การบรรลุพระนิพพาน		๕๒
การเข้าผลสมบัติ		๕๖
การทบทวนลำดับญาณ		๕๙
การปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลขั้นสูง		๖๑

แนวปฏิบัติและการหยั่งเห็นด้วยปัญญาในสทหาคามิผล	๖๒
แนวปฏิบัติและการหยั่งเห็นด้วยปัญญาในอนาคามิผล ...	๖๓
แนวปฏิบัติและการหยั่งเห็นด้วยปัญญาในอหัตตผล	๖๔
คำเชื้อเชิญ	๗๒
คำแนะนำ	๗๒

ปริจเฉทที่ ๖

ปริจเฉทที่ ๖ โสฬสญาณ	๗๕
----------------------------	----

ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ	๗๗
---------------------------------	----

ลำดับวิปัสสนาญาณ	๗๙
------------------------	----

นามรูปปริจเฉทญาณ และทิวฏฐิวิสุทธิ	๗๙
---	----

ญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ	๘๓
-------------------------------	----

ปัจจยปริคคหญาณ และกังขาวิตรณวิสุทธิ	๘๕
---	----

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๑	๘๖
---------------------------------------	----

การอนุมานรู้เหตุที่เป็นอดีตและอนาคต	๑๐๑
--	-----

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๒	๑๐๕
---------------------------------------	-----

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๓	๑๐๗
---------------------------------------	-----

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๔	๑๐๙
---------------------------------------	-----

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๕	๑๐๙
---------------------------------------	-----

วิปากวฏฐิที่เป็นผลในปัจจุบัน ๕	๑๑๓
--------------------------------------	-----

วิปากวัญที่เป็นผลในอนาคต ๕	๑๑๗
พระจุฬาสิตาบัน	๑๒๘
ภพของพระจุฬาสิตาบัน	๑๓๑
ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ	๑๓๓
สัมมสนญาณ และมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๓๕
อนิจจสัมมสนะ (การพิจารณาว่าไม่เที่ยง)	๑๔๒
ทุกขสัมมสนะ (การพิจารณาว่าเป็นทุกข์)	๑๔๕
อนัตตสัมมสนะ (การพิจารณาว่าไม่ใช่ตัวตน)	๑๔๖
ความปรากฏของอนัตตา	๑๔๓
อรรถกถาณัยที่นอกเหนือจากพระบาลี	๑๖๒
วิธีปรับอินทรีย์ ๙ ประการ	๑๖๓
การกำหนดรูปทางรูปสัตตกะ	๑๖๖
๑. การพิจารณาความยึดถือและปล่อยวาง	
(อาทานนิกเขปนัย)	๑๖๘
การยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปนาม	๑๗๐
๒. การพิจารณาความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย	
(วโยวฑฒัตถังคมนัย)	๑๗๕
๓. พิจารณารูปที่เกิดจากอาหาร (อาหารชรูป)	๑๘๒
๔. พิจารณารูปที่เกิดจากอุตุ (อุตุชรูป)	๑๘๔
๕. พิจารณารูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป)	๑๘๕

๖. พิจารณารูปที่เกิดจากจิต (จิตตชรูป)	๑๙๒
๗. พิจารณารูปธรรมดา (ธัมมตารูป)	๑๙๙
การกำหนดนามทางนามสัตตะกะ	๒๐๐

ญาณที่ ๔ อุทยัพพญาณ **๒๑๑**

อุทยัพพญาณและมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๑๓
ขณะปัจจุบัน และสันตติปัจจุบัน	๒๑๘
การอนุমানรู้ลักษณะเกิด ๒๕	
และลักษณะดับ ๒๕ โดยเหตุปัจจัย	๒๒๔
วิปัสสนูปกิเลส	๒๓๘
๑. แสงสว่าง	๒๔๑
๒. ญาณ	๒๔๖
๓. ปิติ	๒๔๖
๔. ปัสสัทธิ	๒๔๑
๕. สุข	๒๔๓
๖. อธิโมกษ์	๒๔๔
๗. ปัคคหะ	๒๔๔
๘. อุပ္ภูฐานะ	๒๔๕
๙. อุเปกขา	๒๔๖
๑๐. นิกันติ	๒๔๘
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๖๒

ญาณที่ ๕ ภังคญาณ		๒๖๓
ภังคญาณ และปฏิบัติพาญาณทัสสนวิสุทธิ		๒๖๕
ญาณที่ ๖-๘ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ		๒๘๕
ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ		
และปฏิบัติพาญาณทัสสนวิสุทธิ		๒๘๗
ญาณที่ ๙-๑๑ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขชาญาณ		
สังขารุเปกขญาณ		๓๐๑
มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขชาญาณ สังขารุเปกขญาณ		
และปฏิบัติพาญาณทัสสนวิสุทธิ		๓๐๓
อนิจจลักษณะ ๑๐		๓๑๐
ทุกขลักษณะ ๒๕		๓๑๓
อนัตตลักษณะ ๕		๓๑๖
ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ		๓๔๕
อนุโลมญาณ และปฏิบัติพาญาณทัสสนวิสุทธิ		๓๔๗
ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ		๓๕๗
โคตรภูญาณ		๓๕๙
ญาณที่ ๑๔-๑๕ มรรคญาณ ผลญาณ		๓๖๑
มรรคญาณ ผลญาณ และญาณทัสสนวิสุทธิ		๓๖๓

ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกชนญาณ ๓๘๓

ปัจจเวกชนญาณ ๓๘๕

- กิเลสที่ตนละได้แล้ว ๓๙๐
- องค์ประกอบของพระโสดาบัน ๔๑๑
- พระอริยะมีศรัทธาอันมั่นคง ๔๑๖
- พระอริยะมีศีลอันหมดจด ๔๒๓
- พระอริยะไม่รู้ว่าตนพ้นไปจากอบายแล้ว ๔๒๖
- มหาปัจจเวกขณะ ๗ ๔๓๕

การเข้าผลสมบัติ ๔๕๐

- อานิสงส์ของผลสมบัติ ๔๕๕
- ลักษณะของการเข้าผลสมบัติ ๔๕๖
- การตั้งอยู่ของผลสมบัติ ๔๖๐
- ความดับของรูปนามในผลสมบัติ ๔๖๒
- การออกจากผลสมบัติ ๔๖๖

นิพพานกถา ๔๗๒

- นิพพานไม่ใช่อภาวบัญญัติ ๔๗๙
- นิพพานตรงกันข้ามกับสังขาร ๔๘๔
- นิพพาน ๒ ประเภท ๔๘๗
- นิพพานเป็นอารมณ์ของมรรคผล ๔๙๔

ปริจเฉทที่ ๗

ปริจเฉทที่ ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘	๕๐๕
มหาวิปัสสนา ๑๘	๕๐๗
๑. อนิจจานุปัสสนา	๕๑๑
- เวลาปรากฏแห่งอนิจจานุปัสสนา.....	๕๒๔
- การละกิเลสด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ	๕๓๐
- อนุสัยที่นอนเนื่อง	๕๓๑
- อารัมมณานุสัย	๕๓๑
- สันตानานุสัย	๕๔๑
- เมื่อบุคคลรู้เห็นความไม่เที่ยงแล้วก็รู้เห็นความทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน	๕๔๗
๒. ทุกขานุปัสสนา	๕๔๕
๓. อนัตตานุปัสสนา	๕๖๑
๔. นิพพิทานุปัสสนา	๕๗๔
๕. วิราคานุปัสสนา	๕๗๖
๖. นิโรธานุปัสสนา	๕๗๘
๗. ปฏิณิสีตคคานุปัสสนา	๕๘๔
- มหาวิปัสสนา ๑๘ นับเข้าในอนุปัสสนา ๗	๕๘๘
๘. ขยานุปัสสนา	๕๙๖

๙. เวยานุปัสสนา	๕๙๙
๑๐. วิปริณามานุปัสสนา	๖๐๒
๑๑. อนิมิตตานุปัสสนา	๖๐๕
๑๒. อัปปณิหิตานุปัสสนา	๖๐๘
๑๓. สุญญตานุปัสสนา	๖๐๘
๑๔. อธิบัญญัติธรรมวิปัสสนา	๖๐๙
๑๕. ยถาภูตญาณทัสสนะ	๖๑๑
๑๖. อาทีนวานุปัสสนา	๖๑๒
๑๗. ปฏิสังขานุปัสสนา	๖๑๔
๑๘. วิวัฏฏานุปัสสนา	๖๑๖
คำสรุป	๖๑๙
นิคมกถา	๖๒๑
คำลงท้าย	๖๒๒
บันทึกท้ายเล่ม	๖๒๓
การละสักกายทิฐิของพระโสดาบัน.....	๖๒๕
ดัชนีค้นคำ	๖๒๙

คันถรัมภะ

๑. ตีโลกติลโก พุทฺโธ	สุทฺโธ สุทฺธคุณากโร
สติปญฺจานํ ภาเวนโต	ปตฺโต สมโพธิมุตตมํ.
๒. วิโมกฺขมคฺโค สทฺธมโม	สติปญฺจานสมณฺณโต
ตเม ปชฺชโชโต มคฺโค จ	สมมุพฺพหานํ พุรหาวเน.
๓. ภาวิตา สุตฺตมารทฺธา	สติปญฺจานภาวนา
เยน สงฺเขน โส สตถุ	ทายาโท สาสนชฺชโตโก.
๔. วิปสฺสนานโย ยวายํ	มหาสี เถเรน สงฺขโต
ปริยตฺติปฏฺธิปตฺติ-	กฺุสเลน สุธีมตา.
๕. สกฺกีกาญฺจกถาปาฬิ-	อนฺุโลเมน โส กโต
อุชฺช พฺยตฺโต อลํ ทาทุํ	ปฏฺธิปตฺตินยํ สุภํ.
๖. คุญฺญปการตํ ตสฺส	พระพรหมโมลิตี วิสสุโต
เถโร ทิสฺวาน อชฺชณฺณสิ	มมํ ตํ ปรีวตฺติตฺตํ.
๗. เตน พุทฺธสฺส ธมฺมสฺส	สงฺฆสฺส ครุณญจ เม
นโม กตฺวา สภาสาย	ปรีวตฺตยามิ สาธุกํ.

คนธสารากิวิโส

คำเริ่มคำม็กร

๑. พระพุทธเจ้าผู้ทรงเปรียบดังดิลกแห่งไตรโลก ผู้ทรงบริสุทธิ์ เป็นบ่อเกิดแห่งคุณธรรมอันบริสุทธิ์ ทรงเจริญสติปัฏฐานแล้วจึงบรรลุ สัมโพธิญาณอันสูงสุด

๒. พระสัทธรรมอันเป็นทางสู่ความหลุดพ้น มีชื่อว่า สติปัฏฐาน เป็นประทีปในที่มืด และเป็นหนทางของคนหลงทางในป่าใหญ่

๓. พระสงฆ์ได้ไต่อบรมปรารภการเจริญสติปัฏฐานไว้เป็นอย่างดี ท่านเป็นธรรมทายาทผู้เผยแผ่พระศาสนาของพระศาสดา

๔. พระเถระชื่อว่ามหาสี ผู้ทรงปัญญาเชี่ยวชาญในปริยัติและปฏิบัติ ได้ประพันธ์คำม็กรวิปัสสนาไว้

๕. คำม็กรนั้นประพันธ์ไว้โดยคล้อยตามพระบาลี อรรถกถา และฎีกา ตรงประเด็น ชัดเจน และแสดงวิธีปฏิบัติอันดีงาม

๖. พระเถระผู้ปรากฏสมณศักดิ์ว่า พระพรหมโมลี ได้เห็นว่า คำม็กรนี้อำนวยความสะดวก จึงมอบหมายให้ข้าพเจ้าแปลคำม็กรดังกล่าว

๗. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าขอหมั้นการพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และครูของตนแล้ว จักแปลด้วยภาษาไทยเป็นอย่างดี

พระคันธสาราภังค์

ปริเฉทที่ ๕
เส้นทางโสฬสญาณ

เอกายน์ ชาติขยнутทสสี่
มคค์ ปชานาติ หิตานุกมปี
เอเตน มคฺเคน ตรีสฺ ปุพฺเพ
ตรีสฺสนติ เย จ ตรนติ โอฆิ.

ส. มหา. ๑๙.๓๘๔.๑๔๖

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเห็นที่สุดคือความสิ้นชาติ
ทรงอนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูลทรงทราบหนทาง
สายเดียว ชนทั้งหลายในกาลก่อนข้ามห้วงสงสารด้วย
ทางนี้ ในอนาคตก็จักข้ามด้วยทางสายนี้ และในบัดนี้
ก็ข้ามอยู่ด้วยทางสายนี้

วิปัสสนา

(เล่ม ๒)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ปริเฉทที่ ๕

เส้นทางโสฬสญาณ

ผู้ปฏิบัติธรรมที่ประสงค์จะบรรลุมรรคผลนิพพานในปัจจุบันชาติ ควรตัดความกังวลเรื่องต่างๆ เช่น ที่อยู่ ตระกูลอุปฐาก (ผู้อุปถัมภ์ บัณฑิต ๔) การได้วัตถุสิ่งของอันเป็นเหตุให้เกิดความโลภ เป็นต้น ควรชำระศีลให้หมดจดก่อนลงมือปฏิบัติธรรม ดังกล่าวไว้ในปริเฉทที่ ๑ และควรน้อมจิตคิดว่าขอให้ศีลนี้ได้เป็นปัจจัยเพื่อการบรรลุมรรคญาณ

ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมสงสัยว่าตนอาจเคยได้หลุดล่วงเกินพระอริยบุคคล ก็ควรต้องขอขมาท่าน แต่ถ้าไปพบท่านไม่ได้ก็ให้กล่าวขอขมาต่อพระวิปัสสนาจารย์

[การขอขมาโทษนับเป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งของชาวพุทธ มีประโยชน์เพื่อให้สำรวมระวังในโอกาสต่อไปหรือเพื่อให้เกิดความสบายใจ ดังเช่นพระเจ้าอชาตศัตรูได้ขอขมาต่อพระพุทธเจ้าในเรื่องการปลงพระชนม์พระราชบิดา การพูดล่วงเกินพระอริยบุคคลเรียกว่า อริยุปวาท มีผลให้ไม่อาจบรรลุธรรมได้ในชาตินี้

เมื่อบุคคลได้ขอขมาพระอริยะแล้วจะช่วยให้วัฏจักรไม่เป็นอริยุปวาท แต่ยังคงได้รับผลกรรมจากการพูดไม่ดีแน่นอนเพราะวัฏจักรไม่ได้สำเร็จลงแล้ว โทษนั้นมิได้หายไปด้วยการขอขมา เพียงแต่เบาบางลงเพราะปราศจากอปรเจตนาคือเจตนาหลังทำกรรม]

ต่อจากนั้น ควรมอบถวายร่างกายนี้แด่พระพุทธเจ้าเพื่อตัดความเยื่อใยในร่างกายและชีวิต ทำให้ไม่เกิดความสะดุ้งกลัวเวลาที่มีอารมณ์ที่น่ากลัวปรากฏขึ้นขณะปฏิบัติธรรม และควรมอบถวายร่างกายนี้แด่พระวิปัสสนาจารย์เพื่อให้ท่านอบรมสั่งสอนได้เต็มที่โดยไม่ต้องเกรงใจ หากปฏิบัติตามคำแนะนำของอาจารย์อย่างเคร่งครัด แม้จะมีได้มอบกายก็สามารถประสบความสำเร็จในการปฏิบัติได้เช่นเดียวกัน

[การมอบถวายร่างกายของตนแด่พระพุทธเจ้าและพระวิปัสสนาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นลำดับว่า

อิม่าห์ ภควา อุตตมาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ^๑

“ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ขอมอบร่างกายนี้แด่
พระองค์”

อิม่าห์ ภนฺเต อุตตมาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ^๒

“ข้าแต่ท่านอาจารย์ ข้าพเจ้าขอมอบร่างกายนี้แด่ท่าน”]

อนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมควรน้อมจิตให้เชื่อตามความเป็นจริงที่ว่า
“พระนิพพานอันเป็นสภาพดับทุกข์ทั้งปวงคือรูปนามหรือขันธ ๕ เป็น
สภาพที่ประเสริฐ มรรคสามารถละกิเลสได้สิ้นเชิงและรับรู้พระนิพพาน
เป็นอารมณ์ก็เป็นสภาพประเสริฐ และบุคคลย่อมบรรลุมรรคและนิพพาน
ดังกล่าวได้แน่นอนด้วยหนทางคือวิปัสสนา” และควรพิจารณาต่อไป
เพื่อให้เกิดกำลังใจว่า วิปัสสนาเป็นทางที่สัตบุรุษ คือพระพุทธเจ้า พระ
อรหันต์ และพระอริยเจ้าทั้งหลาย ได้ดำเนินไปมาแล้วทั้งสิ้น

หลังจากนั้น ควรกราบพระโดยระลึกถึงพระพุทธรูป ควรแผ่เมตตา
ให้สรรพสัตว์ตั้งแต่เทวดารักษาวัดเป็นต้นไปว่า ขอให้ท่านเหล่านั้นจง
เป็นสุขๆ เกิด อย่าได้มีเวรแก่กันและกันเลย เป็นต้น และถ้าสามารถทำ
ได้ก็ควรพิจารณาความไม่สวยงามว่า ร่างกายนี้ไม่สวยงามประกอบด้วย
ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ อีกทั้งควรพิจารณาถึงความตายว่า เรา
จะต้องตายเป็นธรรมดา

^๑ วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๔

^๒ วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๔

[ในขณะที่เจริญวิปัสสนา ควรเจริญสมถภาวนาบางอย่างควบคู่กันไปเพื่อ
 ค้ำครองผู้ปฏิบัติธรรมให้ปฏิบัติได้ราบรื่น สมถภาวนาดังกล่าวชื่อว่า อารักขกรรม-
 ฐาน คือ กรรมฐานค้ำครองผู้ปฏิบัติธรรม มี ๔ ประการ^๑ คือ

๑. พุทธานุสสติ การห่มระลึกถึงพระพุทธคุณ มีประโยชน์เพื่อให้เกิด
 ความปีติปราโมทย์
๒. เมตตาภาวนา การเจริญเมตตา มีประโยชน์เพื่อให้คนที่อยู่ร่วมกัน
 ไม่เบียดเบียนกัน
๓. อสุภภาวนา การพิจารณาว่าร่างกายไม่สวยงาม มีประโยชน์เพื่อให้
 คลายความพอใจในร่างกาย
๔. มรณานุสสติ การระลึกถึงความตาย มีประโยชน์เพื่อให้เกิดความ
 สังเวชไม่ประมาทในชีวิต]

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้พิจารณาดังนี้แล้วพึงนั่งขัดสมาธิ หรือนั่งให้
 สบายด้วยการนั่งแบบใดแบบหนึ่ง แล้วระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันดังจะ
 กล่าวต่อไป ถ้านั่งกรรมฐานแบบเรียงเท้า โดยเท้าไม่ทับกัน ก็จะทำให้
 นั่งได้สบายขึ้น

^๑ วิ.อ. ๓.๓๓๘. สารตถ. ๓.๔๑๙

การกำหนดขั้นพื้นฐาน

ผู้ปฏิบัติธรรมควรเริ่มตั้งจิตจดจ่อที่หน้าท้องของตนจะรู้สึกว่ ท้องพองขึ้นและยุบลง ถ้ายังไม่รับรู้ว่าการนี้ได้ชัดเจนก็ควรวางมือไว้ที่ท้องสักครู่สภาวะพองยุบก็จะปรากฏชัดเอง พึงกำหนดรู้สภาวะต้งขึ้นของท้องว่า “พองหนอ” ในขณะหายใจเข้า และกำหนดรู้สภาวะหย่อนลงของท้องว่า “ยุบหนอ” ในขณะหายใจออก

[การกำหนดรู้ คือ การตั้งจิตจดจ่อเพื่อรับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันโดยละเอียด ถ้าวานในบางขณะอาจไม่ต้องบริกรรมก็ได้ หรืออาจบริกรรมสั้นๆ เพียง ๑ วินาที ในขณะเดินจงกรมและนั่งกรรมฐาน การบริกรรมยาวนานอาจทำให้จิตรับรู้แต่คำบัญญัติตลอดเวลาที่บริกรรมอยู่ไม่อาจรับรู้สภาวะธรรมได้ เพราะในแต่ละขณะจิตรับรู้ได้เพียงอารมณ์เดียว

ในเวลาเริ่มปฏิบัติ ไม่ควรใส่ใจต่อรูปร่างสัณฐานของร่างกายทั้งหมดหรือส่วนใดส่วนหนึ่ง ควรปล่อยวางความรู้สึกที่มีตัวตน รับรู้เพียงสภาวะธรรมปัจจุบัน สภาวะธรรมนั้นแม้จะเกิดร่วมกับบัญญัติ ก็ไม่ใช่บัญญัติ เหมือนเงาไม่เกิดร่วมกับต้นไม้มแต่ไม่ใช่ต้นไม้ เวลาเราไปพักที่เงาไม้ เราก็ต้องอยู่ใต้ต้นไม้ในกรณีเดียวกัน เวลาเรารับรู้สภาวะเบาหนัก ตึงหย่อน หรือสัมผัส ก็ให้รู้เพียงสภาวะเท่านั้น อย่าใส่ใจต่อสมมุติบัญญัติ สภาวะธรรมเหล่านี้เกิดร่วมกับบัญญัติก็จริง แต่ไม่ใช่บัญญัติ ถ้าเราพยายามไม่สนใจมัน ต่อมามันก็จะค่อยๆ หายไปเอง นั่นคือเวลาที่จิตของเรารับรู้สภาวะธรรมที่เป็นรูปนามได้ตลอดเวลา

แม้ในบางขณะอาจจะรู้ถึงรูปร่างของท้องที่เป็นบัญญัติ ซึ่งรับรู้ควรคู่กับสภาวะตั้งหย่อนที่เกิดขึ้นร่วมกัน เพราะยังไม่อาจจะบัญญัติโดยสิ้นเชิงในขณะนั้นได้ เนื่องจากสติ สมาธิ และปัญญายังไม่แก่กล้า ต่อเมื่อธรรมแก่กล้าขึ้นแล้ว บัญญัติย่อมอันตรธานไป และปัญญาย่อมเกิดขึ้นรับรู้สภาวะตั้งหย่อนเท่านั้นโดยปราศจากรูปร่างของท้อง]

หลังจากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะสามารถกำหนดรู้สภาวะธรรมคือรูปนามที่ปรากฏทางทวารทั้งหกได้ เรื่องนี้เป็นธรรมชาติของวิปัสสนา แต่ในเบื้องต้นของการปฏิบัติต้องกำหนดอารมณ์หลักขณะนั่ง เช่น สภาวะพองยุบได้ปรากฏชัดแก่บุคคลทั่วไป ควรกำหนดในใจว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” อย่างต่อเนื่อง โดยไม่เปล่งเสียงบริกรรม อีกทั้งไม่ควรหายใจแรงๆ เพื่อให้สภาวะพองยุบปรากฏ และไม่ควรหายใจช้าหรือเร็วเกินไป ควรหายใจตามปกติ

ถ้ามีความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นในขณะนั้น ควรกำหนดรู้ความฟุ้งซ่านว่า คิดหนอ ฟุ้งหนอ หรือ ดำริหนอ

[คำบริกรรมว่า คิดหนอ ควรใช้ในขณะที่รับรู้เรื่องราวที่คิด เช่น คิดถึงใคร หรือเรื่องอะไร

คำบริกรรมว่า ฟุ้งหนอ ควรใช้ในขณะที่จิตสามารถรับรู้ความฟุ้งซ่านที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วจนไม่รู้ว่าคิดถึงอะไร

คำบริกรรมว่า ดำริหนอ ควรใช้ในเวลาที่ดีวางแผนสิ่งใดสิ่งหนึ่ง

ในการปริกรรม ควรใช้คำเพียง ๒ พยางค์เป็นหลัก จะช่วยให้ก้าวหน้าได้เร็วขึ้น เพราะการกำหนดรู้ความฟุ้งซ่านเป็นการรับรู้สภาวะที่เพ่งเข้าไปชื่อว่า สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันต่อเนื่องจากอดีตที่เพ่งเข้าไป จึงควรใช้คำปริกรรมสั้นๆ จะทำให้จับสภาวะฟุ้งซ่านได้เร็ว]

ถ้ารู้สึกว่าได้พบกับบุคคลใดบุคคลหนึ่งในความคิด ให้กำหนดว่า “พบหนอ”

ถ้าเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งปรากฏในจิต ให้กำหนดว่า “เห็นหนอ” และกำหนดรู้จนกว่าสภาวะเห็นจะหายไป

ถ้ารู้สึกว่าได้พบกับบุคคลใดบุคคลหนึ่งในความคิด ให้กำหนดว่า “พูดหนอ” เมื่อความฟุ้งซ่านดังกล่าวหายไปแล้วจึงกลับมากำหนดอารมณ์หลัก คือสภาวะพองยุบตามเดิม

[ผู้ที่ปฏิบัติธรรมเป็นเวลานานจนสติมีกำลังมาก ในบางขณะอาจกำหนดความคิดได้ทันทั่วทั้งที่ไม่รับรู้เรื่องราวหรือบุคคลที่กำลังคิด ในขณะนั้นควรกำหนดว่า “คิดหนอ” เท่านั้น]

ถ้าประสงค์จะกลืนน้ำลาย ให้กำหนดว่า “อยากกลืนหนอ” “กลืนหนอ”

ถ้าประสงค์จะบ้วนน้ำลาย ให้กำหนดว่า “อยากบ้วนหนอ” “บ้วนหนอ” แล้วจึงกลับมากำหนดอารมณ์หลักตามปกติ

ถ้าต้องการจะกัมศีระชะลง ให้กำหนดว่า “อยากกัมหนอ” แล้วกำหนดว่า “กัมหนอๆ” ในขณะที่กัมตัวลงช้าๆ อย่ากัมลงอย่างรวดเร็ว

ถ้าต้องการจะเงยศีระชะขึ้น ให้กำหนดว่า “อยากเงยหนอ” แล้วกำหนดว่า “เงยหนอๆ” ช้าๆ ในเวลาเงยศีระชะขึ้น หลังจากนั้นจึงกลับมากำหนดสภาวะพองยุบ

[จิตที่ต้องการจะทำอาภักิริยาอย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า จิตสั่ง คือ จิตที่ประกอบด้วยเจตนาและฉันทะที่ต้องการจะทำ ผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดจิตสั่งดังกล่าวเมื่อรู้เห็นสภาวะธรรมของรูปชัดเจนแล้ว จึงจะสามารถกำหนดรู้จิตสั่งได้อย่างชัดเจน ไม่ควรรีบกำหนดจิตสั่งในเวลาเริ่มปฏิบัติธรรม เพราะจะเป็นเพียงการบริกรรมโดยไม่รับรู้สภาวะของจิตสั่งอย่างแท้จริง]

ถ้าความปวดเมื่อยปรากฏในร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง ให้จดจ่อที่ความเมื่อยและกำหนดว่า “เมื่อยหนอๆ” โดยบริกรรมไม่ช้านัก ไม่เรื้อรัง ความปวดเมื่อยนั้นอาจค่อยๆ ทุเลาลงแล้วหายไป หรืออาจทวีความรุนแรงมากขึ้นจนทนไม่ไหว ถ้าเป็นเช่นนั้นก็ให้กำหนดจิตที่ต้องการพลิกว่า “อยากพลิกหนอ” แล้วกำหนดรู้อาภักิริยาทางร่างกายที่เปลี่ยนท่านั้น เช่น

- ถ้ายกมือหรือขา ให้กำหนดว่า “ยกหนอๆ” พร้อมกับยกขึ้นช้าๆ
- ถ้าเหยียด ให้กำหนดว่า “เหยียดหนอๆ” พร้อมกับเหยียดช้าๆ
- ถ้าคู้ ให้กำหนดว่า “คู้หนอๆ” พร้อมกับคู้ช้าๆ
- ถ้าวาง ให้กำหนดว่า “วางหนอๆ” ควรทำช้าๆ อย่าทำเร็ว

- ถ้าอวัยวะทางร่างกายสัมผัสบริเวณใดบริเวณหนึ่ง พึงกำหนดว่า “ถูกหน่อ”

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้เปลี่ยนอริยาบถอย่างนี้แล้ว ความปวดเมื่อย อาจหายไป ในขณะที่นั้นควรกลับมากำหนดสภาวะพองยุบอย่างต่อเนื่อง

ถ้าความรู้สึกแสบร้อนปรากฏขึ้นในร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง ให้กำหนดว่า “ร้อนหน่อๆ” เมื่อความรู้สึกแสบร้อนหายไป ก็กลับมากำหนดสภาวะพองยุบตามเดิม

ถ้าต้องการจะเปลี่ยนอริยาบถ เพราะความรู้สึกดังกล่าวรุนแรงขึ้น ก็ควรกำหนดจิตที่ต้องการจะเปลี่ยนว่า “อยากเปลี่ยนหน่อ” แล้วกำหนดอากัปภิกิริยาทางร่างกายที่เปลี่ยนว่า “ขึ้นหน่อๆ” เป็นต้นตามแนวที่กล่าวมาแล้ว ในที่สุดให้กลับมากำหนดรู้สภาวะพองยุบ เพื่อมิให้การเจริญสติขาดช่วงไป อย่าให้มีช่วงว่างที่ขาดสติกำหนดรู้

ถ้าสภาวะคันปรากฏขึ้นในร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง ให้กำหนดรู้สภาวะดังกล่าวว่า “คันหน่อๆ” ถ้าสภาวะคันหายไปในขณะที่กำหนดรู้ ก็กลับมากำหนดพองยุบเหมือนเดิม

เวลาที่รู้สึกวุ่นวายต่อสภาวะคันไม่ได้ ต้องการจะเปลี่ยนอริยาบถ ก็ควรกำหนดว่า “อยากเปลี่ยนหน่อ” หรือ “อยากเกาหน่อ”

เมื่อต้องการที่จะยกมือขึ้น ให้กำหนดว่า “อยากขึ้นหน่อ” “ขึ้นหน่อๆ” หรือ “อยากยกหน่อ” “ยกหน่อๆ”

เมื่อมือไปสัมผัสบริเวณคัน ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ” และกำหนดว่า “เกาหนอ” ในขณะที่เกาอยู่

เมื่อต้องการจะวางมือลง ให้กำหนดว่า “ลงหนอ”

เมื่อมือสัมผัสสถานที่ใดที่หนึ่ง ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ” แล้วกลับมากำหนดสภาวะพองยุบตามเดิมว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ”

ถ้าเกิดความเจ็บปวดเป็นต้นในร่างกาย พึงกำหนดตามสภาวะว่า “ปวดหนอ” “เจ็บหนอ” “ชาหนอ” “จุกหนอ” “เหนื่อยหนอ” “เวียนหนอ” ควรกำหนดให้ทันทั่วทั้งที่ในขณะปัจจุบัน ไม่เร็วหรือช้าเกินไป

ในขณะที่กำหนดความเจ็บปวด บางครั้งความเจ็บปวดก็หายไป บางครั้งก็อาจรุนแรงจนทนไม่ได้ จงอดทนอย่าท้อถอย เพราะสภาวะธรรมเมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ถ้าทนไม่ได้ก็ให้เปลี่ยนอิริยาบถนั่งใหม่ แล้วกลับมากำหนดว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” ตามปกติ โดยมีสติไม่ขาดช่วง

ผู้ปฏิบัติธรรมบางคนมีกำลังสมาธิดีและกำหนดได้ทันสภาวะปัจจุบัน อาจรู้สึกว่าการเจ็บปวดทรมานความรุนแรงขึ้นจนแทบทนไม่ได้ เหมือนมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งแน่นที่อก ทำให้หายใจไม่สะดวก บ้างก็รู้สึกเจ็บเหมือนถูกปลายมีดแทง บ้างก็ร้อนเหมือนถูกน้ำร้อนลวก หรือเจ็บคล้ายถูกเข็มแทง หรือปวดยิบๆ เหมือนมีแมลงไต่ตามตัว บ้างก็เกิดอาการคันหรือปวดแสบจนทนไม่ไหว และทำให้บางคนถึงกับกลัวการนั่งกรรมฐานต่อไป หากไม่กำหนดตามสภาวะ แม้ความเจ็บปวดนั้นจะหายไป ก็อาจกลับมาปรากฏอีกเมื่อมีสมาธิ จงอย่ากลัวเพราะไม่ใช่โรคร้าย และไม่

หนักหนาสาหัส เป็นเพียงเวทนาสามัญที่เคยปรากฏแก่เรามาแล้ว แต่เมื่อก่อนนั้นไม่ปรากฏชัดเพราะมีอารมณ์อื่นปรากฏชัดกว่า เมื่อสมาธิดีขึ้นเวทนาเหล่านี้จะปรากฏชัดตามสภาวะธรรม จงกำหนดเวทนานั้นจนกว่าจะหายไป จะไม่เกิดอันตรายใดแก่ชีวิต เมื่อกำหนดจนหายไปได้แล้ว เวทนาดังกล่าวอาจไม่ปรากฏขึ้นอีกเลย

ถ้าอยากเอนกาย พึงกำหนดว่า “อยากเอนหนอ” ในขณะที่กำลังเอนกายอยู่ ให้กำหนดว่า “เอนหนอ”

ถ้าร่างกายเกิดอาการเอนไปเอนมา อย่างกลัว ให้ตั้งสติโดยมีความมั่นใจว่า การเอนจะหายไป ขณะเอนให้กำหนดว่า “เอนหนอ” อย่าให้เร็วเกินไปหรือช้าเกินไป ถ้ามีอาการรุนแรงมากจนแทบทรงกายไม่อยู่ ให้พึงกับฝ่าหรือเสาก็ได้ หรือจะเอนกายลงนอนก็ได้ พร้อมกับกำหนดต่อไป อาการนั้นจะหายไปเองในเวลาเพียงไม่กี่นาที

ถ้ามีอาการสั่น พึงกำหนดเหมือนอย่างทีกล่าวนี้อแล้ว

ถ้ามีสภาวะขุ่นลุ่มชู้ซ่า หรือสภาวะเย็นสบายที่หลังหรือทั่วร่างกาย อย่างกลัว นี่เป็นเพียงสภาวะของปีติที่เกิดขึ้น

บางครั้งอาจเกิดอาการสะดุ้งเมื่อได้ยินเสียงก็อย่างกลัว ความสะดุ้งตกใจนี้เป็นความปรากฏของการกระทบอารมณ์ที่ชัดเจนเพราะสมาธิมีกำลังมากกว่าเดิม

เมื่อต้องการเปลี่ยนท่าวางมือ เท้า หรืออวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งให้กำหนดจิตตั้งก่อนแล้วกำหนดอิริยาบถต่างๆ ตามสภาวะที่เป็นจริงให้ทันปัจจุบันขณะ ควรทำซ้ำๆ เหมือนคนไร้กางลึง อย่าเคลื่อนไหวเร็ว

ถ้าอยากดื่มน้ำ ให้กำหนดว่า “อยากดื่มน้ำ”

ถ้าอยากจะลุกขึ้นยืน ให้กำหนดว่า “อยากลุกขึ้น”

ในขณะที่กำลังลุกขึ้น ให้กำหนดว่า “ลุกขึ้น”

เมื่อยืนตรงแล้วให้กำหนดว่า “ยืน”

ขณะเดินและมองเห็น ให้กำหนดว่า “เห็น”

ถ้ารู้สึกว่าจะอยากเดิน ให้กำหนดว่า “อยากเดิน” และกำหนดว่า “ย่าง” หรือ “ขวาย่าง” “ซ้ายย่าง” ก็ได้

ผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดรู้ตั้งแต่ขณะยกเท้าขึ้นจนถึงขณะเหยียบลง และก้าวซ้ำๆ ในเวลาเดินจงกรมในทุกก้าว ควรกำหนดว่า “ยก” “เหยียบ”

หลังจากกำหนดสองระยะได้คล่องแคล่วแล้ว ให้กำหนดละเอียดขึ้นเป็นสามระยะว่า “ยก” “ย่าง” “เหยียบ” ต่อไปเรื่อยๆ จนกว่าจะเดินถึงตำแหน่งที่วางน้ำดื่ม

ขณะที่มองเห็นที่วางน้ำดื่ม ให้กำหนดว่า “เห็น”

ในขณะที่ยืนอยู่ ให้กำหนดว่า “ยืน”

เมื่อจะยื่นมือไปจับแก้วน้ำ ให้กำหนดว่า “ยื่น”

เมื่อมือกระทบกับแก้วน้ำ ให้กำหนดว่า “ถูก”

ในขณะที่จับแก้วน้ำ ให้กำหนดว่า “จับ”

ในขณะที่ดักน้ำ ให้กำหนดว่า “ดักหนอ”

ในขณะที่ยกแก้วน้ำขึ้นดื่ม ให้กำหนดว่า “ยกหนอ”

ในขณะที่แก้วน้ำกระทบกับริมฝีปาก ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ”

ถ้ารู้สึกเย็น ให้กำหนดว่า “เย็นหนอ”

ในขณะที่กำลังดื่ม ให้กำหนดว่า “ดื่มหนอ” “กลืนหนอ”

ถ้ารู้สึกเย็นที่ช่องคอหรือภายในท้อง ให้กำหนดว่า “เย็นหนอ”

ในขณะที่วางแก้วน้ำ ให้กำหนดว่า “วางหนอ”

ในขณะที่วางมือลง ให้กำหนดว่า “ลงหนอ”

ถ้ามือสัมผัสร่างกาย ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ”

ถ้าต้องการจะหมุนตัวกลับ ให้กำหนดว่า “อยากกลับหนอ”

ในขณะที่กำลังหมุนตัว ให้กำหนดว่า “กลับหนอ”

ถ้าเดินต่อไปก็เดินกำหนดตามที่กล่าวมาแล้ว

เมื่อต้องการจะยืน ให้กำหนดว่า “อยากยืนหนอ” ในขณะที่ยืนให้กำหนดว่า “ยืนหนอ”

ถ้าต้องยืนเป็นเวลานาน เช่น รอคอยตักอาหาร ดื่มน้ำปานะ เป็นต้น แล้วปรากฏสภาวะพองยุบ ก็กำหนดว่า “ยืนหนอ” “พองหนอ” “ยุบหนอ”

ถ้าต้องการจะนั่ง ให้กำหนดว่า “อยากนั่งหนอ”

เมื่อเดินไปสู่บริเวณที่นั่น ก็กำหนดตามที่กล่าวไว้แล้ว

เมื่อหันตัวกลับเพื่อจะไปนั่ง ให้กำหนดว่า “กลับหนอ”

เมื่อต้องการจะนั่ง ให้กำหนดว่า “อยากนั่งหนอ”

ในขณะที่ย่อตัวลงนั่งให้กำหนดว่า “ลงหนอ” โดยรับรู้สภาวะหนักที่ค่อยๆ เคลื่อนต่ำลงในขณะย่อตัวลงนั่ง

ในขณะที่เริ่มนั่งแล้วให้กำหนดการเปลี่ยนท่ามือและเท้าโดยละเอียด ถ้าไม่มีสภาวะปัจจุบันอย่างอื่นที่ชัดเจนกว่าพองยุบ พึงกำหนดว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” ตามเดิม

ถ้าต้องการจะนอน ให้กำหนดว่า “อยากนอนหนอ” พึงกำหนดสภาวะเคลื่อนไหวของมือ เท้า และร่างกายในขณะเอนตัวลง เช่น “ยกหนอ” “เหยียดหนอ” “ยันหนอ” เป็นต้น

ในขณะที่เอนตัวลงนอน พึงกำหนดว่า “เอนหนอ” หรือ “นอนหนอ” โดยรับรู้ร่างกายที่ค่อยๆ เอนลง

พึงกำหนดการกระทบกับหมอนหรือที่นอนว่า “ถูกหนอ”

ในขณะที่เอนตัวลงนอนใหม่ๆ ให้กำหนดอาการเคลื่อนไหวของมือ เท้า และร่างกาย อย่างช้าๆ แล้วจึงกำหนดว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” ตามเดิม

ในขณะที่กำลังนอน เมื่อเกิดเวทนา เช่น เมื่อย ร้อน เจ็บ ปวด คัน ให้กำหนดเวทนานั้นทันที

ถ้าอยากกลืนน้ำลาย บ้วนน้ำลาย หรือความคิดฟุ้งซ่าน ก็พึงกำหนดสภาวะนั้นๆ

เมื่ออยากจะพลิกร่างกายไปทางขวาหรือซ้ายหรือต้องการจะเหยียด
 คู่มือเท้า ให้กำหนดจิตสังกก่อนจะทำอาภักปิริยานั้นๆ ถ้าไม่มีสภาวะอื่น
 ที่ปรากฏชัด ก็พึงกำหนดว่า “พองหนอ” ยุบหนอ” ตามเดิม

ถ้าอยากจะนอน ให้กำหนดว่า “อยากนอนหนอ”

เมื่อง่วง ให้กำหนดว่า “ง่วงหนอ”

เมื่อสมาธิมีกำลังขึ้นแล้ว หากกำหนดได้ทันปัจจุบันอย่างละเอียด
 อาการง่วงนอนจะหายไปเอง และมักสดชื่นตามปกติ หากเกิดอาการ
 สดชื่น ให้กำหนดว่า “สดชื่นหนอ” แล้วจึงกลับมากำหนด “พองหนอ”
 “ยุบหนอ” ตามเดิม

แม้ความง่วงนอนจะไม่หายไปก็ไม่ควรหยุดกำหนด ควรตามกำหนด
 ว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” เป็นต้น โดยคิดว่า จะกำหนดจนกว่าจะหลับไป
 ถ้าร่างกายอ่อนเพลียมาก ผู้ปฏิบัติธรรมจะหลับไปในขณะกำหนดอยู่นั้น

การหลับสนิท คือ การเกิดขึ้นของภวังคจิต (จิตที่พ้นความรู้สึก)
 ติดต่อกันนานหลายชั่วโมงโดยไม่มีวิถิจิตเกิดขึ้น ภวังคจิตเป็นจิตอย่าง
 เดียวกับปฏิสนธิจิต (จิตดวงแรกในภพใหม่) และจุติจิต (จิตดวงสุดท้าย
 ก่อนเสียชีวิต) ในขณะที่หลับสนิททุกคนจะรู้สึกอารมณ์ใดๆ ในเวลาปกติ
 ที่ตื่นขึ้นมา ภวังคจิตมักเกิดคั่นระหว่างวิถิจิต (จิตที่รู้สึกอารมณ์ต่างๆ
 ในระหว่างเห็น ได้ยิน นึกคิด เป็นต้น) แต่ไม่เกิดนานเหมือนเวลาหลับสนิท
 จึงไม่สามารถกำหนดรู้ภวังคจิตได้

ในเวลาตื่น ให้กำหนดว่า “ตื่นหนอ” ในช่วงเริ่มต้นปฏิบัติแรกๆ เป็นการยากที่จะกำหนดจิตตื่นครั้งแรกได้ แม้จะกำหนดไม่ได้ก็ไม่เป็นไร ฟังกำหนดเมื่อระลึกได้ทันเท่านั้น

เมื่อเกิดความคิดหลังตื่นนอน ให้กำหนดว่า “คิดหนอ” จนความคิดหายแล้วจึงกลับมากำหนด “พองหนอ” “ยุบหนอ” ตามปกติ

ในขณะนอน เมื่อตื่นขึ้นมาในขณะได้ยินเสียง ให้กำหนดว่า “ได้ยินหนอ” แล้วจึงกำหนดว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” เมื่อไม่มีอารมณ์อื่นปรากฏชัดกว่าสภาวะพองยุบ

ฟังกำหนดสภาวะพลิกตัว ขยับตัว คู้ หรือเหยียด ตามสภาวะนั้นๆ โดยเคลื่อนไหวช้าๆ

ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมต้องการจะรู้เวลา ให้กำหนดว่า “คิดหนอๆ”

เมื่ออยากลุกขึ้น ให้กำหนดว่า “อยากลุกหนอ” และให้กำหนดอาการเคลื่อนไหวของกายที่กำลังเตรียมจะลุก เช่น ในขณะกำลังลุก ให้กำหนดอากัปภิกิริยาทางกายที่เบาลอยขึ้นว่า “ลุกหนอ” เมื่อนั่งแล้วให้กำหนดว่า “นั่งหนอ” หลังจากนั้นจึงกลับมากำหนดสภาวะพองยุบตามปกติ

ในขณะล้างหน้าหรืออาบน้ำ ให้กำหนดตามลำดับของสภาวะการเห็น การย่น การจับ การตัก การถือ การเท ความเย็น การกระทบ เป็นต้น

แม้ในขณะที่เปลี่ยนเสื้อผ้า จัดที่นอน เปิดหรือปิดประตู และทำการจับถือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เป็นต้น ก็ควรกำหนดอย่างต่อเนื่อง

ในขณะที่ใช้มือรับประทานอาหาร[แบบพม่า] ให้กำหนดรู้ดังนี้

- เมื่อมองเห็นจานข้าว ให้กำหนดว่า “เห็นหนอ”
- ในขณะที่หยิบมือขึ้นก่อนข้าว ให้กำหนดว่า “หยิบหนอ”
- ในขณะที่ยกคำข้าวขึ้น ให้กำหนดว่า “ยกหนอ”
- ในขณะที่ก้มศีรษะลง ให้กำหนดว่า “ก้มหนอ”
- ในขณะที่คำข้าวกระทบกับริมฝีปาก ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ”
- ในขณะที่อ้าปาก ให้กำหนดว่า “อ้าหนอ”
- ในขณะที่ขบคำข้าวให้กำหนดว่า “ขบหนอ”
- ในขณะที่ปิดปากให้กำหนดว่า “ปิดหนอ”
- ในขณะที่วางมือลง ให้กำหนดว่า “ลงหนอ”
- ในขณะที่มือกระทบกับจานข้าว ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ”
- ในขณะที่เงยศีรษะขึ้น ให้กำหนดว่า “เงยหนอ”
- ในขณะที่เคี้ยว ให้กำหนดว่า “เคี้ยวหนอ”
- ในขณะที่รู้รส ให้กำหนดว่า “รู้หนอ”
- ในขณะที่กลืน ให้กำหนดว่า “กลืนหนอ”
- ในขณะที่อาหารไหลลงไปกระทบกับช่องคอหรือลำไส้ ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ”

ผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดรู้โดยละเอียดตามนัยที่กล่าวมานี้ในทุกๆ ขณะที่ปั้นก้อนข้าวและตีม้าแกง

ผู้ที่เริ่มปฏิบัติธรรมมักไม่อาจกำหนดโดยละเอียดอย่างต่อเนื่องและไม่สามารถกำหนดรู้จิตสิ่งที่ต้องการจะทำอาภักปิริยานั้นๆ อย่างไรก็ตาม จงอย่าท้อถอย ถ้าตั้งใจว่าเราจะกำหนดโดยละเอียดแล้วก็จะสามารถกำหนด ได้มากขึ้นเรื่อยๆ เมื่อปัญญาแก่กล้าขึ้นก็จะสามารถกำหนดได้ละเอียดกว่าอาภักปิริยาที่กล่าวมานี้เสียอีก

วิธีเพิ่มระยะการกำหนดรู้

เมื่อผ่านไปหลายวัน ผู้ปฏิบัติอาจรู้สึกจะสามารถกำหนดสภาวะ พองยุบ ๒ ระยะได้ง่าย และมีช่วงว่างระหว่างสภาวะพองและยุบ หากอยู่ในท่านั่ง ให้เพิ่มสภาวะนั่งโดยกำหนดว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” “นั่งหนอ” เป็น ๓ ระยะ และในขณะที่กำหนดว่า “นั่งหนอ” พึงรับรู้สภาวะทางกาย ที่นั่งอยู่

หากอยู่ในท่านอน ให้กำหนดเพิ่มเป็น ๓ ระยะว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” “นอนหนอ”

ถ้ากำหนด ๓ ระยะแล้วยังรู้สึกว่ามีช่วงว่างระหว่างการกำหนด ก็ควรเพิ่มเป็น ๔ ระยะว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” “นั่งหนอ” “ถูกหนอ” โดยเพิ่มสภาวะสัมผัสที่ปรากฏชัด

หากกำหนดหลายระยะแล้วยังไม่ดี ให้เปลี่ยนมากำหนดสภาวะนั่งเป็น ๓ ระยะ โดยตัด “ถูกหนอ” ออก เพียงกำหนดว่า “พองหนอ” “นั่งหนอ” “ยุบหนอ” “นั่งหนอ”

แม้ในขณะที่นอนก็กำหนดว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” “นอนหนอ” “ถูกหนอ” หรือ “พองหนอ” “นอนหนอ” “ยุบหนอ” “นอนหนอ”

[การกำหนดสภาวะกระทบสัมผัสที่เรียกว่า โภฏฐัพพารมณฺ์ ซึ่งเป็นหนึ่งในธรรมานุปัตสสนา ควรกำหนดในบริเวณซึ่งกายประสาทสัมผัสกัน เช่น ริมฝีปาก ลิ้นที่ตุนปุ่มเหงือกบนหรือล่าง นิ้วมือที่สัมผัสกัน มือที่สัมผัสวางซ้อนกัน จะทำให้สามารถตัวเร็วกว่าการกำหนดในบริเวณที่ร่างกายกระทบกับสิ่งภายนอก เช่น สะโปกหรือตาตุ่มกระทบสัมผัสกับพื้น เป็นต้น]

ขณะที่กำหนดสภาวะพองยุบเป็นต้นด้วยความจดจ่อ และมีอารมณ์อื่นที่ไม่ชัดเจนครมมา ก็ไม่จำเป็นต้องกำหนดสภาวะเห็นหรือได้ยินเป็นต้น แต่ถ้าลืมตาดู ให้กำหนดว่า “เห็นหนอ” แล้วตามกำหนดสภาวะพองยุบเป็นต้นต่อไป

ถ้าเห็นอารมณ์ที่มาปรากฏทางใจในลักษณะของรูปภาพ เช่น บุรุษ สตรี ฟังกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” สองหรือสามครั้ง

ถ้าตั้งใจฟังเสียง ให้กำหนดว่า “ฟังหนอ” หรือ “ได้ยินหนอ”

ถ้าได้ยินเสียงพูด เสียงดนตรี หรือเสียงหมาเห่า นกร้อง ไก่ขัน ที่ดังชัดเจน ให้กำหนดว่า “ได้ยินหนอ” สองหรือสามครั้ง แล้วกลับมากำหนดสภาวะพองยุบตามปกติ

ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมไม่สามารถกำหนดรู้เท่าทันสภาวะเห็นหรือได้ยินที่มาปรากฏชัดเจนได้ อาจส่งผลให้สภาวะพองยุบเป็นต้นไม่ปรากฏชัด

ความฟุ้งซ่านอาจเกิดขึ้นในระหว่างปฏิบัติธรรมบ้าง ให้กำหนดว่า “คิดหนอ” แล้วกลับไปกำหนดอารมณ์หลักตามเดิม

ถ้าลืมกำหนดสภาวะเคลื่อนไหวทางกายหรือความฟุ้งซ่านเมื่อรู้สึกตัวแล้วให้กำหนดว่า “เคลื่อนไหวหนอ” แล้วกลับไปกำหนดอารมณ์หลัก

หากลมหายใจเข้าออกละเอียดขึ้น อาจทำให้สภาวะพองยุบไม่ชัดเจน จึงควรเปลี่ยนไปกำหนดสภาวะนั่ง นอน หรือกระทบสัมผัสโดยย้ายที่ไปตามจุดที่สัมผัสได้ราวสี ห้า หรือหกจุดตามสมควร

บางครั้งเมื่อนั่งเป็นเวลานานอาจคิดว่าตนไม่ก้าวหน้า และความเกียจคร้านปรากฏ พึงกำหนดว่า “เกียจคร้านหนอ”

เมื่อสติ สมาธิ และวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้า อาจสำคัญว่าการปฏิบัติของตนไม่ก้าวหน้า แล้วเกิดความสงสัยลังเลใจ พึงกำหนดความสงสัยนั้นว่า “สงสัยหนอ”

ในบางขณะผู้ปฏิบัติธรรมอาจคาดหวังความก้าวหน้า และหวังให้คุณธรรมวิเศษมาปรากฏ พึงกำหนดรู้ความคาดหวังนั้นว่า “คาดหวังหนอ” หรือ “อยากหนอ”

ในบางขณะอาจคิดถึงการปฏิบัติหรือสิ่งที่เคยทำมาก่อน ให้กำหนดว่า “ใคร่ครวญหนอ” หรือพิจารณาว่าสิ่งที่กำหนดรู้เป็นรูปหรือนาม ให้กำหนดว่า “พิจารณาหนอ”

บางขณะอาจกำหนดได้ไม่ดี จึงเกิดความเสียใจ พึงกำหนดว่า “เสียใจหนอ”

ถ้ากำหนดได้ดี ย่อมรู้สึกดีใจ ให้กำหนดว่า “ดีใจหนอ”

ตามนัยนี้ผู้ปฏิบัติธรรม พึงกำหนดรู้สภาวะทางจิตในทุกๆ ขณะที่ปรากฏขึ้นแล้วควรกลับมากำหนดสภาวะพองยุบต่อไป

กำหนดเวลาในการปฏิบัติธรรมนั้นต้องกำหนดให้ต่อเนื่องกันตั้งแต่ตื่นจนถึงหลับสนิท เมื่อเริ่มปฏิบัติธรรมขอให้ผู้ปรารภความเพียรตั้งใจว่าเราจะกำหนดอย่างต่อเนื่อง เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังแก่กล้าแล้ว บางท่านอาจรู้สึกสดชื่นอยู่เสมอโดยไม่ต้องหลับนอน

สรุปวิธีปฏิบัติ

ผู้เจริญวิปัสสนาพึงกำหนดรู้อาภักิริยาทางกายที่เคลื่อนไหวไม่ว่าจะน้อยหรือมาก (กายานุปัสสนา) พึงกำหนดรู้ความรู้สึกทุกอย่างทั้งที่เป็นสุขหรือทุกข์อันปรากฏทางกายและใจ (เวทนานุปัสสนา) พึงกำหนดรู้สภาวะทางจิตที่คิดฟุ้งซ่านในเรื่องดีหรือไม่ดี (จิตตานุปัสสนา) และพึงกำหนดรู้สภาวะทุกอย่างที่ปรากฏทางใจ เช่น นิรวรณ เป็นต้น (ธรรมานุปัสสนา)

เมื่อไม่มีอารมณ์อื่นใดปรากฏชัดในขณะนั้น ให้กำหนดรู้สภาวะพองยุบ หรือนั่ง เป็นต้นตามปกติ ในขณะที่เดินก็ควรกำหนดสภาวะยก วาง และเหยียบอย่างต่อเนื่อง

ผู้ที่พากเพียรกำหนดตามนัยที่กล่าวมานี้ทั้งทิวาราตรีไม่ขาดช่วง ยกเว้นเวลานอนหลับ ไม่นานนักจะหยั่งเห็นรูปนามทั้งหมดที่เกิดดับได้ทันปัจจุบัน บรรลुวิปัสสนาญาณชั้นต่างๆ มีอุทยัพพญาณเป็นต้นตามลำดับ

วิธีกำหนดอย่างต่อเนื่อง

เมื่อสติ สมาธิ และปัญญาแก่กล้าขึ้นจากวิธีปฏิบัติที่กล่าวมาแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมจะพบว่าอารมณ์ปัจจุบันกับการกำหนดรู้มีไปพร้อมกันหรือสัมพันธ์กัน เช่น

- รูปที่พองพร้อมกับจิตที่กำหนดว่า “พองหนอ”
- รูปที่ยุบพร้อมกับจิตที่กำหนดว่า “ยุบหนอ”
- รูปที่นิ่งพร้อมกับจิตที่กำหนดรู้
- รูปที่คู่พร้อมกับจิตที่กำหนดรู้
- รูปที่เหี่ยวยพร้อมกับจิตที่กำหนดรู้
- รูปที่แยกพร้อมกับจิตที่กำหนดรู้
- รูปที่ว่างพร้อมกับจิตที่กำหนดรู้
- รูปที่เหี่ยวยพร้อมกับจิตที่กำหนดรู้

[คำว่า อารมณ์ ในภาษาไทย หมายถึง

- เครื่องยึดเหนี่ยว เช่น เรื่องนี้อ่าถือเอามาเป็นอารมณ์เลย
- ความคิด ความรู้สึกที่เปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อยๆ เช่น เดี่ยวอารมณ์ดี เดี่ยวอารมณ์ร้าย

- นิสัยใจคอ เช่น เป็นคนอารมณ์เย็น

คำนี้มีความหมายตามหลักธรรมว่า สิ่งที่เกิดขึ้นรับรู้ทางทวาร ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความคิดนึกเรื่องราวต่างๆ เหมือนไม้เท้าที่คนเฝ้ากำลัง ยึดหน่วงไว้เพื่อเดินขึ้นเขา]

นอกจากนั้นผู้ปฏิบัติธรรมยังอาจแยกอุปนามออกจากกันได้ชัดเจนว่า สภาวะพองเป็นอย่างหนึ่ง (รูป) จิตที่กำหนดรู้เป็นอีกอย่างหนึ่ง (นาม) สภาวะยุบเป็นอย่างหนึ่ง ส่วนจิตที่กำหนดรู้เป็นอีกอย่างหนึ่ง เป็นต้น

การปรากฏของจิตที่เหมือนวิ่งเข้าหาอารมณ์ต่างๆ มีสภาวะพองยุบเป็นต้น จัดว่าเป็นลักษณะของนามธรรมที่โน้มไปหาอารมณ์ (นมน-ลกฺขณ) ยิ่งกำหนดรู้รูปธรรมได้ชัดเจนเพียงใด นามธรรมก็ยิ่งปรากฏชัดเจนเพียงนั้น ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ยถา ยถา หิสฺส รูปํ สุวิขาลิตํ โหติ นิชฺชฏํ สุปฺปิสฺสุทฺธํ,
ตถา ตถา ตทารมฺมณา อรูปมฺมา สยเมว ปากฺกฺวา โหนติ.*

“โดยแท้จริงแล้ว นามที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ย่อมปรากฏ
เอง เมื่อรูปได้ประจักษ์ชัดเจนสะอาดบริสุทธิ์ดีแก่เธอแล้ว”

* วิสุทธิ. ๒.๒๕๔

ผู้ปฏิบัติที่มีได้ศึกษาหลักธรรม เมื่อแยกรูปนามได้อย่างนี้ยอม
เข้าใจว่า ไม่มีสิ่งอื่นนอกจากรูปกับนาม คือ มีเพียงสภาวะพองกับจิต
ที่กำหนดว่า “พอง” สภาวะยุบกับจิตที่กำหนดว่า “ยุบ” สภาวะนิ่งกับจิต
ที่กำหนดว่า “นิ่ง”

มนุษย์เรามีเพียงรูปนามสองอย่าง จะเป็นหญิงหรือชายก็มีเพียง
สองอย่าง ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี เป็นต้น นอกเหนือจาก
รูปนาม

ส่วนผู้ที่สดับฟังมามากจะเห็นกว้างไกลกว่านี้ คือ จะเข้าใจได้ว่า
ในเวลาที่กำหนดรู้หรือมิได้กำหนดรู้ ก็มีเพียงรูปและนาม นอกจากรูป
นามเหล่านี้แล้วไม่มีบุคคล บุรุษ หรือสตรี มีเพียงรูปที่ถูกกำหนดรู้และ
จิต (นาม) ที่เป็นตัวกำหนดรู้ หรือมีเพียงรูปอันเป็นที่ตั้งของนาม และ
จิตที่พิจารณา เป็นต้น ชาวโลกต่างสมมุติรูปนามนี้ว่าเป็นบุคคล บุรุษ
หรือสตรี เป็นเพียงสิ่งที่ถูกบัญญัติเท่านั้น ไม่มีบุคคล บุรุษ หรือสตรีเป็น
ตัวตนเลยแม้แต่น้อย ถ้าพิจารณาได้อย่างนี้ในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่ พึง
กำหนดว่า “พิจารณาหนอ” แล้วกลับมากำหนดสภาวะพองยุบตามเดิม

เมื่อภาวนาแก่กล้ามากขึ้น จิตสั่งที่ต้องการทำอาภักิริยาอย่างใด
อย่างหนึ่งจะปรากฏชัดเจนขึ้นเอง กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติธรรมจะสามารถ
กำหนดรู้จิตได้ทันทีก่อนจะเคลื่อนไหวร่างกาย ต่างจากเมื่อครั้งฝึกปฏิบัติ
ใหม่ๆ เวลานั้นแม้จะกำหนดว่า “อยากรู้หนอ” ก็ไม่อาจรับรู้จิตที่อยากจะ
รู้ได้ชัดเจน ทำให้รู้สึกเหมือนว่ารูปที่เคลื่อนไหวเร็วกว่าจิต และจิตเกิด
ช้ากว่ารูป แต่เมื่อภาวนาจนมีกำลังมากขึ้นก็จะสามารถกำหนดจิตสั่ง

ได้เร็วชัดเจนเหมือนกับคอยต้อนรับความเคลื่อนไหวที่จะเกิดขึ้นต่อไป และไม่ปะปนกับอากัปภิกิริยาทางร่างกาย ในขณะที่นั้นควรกำหนดรู้จิตสิ่งก่อนจะทำกิริยาต่างๆ เช่น ในเวลาที่ต้องการจะเหยียด คู้ นั่ง ยืน เดิน เป็นต้น

เมื่อความเย็นหรือความร้อนมากระทบแล้วผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดว่า “เย็นหนอ” หรือ “ร้อนหนอ” อาจรับรู้ถึงความเย็นหรือความร้อนที่ค่อยๆ เพิ่มขึ้นในขณะที่รับประทานอาหารก็อาจรับรู้ว่ามีผลกำลังเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ขณะที่กำหนดสภาวะพองยุบอยู่อาจปรากฏอารมณ์อื่นที่ชัดเจนกว่า ก็ควรตามกำหนดอารมณ์ที่ชัดเจนกว่าเหล่านั้น

บางขณะอาจเห็นรูปพระพุทธรูปเจ้าหรือพระอรหันต์ หรือบางขณะที่กำหนดทุกขเวทนา (มีความปวดเป็นต้น) อยู่ก็อาจมีอารมณ์อื่นที่ชัดเจนกว่ามาปรากฏ ผู้ปฏิบัติต้องเปลี่ยนไปกำหนดอารมณ์ที่ชัดเจนนั้น การเปลี่ยนไปกำหนดสภาวะที่ชัดเจนกว่านี้จะช่วยให้เข้าใจว่าการกำหนดรู้ย่อมมีได้โดยอาศัยอารมณ์ที่ปรากฏชัดเจน

[การกำหนดรู้ต้องอาศัยอารมณ์เสมอ เหมือนคนไร้กำลังต้องอาศัยไม้เท้าให้เดินไปได้ เปรียบจิตเหมือนคนไร้กำลังและอารมณ์เหมือนไม้เท้า ดังนั้น อารมณ์อันเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิตจึงได้ชื่อว่า อารัมมณปัจจัย คือ ปัจจัยที่เป็นอารมณ์]

อนึ่ง ในบางขณะที่สภาวะพองยุบไม่ปรากฏชัด ทำให้กำหนดรู้ได้ยาก ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเข้าใจว่าการกำหนดรู้ย่อมมีไม่ได้เมื่อไม่มีอารมณ์ ขณะนั้นจึงควรกำหนดว่า “นั่งหนอ” “ถูกหนอ” “นอนหนอ” “ถูกหนอ” และควรกำหนดสภาวะกระทบสัมผัสประมาณ ๔ หรือ ๕ จุดสลับกัน เช่น เมื่อกำหนดว่า “นั่งหนอ” แล้ว ให้กำหนดว่า “ถูกหนอ” ที่ขาขวา แล้วกำหนดว่า “นั่งหนอ” อีก แล้วจึงกำหนดว่า “ถูกหนอ” ที่ขาซ้าย เป็นต้น

นอกจากนี้ในการกำหนดสภาวะเห็นหรือได้ยินก็อาจเข้าใจได้อย่างชัดเจนว่า การเห็นเกิดจากดวงตาและรูป การได้ยินเกิดจากหูและเสียง ดังนี้ เป็นต้น

[ความเข้าใจว่าการเห็นเกิดจากดวงตาและรูป จัดเป็นการหยั่งเห็นเหตุปัจจัย คือ ดวงตาและรูปเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผลคือสภาวะเห็น เหตุปัจจัยเป็นรูปก่อให้เกิดนามคือการเห็น ส่วนจิตสิ่งที่กล่าวมาก่อนนั้นเป็นนามที่ก่อให้เกิดรูป คืออากัปภิกิริยาทางร่างกาย]

อนึ่ง ผู้ปรารภความเพียรย่อมเข้าใจเหตุปัจจัยดังต่อไปนี้ว่า

- อากัปภิกิริยาทางร่างกายต่างๆ มีได้เพราะมีจิตที่คิดจะเหยียด คู้ เป็นต้น
- ร่างกายเย็นร้อนได้ เพราะมีธาตุเย็นและธาตุร้อน
- ร่างกายนี้ตั้งอยู่ได้ เพราะมีอาหารที่ดื่มกิน
- การกำหนดว่าพองยุบมีได้ เพราะมีสภาวะพองยุบ

- การเห็นและการได้ยินมีได้ เพราะมีอารมณ์คือรูป เสียง หรือ เพราะมีที่อาศัยเกิดของจิตคือตา หู เป็นต้น
- การกำหนดในขณะหลังเกิดขึ้นได้ เพราะมีการกำหนดในขณะแรก
- เวทนาในปัจจุบันมีได้ เพราะมีกรรมในชาติก่อน
- รูปนามในปัจจุบันมีได้ตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา เพราะมีกรรมในชาติก่อน

ผู้ปฏิบัติธรรมจึงสามารถเข้าใจได้ว่ารูปนามล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกัน ปราศจากอำนาจเหนือธรรมชาติที่บันดาลให้เกิดขึ้น ความเข้าใจเช่นนี้จะผุดขึ้นได้และจะเกิดชัดเจนเพียงชั่วขณะ จึงควรกำหนดสภาวะพิจารณานี้ว่า “พิจารณาหนอ” หรือ “เข้าใจหนอ” หรือ “รู้หนอ” แล้วกลับมากำหนดอารมณ์หลักตามเดิม

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจแล้วว่ารูปนามที่กำลังกำหนดอยู่เกิดจากรูปนามที่เป็นเหตุปัจจัยย่อมเข้าใจต่อไปว่ารูปนามในอดีตเกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ แม้รูปนามในอนาคตก็เกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ ไม่มีบุคคล ตัวเรา ของเรา ไม่มีผู้เนรมิตรูปนามเมื่อนั้นควรกำหนดสภาวะพิจารณาอย่างนี้แล้วกลับมากำหนดอารมณ์หลักตามเดิม

ผู้ที่ศึกษาหลักธรรมมาน้อยอาจพิจารณาได้ไม่นานต่างจากผู้ที่ศึกษามากอาจพิจารณาอยู่นานและไปไกลกว่า ในเวลาปฏิบัติไม่ควรพิจารณามากนักควรมุ่งกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันเป็นหลัก จะทำให้ก้าวหน้าได้เร็วกว่าการพิจารณา การพิจารณาด้วยความเข้าใจเพียงเล็กน้อยก็เพียงพอแล้ว

บางขณะที่สมาธิมีกำลังมากขึ้น ทุกขเวทนาทางกาย เช่น ความคัน ร้อน ปวด เจ็บ หนัก เกร็ง อาจปรากฏจนผู้ปฏิบัติแทบจะทนไม่ได้ และเมื่อไม่ได้อดทนกำหนด เวทนาจึงจะหายไปเอง แต่พอเริ่มกำหนดจนมีสมาธิมากขึ้น เวทนาเหล่านี้ก็จะปรากฏขึ้นอีก ความจริงเวทนาไม่ใช่โรคร้าย แต่จะปรากฏตามสภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติสามารถหยั่งเห็นลักษณะพิเศษของทุกขเวทนา คือ สภาวะที่ทนได้ยาก อย่างขยาดต่อเวทนา ให้พยายามกำหนดเวทนานั้นให้ดี เพราะไม่ช้าจะค่อยๆ ลดน้อยลงแล้วหายไป

นอกจากนั้น ในบางขณะอาจพบเห็นสิ่งต่างๆ ทางใจเหมือนเห็นประจักษ์ด้วยดวงตา เช่น

- พระพุทธรูปที่มีรัศมีแผ่ซ่าน
- พระสงฆ์เหาะมาทางอากาศ
- พระเจดีย์
- ผู้ที่ตนเคารพบูชา
- ต้นไม้ ป่า ภูเขา อุทยาน เมฆ
- ชากศพชั้นอืด
- กองกระดูก
- ชากศพที่กระจัดกระจายอยู่เต็มห้องหรือบ้าน
- ตนเองเป็นชากศพชั้นอืด มีเลือดไหล ขาดเป็นท่อนๆ เป็นกองกระดูก หรือเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น

- กระดูก เนื้อ เอ็น ลำไส้ ตับ หรือหนอนในตนเอง
- นรก สวรรค์ สัตว์นรก เปรต เทวดา เทพธิดา

ปรากฏการณ์ทั้งหมดนี้เป็นเพียงบัญญัติที่เกิดจากกำลังสมาธิ ไม่ใช่สิ่งที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ เป็นเหมือนความผันเท่านั้น แต่เมโน-วิญญานจิตที่รู้เห็นอารมณ์ดังกล่าวเป็นปรมัตถ์ที่มีจริงผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดสภาวะเห็นว่า “เห็นหนอย” จนกว่าจะหายไป เพราะอารมณ์ที่ปรากฏในจิตเป็นสิ่งที่ชัดเจนกว่าจิตซึ่งทำหน้าที่รู้อารมณ์

ในบางขณะอารมณ์ที่ปรากฏทางใจอาจเปลี่ยนเป็นอารมณ์อื่นบ้าง ค่อยๆ หายไปบ้าง บางขณะอาจกำหนดสี่หรือห้าครั้ง เมื่อสมาธิมีกำลังแล้วอาจกำหนดเพียงหนึ่งหรือสองครั้งก็หายไปได้ แต่ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมต้องการเห็นหรือรู้สึกกลัวสิ่งที่ปรากฏ อารมณ์นั้นจะปรากฏอยู่นานและถ้าเป็นอารมณ์ที่ผู้คิดฟุ้งซ่านพอใจ ก็จะเกิดนานขึ้น ดังนั้น จึงควรระมัดระวังอย่าคิดฟุ้งซ่านในช่วงที่สมาธิมีกำลังมากขึ้น เมื่อรู้สึกตัวว่า คิดฟุ้งซ่านให้รีบกำหนดสภาวะคิดฟุ้งซ่านทันที

บางคนรู้สึกเบื่อเพราะเฝ้าตามรู้สภาวะธรรมเข้าไปมาโดยไม่มีอะไรแปลกใหม่ หรือไม่ปรากฏเวทนาแปลกๆ ปรากฏ ควรรีบกำหนดสภาวะเบื่อนั้นจนกว่าจะหายไป “เบื่อหนอย” ในระยะนี้ไม่ว่าจะรับรู้อารมณ์แปลกๆ หรือไม่ ไม่ใช่เรื่องสำคัญ สิ่งสำคัญคือต้องกำหนดรู้ไปตลอดสาย ตั้งแต่จุดเริ่มต้นจนถึงจุดสิ้นสุดของสภาวะที่กำหนดอยู่ ต่างจากในเวลาเริ่มปฏิบัติ มักต้องเปลี่ยนไปกำหนดอารมณ์อื่นที่มาปรากฏขณะกำลังกำหนดอารมณ์อย่างหนึ่งอยู่ แต่ในระยะนี้จะรับรู้ได้ว่าอารมณ์เก่าดับไป

แล้วจึงปรากฏอารมณ์ใหม่ จึงสามารถรู้เห็นถึงจุดเริ่มต้นไปจนถึงที่สุดของอารมณ์ที่กำหนดอยู่ได้

เวลานั้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมสามารถหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของสภาวะธรรมปัจจุบันที่รับรู้ได้ชัดเจนทำให้เข้าใจว่ารูปนามทุกอย่างไม่เที่ยงเกิดขึ้น แล้วดับไปในทุกขณะ ดังข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

อนิจจัง ขยฎฺเณ.^๑

“ไม่เที่ยงเพราะมีสภาพสิ้นไป”

หตุวา อภาวโต อนิจจา.^๒

“ไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป”

หลังจากนั้นเขาย่อมเข้าใจว่า รูปนามที่เกิดขึ้นดับอยู่นั้นเป็นทุกข์ เราเพลิตเพลินยินดีในรูปนามด้วยความหลงไม่รู้จริง สิ่งเหล่านี้ ไม่น่าเพลิตเพลินยินดีแม้แต่น้อย เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปอยู่เสมอ ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และเป็นของน่ากลัว ดังข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๗๔

^๒ ขุทฺทกสutta. คาถา ๓๗๑

ยทนิจุจํ, ตํ ทุกุขํ.^๑

“สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์”

ทุกุขํ ภยภูเจณ.^๒

“เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว”

อุทยพุพฺยปฏีปีฬนโต ทุกฺขา.^๓

“เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ”

นอกจากนั้น เมื่อพบกับทุกขเวทนาที่ทนได้ยากก็อาจพิจารณาว่า
รูปนามไม่ใช่ของดีงาม เป็นทุกข์ ดังข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

ทุกฺขมทุกฺขิ สลฺลโต.^๔

“เห็นทุกข์ว่าเหมือนลูกศรเสียบ”

ทุกฺขวตฺถุตา ย จ ทุกฺขโต.^๕

“เห็นทุกข์โดยความเป็นที่ตั้งของทุกข์”

โรคฺโต คณฺหาโต สลฺลโต.^๖

“เห็นว่าเป็นโรค ฝी ลูกศรเสียบ”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๘๗

^๔ สํ. สฬา. ๑๘.๒๕๓.๑๙๓

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๒๗๔

^๕ วิสุทฺธิ. ๒.๓๗๙

^๓ ขุทฺทกสํกฺขา. คาถา ๔๗๑-๗๒

^๖ วิสุทฺธิ. ๒.๓๒๗

[ทุกข์เป็นสิ่งที่ไม่น่าชอบใจ เหมือนโรค ฝี หรือลูกศรเสียบที่ไม่น่าชอบใจ ทำให้เป็นทุกข์เร้าร้อน]

หลังจากนั้นเขาอาจพิจารณาว่า รูปนามเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นกองทุกข์ล้วนๆ ไม่อยู่ในอำนาจของตน ปราศจากแก่นสารที่เที่ยงและเป็นสุข ไม่ใช่อัตตาตัวตนที่เราไม่สามารถบังคับให้เกิดขึ้นหรือไม่ให้ดับไปตั้งข้อความในพระบาลีและอรรถกถาว่า

ยัม ทุกฺขํ, ตทนตฺตา.^๑

“สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา”

อนตฺตา อสารถฺฏเณ.^๒

“เป็นอนัตตาเพราะมีสภาพปราศจากแก่นสาร”

อวสวตฺตณโต อนตฺตา.^๓

“เป็นอนัตตา เพราะไม่เป็นไปตามต้องการ”

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ดังนี้แล้ว พึงกำหนดที่การพิจารณานั้นว่า “พิจารณาหนอ” แล้วกลับไปกำหนดอารมณ์หลักตามเดิม

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๘๗

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๒๗๔

^๓ ขุทฺทสึกฺขา. คาถา ๔๗๒

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมรู้แจ้งเห็นประจักษ์อารมณ์ปัจจุบันว่าไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนก็มักพิจารณาถึงสภาวะธรรมทุกอย่างที่มีให้เห็นประจักษ์
ว่ามีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนเช่นเดียวกันการพิจารณาอย่างนี้
จัดเป็นอนุमानญาณ คือ ปัญญาที่อนุมานรู้ ซึ่งสืบต่อจากปัจฉักขญาณ
คือ ปัญญาเห็นประจักษ์

ผู้ที่ศึกษาหลักธรรมมาน้อยมักกำหนดได้อย่างต่อเนื่องโดยมิได้
พิจารณามากนัก บางคนติดอยู่กับการคิดพิจารณาในญาณระดับนี้ ส่งผล
ให้ความก้าวหน้าหยุดชะงักลง จนเมื่อเจริญสมาธิบรรลุวิปัสสนาญาณชั้น
สูงแล้วก็จะสามารถหยั่งเห็นรูปรูปนามได้ชัดเจน ผู้ปฏิบัติจึงไม่ควรเน้น
การพิจารณาแต่ควรกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันอย่างต่อเนื่องไม่ขาดช่วง

บุคคลผู้ที่หยั่งเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตนจาก
ประสบการณ์ในการปฏิบัติแล้ว ย่อมตามกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏ
ในขณะนั้น โดยไม่พิจารณาใคร่ครวญ ในขณะนั้นอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา
วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ย่อมสมมูลไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน และจิตก็ได้
รับการพัฒนาด้วยอินทรีย์เหล่านั้น ส่งผลให้รับรู้รูปนามได้รวดเร็วทัน
ปัจจุบัน

ในบางขณะที่หายใจเข้าสภาวะพองอาจปรากฏหลายลำดับขั้น หรือ
ในบางขณะที่หายใจออก สภาวะยุบก็ปรากฏเป็นหลายๆ ขั้น แม้ในเวลา
ทำอิริยาบถย่อยที่เหยียด คู้ ฯลฯ สภาวะเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นเป็นขั้นๆ
ย่อมปรากฏ บางคนอาจปรากฏความสั่นสะเทือนน้อยๆ ทั่วร่างกาย หรือ
รับรู้สภาวะกระทบสัมผัสที่จุดต่างๆ ของร่างกาย บ้างก็รู้สึกถึงสภาวะ

คันยุบยิบทั่วตัว หรือมีสภาวะเจ็บปวดเล็กน้อยเกิดอีกอย่างรวดเร็วแล้ว หายไปส่วนมากสภาวะดังกล่าวไม่ใช่ความคันหรือความเจ็บปวดที่รุนแรง

เมื่อนั้นผู้ปฏิบัติธรรมจะไม่สามารถกำหนดโดยบริกรรมตามสภาวะที่ปรากฏอย่างรวดเร็วได้ แต่สามารถใช้สติตามรู้ได้ทันและชัดเจน จึงควรใช้สติตามรู้เท่านั้นไม่ควรบริกรรมตามสภาวะที่ปรากฏ ถ้าไปใส่ใจบริกรรมก็อาจทำให้เหนื่อยได้ง่าย ในบางขณะอาจบริกรรมเพียงครั้งสองครั้ง แต่จะหยั่งเห็นสภาวะธรรมที่ปรากฏได้ถึงสี่สิบห้าสิบอย่าง ขณะนั้นจึงไม่ควรตามรู้อารมณ์หลักอย่างเดียว ควรตามกำหนดรู้สภาวะปัจจุบันที่ปรากฏชัดเจนทางทวาร ๖ แต่ถ้ากำหนดดังนี้แล้วรู้สึกไม่ดี ก็ควรกลับไปกำหนดอารมณ์หลักตามเดิม

รูปนามมีสภาพเกิดดับเร็วกว่าการกระทบตาหรือสายฟ้าแลบ เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาสามารถหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วได้ สติของเขาจะมีกำลังมากกว่าเดิม สามารถพุ่งไปหาอารมณ์ปัจจุบันอย่างทันทั่วทั้ง อารมณ์ก็ปรากฏชัดเหมือนแนบชิดกับสติ อีกทั้งปัญญาก็ยังเห็นสภาวะธรรมที่ปรากฏแต่ละอย่างชัดเจนไม่ปะปนกัน เขาย่อมดำริได้ว่า รูปนามเหล่านี้เกิดดับอย่างรวดเร็วเหมือนเครื่องจักรที่ทำงานตามขั้นตอน แม้รูปนามจะเกิดดับเร็วมาก ก็สามารถรู้เห็นได้ชัดเจน สิ่งที่ควรรู้เห็นคงจะมีเพียงเท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นนอกไปจากนี้แล้ว ความดำริดังกล่าวเป็นความคิดเห็นที่เกิดจากประสบการณ์หยั่งเห็นความเกิดดับซึ่งไม่เคยได้พบเห็นแม้กระทั่งในฝัน

ประสบการณ์บางอย่างที่อาจรู้เห็นได้ด้วยอำนาจของวิปัสสนา เช่น

๑. โอภาส แสงสว่าง โดยเห็นแสงสว่างที่เกิดนานหรือเพียงครู่

๒. ปิติ ความอิ่มใจ โดยรู้สึกสบายใจซาบซ่านไปทั่วชุมชน
น้ำตาลไหล ตัวโยก ตัวลอยเหมือนอยู่บนชิงช้า หรือเ็นวาทตามร่างกาย

๓. บัณฑิติ ความสงบ โดยรู้สึกสงบกายและใจในขณะที่เดิน
นั่ง นอน และในอิริยาบถอื่นๆ ในบางขณะอาจเกิดความเบาสบาย (ลหุตตา)
ซึ่งทำให้นั่งหรือนอนกำหนดได้อย่างต่อเนื่องเป็นเวลานานปราศจากความ
เจ็บปวดทางร่างกาย

๔. อธิโมกข์ ความศรัทธา โดยรู้สึกถึงความผ่องใสแห่งจิตที่
ไม่มีกิเลสครอบงำ บางขณะอาจเกิดความเลื่อมใสพระพุทธรูปเจ้าอย่าง
ซาบซึ้งว่า พระองค์ทรงเป็นพระสัมพันธัญญ์ผู้รู้แจ้งธรรมทั้งปวง คำสอนที่
ว่ามีเพียงรูปนามที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นความจริงแท้

๕. ปัคคหะ ความเพียร โดยรู้สึกบากบั่นอยากปฏิบัติธรรม
ปราศจากความเบื่อหน่ายหรือความเกียจคร้าน ในบางขณะอาจต้องการ
จะแสดงธรรมให้ผู้อื่นได้เข้าใจเหมือนตนเอง

๖. สุข ความสุข โดยรู้สึกถึงความสุขกายและสุขใจ

๗. ญาณะ วิปัสสนาญาณที่ปรากฏชัดเจน

๘. อุပ္ภูฐานะ สติที่ปรากฏชัดเจน

๙. อุเบกขา ความวางเฉยที่เกิดร่วมกับวิปัสสนาญาณ โดย
ไม่ต้องปรับวิริยะและสมาธิให้เสมอกัน เนื่องจากธรรมทั้งสองมีความ
สมดุลกันอยู่แล้ว

๑๐. นิกันติ ความเพลิตเพลินยินดีในสภาวะ ๙ ข้อข้างต้น เนื่องมาจากการปฏิบัติธรรม ส่งผลให้ปฏิบัติได้เป็นเวลานานโดยไม่เบื่อหน่าย

ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ควรใส่ใจต่อแสงสว่างหรือประสบการณ์อื่นที่ ได้รับมากนัก ควรกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” “ดีหนอๆ” “รู้หนอๆ” “พิจารณาหนอๆ” “เลื่อมใสหนอๆ” “ดีใจหนอๆ” หรือ “อิมใจหนอๆ” ตามสภาวะนั้นๆ ในเบื้องต้นอาจรู้สึกพอใจที่ได้พบเห็นแสงสว่าง แม้จะกำหนดสภาวะเห็น แสงสว่างก็ไม่หายไป เพราะผู้ปฏิบัติมีความพอใจ (นิกันติ) ต่อมาเมื่อพบเห็นบ่อยเข้าก็จะเคยชินและสามารถกำหนดจนหายไป บางคนอาจพบเห็นแสงสว่างเป็นเวลานาน แม้จะกำหนดไปก็ไม่หาย ในเวลานั้นจึงไม่ควรใส่ใจต่อแสงสว่าง ให้ถือว่าเป็นฉากหลังของการปฏิบัติ แต่ควรมุ่งกำหนดรู้สภาวะธรรมทางกายและใจที่ปรากฏชัดเป็นหลัก และไม่ควรไปพิจารณาว่าแสงสว่างยังปรากฏอยู่หรือไม่ เพราะถ้าพิจารณาอย่างนั้นอาจทำให้แสงสว่างปรากฏเรื่อยไป

บางคนที่มีสมาธิเพิ่มขึ้นแล้วได้น้อมจิตคิดไปถึงสิ่งต่างๆ ทำให้มีแสงสว่างและอารมณ์อื่นๆ ปรากฏขึ้นในจิต ดังนั้น จึงไม่ควรน้อมจิตไปคิดถึงสมมุติบัญญัติ ถ้ารู้สึกว่าน้อมจิตคิดไปแล้วก็ให้ละความฟุ้งซ่านนั้นด้วยการกำหนดรู้

บางคนแม้จะไม่น้อมจิตคิดถึงก็อาจเห็นสิ่งต่างๆ ที่ไม่ชัดเจนนักมาปรากฏอย่างรวดเร็วเหมือนตุรบกไฟที่แล่นไปด้วยความเร็ว ในขณะนั้นควรกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” อารมณ์ที่ปรากฏทางใจจะหายไปทีละอย่างด้วยการกำหนดแต่ละครั้ง แต่เมื่อสมาธิลดน้อยลง สิ่งที่พบเห็นทางใจอาจปรากฏชัดเจน เมื่อกำหนดว่า “เห็นหนอๆ” อารมณ์เหล่านั้นย่อมอันตรธานไป ในที่สุดความฟุ้งซ่านย่อมสงบลง

ต่อจากนั้นผู้ปฏิบัติธรรมควรเข้าใจว่าการใส่ใจต่อแสงสว่างเป็นต้นไม่ถูกต้อง แนวปฏิบัติที่ถูกต้องคือการกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันคือรูปนามที่ปรากฏทางกายและใจตามความเป็นจริง แล้วกำหนดรู้อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ วิปัสสนาญาณย่อมปรากฏชัดเจนขึ้นตามลำดับ แล้วจะเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างชัดเจนของรูปนาม คือ รู้เห็นว่ารูปนามเกิดขึ้นแล้วดับไปทันทีอย่างรวดเร็ว สภาวะที่เกิดขึ้นก่อนมิได้ตามติดสภาวะที่เกิดในภายหลัง ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเข้าใจอย่างถ่องแท้ว่ารูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน

บางท่านเข้าใจอย่างนี้แล้วอาจรู้สึกพอใจกับประสบการณ์ที่เกิดขึ้น แล้วหยุดการปฏิบัติโดยคิดว่าไม่มีสิ่งใดนอกเหนือไปจากนี้อีกพึงอย่าหยุดกำหนด ควรปฏิบัติต่อไปอย่างต่อเนื่อง ก็จะประสบความก้าวหน้าเป็นลำดับไป

เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นตามลำดับ ผู้ปฏิบัติธรรมจะไม่รับรู้สภาวะเริ่มเกิดขึ้นของอารมณ์ปัจจุบัน แต่มารู้ถึงสภาวะดับไปอย่างเดียว ทำให้รู้สึกว่ามีแต่ความดับปรากฏอยู่ ในบางขณะอาจยังเห็นความดับของจิตที่กำหนดรู้ได้อีกด้วย กล่าวคือ ในขณะที่กำหนดว่า “พองหนอ” อาจรู้สึกาสภาวะพองดับไปอย่างรวดเร็วและรู้สึกว่จิตที่กำหนดรู้สภาวะดังกล่าวได้ดับไปเช่นเดียวกัน เขารู้สึกว่าสภาวะพองและจิตที่กำหนดรู้ดับตามกันไปเป็นลำดับ

แม้ในขณะที่กำหนดว่า “ยุบหนอ” “นั่งหนอ” “คู้หนอ” “เหยียดหนอ” “เมื่อยหนอ” เป็นต้น ก็สามารถยังเห็นความดับไปของสภาวะธรรมและจิตที่กำหนดรู้ได้ตามลำดับ บางคนสามารถยังเห็นความดับไปของสภาวะธรรม จิตที่กำหนดรู้ และสติที่กำหนดรู้จิตดังกล่าวเป็นสามขั้นตอนซึ่งดับไปตามลำดับ อย่างไรก็ตาม ถ้าสามารถยังเห็นความดับไปของสภาวะธรรมและจิตที่กำหนดรู้ได้สองอย่าง ก็ถือว่าเพียงพอแล้ว

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้ยังเห็นความดับไปของสภาวะธรรมปัจจุบันและจิตที่กำหนดรู้อย่างนี้แล้ว รูปร่างสัณฐานที่เรียกว่า ฌณบัญญัติ มีร่างกาย ศีรษะ มือ เท้า เป็นต้นย่อมอันตรธานไป และจะรู้ถึงความดับไปอย่างรวดเร็วปรากฏขึ้นในร่างกายนี้โดยปราศจากสมมุติบัญญัติใดๆ

ทั้งสิ้นในขณะนั้นบางคนอาจรู้สึกว่าการปฏิบัติธรรมไม่ก้าวหน้า และการกำหนดรู้ก็ไม่มั่นคง เพราะความฟุ้งซ่านมักเกิดแทรกซ้อนได้ง่าย ความเข้าใจเช่นนั้นไม่ถูกต้องเพราะจิตของคนทั่วไปมักมีกรรมอยู่ในรูปร่างสัญญาณที่เป็นสมมุติบัญญัติ เมื่อไม่ได้รับอารมณ์บัญญัติที่ชอบเหมือนก่อน ย่อมรู้สึกไม่เพลิดเพลิน ความจริงแล้วความรู้สึกเช่นนี้เป็นความก้าวหน้าอีกขั้นหนึ่งเพราะเมื่อตั้งใจพิจารณาขณะที่วิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้าอารมณ์บัญญัติย่อมปรากฏก่อนในเวลาที่เราเห็น ได้ยิน และกระทบสัมผัส เป็นต้น แต่เมื่อวิปัสสนาญาณพัฒนาขึ้นแล้วสภาวะดับไปย่อมปรากฏชัดเจนแทน ในขณะนั้นจะสามารถยังเห็นสภาวะธรรมอย่างชัดเจนโดยลวงพ้นบัญญัติโดยสิ้นเชิง เขาย่อมรู้ประจักษ์ถ้อยคำของโบราณจารย์ที่กล่าวว่า

“เมื่อบัญญัติปรากฏ ปรมัตถ์ย่อมอันตรธาน เมื่อปรมัตถ์ปรากฏ บัญญัติย่อมอันตรธาน”

ในบางขณะที่การกำหนดรู้ปรากฏชัดเจน ผู้ปฏิบัติธรรมอาจรู้สึกว่า มีช่วงระยะระหว่างการกำหนดก่อนและหลัง ความรู้สึกดังกล่าวเป็นการรับรู้ระยะการเกิดขึ้นของภวังคจิตคือจิตที่พ้นความรู้สึกซึ่งเกิดขึ้นระหว่างวิถีจิตในเวลาปกติ เพราะปัญญารับรู้ได้เร็วมากขึ้นกว่าเดิม บางท่านกำหนดจิตสิ่งที่ต้องการจะเหยียดหรือรู้ ทำให้จิตนั้นหายไป จึงไม่อาจเหยียดหรือรู้ได้ทันที ในขณะนั้นผู้ปฏิบัติธรรมไม่ควรรีบกำหนดรู้อารมณ์หลักเหมือนก่อน แต่ควรขยายเวลาการกำหนดรูปนามที่ปรากฏชัดเจนทางทวารทั้ง ๖

วิธีเพิ่มอารมณ์การกำหนด

ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันโดยนัยว่า “พองหนอ” “ยุบหนอ” “นั่งหนอ” เป็นต้นได้ดีแล้ว และมีสมาธิเพิ่มมากขึ้นก็ควรกำหนดรู้สภาวะสัมผัสหลายแห่งที่ปรากฏทางร่างกายรวมไปด้วยสภาวะเห็นหรือได้ยินเป็นต้นที่ปรากฏชัดเจน เมื่อปฏิบัติดังนี้แล้วรู้สึกกำหนดได้ไม่ดีมีความฟุ้งซ่านปรากฏขึ้น หรือรู้สึกเหนื่อย ก็ควรลดวิริยะลงโดยกำหนดสภาวะพองยุบและสภาวะนั่ง เป็นต้น ต่อเมื่อการกำหนดรู้ดีขึ้นมีกำลังสมาธิมากขึ้นจึงเพิ่มการกำหนดให้มากขึ้นกว่าเดิม

ในบางขณะที่นักปฏิบัติดำรงสติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดเจนในร่างกาย แม้จะมีได้ตั้งใจกำหนดมากนักก็อาจยังเห็นสภาวะได้ยินว่าเป็นสภาวะที่ดับไปอย่างรวดเร็วโดยไม่ต่อเนื่องกัน ในบางครั้งอาจพบว่าสิ่งที่เห็นนั้นได้ดับไปอย่างรวดเร็ว บางท่านแม้จะตั้งใจดูก็มองไม่เห็นชัดเจน เพราะเห็นความดับไปอย่างรวดเร็ว ทำให้รู้สึกวามองเห็นได้ไม่ชัดเจน[คล้ายกับการดูภาพยนตร์ที่มีภาพขาดหายไปเป็นช่วงๆ] หรือสายตาฝ้าฟางหรือรู้สึกเวียนศีรษะ ความรู้สึกดังกล่าวเป็นสภาวะธรรมที่เกิดจากการไม่รู้สมมุติบัญญัติอย่างชัดเจน เพราะได้หยั่งเห็นสภาวะเห็นที่ดับไปเป็นลำดับขั้น จนกระทั่งมองไม่เห็นสมมุติบัญญัติ แต่ถ้าหยุดกำหนดก็จะพบสมมุติบัญญัติที่ปรากฏชัดตามปกติ

บางท่านรู้สึกว่าสติของตนสามารถตามกำหนดรู้รูปนามปัจจุบัน ได้ตลอดเวลา แม้จะนอนหลับพักผ่อนก็หลับไม่สนิท มีความแจ่มใสทั้ง กลางวันและกลางคืนก็ไม่พึงกังวลกับการหลับนอน เพราะไม่เป็นอันตราย ต่อสุขภาพแต่อย่างใด ควรพยายามกำหนดอย่างต่อเนื่องต่อไป เมื่อ วิปัสสนาญาณมีกำลังเพิ่มขึ้นแล้วสติของผู้ปฏิบัติธรรมย่อมปรากฏเหมือน ดึงเข้าไปสู่อารมณ์ปัจจุบัน

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมยังเห็นความดับไปของสภาวะธรรมปัจจุบัน และ จิตที่กำหนดรู้รู้อย่างนี้แล้วย่อมพิจารณาว่า “สภาวะธรรมทุกอย่างมิได้ดำรง อยู่ชั่วขณะที่กระพริบตาหรือสายฟ้าแลบ มีสภาพไม่เที่ยง แม้สภาวะธรรม ที่เกิดขึ้นแล้วหรือที่จะเกิดขึ้นต่อไปล้วนมีสภาพไม่เที่ยงต้องดับไปอย่าง รวดเร็ว” ในขณะนั้นควรกำหนดจิตที่คิดพิจารณานั้นด้วย

นอกจากนั้น ในบางขณะที่กำหนดรู้อยู่อาจพิจารณาถึงความน่ากลัว ได้หลายลักษณะ เช่น

- เมื่อก่อนนี้เราขาดปัญญายังเห็นจึงอยู่อย่างเบิกบานใจ เมื่อได้ พบความดับของรูปนามก็เข้าใจว่ารูปนามช่างน่ากลัวจริง
- ทุกเวลาเป็นขณะของความตายที่รูปนามต้องดับไปตามธรรมชาติ ช่างน่ากลัวจริง
- การเกิดขึ้นในภพนี้ช่างน่ากลัว แม้การเกิดขึ้นในภพต่อๆ ไปก็ น่ากลัว
- รูปนามไม่มีรูปร่างสัณฐาน แต่การปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐานที่ ไม่มีจริงช่างน่ากลัว

- การพากเพียรเพื่อให้รูปนามที่จะต้องดับไปอย่างรวดเร็วตั้งอยู่อย่างเป็นสุข ช่างน่ากลัวจริง
- ความเกิดช่างน่ากลัวจริง
- ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศกคร่ำครวญ และความคับแค้นใจ ช่างน่ากลัวจริง

ผู้ปฏิบัติธรรมที่พิจารณาดังนี้แล้วควรกำหนดที่การพิจารณานั้นด้วย นอกจากนั้น ในบางขณะอาจพิจารณาถึงรูปนามที่ถูกรู้และจิตที่กำหนดรู้ว่า

- มีสภาวะหยาบไม่ละเอียด
- มีสภาวะต่ำทราม
- มีสภาวะไร้ค่า
- มีสภาวะน่ารังเกียจ เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ไม่ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

อนึ่งในบางขณะอาจรู้สึกว่าร่างกายทั้งหมดเน่าเหม็น หรือเหมือนฟองน้ำที่แตกง่าย เมื่อประสบการณ์เหล่านี้ปรากฏขึ้น แม้จะตามระลึกจากรูปนามที่ปรากฏชัดทางทวาร ๖ ก็ปราศจากความเพลิดเพลินในรูปนามเหล่านั้น แม้จะยังเห็นความดับไปของรูปนามอย่างชัดเจนก็ไม่รู้สึกพอใจ การปฏิบัติธรรมเหมือนในวิปัสสนาญาณต้นๆ และย่อมรู้สึกเบื่อหน่ายไม่รื่นรมย์ในการปฏิบัติ แต่ไม่อาจยกเลิกการปฏิบัติได้เลย เหมือนคนที่เดินไปบนทางที่เปื้อนอุจจาระ แม้จะรังเกียจก็ต้องเดินเหยียบไปตามทางลำดับนั้น เขาย่อมเข้าใจว่า มนุษย์โลกไม่อาจพ้นไปจากรูปนามที่ดับไปอย่างรวดเร็วได้ แม้จะเกิดเป็นมนุษย์ บุรุษ สตรี พระราชา หรือเศรษฐี

ก็ไม่น่าเพลิดเพลิด มีแต่ความน่าเบื่อหน่าย หรือเมื่อพิจารณาถึงเทวโลก และพรหมโลกก็เกิดความเบื่อหน่ายตามนัยดังกล่าวนี้

ผู้ที่เบื่อหน่ายรูปนามแล้วย่อมรู้สึกต้องการจะหลุดพ้นไปจากรูปนาม ที่กำหนดรู้โดยดำริว่า

- สภาวะทั้งหมดที่เป็นการเห็น ได้ยิน กระบสสัมผัส นั่ง ยืน เหยียด คู้ เป็นต้น ถ้าไม่ปรากฏโดยสิ้นเชิงก็จะเป็นการดี
- ถ้าสามารถละทิ้งสภาวะทั้งหมดไปสู่ความหลุดพ้นได้ก็จะเป็นการดี
- เราอยากบรรลุสภาวะดับทุกข์ซึ่งพ้นไปจากรูปนามทั้งหมด

ผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดรู้ความดำริดังกล่าวอีกด้วย ในบางขณะ อาจดำริว่า ทำอย่างไรจึงทำให้รูปนามดับสูญไป เมื่อกำหนดรู้อยู่ในบัดนี้ ได้พบแต่สภาพที่ไม่น่าเพลิดเพลิด ถ้ามิได้กำหนดรู้สภาวะเหล่านั้น ก็จะเป็นการดี ความดำรินี้ควรต้องกำหนดรู้เช่นเดียวกัน

บางท่านอาจหยุดกำหนดไปตามความดำริที่เบื่อหน่าย แม้จะหยุดกำหนดไปชั่วขณะรูปนามมีการเห็นและการได้ยินเป็นต้นก็ยังปรากฏอย่างต่อเนื่อง เพราะรูปนามเหล่านั้นปรากฏชัดด้วยกำลังวิปัสสนา และผู้ปฏิบัติธรรมก็สามารถรับรู้รูปนามได้อย่างชัดเจน เขาย่อมเข้าใจว่า “รูปนามย่อมปรากฏเหมือนเดิม และสติก็ตามกำหนดรู้ได้อย่างต่อเนื่อง ดังนั้น แม้จะได้กำหนดรู้ในบัดนี้ก็ไม่อาจสละพ้นไปจากรูปนาม จะต้องหยั่งเห็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน จึงจะวางเฉยรูปนามและบรรลุความดับทุกข์คือพระนิพพานที่ดับรูปนามทั้งหมด เมื่อ

นั้นรูปนามจึงจะดับไปโดยสิ้นเชิง” หากผู้ปฏิบัติธรรมไม่อาจพิจารณาเองได้ก็ควรทำความเข้าใจตามคำแนะนำของพระวิปัสสนาจารย์แล้วปฏิบัติต่อไป

เมื่อบางคนกลับมากำหนดอีกจนกระทั่งวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น อาจพบกับทุกขเวทนาที่รุนแรงจนอย่าท้อถอย เพราะสภาวะนี้เป็นลักษณะของทุกข์ที่มาปรากฏเหมือนกองทุกข์หรือรังโรคตามพระบาลีว่า

ทุกขโต โรคโต คณฺหโต สลฺลโต อสมฺโต อาพาธโต.^๑

“ย่อมหยั่งเห็นว่าเป็นทุกข์ โรค ฝั่ ลูกศรเสียบ ทุกข์ใจ และอาพาธ”

เขาควรอดทนกำหนดให้ข้ามพ้นทุกขเวทนาไป บางท่านไม่พบทุกขเวทนาที่รุนแรงนี้แต่พบกับลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในลักษณะ ๔๐ อย่างของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน ดังที่จะกล่าวถึงต่อไปในปฏิสัจชาญาณ เขาย่อมรู้สึกว่าแม้จะกำหนดได้ดีโดยปราศจากความฟุ้งซ่าน ก็รู้สึกเหมือนสติไม่อาจดึงดูดสู่สภาวะธรรมปัจจุบันอย่างชัดเจน ความรู้สึกดังกล่าวเป็นความไม่เพละเลเลินในการปฏิบัติธรรมเพราะได้หยั่งเห็นไตรลักษณ์โดยประจักษ์

^๑ พุ. ปฎิ. ๓๑.๓๗.๔๔๕-๔๖, วิสุทฺธิ. ๒.๓๒๗

บางท่านไม่เพลิดเพลिनกับการปฏิบัติอาจเปลี่ยนอิริยาบถหลายครั้ง เช่น เมื่อนั่งอยู่ก็สำคัญว่ากำหนดได้ไม่ดี จึงเปลี่ยนไปเดินจงกรม หรือ เมื่อเดินจงกรมอยู่ก็สำคัญว่ากำหนดได้ไม่ดี จึงเปลี่ยนไปนั่งกรรมฐาน หรือเมื่อนั่งอยู่ก็สำคัญว่ากำหนดได้ไม่ดี จึงเปลี่ยนไปทำอิริยาบถย่อยที่เหยียดและรู้ เป็นต้น หรือเปลี่ยนสถานที่ปฏิบัติธรรม หรือต้องการจะนอนกำหนดเพื่อให้รู้สึกดีขึ้น แม้จะเปลี่ยนอิริยาบถหลายครั้งอย่างนี้ก็ไม่อาจอยู่ในอิริยาบถนั้นได้นาน และยังคงต้องการเปลี่ยนอิริยาบถอีก หากเป็นดังนี้ไม่ควรทอดทิ้ง ความรู้สึกเช่นนี้เป็นความเข้าใจในรูปนามว่าไม่น่ายินดีเพลิดเพลिन และโดยเหตุที่ยังไม่อาจวางเฉยเหมือนในขณะบรรลุสังขารูปกษญาณ จึงทำให้รู้สึกว่าแม้สติจะระลึกรู้ได้ชัดเจนก็ไม่เพลิดเพลिनในการปฏิบัติ ในขณะนั้นจึงควรอดทนกำหนดอยู่ในอิริยาบถเดียวให้นานก็จะรู้สึกว่ากำหนดได้อย่างน่าเพลิดเพลिनมีความสุข จิตจะค่อยๆ สงบแจ่มใสแล้วจะต้องการอยู่ในอิริยาบถอย่างเดียวนั้นต่อไป

เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าจนกระทั่งสามารถวางเฉยไม่ต้องเพ่งรูปนามเหมือนก่อนจิตที่กำหนดรู้มีความผ่องใสละเอียดอ่อน ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้สึกว่าสามารถกำหนดรู้ได้ตามธรรมชาติ แม้จะมีได้จดจ่อก็ยังเห็นรูปนามที่ละเอียดอ่อนได้ และรู้เห็นไตรลักษณ์อย่างประจักษ์โดยไม่ต้องพิจารณาใคร่ครวญ ประสบการณ์ที่จะได้รับมีดังต่อไปนี้

- สภาวะสัมผัสปรากฏชัดเจนโดยร่างกายหายไป
- สภาวะสัมผัสละเอียดเบาบางเหมือนกระทบกับปุยนุ่น
- สภาวะสัมผัสปรากฏชัดทั่วร่างกาย และสติก็ตามรู้ได้อย่าง

รวดเร็วเหมือนหมุนวนไปทั่วร่างกาย

- กายและใจเหมือนลอยขึ้นสู่เบื้องบน
- สภาวธรรมปัจจุบันไม่ปรากฏชัดเจน แต่สามารถรับรู้สภาวะสงบ
กายและใจได้เป็นเวลานาน
- ร่างกายและสภาวะpong ยุบ นิ่ง เป็นต้นหายไป เหลือเพียงจิต
ที่ยังเห็นความเกิดดับเท่านั้น
- ปิติที่เหมือนพรมน้ำไปทั่วร่างกายปรากฏขึ้น
- ปัสสัทธิคือความสงบกายและใจปรากฏขึ้น
- แสงสว่างที่แจ่มชัดเหมือนท้องฟ้าสว่างปรากฏขึ้น

ความดีใจที่เกิดจากการได้พบกับประสบการณ์เหล่านี้มักไม่มีกำลัง
มากเหมือนในวิปัสสนาญาณขั้นต้น แต่ผู้ปฏิบัติก็ควรกำหนดรู้ และควร
กำหนดปิติ ปัสสัทธิ พร้อมด้วยแสงสว่างอีกด้วย ถ้ากำหนดแล้วสภาวะ
เหล่านั้นไม่หายไป ก็ไม่ควรสนใจโดยให้ถือว่าเป็นฉากหลัง ควรกำหนด
รู้สภาวธรรมปัจจุบันสืบต่อไป

ในญาณระดับนี้ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเข้าใจอย่างชัดเจนว่ามีเพียง
สภาวธรรมคือรูปนามสังขารที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ไม่มีตัวเรา ของเรา
คนอื่น ของคนอื่น เขาย่อมรู้สึกเพลิดเพลินในการปฏิบัติธรรมยิ่งนัก
สามารถดำรงอยู่ในอิริยาบถได้นานโดยปราศจากทุกขเวทนามีความ
เจ็บปวด เมื่อย ขา และคัน เป็นต้น แม้จะนั่งหรือนอนเป็นเวลานาน
สองหรือสามชั่วโมงก็คิดว่าไม่นาน ปราศจากความปวดเมื่อยเหมือนใน
กาลก่อน และร่างกาย ศีรษะ มือ เท้า ก็สงบนิ่งไม่เคลื่อนออกไปจาก
สถานที่เดิม

ในบางขณะการกำหนดรู้ดำเนินไปดีมากโดยสติดำเนินไปอย่าง
ว่องไว อาจทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมกังวลใจ ควรกำหนดว่า “กังวลหนอ”
บางท่านอาจพิจารณาว่าวิปัสสนากำลังก้าวหน้า ควรกำหนดว่า “พิจารณา
หนอ” บางท่านอาจตั้งความหวังว่าวิปัสสนาจะก้าวหน้า ควรกำหนดว่า
“คาดหวังหนอ” เมื่อกำหนดดังนี้แล้วควรตามรู้สภาวะธรรมต่อไป อย่าเพิ่ม
หรือลดการจดจ่อ บางท่านไม่อาจกำหนดสภาวะกังวล การพิจารณา
ความดีใจ หรือการตั้งความหวัง ทำให้การกำหนดรู้ไม่ต่อเนื่องแล้วลด
กำลังลง บางท่านเพิ่มความเพียรโดยดำริว่าเรากำลังจะบรรลุธรรม จึง
ทำให้การกำหนดไม่ต่อเนื่องที่จริงแล้วความคิดฟุ้งซ่านที่เป็นความกังวล
การพิจารณา ความดีใจ หรือการตั้งความหวัง ทำให้ความก้าวหน้าลดลง
เพราะคั่นวิปัสสนาวิธีไว้ไม่ต่อเนื่อง ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนด
ไปตามปกติเมื่อสติว่องไวขึ้นไม่ควรเพิ่มหรือลดความเพียรในการกำหนด
หากปฏิบัติไปตามนี้ก็จะสามารถบรรลุความดับทุกข์ได้ในที่สุด

บางท่านได้บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นนี้แล้วอาจเสื่อมถอยจากสมาธิ
ในบางขณะ แม้จะทำได้ขึ้นๆ ลงๆ อย่างนี้หลายครั้งก็อย่าท้อถอย ควร
กระจายการกำหนดไปทั่วทั้งร่างกายโดยรับรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏชัดเจน
ทางทวาร ๖ ก่อนจะรับรู้ถึงความสงบละเอียดอ่อนในจุดใดจุดหนึ่ง เพื่อ
ให้วิปัสสนาญาณมีกำลังเพิ่มขึ้น เมื่อรู้สึกถึงความสงบละเอียดอ่อนนั้นได้
ก็หยุดกระจายการกำหนดไปทั่วทวารทั้ง ๖

เมื่อกำหนดรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันโดยเริ่มจากการตามรู้สภาวะพองยุบ สภาวะนั่ง หรือเริ่มจากการตามรู้สภาวะทางกายและใจอย่างอื่น สติย่อมปรากฏชัดเจนนอย่างต่อเนื่อง แม้มิได้จดจ่อมากนักก็สามารถกำหนดรู้เท่าทันได้อย่างสงบไม่ซัดส่าย เหมือนเฝ้าดูสภาวะธรรมที่แตกดับไปเองอย่างรวดเร็ว ในขณะนั้นจิตจะไม่ใส่ใจอารมณ์ที่ก่อให้เกิดกิเลส คือ แม้จะพบกับอารมณ์ที่น่าชอบใจก็ไม่คำนึงว่าน่าชอบใจ หรือแม้จะพบกับอารมณ์ที่น่ารังเกียจก็ไม่คำนึงว่าน่ารังเกียจ จิตดำรงอยู่ในสภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส หรือคตินึกเท่านั้น อุเบกขาที่มืองค์ ๖ (ฉัพพะกุเปกขา) ตามที่กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๔ ย่อมปรากฏชัดเจน

[ฉัพพะกุเปกขา คือ อุเบกขามืองค์ ๖ หมายความว่า ความวางเฉยไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ ๖ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ โดยองค์ธรรมได้แก่ ตัตถะ มัชฌิมาตตตาเจตสิก]

เมื่อนั้นย่อมปราศจากความคิดฟุ้งซ่านโดยสิ้นเชิง ไม่มีแม้กระทั่งความคิดว่าตนนั่งอยู่นานเท่าไร หรือเวลาผ่านไปนานเท่าไร อย่างไรก็ตามหากวิปัสสนาญาณของเขายังไม่แก่กล้าจนสามารถบรรลุมรรคญาณได้ เมื่อนั่งกรรมฐานนาน ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ ชั่วโมงแล้ว ความจดจ่ออาจลดน้อยลง ส่งผลให้การกำหนดรู้ไม่ต่อเนื่อง หรือเกิดความฟุ้งซ่านได้บ้างในบางขณะอาจรู้สึกว่สติมีความว่องไวกว่าเดิม ทำให้ดีใจคิดฟุ้งซ่านว่าเรากำลังจะก้าวหน้า เขาควรกำหนดรู้สภาวะคิดฟุ้งซ่าน ความคาดหวัง หรือความดีใจดังกล่าว เมื่อตั้งใจกำหนดรู้เท่าทันแล้วก็จะประสบความ

ก้าวหน้าต่อไป แต่ถ้าวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้าก็จะเสื่อมถอยไปจากสมาธิอีก

บางท่านปฏิบัติได้ขึ้น ๆ ลง ๆ ตามนัยนี้หลายครั้ง ผู้ที่เข้าใจลำดับญาณมักปรากฏสภาวะอย่างนี้มากกว่าคนทั่วไป ดังนั้น ผู้ที่ปฏิบัติธรรมกับวิปัสสนาจารย์จึงไม่ควรเข้าใจลำดับญาณก่อนเพื่อให้ก้าวหน้าเร็วขึ้น แม้เขาจะพบกับประสบการณ์ดังกล่าวนี้ก็ไม่ควรทอดทิ้ง ควรเข้าใจว่าตนอยู่ใกล้กับมรรคผลแล้ว หากอินทรี ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา มีความแก่กล้าสมดุลงัน ก็จะหยั่งเห็นมรรคผลนิพพานโดยประจักษ์ได้ในชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น

[บางท่านที่เข้าใจลำดับญาณแล้ว อาจทำให้คาดหวังหรือจินตนาการปรุงแต่งให้เกิดลำดับญาณส่งผลให้ก้าวหน้าช้า แต่ผู้ที่ไม่คาดหวังและตั้งใจปฏิบัติตามความเข้าใจในลำดับญาณย่อมก้าวหน้าเร็ว เหมือนการรู้แผนที่เดินทางอย่างถูกต้องย่อมทำให้มั่นใจการเดินทางของตนและไม่เดินทางผิด]

การบรรลุพระนิพพาน

วิปัสสนาญาณที่ดำเนินไปขึ้นๆ ลงๆ อย่างนี้ เหมือนกับนกที่ถูกปล่อยจากเรือเดินสมุทรเพื่อค้นหาฝั่ง ในสมัยก่อนนักเดินเรือมักปล่อยนกเพื่อค้นหาฝั่งในเวลาหลงทาง นกนั้นจะบินไปสำรวจฝั่งในทิศทั้ง ๔ ถ้ายังไม่พบก็จะบินกลับมาสู่เรืออีก ถ้าพบก็จะบินตรงไปหาฝั่ง ความเสื่อมไปของวิปัสสนาญาณที่ยังไม่แก่กล้าเหมือนนกที่บินกลับมาสู่เรืออีก ส่วนวิปัสสนาญาณที่แก่กล้าด้วยกำลังอินทรีย์ ๕ เหมือนนกที่บินเข้าหาฝั่ง วิปัสสนาญาณดังกล่าวปรากฏอย่างรวดเร็วเพียงสามหรือสี่ขณะจิตแล้วสามารถยังเห็นความเกิดดับของสังขาร ๖ อย่าง คือ การสัมผัส การรับรู้ การได้ยิน การเห็น การรู้กลิ่น การลิ้มรส (ในที่นี้เรียงลำดับตามสภาวะที่ปรากฏได้ง่ายไปหายาก) ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ความดับไปของอารมณ์ที่ตนกำหนดรู้และวิปัสสนาจิต แล้วจึงได้บรรลุมรรคผลในขณะนั้น

ในขณะใกล้จะบรรลุพระนิพพาน สติที่กำหนดรู้มักปรากฏชัดขึ้นเรื่อยๆ ในที่สุดจะสลัดอารมณ์ที่เป็นสังขารเข้าไปสู่พระนิพพานที่ดับสังขารโดยสิ้นเชิง ผู้ที่บรรลุธรรมแล้วมักพูดถึงอารมณ์ปัจจุบันและการกำหนดรู้ที่ปรากฏในขณะนั้นว่า

- ดับไปโดยฉับพลัน
- ขาดไปทันทีเหมือนใช้มีดตัดเถาวัลย์
- ตกไปทันทีเหมือนโยนของหนักลงไป

- หลุดออกไปทันทีเหมือนของหล่นไปจากมือ
- พ้นไปทันทีจากเครื่องพันธนาการ
- ดับไปอย่างรวดเร็วเหมือนสะเก็ดไฟ
- ออกจากที่มีดทันทีเข้าไปสู่ที่สว่าง
- ออกจากที่รกชัฏทันทีแล้วไปถึงที่โล่งแจ้ง
- จมหายไปทันทีเหมือนจมน้ำ
- หยุดชะงักทันทีเหมือนคนขี่ม้าด้วยความเร็ว
- หายไปโดยไม่มีอะไรเลย

ขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุความดับสังขารนั้นสันมาก เกิดขึ้นเพียงชั่วขณะจิตหนึ่ง ต่อจากนั้นจึงได้พิจารณาว่าความดับดังกล่าวเป็นการบรรลุธรรม หรือมรรคผลนิพพาน ผู้ที่มีความรู้ในการปฏิบัติย่อมเข้าใจว่าสภาพที่ดับสังขารเป็นพระนิพพานสภาพที่ยังเห็นความดับโดยประจักษ์เป็นมรรคผล เราได้พบพระนิพพานแล้ว ได้บรรลุโสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผลแล้ว ผู้ที่มีความรู้เช่นนั้น ย่อมสามารถพิจารณาได้อย่างบริบูรณ์ และยังพิจารณาได้อีกว่ากิเลสที่ถูกละได้แล้วมีกี่ประการ กิเลสที่ยังเหลืออยู่มีกี่ประการ

เมื่อพิจารณาดังนี้แล้วผู้ปฏิบัติธรรมมักย้อนไปกำหนดสภาวะธรรมทางกายและใจเหมือนเดิม ในขณะนั้นรูปนามมักปรากฏให้เห็นว่าเกิดขึ้นและดับไปอย่างชัดเจน ทำให้เข้าใจว่าการกำหนดไม่ก้าวหน้าเหมือนขณะก่อนที่พบแต่ความดับไป ความจริงแล้วเป็นการย้อนกลับไปบรรลุนิพพานที่ยังเห็นความเกิดดับ (อุทฺทปฺพยญาณ) อีกครั้งหนึ่ง

[พระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไปจะเกิดอุทฺทยัพพญาณเป็น
ญาณแรก ข้อนี้ต่างจากปุถุชนทั่วไปที่เกิดนามรูปปริจเฉทญาณก่อน ดังคัมภีร์
วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ผลสมาปัตตตถิกเณ หิ อริยสาวเกน รโหคเตน ปฏิสสุลลเณ
อุทฺทยัพพยาทิวเสน สงฺขารา ปสฺสิตพฺพา.^๑

“โดยแท้จริงแล้ว อริยสาวกผู้ต้องการจะเข้าผลสมาบัติ ต้อง
หลักเ็นอยู่ในที่สงบกำหนดเห็นสังขารด้วยวิปัสสนาญาณมีอุทฺทยัพ-
พญาณเป็นต้น”]

โดยเหตุที่อุทฺทยัพพญาณปรากฏ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงเห็นแสงสว่างหรือ
นิมิตอารมณ์ต่างๆ บางท่านเมื่อเริ่มกำหนดได้พบว่าสติไม่อาจรู้เท่าทัน
อารมณ์ปัจจุบันได้ บางท่านเกิดทุกขเวทนาเล็กน้อยเพียงชั่วขณะ แต่
ส่วนใหญ่ก็มีจิตที่ผุดผ่องปรากฏอย่างต่อเนื่อง และรู้สึกเป็นสุขสบาย
อย่างยิ่งเหมือนกายและใจอยู่ท่ามกลางท้องฟ้า แม้จะตั้งใจกำหนดจิต
ดังกล่าวก็กำหนดไม่ได้ หรือแม้จะกำหนดได้ก็ไม่รู้ชัดเจน อีกทั้งยังปราศ
จากความคิดฟุ้งซ่านโดยสิ้นเชิง มีเพียงความสุขสงบปรากฏชัดเจน เมื่อ
จิตผุดผ่องนั้นลดกำลังลง ผู้บรรลุธรรมนั้นย่อมหยั่งเห็นความเกิดดับ
ได้ต่อไป

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๘๗

เมื่อปฏิบัติธรรมต่อไป เขาย่อมบรรลุถึงสติที่ละเอียดอ่อน และเมื่อปัญญาแก่กล้าขึ้นก็จะบรรลุสภาพดับสังขารได้เหมือนก่อน บางท่านที่มีกำลังสมาธิและปัญญาแก่กล้าพออาจบรรลุสภาพที่ดับไปของสังขารได้เสมอๆ ตามนัยดังกล่าวนี้ ข้อนี้เป็นการเข้าผลสมบัติของพระโสดาบัน ซึ่งอยู่ในความสนใจของคนสมัยนี้ที่มักมุ่งหวังจะบรรลุโสดาปัตติผลเป็นหลัก

ผู้ที่บรรลุมรรคผลแล้วมักมีสภาพจิตแตกต่างไปจากเดิมเหมือนเกิดใหม่ ศรัทธาที่เป็นความเลื่อมใสและความพอใจในแห่งจิตจะมีกำลังแก่กล้ามั่นคง ปิติและปัสสัทธิก็มีกำลังแก่กล้าด้วยกำลังศรัทธา อีกทั้งความสุขจะปรากฏตามธรรมชาติ ผู้บรรลุธรรมจะไม่อาจกำหนดรู้ศรัทธา ปิติ ปัสสัทธิ และสุขอย่างชัดเจนได้ในเวลาเริ่มบรรลุธรรม เพราะธรรมเหล่านั้นมีกำลังแก่กล้าเมื่อเวลาผ่านไปหลายชั่วโมงหรือหลายวัน ธรรมดังกล่าวจะค่อยๆ ลดกำลังลง เขาย่อมสามารถกำหนดได้อย่างชัดเจน บางท่านจะรู้สึกเหมือนเบาสบายจนกระทั่งไม่อยากจะกำหนด หรือรู้สึกว่าเพียงพอแล้ว ความรู้สึกนี้เป็นความสันโดษของผู้ที่หวังเพียงบรรลุมรรคผลขั้นแรก

การเข้าผลสมาบัติ

ผู้ที่ต้องการจะเข้าผลสมาบัติเพื่อสวายนิพพานสุขในปัจจุบันชาติ พึงกำหนดรู้เหมือนเดิม โดยวิปัสสนาญาณชั้นแรก คือ นามรูปปริจเจทญาณ (ญาณกำหนดรูปรนาม) ย่อมมาปรากฏแก่ปุถุชนเป็นลำดับแรก แต่สำหรับพระโสดาบันอุทยัพพญาณอย่างแก่กล้าจะมาปรากฏก่อน เมื่อบรรลุนามดังกล่าวโดยยังเห็นความเกิดดับทั้งสองอย่างนี้ได้แล้วจะผ่านลำดับญาณชั้นต่อไป ไม่นานนักก็จะบรรลุถึงสังขารูปেকชาญาณ (ญาณวางเฉยสังขาร) ที่มีการกำหนดละเอียดเบาบาง เมื่อญาณที่บรรลุมีกำลังแก่กล้าแล้ว จะสามารถเข้าไปสู่อารมณ์ใหม่คือพระนิพพานที่ดับสังขาร โดยเกิดผลจิตอย่างต่อเนื่อง

ผู้ที่มีได้อริชฐานจิตเพื่อเข้าผลสมาบัติ อาจเกิดผลจิตเพียงขณะจิตเดียว บ้างก็เกิดนาน ๕ นาที ๑๐ นาที ๑๕ นาที ครึ่งชั่วโมง หรืออาจนานถึงหนึ่งชั่วโมง ในคัมภีร์อรรถกถา* กล่าวว่า “ผลสมาบัติอาจเกิดได้ตลอดวันและตลอดคืน หรือเกิดได้ตลอดเวลาที่อริชฐานไว้” ในปัจจุบันพบว่าบางท่านที่มีกำลังสมาธิและปัญญาแก่กล้าสามารถเข้าผลสมาบัติได้นาน ๑-๓ ชั่วโมงบ้าง เป็นต้นตามเวลาที่อริชฐานไว้ เมื่อครบเวลาแล้วจึงออกจากผลสมาบัติ อย่างไรก็ตาม ในเวลาที่เข้าผลสมาบัติอยู่ เมื่อเวลาผ่านไป ๑-๒ ชั่วโมง จิตที่พิจารณาอาจปรากฏขึ้นได้สี่หรือห้าขณะ พึงกำหนดรู้จิตนั้นแล้วก็เข้าผลสมาบัติต่อไปได้

* วิสุทธิ. ๒.๓๘๘

ตามนัยนี้ผู้บรรลุธรรมจะพบว่าผลจิตสามารถดำรงอยู่ได้หลายชั่วโมกข์อย่างน่าพอใจ และในขณะนั้นจะไม่รับรู้อารมณ์ใดเลย ที่จริงแล้วพระนิพพานเป็นสภาพที่พ้นไปจากสังขารคือรูปนามและบัญญัติที่เนื่องด้วยโลกนี้และโลกอื่น ดังนั้น ในขณะที่เข้าผลสมำบัติจะรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ จิตจึงไม่รู้เรื่องราวของโลกนี้หรือโลกอื่น อีกทั้งปราศจากความขัดส่ายฟุ้งซ่าน แม้อารมณ์อื่นผ่านเข้ามาทางทวาร เช่น รูป เสียง กลิ่น และสัมผัส เป็นต้น ก็ไม่ปรากฏแก่เขา แม้อิริยาบถนั่งในขณะเข้าผลสมำบัติก็มั่นคงไม่น้อมลงหรือขยับเคลื่อนไหว ดังข้อความว่า

ตตถ อปฺปนาชวณํ อิริยาปถมปิ สนฺนาเมติ^๑

“ในบรรดาจิต ๗๕ ดวงนั้น อปฺปนาชวณจิตย่อมทรง
ร่างกายไว้ได้”

เมื่อกระแสผลจิตขาดหายไปแล้ว ผู้บรรลุธรรมอาจพิจารณาถึงสภาพดับไปของสังขารหรือสภาพที่บรรลุความดับสังขาร หรืออาจพบเห็นนิมิตอารมณ์ต่างๆ ก่อน หลังจากนั้นจิตที่ประกอบด้วยสติตามรู้ จิตที่ผูกผ่อง หรือจิตที่พิจารณาอยู่ย่อมเกิดขึ้นตามสมควร เมื่อเริ่มกำหนดก็มักพบเห็นความเกิดดับอย่างหยاب หลังจากที่วิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจึงจะกำหนดรู้อย่างต่อเนื่องละเอียดอ่อน ในขณะนั้นควรตั้งจิตอธิษฐานเพื่อให้บรรลุผลสมำบัติได้เร็วและดำรงอยู่นาน แต่ในการกำหนดระยะต่อไปไม่ควรกังวลหรือคาดหวังการอธิษฐานของตน

^๑ สงคห. หน้า ๓๘

บางท่านพบว่าถ้ากำลังวิปัสสนายังไม่แก่กล้าถึงขั้นเข้าผลสมาบัติได้ก็อาจมีขณลูกฐชั้นในบางขณะที่สมาธิมีกำลังมากขึ้น หลังจากนั้นสติอาจไม่ต่อเนื่องเหมือนเดิม

บางท่านก็คาดหวังว่ากำลังจะเข้าผลสมาบัติ กลับทำให้สติขาดช่วงไม่อาจบรรลุสมาบัตินั้นได้ ในกรณีเช่นนี้ ถ้าการคาดหวังเกิดขึ้นก็ควรกำหนดที่การคาดหวังนั้นด้วย

บางท่านพบว่าสติจะไม่ต่อเนื่องอยู่เป็นเวลานานก่อนจะสามารถจะบรรลุผลสมาบัติได้ ที่จริงแล้วกำลังสมาธิและปัญญาเป็นหลักในการเข้าผลสมาบัติ ถ้ากำลังของธรรมทั้งสองมีไม่มากก็จะทำให้บรรลุผลสมาบัติได้ช้าหรือดำรงอยู่ได้ไม่นาน

การทบทวนลำดับญาณ

บางท่านไม่ได้พบกับภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ และ มุญจิตุกัมมตาญาณเป็นเวลานาน จึงอาจเข้าใจญาณเหล่านั้นไม่ชัดเจน ดังนั้น ถ้าต้องการจะหยั่งเห็นอย่างชัดเจนก็ควรอธิษฐานให้เกิดญาณทีละอย่าง เช่น ถ้าอธิษฐานว่า เราจะกำหนดความเกิดดับเท่านั้นภายในครึ่งชั่วโมงหรือหนึ่งชั่วโมงนี้ ขออุทฺทยัพพญาณจงปรากฏ เมื่อเป็นดังนี้ อุทฺทยัพพญาณจะเกิดขึ้นเพียงอย่างเดียวโดยไม่บรรลุนิพพานขั้นสูงกว่านี้ ภายในเวลาที่อธิษฐานไว้เมื่อครบเวลาที่อธิษฐานแล้วภังคญาณที่หยั่งเห็นความดับไปอย่างเดียวก็น่าจะปรากฏต่อจากนั้น ถ้าภังคญาณไม่เกิดเองก็ควรอธิษฐานว่าเราจะหยั่งเห็นความดับเท่านั้น ขอภังคญาณจงปรากฏ ภังคญาณก็จะปรากฏตามที่อธิษฐานไว้ เมื่อครบเวลาแล้ววิปัสสนาญาณขั้นสูงกว่านี้ย่อมปรากฏต่อไป พึงทราบดังนี้แม้ในวิปัสสนาญาณถัดไป

อย่างไรก็ตาม ถ้าวิปัสสนาญาณขั้นสูงไม่ปรากฏ เมื่อภังคญาณแก่กล้าแล้วก็ควรน้อมใจไปว่า ขอภยญาณที่หยั่งเห็นความน่ากลัวจงปรากฏ ภยญาณก็ย่อมปรากฏในเวลานั้น เมื่อภยญาณมีกำลังแก่กล้าแล้วก็ควรน้อมใจว่า ขออาทีนวญาณที่หยั่งเห็นโทษจงปรากฏ อาทีนวญาณ ย่อมมาปรากฏโดยให้เห็นโทษในทุกขณะของการกำหนดรู้ เมื่ออาทีนวญาณมีกำลังแก่กล้าแล้วก็ควรน้อมใจว่า ขอนิพพิทาญาณที่หยั่งเห็นความเบื่อหน่ายจงปรากฏ นิพพิทาญาณย่อมมาปรากฏในเวลานั้น เมื่อนิพพิทาญาณมีกำลังแก่กล้าแล้วก็ควรน้อมใจว่า ขอมุญจิตุกัมมตาญาณที่ต้องการพ้นไปจากสังขารจงปรากฏ มุญจิตุกัมมตาญาณย่อมมา

ปรากฏในเวลานั้น เมื่อมุนิจิตุกัมยตาญาณมีกำลังแก่กล้าแล้วก็ควรน้อมใจว่า ขอปฏิสังขชาญาณที่หยั่งเห็นโทษจงปรากฏ ปฏิสังขชาญาณก็ย่อมปรากฏพร้อมกับทุกขเวทนาที่ทนได้ยาก เกิดความต้องการจะเปลี่ยนอิริยาบถ หรือการปฏิบัติที่ไม่ได้ตั้งใจ เมื่อปฏิสังขชาญาณมีกำลังแก่กล้าแล้วก็ควรน้อมใจว่า ขอสังขารูปกชาญาณที่วางเฉยในสังขารโดยลักษณะที่ละเอียดเบาบางจงปรากฏ สังขารูปกชาญาณย่อมมาปรากฏในเวลานั้น

โดยประการดังนี้ วิปัสสนาญาณชั้นสูงๆ ย่อมมาปรากฏภายในกำหนดเวลาที่ได้อธิฐานไว้ หรือปรากฏตามความต้องการในเวลาทีวิปัสสนาญาณที่เกิดก่อนมีกำลังแก่กล้าขึ้น ถ้าผู้บรรลุลหรรณตลวงวิธีหนึ่งในสองวิธีนี้แล้วยังไม่เห็นผลให้พยายามหลายครั้งก็จะเห็นผลเอง ส่วนผู้ที่มิได้อธิฐานทบทวนลำดับญาณแต่มีสมาธิแก่กล้าอาจบรรลุสังขารูปกชาญาณเมื่อกำหนดเพียงสี่ห้าครั้งหรือสิบครั้ง แล้วเข้าผลสมบัติได้ทันที บางท่านที่มีสมาธิมากอาจเข้าผลสมบัติได้เร็วแม้ในเวลาเดินอยู่หรือรับประทานอาหารได้อีกด้วย

การปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลขั้นสูง

เมื่อผู้บรรลุธรรมสามารถเข้าผลสมาบัติได้เร็วและดำรงอยู่นาน แล้วต้องการจะบรรลุมรรคผลขั้นสูง พึงปฏิบัติต่อไปโดยกำหนดระยะเวลาที่ต้องการจะปฏิบัติแล้วอธิษฐานว่า ภายในระยะเวลานี้เราจะไม่เข้าผลสมาบัติขอผลสมาบัติจงอย่าปรากฏ และขอเราจงบรรลุมรรคผลขั้นสูง แล้วกำหนดรู้สภาวะธรรมทางกายและใจต่อไป

การกำหนดระยะเวลามีประโยชน์ให้สามารถเข้าผลสมาบัติได้ เมื่อล่วงเลยระยะเวลานั้นและก็ยังไม้อาจบรรลุธรรมขั้นสูงได้ผู้บรรลุธรรมอาจอธิษฐานว่าจากวันนี้ไปจะขอปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลขั้นสูงเท่านั้น แต่ก็อาจจะมิได้บรรลุตามที่ตั้งใจไว้ทั้งยังไม่อาจเข้าผลสมาบัติได้ ทำให้ไม่พอใจผลการปฏิบัติของตน

การตัดความมีเยื่อใยในผลสมาบัติโดยตั้งใจว่าจะขอไม่เข้าผลสมาบัตินี้เป็นไปเพื่อไม่ให้บรรลุผลสมาบัติภายในเวลาที่กำหนดไว้ เพราะถ้ายังมีเยื่อใยในผลสมาบัติอยู่ก็อาจทำให้เข้าผลสมาบัติได้อีก และไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูง ดังนั้น ผู้ที่ต้องการจะบรรลุมรรคผลขั้นสูง จึงควรตัดเยื่อใยในผลสมาบัติภายในระยะเวลาที่กำหนดไว้แล้วปรารภความเพียรต่อไป

แนวปฏิบัติและการหยั่งเห็นด้วยปัญญาในสภากาฬ

ในขณะปฏิบัติธรรม วิปัสสนาญาณย่อมปรากฏตามลำดับเหมือนเดิมตั้งแต่ชั้นอุทกยัพพญาณเป็นต้นไป โดยลำดับญาณเกิดขึ้นเหมือนในเวลาเดิมที่ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค เพราะถ้าปฏิบัติเพื่อเข้าผลสมบัติก็มักบรรลุสังขารูปกษญาณได้ง่ายแล้วเข้าผลสมบัติได้ แต่ในขณะปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคต้องดำเนินไปตามลำดับอุทกยัพพญาณที่ยังเห็นความเกิดดับก่อน ทำให้พบเห็นแสงสว่างหรือนิมิตอารมณ์ มีทุกขเวทนา และความเกิดดับของรูปนามปรากฏชัดเจน อย่างไรก็ตาม บุคคลดังกล่าวย่อมปราศจากความลำบากในการปฏิบัติเหมือนผู้ยังมีได้บรรลุธรรมเขาอาจบรรลุถึงวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ แล้วบรรลุถึงสังขารูปกษญาณได้ภายในวันเดียว สติที่กำหนดรู้มีความชัดเจนกว่าเดิม ปัญญาหยั่งเห็นมีความชัดเจนแจ่มใส นอกจากนั้น สภาวะของญาณเหล่านี้ คือ ความกลัวทุกข์ในสังสารวัฏ การเห็นโทษ ความเบื่อหน่าย ความต้องการจะหลุดพ้น และความถอยกลับจากกระแสรูปนาม มักปรากฏชัดเจนมากกว่าเดิม ถ้าวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้าจนกระทั่งสามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูงได้ ก็อาจบรรลุสังขารูปกษญาณและอยู่ในญาณนี้นานหนึ่งวัน สองวัน สามวัน หรือนานนับเดือนนับปี

เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าเพียงพอแล้ว สติที่ว่องไวปรากฏชัดเจน ย่อมเกิดขึ้น เขาเข้าไปสู่พระนิพพานที่ดับสังขารได้เหมือนก่อนแล้วบรรลุ มรรคญาณและผลญาณที่ ๒ หลังจากนั้นจึงพิจารณามรรค ผล นิพพาน และกิเลสตามสมควร จากนั้นแล้วอุทฺทปฺปญฺญาณที่หยั่งเห็นความเกิดดับ และลำดับจิตที่ผ่องใสเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นต่อไป

แนวปฏิบัติและการหยั่งเห็นด้วยปัญญาในอนาคามิผล

ผู้ที่ต้องการจะบรรลุ มรรคผลลำดับที่ ๓ ควรกำหนดระยะเวลาในการปฏิบัติธรรมแล้วตัดความมีเยื่อใยในการเข้าผลสมาบัติ ควรอธิษฐานว่าขอให้คุณธรรมพิเศษคือมรรคผลขั้นสูงที่เรายังมิได้บรรลุจงปรากฏ ขอจงหยั่งเห็นมรรคผลขั้นสูงเกิด แล้วกำหนดรู้สภาวะธรรมทางกายและใจที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ เขาย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณต่างๆ มีอุทฺทปฺปญฺญาณเป็นต้นตามลำดับ แล้วไม่นานนักก็บรรลุถึงสังขารุเปกขาญาณ ถ้ากำลังสมาธิและปัญญายังไม่แก่กล้าก็จะดำรงอยู่ในญาณนั้น ถ้ากำลังดังกล่าวแก่กล้าแล้วย่อมบรรลุพระนิพพานที่ดับสังขารได้เหมือนก่อน แล้วบรรลุ มรรคญาณและผลญาณลำดับที่ ๓ การพิจารณา การกำหนดรู้ และความผ่องใสแห่งใจย่อมปรากฏเหมือนนัยก่อน

แนวปฏิบัติและการหยั่งเห็นด้วยปัญญาในอหัตตผล

ผู้ที่ต้องการจะบรรลุมรรคผลลำดับที่ ๔ ควรกำหนดระยะเวลาตัดเยื่อใย และอธิษฐานเหมือนเดิม แล้วกำหนดรู้สภาวะธรรมทางกายและใจในปัจจุบันขณะตามปกติ ไม่ต้องเพียรปฏิบัติเป็นพิเศษ เพราะในมหาสติปัฏฐานสูตรได้กล่าวว่าสติเป็นทางสายเดียวแห่งความหลุดพ้น (เอกายโน) เขาย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณต่างๆ มีอุทยัพพญาณเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นตามลำดับแล้วไม่นานนักก็บรรลุถึงสังขารูปกขญาณ ถ้ากำลังสมาธิและปัญญายังไม่แก่กล้าก็จะดำรงอยู่ในญาณนั้น ถ้ากำลังดังกล่าวแก่กล้าแล้วย่อมบรรลุพระนิพพานที่ดับสังขารได้เหมือนก่อนแล้วบรรลุมรรคญาณและผลญาณที่ ๔

คำที่กล่าวมาก่อนว่า “มรรคญาณและผลญาณย่อมเกิดขึ้น” ระบุถึงบุคคลผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมพอจะบรรลุธรรมได้ ส่วนบุคคลที่บารมียังไม่เต็มก็จะหยุดอยู่ในระดับสังขารูปกขญาณ ผู้ที่บรรลุมรรคผลที่ ๑ แล้วมักบรรลุมรรคผลที่ ๒ ได้ง่าย แต่บรรลุมรรคผลที่ ๓ ได้ยาก เพราะพระโสดาบันและพระสกทาคามีเป็นผู้ประพาศศีลอย่างบริบูรณ์ ดังพระพุทธพจน์ว่า สีเลสุ ปริปุรการี * (ผู้ประพาศศีลอย่างบริบูรณ์) แต่พระอนาคามีเป็นผู้เจริญสมาธิอย่างบริบูรณ์ ดังพระพุทธพจน์ว่า สมาธิสมิ ปริปุรการี * (ผู้เจริญสมาธิอย่างบริบูรณ์) ดังนั้น ผู้ที่มีสมาธิยังไม่บริบูรณ์จึงบรรลุมรรคผลที่ ๓ ได้ยาก

* อญ. ติก. ๒๐.๘๗.๒๒๖

อย่างไรก็ตาม หากมิได้ปฏิบัติธรรมก็ไม่อาจรู้ว่าตนมีบารมีสูงกอมพอจะบรรลุมรรคผลได้หรือไม่ นอกจากนั้น มีหลายท่านที่ต้องปฏิบัติธรรมนานหลายเดือนหลายปีจึงจะบรรลุธรรมได้ ผู้ที่ไม่อาจบรรลุธรรมภายในเวลาเพียงไม่กี่วันไม่กี่เดือนจึงยังไม่ควรกล่าวว่าตนไม่มีบารมีเพียงพอ ความจริงแล้วการปฏิบัติธรรมในปัจจุบันเป็นการอบรมบารมีที่ยังไม่สูงกอมให้สูงกอมได้ในปัจจุบันชาติ ดังนั้น จึงไม่ควรคำนึงถึงบารมีเก่าของตน

ที่แท้แล้วการไม่ปฏิบัติธรรมเป็นการไม่สร้างบารมี และแม้จะมีบารมีเก่าเพียงพอกก็ตาม ถ้าไม่ปฏิบัติก็ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้ ส่วนผู้ที่มิมีบารมีแล้วย่อมสามารถบรรลุธรรมในภพนี้ได้โดยง่าย หรืออย่างน้อยที่สุดก็เป็นเมล็ดพันธุ์แห่งบารมีเพื่อการบรรลุธรรมในภพต่อไป

เมื่อผู้บรรลุธรรมได้ยังเห็นอรหัตตผลเป็นที่สุดแล้วย่อมพิจารณา มรรค ผล และนิพพาน พร้อมทั้งพิจารณาว่ากิเลสทั้งหมดสงบหายไป และไม่เกิดอีกในกาลต่อไป เราไม่มีกิจที่ควรทำเพื่อการขจัดกิเลส

[ในมหาสติปัฏฐานสูตร^๑ มีข้อความเรื่องการเจริญสติปัฏฐาน ๗ ปิจนถึง ๗ วันแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ และในโพธิราชกุมารสูตร^๒ มีข้อความกล่าวถึงการเจริญสติปัฏฐานในเวลาเช้าแล้วได้บรรลุธรรมในเวลาเย็น หรือเจริญสติปัฏฐานในเวลาเย็นแล้วได้บรรลุธรรมในเวลาเช้า แต่การ

^๑ ที. มหา. ๑๐.๔๐๔.๒๘๑

^๒ ม. ม. ๑๓.๓๔๕.๓๒

บรรลุลุธรรมนั้นต้องอาศัยบารมีแก่กล้าพอสมควรจึงจะทำให้ปัญญาพัฒนาขึ้นจนกระทั่งบรรลุลุธรรมได้ ถ้าบุคคลปราศจากบารมีแล้วย่อมไม่อาจบรรลุลุธรรมได้เลยดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

[๑] กิ ปน สพเพน สพพ์ ปุพฺพเหตุสมฺปตฺติยา วินา สจฺจาภิ-
สมฺโพโธ สมฺภาวตฺติ. [๒] น สมฺภาวติ. น หิ อุปนิสฺสยสมฺปตฺติรหิตสฺส
อริยมคฺคาธิตโม อตฺถิ ตสฺส สุกฺกมฺมทฺมมฺภิสสมฺภาวสฺมาวโต.*

“๑. ถ้ามว่า : การบรรลุลัทธิธรรมย่อมมีได้โดยปราศจากความถึงพร้อมแห่งเหตุเดิมโดยสิ้นเชิงหรือ

๒. ตอบว่า : หามีได้ เพราะการบรรลุลัทธิธรรมมิได้โดยปราศจากความถึงพร้อมแห่งอุปนิสัย เนื่องจากการบรรลุลุธรรมดังกล่าว เป็นสภาพทำได้ยากและบรรลุได้ยาก”

เอวํ วิวฺญฺญํ อุกฺกมฺมํ อุปฺปาตํ อุกฺกมฺมํ สทฺธสฺส สทฺธสฺส สทฺธสฺส
อสงฺขยฺเยยฺยกาลนฺตเร วิโมกฺขาริคมสฺส อุปนิสฺสโย น โหติ ติ น สุกฺกา
วตฺตํ.^๒

“ไม่มีใครกล่าวได้ว่ากุศลจิตที่บุคคลก่อให้เกิดขึ้นโดยมุ่งเฉพาะวิวิญญ์ (พระนิพพานที่ตรงกันข้ามกับวิวิญญ์) อย่างนี้ไม่เป็นอุปนิสัยต่อการบรรลุลุความหลุดพ้นในระหว่าง ๔ อสงไขยแสนกับ”

* เกร. อ. ๒.๕๙๘

^๒ เกร. อ. ๒.๕๙๘

[๑] ตตถ ปัจเจกโพธิยา อุปนิสฺสยสมุปทา กปฺปานํ เทว
อสงฺเขยฺยยานิ สตสฺสสฺสญฺจ ตชฺชํ ปุณฺณฆาณสมฺภารณํ

[๒] สวากโพธิยา อคฺคสาวกานํอสงฺเขยฺยํกปฺปสตสฺสสฺสญฺจ.

[๓] มหาสาวกานํ สตสฺสสฺสเมว ตชฺชํ ปุณฺณฆาณสมฺภารณํ

[๔] อิตเรสํ อตีตาสฺส ชาตีสฺส วิวญฺญสนฺนิสฺสยวเสน กาลนियม-
มนฺตเรณ นิพฺพตฺติตํ นิพฺเพธภาคิยํ กุสฺล^๑

“๑. ในเรื่องนั้น การบำเพ็ญปัญญากุศลबारมี ๒ อสงฺไขยและ
หนึ่งแสนกับที่สมควรแก่ปัจเจกโพธิญาณนั้น เป็นความถึงพร้อม
แห่งอุปนิสัยของปัจเจกโพธิญาณ

๒. การบำเพ็ญปัญญากุศลबारมีอสงฺไขยและหนึ่งแสนกับที่
สมควรแก่สาวกโพธิญาณนั้น เป็นความถึงพร้อมแห่งอุปนิสัยของ
สาวกโพธิญาณแห่งพระอัครสาวก

๓. การบำเพ็ญปัญญากุศลबारมีแสนกับที่สมควรแก่มหา-
สาวกโพธิญาณนั้น เป็นความถึงพร้อมแห่งอุปนิสัยของมหาสาวก
โพธิญาณ

๔. กุศลฝ่ายทางตลอดที่บุคคลกระทำให้เกิดขึ้นปราศจาก
เวลาที่แน่นอนโดยเนื่องด้วยการอาศัยวิวิญญ์ในชาติก่อน เป็น
ความถึงพร้อมแห่งอุปนิสัยของปกติสาวกอื่น”

^๑ ที. อ. ๑.๓๐๑, สี. นวฎี. ๒.๑๐๑, ม. ฎี. ๑.๔๔๔, ส. ฎี. ๒.๕๔๓-๔๔

(คำว่า อุปนิสสัย ในภาษาไทย คือ ความประพฤตินี้ที่เคยชินเป็นพื้นมาในสันดาน, ความประพฤตินี้ที่เคยชินจนเกือบเป็นนิสัย แต่ตามหลักธรรมหมายถึง บัณฑิตเป็นที่ยอาศัยซึ่งมีกำลัง

กุศลฝ่ายแทงตลอด คือ กุศลที่ส่งผลให้บรรลุการรู้แจ้งแทงตลอดอริย-
สัจ ๔)

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาจะกล่าวว่าอุปนิสสัยคือบัณฑิตที่มีกำลังเพื่อการบรรลุธรรมของปกติสาวกจะไม่มีกำหนดแน่นอน ก็อนุมานรู้ได้ว่าเวลาบำเพ็ญบารมีของปกติสาวกต่ำกว่าแสนกัปอันเป็นเวลาบำเพ็ญบารมีของพระมหาสาวก ซึ่งควรเป็นเวลาหนึ่งพุทธันดร คือ ระยะเวลาระหว่างพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งกับพระพุทธเจ้าองค์ต่อไป จำแนกเป็น

- หนึ่งอสงไขย เช่น ระหว่างการอุบัติของพระพุทธเจ้าที่บังเกิดในกัปก่อน และพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะในกัปถัดมานานหนึ่งอสงไขย
- หลายสิบกัป เช่น ระหว่างการอุบัติของพระพุทธเจ้าเวสสภูในกัปก่อน และพระพุทธเจ้ากัณณะในกัปถัดมานาน ๒๙ กัป
- นับจำนวนปีไม่ได้ เช่น พระพุทธเจ้ากัณณะที่ตรัสรู้เป็นลำดับแรกในกัปที่นับได้ทรงอุบัติในสมัยที่มนุษย์มีอายุยาว ๔ หมื่นปี ต่อมาอายุมนุษย์ได้เสื่อมลงจนเหลือเพียง ๑๐ ปี (สมัยกับเสื่อม) แล้วกลับมีอายุยาวขึ้นไปอีกถึงหนึ่งอสงไขย (สมัยกับเจริญ) จากนั้นเมื่ออายุมนุษย์ถอยเสื่อมลงจนมีอายุ ๓ หมื่นปี พระพุทธเจ้าโกณฑาคมน์จึงอุบัติขึ้นแม้ระหว่างพระพุทธเจ้าโกณฑาคมน์กับพระพุทธเจ้ากัสสปะ และระหว่างพระพุทธเจ้ากัสสปะกับพระพุทธเจ้าโคตมะ ก็นับจำนวนปีไม่ได้เช่นเดียวกัน

ในเถรคาถา เถรีคาถา และอปทานมีข้อความกล่าวถึงเรื่องการสร้างบารมีของปกตีสาวกที่บรรลุนิพพานในสมัยพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ ทำให้ทราบว่าย่านเหล่านั้นได้ร่วมสร้างบารมีมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะหรือในช่วงระยะที่พระพุทธเจ้ากัสสปะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วและก่อนที่จะถึงสมัยพระพุทธเจ้าโคตมะเป็นอย่างน้อย เช่น

- พระธัมมรุจิยะสร้างบารมี ๔ อสงไขยแสนกัป
- พระจุฬาลงคะและพระมหาวีระสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระที่อุบัติขึ้นในแสนกัปก่อนถึงภัททกัปนี้
- พระสีตวันนิยะและพระวนวัจนะสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าอติลัทธสีที่อุบัติขึ้นใน ๑,๘๐๐ กัปก่อนถึงภัททกัปนี้
- พระวีระและพระปณณมาสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าวิปัสสีที่อุบัติขึ้นใน ๙๑ กัปก่อน
- สามเณรภัณฑิตะสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้ากัสสปะในภัททกัปนี้
- สามเณรสุขะสร้างบารมีในสำนักของพระปัจเจกพุทธเจ้าระหว่างที่พระพุทธเจ้ากัสสปะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วและพระพุทธเจ้าโคตมียังมิได้อุบัติขึ้น
- นางเถรีกาเถรีสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าโกณฑกมนีในภัททกัปนี้
- นางอภิวุพหนันทาสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าวิปัสสีที่อุบัติขึ้นใน ๙๑ กัปก่อนถึงภัททกัปนี้
- อนาถปิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขา และจิตตคหบดีสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตตระที่อุบัติขึ้นในแสนกัปก่อน

- โชติกเสณฐี เมณฑกเสณฐี และชฎิลเสณฐีสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าวิปัสสิที่อุบัติขึ้นใน ๙๑ กัปก่อน

หนึ่งในอรรถกถาของเถรคาถา เถรีคาถา และอปทาน ได้กล่าวถึงอติธรรมของภิกษุและภิกษุณีผู้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์จำนวนมากโดยระบุถึงการสร้างบารมีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ดังข้อความว่า

โส กิร ปุริมพทุเธสุ กตาทิกาโร หุตฺถ ตตฺถ วิวญฺญูป-
นิสฺสยํ ปุณฺณสมฺภารํ อุปฺจินฺนโต^๑ อเปย

“ดังได้สดับมาว่า ท่านทำความตั้งใจไว้ในพระพุทธเจ้าพระองค์
ก่อนๆ สังสมบุญบารมีอันเป็นอุปนิสัยเพื่อวิวิญ्ञ์ในภพนั้นๆ ฯลฯ”

อยมฺปิ ปุริมพทุเธสุ กตาทิกาโร ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปุณฺณานิ อุป-
จินฺนโต^๒ อเปย

“แม้ท่านก็ได้กระทำความตั้งใจไว้ในพระพุทธเจ้าพระองค์
ก่อนๆ สังสมบุญในภพนั้นๆ ฯลฯ”

อยมฺปิ ปุริมพทุเธสุ กตาทิกาโร ตตฺถ ตตฺถ ภเว วิวญฺญูปนิสฺสยํ
กุสฺลํ อุปฺจินฺนโต^๓ อเปย

“แม้ท่านก็ได้กระทำความตั้งใจไว้ในพระพุทธเจ้าพระองค์
ก่อนๆ สังสมกุศลอันเป็นอุปนิสัยเพื่อวิวิญ्ञ์ในภพนั้นๆ ฯลฯ”

^๑ เถร.อ. ๑.๑๓๔

^๒ เถร.อ. ๒.๖๕

^๓ เถร. อ. ๒.๕๘

อยมปิ ปุริมพุทฺธเสสุ กตาทิกาโร, ตตฺถ ตตฺถ ภเว วิวัฏฺฐนีสฺสยํ
ปฺญณํ อุปจินฺโต^๑ ยเปย

“แม้ท่านก็ได้กระทำความตั้งใจไว้ในพระพุทธเจ้าพระองค์
ก่อนๆ สังสมบุญอันเป็นอุปนิสัยเพื่อวิวัฏฏ์ในภพนั้นๆ ฯลฯ”

อยมปิ ปุริมพุทฺธเสสุ กตาทิกาโร ตตฺถ ตตฺถ วิวัฏฺฐนีสฺสยานิ
ปฺญณานิ อุปจินฺโต^๒ ยเปย

“แม้ท่านก็ได้กระทำความตั้งใจไว้ในพระพุทธเจ้าพระองค์
ก่อนๆ สังสมบุญทั้งหลายอันเป็นอุปนิสัยเพื่อวิวัฏฏ์ในภพนั้นๆ ฯลฯ”

ด้วยเหตุนี้ การสร้างบารมีทั้ง ๑๐ มีทานบารมีเป็นต้นจึงเป็นอุปนิสัยเพื่อ
การบรรลุลหรรณ และการเจริญวิปัสสนากาวนาในภพนี้ก็เป็นการสร้างบารมีเพื่อ
ความหลุดพ้นโดยตรง เปรียบเสมือนการฝากทรัพย์ไว้ในธนาคารหรือการสะสม
หน่วยกิตเพื่อการบรรลุลหรรณในอนาคตต่อไป]

^๑ เถร. อ. ๒.๓๙

^๒ เถร. อ. ๒.๔๘

คำเชื้อเชิญ

ภาเวตพพา สตา เจว

สติปัญฺจานภาวนา

วิปัสสนารสสุสาท

ปัตถยนฺเตนิธ สาสเน.

“สັตบุรุษผู้ปรารณารสแห่งวิปัสสนาที่น่ายินดีในพระ-
ศาสนานี้ พึงเจริญสติปัญฺจานภาวนาดังพรรณนามาจะนี้”

คำแนะนำ

วิธีเจริญวิปัสสนาที่แสดงไว้ในคัมภีร์นี้ย่อมเพียงพอแก่บุคคลผู้มี
ปัญญาปานกลาง บุคคลดังกล่าวได้ศึกษาคัมภีร์นี้แล้วพากเพียรปฏิบัติ
ด้วยศรัทธา จันทะ และวิริยะที่ไม่ย่อท้อ อาจสามารถบรรลุวิปัสสนาญาณ
มรรคญาณ และผลญาณ ตามที่กล่าวไว้ในที่นี้ อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ไม่
อาจกล่าวถึงประสบการณ์และการหยั่งเห็นด้วยปัญญาที่ปรากฏแก่ทุกคน
ได้ แม้ประสบการณ์ที่กล่าวไว้ในที่นี้ก็ไม่มีใครพบเห็นทุกประการได้
เพราะปัญญาย่อมเกิดขึ้นชัดเจนหรือไม่ชัดเจนได้ตามสมควรแก่บารมี
ของผู้ปรารภความเพียร อีกทั้งศรัทธา จันทะ และวิริยะในขณะปฏิบัติ
ธรรมก็มีได้มั่นคงอยู่เสมอ

ผู้ที่ปฏิบัติธรรมโดยปราศจากวิปัสสนาจารย์คอยแนะนำอาจต้องคลำทางปฏิบัติไป เพราะยังเกิดความสงสัยเหมือนคนที่เดินทางไปคนเดียวในหนทางที่ไม่เคยไป คนทั่วไปที่ไม่มีผู้สอนวิปัสสนาจึงยากที่จะบรรลุวิปัสสนาญาณ มรรคญาณ และผลญาณโดยสะดวก ด้วยเหตุนี้ สัตบุรุษผู้ต้องการจะบรรลุพระนิพพานด้วยมรรคญาณและผลญาณจึงควรแสวงหาวิปัสสนาจารย์ผู้เป็นกัลยาณมิตรซึ่งผ่านการปฏิบัติธรรมมาเป็นอย่างดี และสามารถแนะนำให้บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ จนบรรลุมรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ และการเข้าผลสมาบัติ ดังข้อความในสังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า

ชรามรณํ ภิกขเว อชานตา อปสฺสตา ยถาภูตํ ชรามรณ
ยถาภูตํ ฌานาย สตถา ปรีเยสิตพฺโพ^๑

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อไม่รู้ไม่เห็นชรามรณะ
ตามเป็นจริง พึงแสวงหาครู เพื่อความรู้ในชรามรณะ
ตามเป็นจริง”

ผู้ปฏิบัติธรรมควรลดละมานะที่ถือตัวว่าเราเก่งไม่จำเป็นต้องเรียนรู้จากบุคคลอื่น โดยระลึกถึงพระโปญฺณิละเป็นตัวอย่าง (ดูเรื่องพระโปญฺณิละในวิปัสสนาญ้ย เล่ม ๑ หน้า ๒๑๕) แม้ในเวลาปฏิบัติธรรมก็ควรพากเพียรปฏิบัติอย่างไม่ย่อท้อตามพระพุทธดำรัสว่า

^๑ ส. น. ๑๖.๗๓.๑๒๖

น หิ สติถิลमारพภ น จาปิ อปปถามสา
 นิพพานํ อธิคนตพพํ สพพคนถปปโมจน^๑

“พระนิพพานที่ปลดปล่อยเครื่องร้อยรัดทุกอย่างนี้ จะ
 บรรลุด้วยความเพียรที่ย่อหย่อน ด้วยความบากบั่นเพียง
 เล็กน้อย หาได้ไม่”

ดังนั้นผู้หวังความพ้นทุกข์จึงควรเพียรปฏิบัติอย่างจริงจังไม่ย่อท้อ
 จึงจะได้รับผลแห่งความเพียรอันเป็นนิพพานสุขที่ดับทุกข์โดยสิ้นเชิง

^๑ ส. น. ๑๖.๒๓๘.๒๖๓

ปริเฉทที่ ๖
โสฬสญาณ

ญาณ ๑๖ และ วิสุทธิ ๗

ญาณ ๑๖	:	วิสุทธิ ๗
นามรูปปริจเฉทญาณ	:	ทวิวิสุทธิ
ปัจจัยปริคคหญาณ	:	กัณหาวิตรณวิสุทธิ
สัมมสนญาณ	:	มัตถคามัตถคญาณทัสสนวิสุทธิ
อุทยัพพญาณ	:	มัตถคามัตถคญาณทัสสนวิสุทธิ
ภังคญาณ	:	ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
ภยญาณ	:	ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
อาทีนวญาณ	:	ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
นิพพิทาญาณ	:	ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
มูญจิตุกัมมยตาญาณ	:	ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
ปฏิสังขาญาณ	:	ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
สังขารูปกขญาณ	:	ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
อนุโลมญาณ	:	ปฏิบัติปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
โคตรภูญาณ	:	[ญาณทัสสนวิสุทธิ]
มรรคญาณ	:	ญาณทัสสนวิสุทธิ
ผลญาณ	:	[ญาณทัสสนวิสุทธิ]
ปัจจุเวกชนญาณ	:	[ญาณทัสสนวิสุทธิ]

ญาณที่ ๑

นามรูปปริจเจตญาณ

อานาปานสสติ ยสส

ปริปัญญา สุภาวิตา

อนุพุพพ ปริจิตา

ยถา พุทฺธเณ เทสิตา

โสมน โลกํ ปภาเสติ

อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมมา.

ฐ. เถร. ๒๖.๕๔๘.๓๕๐

ผู้ใดเจริญสติในลมหายใจเข้าออกอย่างบริบูรณ์
สั่งสมไว้ตามลำดับดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ เขา
ย่อมยังโลกนี้ให้สว่างไสว เพียดังพระจันทร์พ้นจาก
กลีบเมฆ

ปริจเฉทที่ ๖

ลำดับวิปัสสนาญาณ

ในปริจเฉทที่ ๑ ได้กล่าวถึงศีลวิสุทธิ ปริจเฉทที่ ๒ กล่าวถึงจิตต-
วิสุทธิ และตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓-๕ ได้กล่าวถึงหลักการปฏิบัติวิปัสสนาจน
บรรลุทวิวิสุทธิเป็นต้นไปจนถึงญาณทัสสนวิสุทธิ ในปริจเฉทนี้จะกล่าว
ถึงวิปัสสนาญาณมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นที่เกิดขึ้นตามลำดับแก่ผู้
ปฏิบัติธรรม พร้อมด้วยวิสุทธิ ๕ มีทวิวิสุทธิเป็นต้น

นามรูปปริจเฉทญาณ และ ทวิวิสุทธิ

ความหมายของทวิวิสุทธิกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนํ ทวิวิสุทธิ นาม^๑

“การหยั่งเห็นรูป (สภาพแปรปรวน) และนาม (สภาพ
นุ่มไปสู่อารมณ์, สภาพรู้อารมณ์) ตามความเป็นจริง ชื่อว่า
ทวิวิสุทธิ”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๒๒

ผู้ปฏิบัติธรรมตามนัยที่กล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๕ แล้ว เมื่อสมาธิมีกำลังมากขึ้น ความฟุ้งซ่านที่เป็นนิรณมิกไม่ค่อยปรากฏขึ้นรบกวนจิตสติมีความต่อเนื่องชัดเจน แม้ในบางขณะความฟุ้งซ่านจะเกิดขึ้นบ้างก็ถูกกำหนดรู้ได้โดยเร็วแล้วหายไป ในขณะนั้น สภาวธรรมทางกายคือวาโยธาตุอันเป็นมหาภูตรูปที่กระทบสัมผัสได้ (วาโยโผฏฐัพพภูตรูป) คือ สภาวะ พอง ยุบ นิ่ง ยืน เดิน นอน เหยียด คู้ เคลื่อนไหว เป็นต้น ย่อมเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างชัดเจน อีกทั้งมหาภูตรูปที่เป็นความแข็ง อ่อน เย็น ร้อน หย่อน ตึง ซึ่งบุคคลกระทบสัมผัสได้ ก็เปลี่ยนแปลงชัดเจน ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเข้าใจว่า “สภาวธรรมเหล่านั้นย่อมแปรปรวนชัดเจน” และเข้าใจว่า “เป็นสภาวธรรมที่ไม่อาจรู้อารมณ์ได้ เหมือนท่อนไม้ก้อนหิน เม็ดทราย”

นอกจากนั้น ในบางขณะผู้ปฏิบัติธรรมยังเข้าใจอุปาทายรูป (รูปละเอียดที่อาศัยรูปหยาบเกิดขึ้น) เป็นต้นว่า

- สีเป็นสิ่งที่ถูกเห็น และจักขุประสาทเป็นรูปใสที่เห็นสีได้
- เสียงเป็นสิ่งที่ถูกได้ยิน และโสตประสาทเป็นรูปใสที่ได้ยินเสียง
- กลิ่นเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ และฆานประสาทเป็นรูปใสที่ดมกลิ่น
- รสเป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ และชิวหาประสาทเป็นรูปใสที่ลิ้มรส
- เย็นร้อน อ่อนแข็ง หย่อนตึง เป็นสิ่งที่ถูกกระทบสัมผัส และกายประสาท เป็นรูปใสที่กระทบสัมผัสความเย็น ร้อน เป็นต้น
- หทัยวัตถุเป็นที่อาศัยของความนึกคิด

[จักขุเป็นประสาทรูป คือ รูปใสที่สามารถสะท้อนรูปที่มาปรากฏตรงหน้าของตนได้โดยใช้แสงสว่างเป็นเครื่องช่วย เหมือนกระจกเงาใสที่สะท้อนภาพได้ตามหลักพระอภิธรรม ปสาทรูปที่เหมือนกระจกเงามี ๕ ประเภท คือ

๑. จักขุประสาท ดำรงอยู่ซึ่มซาบเยื่อตา ๗ ชั้นเหมือนน้ำมัน ซึ่มซาบยุยง ๗ ชั้น ในฐานะที่เห็นได้ซึ่งเป็นที่เกิดแห่งสรีระสัณฐานของผู้ยืนอยู่ตรงหน้า มีขนาดเท่าหัวเส้นอยู่กลางแหวดาดำที่มีตาขาวแหวดล้อม

๒. โสตประสาท ดำรงอยู่ซึ่มซาบตลอดสถานที่มีขนแดงเล็กออกขึ้นคล้ายวงแหวนภายในช่องหู

๓. ฆานประสาท ดำรงอยู่ซึ่มซาบตลอดสถานที่มีสัณฐานดั่งกลีบแพะภายในจมูก

๔. ชิวหาประสาท ดำรงอยู่ซึ่มซาบสถานที่มีสัณฐานดั่งปลายกลีบบัวท่ามกลางลิ้นที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน

๕. กายประสาท ดำรงอยู่ซึ่มซาบตลอดร่างกายทั้งหมด ไม่มีเหลือ ประคุน้ำมันรดลงที่ผ้านุ่นผืนใหญ่ โดยยกเว้นที่ตั้งของไฟธาตุที่ย่อยอาหาร ปลายผม ปลายขน ปลายเล็บ และหนังแห้ง]

การรู้เห็นรูปในลักษณะแปรปรวนและไม่อาจรู้อารมณ์ได้นี้ เป็นการรู้เห็นรูปตามความเป็นจริง (รูปยาถาวรสสนั) เพราะเป็นความเข้าใจรูปโดยลักษณะที่แปรปรวน (รูปปนลกฺขณั) และโดยอาการปรากฏที่ไม่รู้อารมณ์ (อพฺยากตปจฺจุปฺปจฺจานั) ดังข้อความในคัมภีร์มูลฎีกาและมหาฎีกาว่า

อเจตโน อพฺยาคโตติ เอตถ วีย อนารมฺมณตา วา
 อพฺยาคตตา ทฎฺฐพฺพา.^๑

“อีกนัยหนึ่ง ฟังทราบว่าการไม่รู้อารมณ์เป็นอพฺยาคตะ
 ดังคำว่า อเจตโน อพฺยาคโต (ไม่มีเจตนา ไม่รู้อารมณ์) นี้”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า คำว่า อพฺยาคตปัจจุပ္ปจฺจํ แปล
 ว่า “มีอาการปรากฏที่^๑ไม่รู้อารมณ์” ดังคำว่า อพฺยาคโต แปลว่า “ไม่รู้
 อารมณ์” ที่พบในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อิติ เกสา นาม อิมสฺมี สรีเร ปาฏิเยกโก โกฏฺฐาโส
 เจตโน อพฺยาคโต สญฺญเณ นิสฺสโต ทยฺโย ปถวีธาตุ.^๒

“โดยประการดังนี้ ธรรมดาว่าผมเป็นปฐวีธาตุเป็น
 อวัยวะเฉพาะส่วนหนึ่งในสรีระนี้ ไม่มีเจตนา ไม่รู้อารมณ์
 ว่างเปล่า ไม่ใช่บุคคล มีความแข็ง”

คำอธิบายความหมายของ อพฺยาคต ศัพท์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกา
 ข้างต้น มีความสอดคล้องอย่างยิ่งกับประสบการณ์ที่ผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจ
 จึงเหมาะสมในเรื่องนี้

^๑ มุลฎี. ๒.๙๑, วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๒๕๔

^๒ วิสุทฺธิ. ๑.๓๙๑

นอกจากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้สึกว่จิตที่กำหนดรู้เหมือนเล่นเข้าไปหาสภาวะธรรมมีการพอง การยุบ เป็นต้น และจิตที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระแทกสัมผัส ต้องการจะเหยียดหรือคู้ เหมือนกับเล่นไปหาสภาวะธรรมที่พบบอยู่ ความรู้สึกอย่างนี้เป็นการรู้เห็นนามตามความเป็นจริง (นามยาถาวทสฺสนํ) เพราะเป็นความเข้าใจนามโดยลักษณะที่โน้มไปสู่อารมณ์ (นมนลกฺขณํ)

ในเวลาก่อนจะปฏิบัติธรรม คนทั่วไปมักรับรู้สมมุติบัญญัติที่เป็นรูปร่างสัณฐานหรือคำสื่อความหมาย จึงเข้าใจว่ามีตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ผู้ที่รู้เห็นสภาวะของรูปนามตามความเป็นจริงว่ารูปมีสภาพแปรปรวนหรือไม่รู้อารมณ์ ส่วนนามมีสภาพโน้มไปสู่อารมณ์ ย่อมไม่รู้สึกว่ามีตัวตน ในขณะที่นั้นจะรู้สึกถึงความต่างกันของรูปนาม เช่น

- สภาวะพองในขณะพอง เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะยุบในขณะยุบ เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะนิ่งในขณะนิ่ง เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะเหยียดในขณะเหยียด เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะคู้ในขณะคู้ เป็นคนละส่วนกับจิตที่กำหนด
- สภาวะเห็นในขณะเห็น เป็นคนละส่วนกับดวงตาหรือจิตที่กำหนด

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้นำคาถาของโบราณจารย์มาอ้างอิงไว้ว่า

น จกฺขโต ชายเร ผสฺสปณฺจมา
 น รูปโต โน จ อุกฺกนิมนฺตรา
 เหตุํ ปฏิจฺจปฺปภาวนติ สงฺขตา
 ยถาปิ สทฺโท ปหฺมฺยาเย เภริยา.*

“สภาวะเห็นอันมีผัสสะเป็นที่ ๕ [ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต] มิได้เกิดขึ้นจากตา มิได้เกิดขึ้นจากรูป และ มิได้เกิดขึ้นในระหว่างตาและรูป เป็นสภาพที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเสียงกลองที่บุคคลตีแล้วจะนั้น”

ข้อความว่า “ผัสสะเป็นที่ ๕” นับย้อนจากจิตเป็นต้นไปจนถึงผัสสะ ที่อยู่ลำดับแรก ในที่นี้ท่านกล่าวถึงนามธรรม ๕ อย่างที่ปรากฏชัดเท่านั้น แต่ยังมีนามธรรมอื่นที่ประกอบร่วมกันอีกด้วย ดังคัมภีร์มหาฎีกาของ วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ผสฺสปณฺจมคฺคหณฺณเจตฺถ ปากฺกอรูปธฺมฺมานํ ทสฺสนํ^๒

“อนึ่ง การกล่าวถึงผัสสะเป็นที่ ๕ ในเรื่องนี้ เป็นการ แสดงนามธรรมที่ปรากฏชัด”

* วิสุทธิ. ๒.๒๖๐

^๒ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๐๓

เมื่อบุคคลยังมีได้ตีกลอง เสียงกลองไม่ใช่ซ่อนอยู่ในกลอง หรือไม้ตี อีกทั้งยังมีได้ซ่อนอยู่ในระหว่างสิ่งทั้งสองนั้น ดังนั้น เสียงกลองจึงมิได้เกิดขึ้นจากกลอง หรือไม้ตี หรือระหว่างสิ่งทั้งสอง แต่เป็นเสียงที่เกิดจากเหตุที่ประชุมกัน คือ กลอง ไม้ตี และการตี ดังนั้น กลองและไม้ตีจึงเป็นคณะส่วนกับเสียงกลอง ฉะนั้นใด สภาวะเห็นที่ปรากฏในขณะที่เห็นรูปก็ฉนั้น คือ ก่อนจะเกิดสภาวะเห็นนั้น สภาวะเห็นมิได้ซ่อนอยู่ในดวงตา รูปหรือระหว่างดวงตาและรูป จึงมิได้เกิดจากดวงตา รูป หรือระหว่างสิ่งทั้งสองนั้น แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากเหตุที่ประชุมกัน คือ ดวงตา รูป แสงสว่างและความใส่ใจในการดู ดังนั้น สภาวะเห็นจึงเป็นคณะส่วนกับดวงตาและรูป

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคยังกล่าวถึงสภาวะได้ยินเป็นต้นไว้ตามลำดับว่า

น โสตโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา

น สทฺทโต โน จ อุกฺกนิมนฺตฺรา

เหตุํ ปฏิจฺจปฺปภาวนติ สงฺขตา

ยถาปิ สทฺโท ปหฺมาย เภริยา.^๑

“สภาวะได้ยินอันมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากหู มิได้เกิดขึ้นจากเสียง และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างหูและเสียง เป็นสภาพที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเสียงกลองที่บุคคลตีแล้วฉนั้น”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๖๐

น ฆานโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
 น คนฺธโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา
 เหตุํ ปฏิจฺจปฺปาวนฺติ สงฺขตา
 ยถาปิ สทฺโท ปหฺวาย เภรียา.^๑

“สภาวะรู้กลิ่นอันมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากจมูก
 มิได้เกิดขึ้นจากกลิ่น และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างจมูกและกลิ่น
 เป็นสภาพที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเสียง
 กลองที่บุคคลตีแล้วฉะนั้น”

น ชิวฺหโต ชายเร ผสฺสปญฺจมา
 น รสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา
 เหตุํ ปฏิจฺจปฺปาวนฺติ สงฺขตา
 ยถาปิ สทฺโท ปหฺวาย เภรียา.^๒

“สภาวะลิ้มรสอันมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากลิ้น
 มิได้เกิดขึ้นจากรส และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างลิ้นและรส เป็น
 สภาพที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเสียง
 กลองที่บุคคลตีแล้วฉะนั้น”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๐

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๐

น กายโต ขายเร ผสฺสปญฺจมา
 น ผสฺสโต โน จ อุภินฺนมนฺตรา
 เหตุํ ปฏิจฺจปฺปาวนฺติ สงฺขตา
 ยถาปิ สทฺโท ปหฺมฺยาเย เภริยา^๑

“สภาวะกระทบสัมผัสอันมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้น
 จากร่างกาย มิได้เกิดขึ้นจากผัสสะ และมิได้เกิดขึ้นในระหว่าง
 ร่างกายและผัสสะ เป็นสภาพที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
 เกิดขึ้น เหมือนเสียงกลองที่บุคคลตีแล้วฉะนั้น”

น วตฺถุรูปา ปาวนฺติ สงฺขตา
 น จาปิ ฐมฺมายตเนหิ นิคฺคตา
 เหตุํ ปฏิจฺจปฺปาวนฺติ สงฺขตา
 ยถาปิ สทฺโท ปหฺมฺยาเย เภริยา^๒

“สภาวะนี้กิดคิดหรือการกำหนดรู้ที่มีปัจจัยปรุงแต่ง มิได้
 เกิดขึ้นจากวัตถุรูป (หทัยวัตถุ) และมิได้เกิดขึ้นจากธรรมา-
 ยตนะ (สภาวะที่นี้กิดคิด กำหนดรู้ หรืออารมณ์) เป็นสภาพ
 ที่ปัจจัยปรุงแต่งอาศัยเหตุเกิดขึ้น เหมือนเสียงกลองที่บุคคล
 ตีแล้วฉะนั้น”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๖๐

^๒ วิสุทธิ. ๒.๒๖๐

ผู้ที่รู้เห็นรูปนามอย่างชัดเจนตามที่กล่าวมานี้ย่อมเข้าใจว่าอากัป-
กิริยาต่างๆ มีการนั่ง ยืน เดิน เหยียด คู้ เห็น ได้ยิน เป็นต้น ไม่อาจมี
ได้ด้วยรูปหรือนามอย่างเดียว แต่มีได้โดยการประชุมกันของรูปนาม
ทั้งสองอย่าง อย่างไรก็ตาม คนทั่วไปมักสำคัญรูปนามนั้นในลักษณะของ
สมมุติบัญญัติจึงกล่าวว่าเรานั่ง เรายืน เราเดิน เราเหยียด เราคู้ เรา
เห็น เราได้ยิน ฯลฯ ความจริงแล้วไม่มีบุคคลผู้ทำการนั่ง ยืน เดิน เป็นต้น
มีเพียงรูปนามสองอย่างที่ประชุมกันเท่านั้น ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้
อธิบายว่า

[๑] อถ โข นามํ นิสฺสาย รูปํ ปวตฺตติ. รูปํ นิสฺสาย นามํ
ปวตฺตติ. [๒] นามสฺส ขาทิตุกามตาย ปิวิตุกามตาย พฺยาหริตฺ-
กามตาย อิริยาปถํ กปฺเปตฺตูกามตาย สติ รูปํ ขาทติ ปิวิติ
พฺยาหริติ อิริยาปถํ กปฺเปติ.^๑

“๑. โดยแท้จริงแล้ว รูปย่อมดำเนินไปโดยอาศัยนาม
และนามก็ดำเนินไปโดยอาศัยรูป

๒. เมื่อนามมีความต้องการจะเกี่ยว ดื่ม พุด และทำ
อิริยาบถ รูปจึงเกี่ยว ดื่ม พุด และทำอิริยาบถได้”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๖๑

ข้อความข้างต้นแสดงว่า

- สภาวะอยากเคี้ยวเป็นนาม สภาวะเคี้ยวเป็นรูป
- สภาวะอยากดื่มเป็นนาม สภาวะดื่มเป็นรูป
- สภาวะอยากพุดเป็นนาม สภาวะพุดเป็นรูป
- สภาวะอยากทำอิริยาบถเป็นนาม สภาวะทำอิริยาบถเป็นรูป

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านอาจเข้าใจรูปนามโดยการเปรียบเทียบอีกด้วย ดังตัวอย่างที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ร่างกายของมนุษย์นี้จำแนกเป็นรูปนามสองอย่างเท่านั้น เหมือนสิ่งเหล่านี้ คือ

- รด เป็นองค์รวมของส่วนประกอบมีเพลลา ล้อ ตัวถัง ฯลฯ
- บ้าน เป็นองค์รวมของส่วนประกอบมีไม้ หลังคา ฯลฯ
- ต้นไม้ เป็นองค์รวมของส่วนประกอบมีกิ่ง ก้าน ใบ ลำต้น ฯลฯ

ร่างกายของทุกคนก็เป็นองค์รวมของอวัยวะต่างๆ สภาวะที่มีจริงโดยปรมาตม์ (สภาวะอันไม่แปรผัน) คือรูปนาม หรืออุปาทานขันธ์ ๕ ไม่มีบุคคล ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรีแต่อย่างใด ความจริงแล้วร่างกายนี้เป็นที่ตั้งของกิเลส คือ

๑. มานะ ความถือตัวว่าเราดีกว่าคนอื่น
๒. ทิฏฐิ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน

สภาวะที่ปรากฏในร่างกายนี้ตามประสบการณ์ในการปฏิบัติ คือ สภาวะที่แปรปรวนจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง หรือสภาวะที่ไม่รู้ อารมณ์ (รูป) พร้อมทั้งสภาวะที่โน้มไปสู่อารมณ์ คือ รู้อารมณ์นั่นเอง (นาม) ปัญญาที่เข้าใจอย่างนี้เป็นการหยั่งเห็นตามความเป็นจริง

ความจริงแล้วการเปรียบเทียบดังที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์นั้นไม่ใช่ หลักสำคัญ ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจรูปนามอย่างชัดเจนโดยแยกส่วนจาก กันได้ว่า ในร่างกายนี้มีเพียงสภาวะที่ไม่รู้อารมณ์ (รูป) และสภาวะที่รู้ อารมณ์ (นาม) ไม่มีบุคคล อัตตา หรือวิญญาณที่ซ่อนอยู่ในร่างกายนี้ ความเข้าใจดังกล่าวจัดเป็นนามรูปปริจเฉทญาณอย่างสมบูรณ์แล้ว ญาณ ประเภทนี้ชื่อว่า ทิณฺฐวิสุทฺธิ คือ ความหมดจดแห่งความเห็น เพราะขจัด ความเห็นผิดว่ามีตัวตน (อัตตทิณฺฐิ) ดังคัมภีร์มหาภูิกากล่าวว่า

[๑] นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนนฺติ อิทํ นามํ, เอตตํ
นามํ, น อิตฺโต ภิกฺขุโย. อิทํ รูปํ, เอตตํ รูปํ, น อิตฺโต ภิกฺขุโยติ
จ เตสํ ลกฺขณสสฺสํลลขณมฺเขน ธมฺมมตฺตภาวทสฺสนํ.

[๒] อตฺตตทิกฺขจิมลวิโสธนโต ทิกฺขจิวิสฺสุทฺธิ เวทิตพฺพ.^๑

“๑. คำว่า นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนํ (การรู้เห็นรูปนาม
ตามความเป็นจริง) หมายความว่า การรู้เห็นตามความเป็น
จริงเป็นเพียงสภาวะธรรมโดยมุ่งกำหนดลักษณะของรูปนาม
เหล่านั้นว่า สภาวะที่กำหนดนี้เป็นนามที่โน้มไปสู่อารมณ์
สภาวะที่กำหนดเพียงเท่านั้นเป็นนาม ไม่มีบุคคลที่นอกจาก
นามนี้ สภาวะที่ถูกกำหนดนี้เป็นรูปที่แปรปรวน สภาวะที่
ถูกกำหนดเพียงเท่านั้นเป็นรูป ไม่มีบุคคลนอกจากรูปนี้

๒. พึงทราบว่่าชื่อว่า ทิกฺขจิวิสฺสุทฺธิ เพราะขจัดมลทิน
คือความเห็นผิดว่ามีตัวตน”

[ความหมดจด คือ ความสะอาดผ่องใส ความหมดจดแห่งทิกฺขจิวิสฺสุทฺธิ คือ ความ
สะอาดผ่องใสแห่งความเห็นที่ปราศจากความเห็นผิดว่ามีตัวตน]

^๑ วิสฺสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๐๕

กล่าวโดยสรุป วิปัสสนาญาณนี้ชื่อว่า นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณกำหนดรูปรูปนาม สามารถกำหนดรู้ได้ว่ามีเพียงรูปรูปนามโดยปราศจาก สมมุติบัญญัติที่เป็นบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี การกำหนดรูปรูปนามนั้น เป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษ คือ สภาวะลักษณะของรูปรูปนามอย่างแท้จริง กล่าวคือ

- รูป เป็นสภาวะแปรปรวนและไม่รู้อารมณ์
- นาม เป็นสภาวะน้อมไปสู่อารมณ์ คือ รู้อารมณ์

นอกจากนั้น วิปัสสนาญาณนี้ยังเป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษของ รูปและนามแต่ละอย่าง เช่น

- ความแข็ง/อ่อน เป็นลักษณะพิเศษของธาตุดิน
- การกระทบ เป็นลักษณะพิเศษของผัสสะ
- การเสวย เป็นลักษณะพิเศษของเวทนา
- การจำได้หมายรู้ เป็นลักษณะพิเศษของสัญญา
- การรู้อารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของวิญญาณ

อนึ่ง ลักษณะพิเศษของรูปรูปนามดังกล่าวปรากฏในปัจจุบันขณะที่ ประกอบด้วยขณะจิต ๓ คือ อุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ลีติขณะ (ขณะ ตั้งอยู่) และกังคขณะ (ขณะดับไป) ไม่ปรากฏในอดีตที่ดับไปแล้วและอนาคตที่ยังมาไม่ถึง ดังนั้น จึงควรกำหนดรูปรูปนามในปัจจุบันขณะเท่านั้น

ญาณที่ ๒

ปัจจัยปริคคญาณ

อิมม์ กายัม สมนมสถ ปรีชานาถ ปุณฺณปุณฺ
กาเย สภาวํ ทิสฺวาน ทุกฺขสฺสन्दํ กริสฺสถ.

มิลินทปัญฺหา หน้า ๓๘๑

พวกเธอจงหยั่งรู้กายนี้ จงกำหนดรู้อยู่เสมอ เมื่อ
รู้เห็นสภาวะในกายแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

ปัจจัยปริศคหญาณ

และ

กัฏขาวิตรณวิสุทธิ

ปัจจัยปริศคหญาณ คือ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามที่เกิดภายในตน โดยเข้าใจว่ามีเพียงรูปนามที่เป็นผลเกิดจากรูปนามที่เป็นเหตุ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันแล้วรู้เห็นสภาวะแท้จริงของรูปนาม ย่อมเข้าใจเหตุเกิดของรูปนามได้ตามสมควร ย่อมรู้เห็นารูปนามในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต เกิดจากเหตุปัจจัย การรู้เห็นในลักษณะนี้เป็นญาณที่ปรากฏตามอริยาตัยและบารมีของผู้ปฏิบัติธรรม ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

เอตสฺเสว ปน นามรูปสฺส ปัจจยปริศคฺคเณน ตีสุ
อทฺธาสุ กงฺขํ วิตริตฺวา จิตฺตํ ญาณํ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม.^๑

“อนึ่ง ญาณที่ข้ามพ้นความสงสัยในกาล ๓ ด้วยการกำหนดปัจจัยของรูปนามนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า กัฏขาวิตรณ-วิสุทธิ (ความหมดจดด้วยการข้ามความสงสัย)”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๖๓

ผู้ปฏิบัติธรรมที่เข้าใจแล้วว่ามีเพียงรูปนาม ไม่มีบุคคล เรา ของ เรา ในขณะนั้นอาจพิจารณาได้ว่า รูปนามไม่ได้เกิดขึ้นเอง เพราะได้พบ เหตุเกิดบางอย่างของรูปนามโดยประจักษ์ (ดังจะกล่าวต่อไป) และรูปนามไม่ได้เกิดจากการเนรมิตของพระเป็นเจ้า พรหม พระอินทร์ หรือ เทพองค์ใดองค์หนึ่ง เพราะได้รู้เห็นเหตุเกิดบางอย่างของรูปนามแล้ว นอกจากนั้น ยังอาจพิจารณาต่อไปได้ว่าพระเป็นเจ้าก็มีรูปนามเหมือนเรา และไม่ควรจะมีใครเนรมิตรูปนามของพระองค์ ถ้ามีจริงก็ต้องสืบหาผู้เนรมิตที่เหนือขึ้นไปอีกชั้นได้ จึงไม่ควรจะมีใครเนรมิตรูปนามได้ หากแต่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยที่เนื่องกันเท่านั้น

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๑

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านรู้เห็นเหตุเกิดของรูปตามนัยว่า

- รูปคือร่างกายนี้เกิดขึ้นได้เพราะเหตุ ๔ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรมที่ทำไว้ในภพก่อน
- ร่างกายนี้ดำรงอยู่ตามสภาพได้ด้วยอาหารที่กินดื่มในภพนี้
- รูปที่เป็นอากัปภิกิริยานั่ง เหยียด คู้ มีได้เพราะจิตสั่งที่ต้องการจะนั่ง เหยียด คู้ เป็นต้น
- รูปที่เป็นความเย็น ร้อน มีได้เพราะธาตุเย็น ธาตุร้อน

เหตุเกิดของรูปในปัจจุบัน คือ จิต อุตุ และอาหาร เป็นสิ่งที่รู้เห็น
 ประจักษ์ได้ง่าย ส่วนเหตุในอดีตคือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรม
 ไม่อาจรู้ได้ประจักษ์อย่างไรก็ตาม ผู้เจริญวิปัสสนามีสัมมาทิฐิที่เห็นชอบ
 ก่อนจะเข้าปฏิบัติธรรมว่า ภาพที่ดีและผลที่ดีย่อมเกิดจากกรรมดี ภาพที่
 ไม่ดีและผลที่ไม่ดีย่อมเกิดจากกรรมชั่ว ดังพระพุทธพจน์ว่า ทิฏฺฐิ จ อุชฺฐา*
 (และความเห็นที่ถูกต้อง) ย่อมพิจารณาถึงอวิชชา ตัณหา อุปาทาน
 และกรรมที่ปรากฏในปัจจุบันแล้วจึงสามารถอนุมานรู้เหตุปัจจัยในอดีต
 เหล่านั้นได้

พึงทราบว่อวิชชา มี ๒ ประเภท คือ

๑. อับปฏิบัติอวิชชา ความไม่รู้เพราะไม่ปฏิบัติ คือ ความ
 ไม่รู้ในทุกขสัจอย่างถูกต้องว่ารูปนามและภพเป็นทุกข์ และไม่เข้าใจ
 สมุทยสัจว่าตัณหาที่ปรารถนาสิ่งเหล่านั้นเป็นทุกข์

๒. มิจฉาปฏิบัติอวิชชา ความไม่รู้เพราะปฏิบัติผิด คือ ความ
 เข้าใจทุกขสัจผิดว่ารูปนามและภพเป็นสุขและเข้าใจสมุทยสัจผิดว่าตัณหา
 ที่ปรารถนาสิ่งเหล่านั้นเป็นสุข

* ส. มหา. ๑๙.๓๘๒.๑๔๔

อวิชาทั้งสองประเภทนี้ยังลึกลงในจิตของปุถุชนทั่วไป แม้การศึกษาหลักธรรมก็ไม่อาจขจัดไปได้ คนทั่วไปจึงชวนชวายเป็นต้นอยู่ดีมีสุขและต้องการสิ่งที่น่าเพลิดเพลินยินดีอยู่รำไป อีกทั้งพากเพียรเพื่อให้รูปร่างและภาพในปัจจุบันคงอยู่ได้ยืนยาว และเพื่อให้รูปร่างและภาพต่อไปมีแต่ความสุข

นอกจากนั้น อวิชายังมีอีก ๒ ประเภท คือ

๑. อปัฏฐัตตอวิชา ความไม่รู้ในนิโรธอย่างถูกต้องว่า พระนิพพาน (อนุภาติเสสนิพพาน) ที่ดับกรรมและกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ไม่เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา บุรุษ หรือสตรีอีก เป็นสิ่งดีงาม และไม่รู้ในมรรคสัจ คือการปฏิบัติวิปัสสนาและไม่รู้ว่ามรรคเป็นสิ่งดีงาม

๒. มิจฉาปฏิบัติอวิชา ความเข้าใจนิโรธสัจผิดว่าพระนิพพานเป็นทุกข์ และเข้าใจมรรคสัจผิดว่าการปฏิบัติวิปัสสนาและมรรคเป็นทุกข์

บุคคลดังกล่าวสำคัญผิดว่าผู้ที่ได้บรรลุพระนิพพานแล้วไม่อาจรับรู้หรือรู้สึกอะไรได้ ไม่อาจพบกับใครได้ ทำให้กลัวการบรรลุพระนิพพาน อีกทั้งยังตำหนิว่าพระนิพพานเป็นการตายที่ไม่มีความสุข และตำหนิคนที่ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระนิพพานว่าทำให้ตนเองเป็นทุกข์โดยเปล่าประโยชน์

[พระนิพพานเป็นสภาวะดับรูปนามทั้งหมด จึงมีสภาวะเที่ยงเพราะปราศจากความเกิดขึ้นของรูปนามที่ต้องตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดา และมีสภาวะเป็นสุขนิรันดร์ เพราะปราศจากความเกิดขึ้นของรูปนามที่เป็นทุกข์ถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับอยู่เสมอ]

สรุปความว่าอวิชชาคือความไม่รู้ไม่เข้าใจสัจจะอย่างถูกต้องและเข้าใจสัจจะผิดดั่งนี้ย่อมเกิดขึ้นตามสมควรในจิตของปุถุชนโดยความเป็นสันดานานุสัย (อนุสัยที่นอนเนื่องในกระแสนิจ) และยังเกิดขึ้นในอารมณ์ของบุคคลที่มีได้กำหนดรู้โดยความเป็นอาร์มมณานุสัย (อนุสัยที่นอนเนื่องในอารมณ์) ผู้เจริญวิปัสสนาย่อมกำหนดรู้อวิชชาในปัจุบันขณะแล้วรู้เห็นได้โดยประจักษ์ และอาจอนุมานรู้วิชาที่เคยเกิดขึ้นในภพก่อนอีกด้วย

นอกจากนั้น คนทั่วไปย่อมผลิตเพิลิตเพลินยินดีรูปนามและภพโดยสำคัญผิดว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม ข้อนี้นี้เป็นตัณหา เขาย่อมยึดมั่นเพื่อให้มีความสุขตราบเท่าที่ยังหลงเพิลิตเพลินยินดี ข้อนี้นี้เป็นอุปาทาน และเขาย่อมทำการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้ได้รับสิ่งที่ตนยึดมั่น ข้อนี้นี้เป็นกรรม ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำหนดรู้ตัณหา อุปาทาน และกรรมในปัจุบันขณะแล้วรู้เห็นได้โดยประจักษ์ และอาจอนุมานรู้สภาพเหล่านี้ที่เคยเกิดขึ้นในภพก่อนอีกด้วย

เขาจะได้รู้เห็นโดยประจักษ์ (ปัจจุขญาณ) ว่ารูปนามในภพนี้เกิดจากกรรมดีในภพก่อนแล้วสามารถอนุมานรู้ (อนุมานญาณ) ว่ารูปนามเหล่านี้ยังเกิดจากอวิชชา ตัณหา และอุปาทานอีกด้วยเพราะเมื่อมีกรรมก็มีอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน

การรู้เห็นเหตุเกิดของนาม เช่น

- ในขณะที่กำหนดว่า “เห็นหนอ” ย่อมเข้าใจว่าการเห็นมีได้เพราะมีตา มีสี [เหตุเกิดของการเห็น] หรือเข้าใจว่าจิตกระทบกับอารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้เพราะตา สี และการเห็นมาประชุมกัน [เหตุเกิดของผัสสะ]

- ในขณะที่กำหนดว่า “ไต่ยีนหนอ” ย่อมเข้าใจว่าการไต่ยีนมีได้ เพราะมีหู มีเสียง [เหตุเกิดของการไต่ยีน] หรือเข้าใจว่าจิตกระทบกับ อารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้เพราะหู เสียง และการไต่ยีนมาประชุมกัน [เหตุเกิดของผัสสะ]

- ในขณะที่กำหนดว่า “ถูกหนอ” ย่อมเข้าใจว่าการกระทบสัมผัสมีได้ เพราะมีร่างกาย มีสิ่งที่กระทบสัมผัส [เหตุเกิดของการกระทบสัมผัส] หรือเข้าใจว่าจิตกระทบกับอารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้ เพราะมีร่างกาย สิ่ง ที่กระทบสัมผัส และการกระทบสัมผัสมาประชุมกัน [เหตุเกิดของผัสสะ]

- ในขณะที่กำหนดว่า “คิดหนอ” “รู้หนอ” หรือ “กำหนดหนอ” ย่อม เข้าใจว่าการคิด การรู้ หรือการกำหนดมีได้ เพราะมีหทัยวัตถุ มีอารมณ์ ที่จิตรับรู้ หรือเข้าใจว่าจิตกระทบกับอารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้ เพราะมี หทัยวัตถุ อารมณ์ที่จิตรับรู้ และการคิด การรู้ หรือการกำหนดประชุม กัน[เหตุเกิดของผัสสะ]

- ในขณะที่กำหนดว่า “เห็นหนอ” “ไต่ยีนหนอ” “ถูกหนอ” หรือ “คิด หนอ” ย่อมเข้าใจว่าร่างกายหรือใจมีความสุขหรือทุกข์เมื่อจิตกระทบกับ อารมณ์ [เหตุเกิดของเวทนา] หรือรู้ว่าตนอยากได้รับความสุขยิ่งขึ้นเมื่อ พบกับความสุข หรืออยากมีความสุขเมื่อพบกับความทุกข์ [เหตุเกิดของ ตัณหา] หรือเข้าใจว่าตนมีความยึดมั่นเพราะอยากอยู่ดีมีสุข [เหตุเกิดของ อุปาทาน] หรือเข้าใจว่าตนได้ทำ พุท หรือคิดกรรมดีหรือกรรมไม่ดีเพราะ ความยึดมั่น [เหตุเกิดของกรรม]

การอนุมานรู้เหตุที่เป็นอดีตและอนาคต

ผู้ที่รู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามในปัจจุบันอย่างนี้ย่อมอนุมานรู้ได้ว่า
แม้รูปนามในอดีต และแม้รูปนามในอนาคตก็มีเหตุเกิดอย่างเดียวกัน
ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

โส เอวํ ปจฺจยโต รูปนามสฺส ปวตฺติ ทิสฺวา ยถา อิํ
เอตฺรหิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธาเน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ, อนาคตปิ
ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตีติ สมนุปสฺสตี.^๑

“ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นรู้เห็นความเกิดขึ้นของรูปนามใน
ปัจจุบันเพราะปัจจัยอย่างนี้แล้วย่อมเข้าใจว่ารูปนามทั้งใน
อดีตและอนาคตก็เกิดขึ้นเพราะปัจจัย เหมือนรูปนามใน
ปัจจุบัน”

ผู้ที่เข้าใจย่อมรู้เห็นว่ามีเพียงรูปนามที่เป็นเหตุและผลในกาลทั้ง ๓
คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี
และย่อมล่วงพ้นความสงสัย ๑๖ ประเภทที่เนื่องด้วยตัวตน โดยจำแนก
เป็นความสงสัยฝ่ายอดีต ๕ ฝ่ายอนาคต ๕ และฝ่ายปัจจุบัน ๖ ดังนี้

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๖๔

๑. ความสงสัยฝ่ายอดีต ๕ ได้แก่

ก. เราเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ หมายความว่า เราเคยเกิดมาก่อนอย่างต่อเนื่องในภพก่อนจะถึงภพนี้หรือไม่ (อโหสิ นุ โข อหิ อตีตมทธานัน)

ข. เราไม่เคยเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ หมายความว่า เราไม่เคยเกิดมาก่อนแล้วเพิ่งเริ่มมาเกิดในภพนี้หรือไม่ (น นุ โข อโหสิ อตีตมทธานัน)

ค. เราเคยเป็นอะไรในอดีตกาลหรือ หมายความว่า เราเคยเกิดเป็นกษัตริย์ พราหมณ์ เศรษฐี ยาจก มนุษย์ เทวดา พรหม หรือ สัตว์เดรัจฉาน เป็นต้น (กิ นุ โข อโหสิ อตีตมทธานัน)

ฌ. เราได้เป็นอย่างไรในอดีตกาลหรือ หมายความว่า เราเคยมีรูปร่างสัณฐานสูง ต่ำ ดำ หรือขาว เป็นต้น อีกนัยหนึ่ง คือ เราได้เกิดในอดีตเพราะเหตุอันใด หมายความว่า ใครที่เนรมิตเรามาคือพระเจ้า พระอินทร์ พรหม หรือเทวดา หรือเราเกิดมาเองตามธรรมชาติ (กถํ นุ โข อโหสิ อตีตมทธานัน)

ง. เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอดีตกาลหรือ (กิ หุตฺวา กิ อโหสิ นุ โข อตีตมทธานัน)

[ข้อความว่า “เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอดีตกาลหรือ” หมายถึง การเวียนตายเวียนเกิดเป็นอะไรมาบ้างในภพก่อน]

๒. ความสงสัยฝ่ายอนาคต ๕ ได้แก่

ก. เราจักเกิดในอนาคตกาลหรือ หมายความว่า อัตตาของเราจะคงอยู่ไม่สูญสลายไปหลังจากเสียชีวิตหรือไม่ (ภวิสสามิ นุ โข อหํ อนาคตมตฺตานํ)

ข. เราจักไม่เกิดในอนาคตกาลหรือ หมายความว่า อัตตาของเราจะสูญสลายไปหลังจากเสียชีวิตหรือไม่ (น นุ โข ภวิสสามิ อหํ อนาคตมตฺตานํ)

ค. เราจักเป็นอะไรในอนาคตกาลหรือ หมายความว่า จะไปเกิดเป็นภตฺตริย์หรืออะไรเป็นต้น (กิ นุ โข ภวิสสามิ อนาคตมตฺตานํ)

ฌ. เราจักเป็นอย่างไรในอนาคตกาลหรือ หมายความว่า จะมีรูปร่างสัณฐานอย่างไร อีกนัยหนึ่ง คือ เราจะเกิดในอนาคตได้ เพราะเหตุอันใด หมายความว่า จะมีผู้เนรมิตเราหรือเราจะเกิดเองตามธรรมชาติ (กถํ นุ โข ภวิสสามิ อนาคตมตฺตานํ)

ง. เราจักไปเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอนาคตกาลหรือ (กิ หุตฺวา กิ ภวิสสามิ นุ โข อหํ อนาคตมตฺตานํ)

๓. ความสงสัยฝ่ายปัจจุบัน ๖ ได้แก่

ก. เรามีอยู่หรือ หมายความว่า อัตตาหรือวิญญาณมีอยู่ในร่างกายนี้หรือ (อหํ นุ โขสมิ)

ข. เราไม่มีอยู่หรือ หมายความว่า อัตตาหรือวิญญาณไม่มีอยู่ในร่างกายนี้หรือ (โน นุ โขสมิ)

ค. เราเป็นอะไรอยู่หรือ หมายความว่า เราเป็นกษัตริย์หรือ เป็นอะไรอยู่หรือ (กิ หนู โขสมิ)

ฌ. เราเป็นอย่างไรอยู่หรือ หมายความว่า เรามีรูปร่าง สันฐานอย่างไร อีกนัยหนึ่ง คือ เราเกิดในปัจจุบันเพราะเหตุอันใด (กถ หนู โขสมิ)

ง. บุคคลนี้มาแต่ไหนหรือ (อัย หนู โข สตุโต กุโต)

จ. บุคคลนั้นมาจากภพไหนแล้วจักไปสู่ภพไหนหรือ (โส กุหิ คามิ ภวิสสติ)

ความสงสัยทั้ง ๑๖ ประเภทนี้มีได้แก่ผู้ที่ยึดมั่นว่ามีบุคคล ตัวตน ดั่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า

อตตานิเวสุปนัสสยา หิ อโหสิ หนู โข อหฺนติ อาทินยปฺปวตฺตา โสฬสวตฺถกา กงฺขา.^๑

“ความสงสัยอันมีที่ตั้ง ๑๖ อย่าง ซึ่งดำเนินไปโดยนัยว่า เราเกิดมาก่อนในอดีตกาล มีความยึดมั่นตัวตนเป็นที่อาศัยหรือ”

ความสงสัยดังกล่าวจะไม่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่เข้าใจว่ามีเพียงรูปนามที่เป็นเหตุและผลของกันและกัน ไม่มีบุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี จัดว่าเป็นความดับไปด้วยการข่มไว้ (วิกขัมภนนิโรธ) เปรียบเสมือนคนที่

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๒๓

ไม่รู้ว่่ากระต่ายมีเขาหรือไม่ ก็สงสัยอยู่ร่ำไปว่่ากระต่ายมีเขาหรือไม่
เขากระต่ายมีรูปร่างอย่างไร แต่เมื่อเขารู้ชัดว่่ากระต่ายไม่มีเขา ก็จะไม่
สงสัยในเรื่องนั้น

[ความเข้าใจว่่ารูปนามที่เป็นเหตุผลของกันและกันด้วยวิปัสสนาญาณที่ ๒
นี่เป็นการดับความสงสัยด้วยการข่มไว้ชั่วขณะ ต่อเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุเป็น
พระโสดาบันแล้วจึงจะขจัดความสงสัยได้เด็ดขาดด้วยมรรคญาณ]

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๒

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านย่อมรู้เห็นเหตุเกิดของนามว่่า

- การเห็นมีได้เพราะมีตา มีสี
- การได้ยินมีได้เพราะมีหู มีเสียง
- การรู้กลิ่นมีได้เพราะมีจมูก มีกลิ่น
- การลิ้มรสมีได้เพราะมีลิ้น มีรส
- การกระทบสัมผัสมีได้เพราะมีร่างกาย มีสัมผัส
- การคิด การรู้ หรือการกำหนดมีได้เพราะมีหทัยวัตถุ มีอารมณ์
ที่จิตรับรู้
- กุศลหรือการเจริญวิปัสสนามีได้เพราะการใส่ใจโดยแยบคาย

(โยนิโสมนสิการ) อยู่ในสถานที่เหมาะสม คบหากับสัตบุรุษ พังธรรม
ของสัตบุรุษ และมีบารมีเก่า

- อกุศลมีได้เพราะการไม่ใส่ใจโดยแยบคาย (อโยนิโสมนสิการ) อยู่ในสถานที่ที่ไม่เหมาะสม คบหากับคนพาล ฟังคำของคนพาล และไม่มีบารมีเก่า

- วิบากดีมีได้เพราะกรรมดี (วิบากดี คือ ผลกรรมดีอันได้แก่ การเกิดในภพที่ดี การเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระบสัมผัส และรับรู้สิ่งที่ดี)

- วิบากไม่ดีมีได้เพราะกรรมชั่ว (วิบากไม่ดี คือ ผลกรรมไม่ดีอันได้แก่ การเกิดในภพที่ไม่ดี การเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระบสัมผัส และรับรู้สิ่งที่ไม่ดี)

- การพิจารณา (อาวัชชนจิต) มีได้เพราะมีภวังคจิตที่เกิดขึ้นก่อนการรู้เห็นเหตุเกิดของรูป เช่น

- หมูรูปในปัจจุบันอันได้แก่ ตา หู เป็นต้นมีมาตั้งแต่เกิดได้ในภพนี้เพราะกรรมเก่า

- รูปที่เป็นอากัปภิกิริยานั่ง เหยียด คู้ มีได้เพราะจิตสั่งที่ต้องการจะนั่ง เหยียด คู้ เป็นต้น

- รูปที่เย็น ร้อน มีได้เพราะธาตุเย็น ธาตุร้อน

- ร่างกายนี้มีกำลังวังชา เพราะอาหารที่กินดื่ม

ผู้ปฏิบัติธรรมที่รู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามโดยทั่วไปและไม่ทั่วไปอย่างนี้ย่อมอนุมานรู้ว่า รูปนามในภพก่อนมีได้จากเหตุปัจจัยเหมือนรูปนามในภพนี้ แม้รูปนามในภพต่อไปก็จะมีได้หากมีเหตุปัจจัย เขาย่อมข้ามพ้นความสงสัย ๑๖ ประเภทดังกล่าวนี้

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๓

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านย่อมรู้เห็นความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ และความดับไป (ชาติ ชรา และมรณะ) ของรูปนามในปัจจุบันขณะที่กำหนดรู้อยู่ ทำให้เข้าใจว่าความเกิดขึ้น (ชาติ) คือ ความปรากฏแห่งขณะจิตหนึ่ง ความตาย (มรณะ) คือ ความดับไปของขณะจิตหนึ่ง ความตั้งอยู่ หรือความแก่ (ชรา) เป็นความดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องของรูปนาม เขา ย่อมรู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามโดยปัจจุสมุพบาท ปฏิโลมนัยว่า

- ความแก่ (ชรา) และความตาย (มรณะ) มีได้เพราะมีการเกิดขึ้นก่อน
- การเกิดขึ้นก่อน (ชาติ) มีได้เพราะมีกรรมที่เคยทำไว้ในภพก่อน (กรรมภพ)
- กรรมที่เคยทำไว้ในภพก่อน (กรรมภพ) มีได้เพราะความยึดมั่นว่าถ้าทำแล้วก็จะได้รับผลดี
- ความยึดมั่น (อุปาทาน) มีได้เพราะความต้องการรูปนาม
- ความต้องการรูปนาม (ตัณหา) มีได้เพราะเวทนาที่รู้สึกดีหรือไม่ดี
- เวทนามีได้เพราะการกระทบระหว่างจิตกับอารมณ์ (ผัสสะ)
- การกระทบระหว่างจิตกับอารมณ์มีได้เพราะมีอายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (เมื่อมีตาและจิต จึงพบเห็นสี)

- आयตนะ ๖ (สพายตนะ) มีได้เพราะมีรูปนามอันเป็นที่อาศัย กล่าวคือ आयตนะ ๕ ได้แก่ ปสาทรูปที่เป็นรูปใสอันได้แก่ จักขุประสาทรูป โสตประสาทรูป ฆานประสาทรูป ชิวหาประสาทรูป และกายประสาทรูป มีได้โดยอาศัยมหาภูตรูป ๔ มีปฐวีเป็นต้น ส่วนมนายตนะคือจิต มีได้โดยอาศัยหทัยวัตถุและนามธรรมที่ประกอบร่วมกัน (เจตสิก)

- รูปนามมีได้เพราะมีปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และสภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น (จิต)
- จิตดังกล่าวมีได้เพราะการทำความเพียรให้อยู่ดีมีสุขในภพก่อน (สังขาร)
- การทำความเพียรในภพก่อนมีได้เพราะความไม่รู้จริงและรู้ผิด (อวิชชา)

การรู้เห็นตามปฏิจจสมุปบาทนัยนี้ย่อมปรากฏแก่ผู้ที่มีบารมีแก่กล้า มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเท่านั้น ผู้ที่รู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามตามนัยนี้ย่อมอนุมานรู้ตามที่กล่าวไว้ และข้ามพ้นความสงสัย ๑๖ ประเภทดังกล่าว

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๔

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านย่อมรู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามโดยปฏิจ-
สมุပ္บาท อนุโลมนัยว่า เพราะมีอวิชชา จึงมีสังขาร เพราะมีสังขาร จึงมี
วิญญาน เป็นต้น จัดว่าเป็นการรู้เห็นอย่างบริบูรณ์ของผู้มีบารมีเต็มเปี่ยม
แล้ว ผู้ที่รู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามตามนัยนี้ย่อมอนุมานรู้ตามที่กล่าวไว้
และข้ามพ้นความสงสัย ๑๖ ประเภทดังกล่าว

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามนัยที่ ๕

ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านย่อมรู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามโดยเนื่องด้วย
กรรมวิฆ्न (วนเวียนกรรม) และวิปากวิฆ्न (วนเวียนวิปาก) ว่า ผลกรรมมีได้
เพราะทำกรรม กรรมใหม่มีได้เพราะผลกรรมนั้น และผลกรรมใหม่ก็
มีได้อีกเพราะกรรมทำใหม่ ดังนี้ เป็นต้น โดยองค์ธรรมจำแนกเป็น

- กรรมวิฆ्न คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ
- วิปากวิฆ्न คือ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และ
เวทนา

ผู้ปรารถนาความเพียรบางท่านสามารถรู้เห็นกรรมวิภว ๕ และวิปากวิภว ๕ โดยละเอียดบริบูรณ์ บางท่านก็รู้โดยย่อ คือ รู้เห็นว่ากรรมวิภวเป็นเหตุ และวิปากวิภวเป็นผลกรรม ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่

[๑] ปุริมกมฺมภาวสุมี โมหะ อวิชชา, อายุหนะ สงฺขาระ, นิกันฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว. [๒] อิมะ ปญฺจ ฐมฺมา ปุริมกมฺมภาวสุมี อธิ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา.^๑

“๑. เมื่อบุคคลทำกรรมในภพก่อน ความหลงผิดเป็น อวิชชา ความชวนชววย[ในการให้ทานหรือฆ่าสัตว์เป็นต้น เพื่อให้ตนเป็นสุข] เป็นสังขาร ความต้องการ[จะได้รับผลกรรมในปัจจุบันและอนาคต] เป็นตัณหา ความเข้าไปยึดมั่น [โดยต้องการจะเป็นสุขในปัจจุบัน อนาคต หรือตัดภพชาติ] เป็นอุปาทาน เจตนาเป็นกรรมภพ[คือกรรมที่เป็นเหตุให้เกิดผลใหม่]

๒. ธรรมทั้ง ๕ เหล่านี้เกิดขึ้นในขณะที่ทำกรรมในภพก่อน”

^๑ พุ. ปฏิ. ๓๑.๔๗.๕๓-๔

ในคัมภีร์อรรถกถาแสดงถึงความต่างกันระหว่างสังขารและกรรมภพไว้ ๓ นัย ในที่นี้ขอแสดงเฉพาะนัยแรกที่เข้าใจได้ง่ายว่า สังขาร คือ เจตนาที่เกิดขึ้นก่อนจะทำการมตั้งแต่เริ่มคิดจะให้ทานหรือฆ่าสัตว์เป็นต้น เป็นตัวกระตุ้นเตือนให้รีบทำการมนั้นๆ ส่วนกรรมภพ คือ เจตนาในขณะที่ทำการม เป็นตัวจัดการในการทำการมนั้นๆ ให้สำเร็จโดยเร็วด้วยการมอบให้ผู้รับทาน หรือด้วยการฆ่าสัตว์ เป็นต้น

ลำดับกรรมวิภูที่กล่าวไว้ในพระบาลีว่า อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ เป็นเพียงลำดับแห่งเทศนา แต่การเกิดขึ้นจริงมีตามลำดับดังนี้ คือ

- เพราะมีอวิชาที่ไม่รู้จริงและรู้ผิด จึงมีตัณหาที่ทะยานอยาก
- เพราะมีตัณหา จึงมีอุปาทานที่ยึดมั่นว่าเมื่อทำการมนี้แล้วจะอยู่ดีมีสุข
- เพราะมีอุปาทาน จึงมีสังขารที่ดำริชวนขาย
- เพราะมีสังขาร จึงมีกรรมภพในขณะที่ทำการม
- เพราะมีกรรมภพ จึงมีอวิชาที่รู้ผิดว่ากรรมและผลกรรมเป็นสิ่งที่ดีงาม มีตัณหาที่พอใจกรรมและผลกรรม มีอุปาทานที่ยึดมั่นว่าเราจะอยู่ดีมีสุขด้วยกรรมนั้น

จะเห็นได้ว่ากรรมที่ถูกแวดล้อมด้วยอวิชาและตัณหาในเวลาก่อนและหลังทำการม ย่อมก่อให้เกิดภพใหม่ได้ ดังคัมภีร์ปฏิสัมมกัทธมรรคกล่าวว่า

กุสลกัมมสสฺส ชวนกฺขณเ ตโย เหตุ กุสลา...นิกนฺตฺกฺขณ
 เทว เหตุ อกุสลา...ปฏิสนฺธิกฺขณเ ตโย เหตุ อพฺยากตา...
 คตฺติสมฺปตฺติยา ฅาณสมฺปยุตฺเต อิมสํ อฏฺฐจฺจนํ เหตุโน
 ปจฺจยา อุปฺปตฺติ โหติ.*

“การปฏิสนธิมี^๑ได้เพราะอาศัยเหตุ ๘ อย่างนี้ในขณะที่จิต
 ประกอบด้วยปัญญาอุบัติขึ้นในสุคติภูมิ ได้แก่

- เหตุ ๓ อย่าง คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ ปรากฏ
 ในขณะที่ทำกุศลกรรม ฯลฯ
- เหตุ ๒ อย่าง คือ โลภะ และโมหะ ปรากฏในขณะที่
 พ้อใจภาพ ฯลฯ
- เหตุ ๓ อย่างฝ่ายอัปฺยาการุต คือ อโลภะ อโทสะ และ
 อโมหะ ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ”

* ขุ. ปฏิ. ๓๑.๒๓๒.๒๘๘-๘๙

วิปากวฏฏที่เป็นผลในปัจจุบัณ ๕

ในคัมภีร์ปฏิสัณณิพาทมรรคกล่าววว่า

[๑] อธิ ปฏิสณนธิ วิณณณณ โอกุกนติ นามรูป, ปสาโท
อายตณ, ผุฏโจ ผสโส, เวทยิต เวทนา. [๒] อิมะ ปณจ ฐมา
อิฐูปตติภาวสมี ปุเรกตสส กมมสส ปจจยา.^๑

“๑. จิตที่เชื่อมภพไว้ (ปฏิสณนิจิต) ในภพนี้ เป็นวิณณณ
การหยั่งลง เป็นนามรูป ความใส[ของปสาทรูป คือ ตา หู
จมูก ลิ้น และกาย] เป็นอายตนะ (ที่ประจวบกันระหว่าง
อารมณ์กับจิต) การกระทบ[ระหว่างอารมณ์กับจิต] เป็นผัสสะ
ความรู้สึก เป็นเวทนา

๒. ธรรมทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นผลในภพนี้ เพราะอาศัย
กรรมที่ทำไว้ในภพก่อน”

^๑ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๔๗.๕๔

ผู้ที่กำหนดรู้รูปรูปนามอย่างต่อเนื่องในปัจจุบันขณะย่อมรู้สึกว่ จิตที่เป็นสภาวะเห็นและได้ยินเป็นต้นปรากฏต่อเนื่องกับจิตดวงก่อนๆ เขา ย่อมอนุมานรู้ปฏิสนธิจิตที่เกิดเป็นดวงแรกของภพนี้ว่าเกิดต่อจากจุติจิต ในภวก่อน ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

ยเถว จกฺขุวิญญานํ	มโนธาตุอนนตรํ
น เจว อาคตํ นาปี	น นิพพุตตํ อนนตรํ.
ตเถว ปฏิสนธิมิหิ	วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ
ปฺริมํ ภิชฺชเต จิตฺตํ	ปจฺฉิมํ ชายเต ตโต.*

“จักขุวิญญาน (จิตที่เห็นรูป) อันเกิดต่อจากมโนธาตุ (จิตที่พิจารณา) มิได้มาจากมโนธาตุ แต่เกิดต่อจากมโนธาตุ โดยแท้ ฉะนั้นได้ ความสืบทอดของจิตในขณะปฏิสนธิก็ฉันทัน นั้น คือ จุติจิตในภวก่อนย่อมดับไป ปฏิสนธิจิตในภพหลังจึง เกิดขึ้นต่อจากนั้น”

* วิสุทธิ. ๒.๒๗๐

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเข้าใจความ สืบต่อของจิตโดยประจักษ์ว่า เมื่อรูปารมณฺมาปรากฏทางจักขุประสาท จิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ (ปัญจทวาราวชชนจิต) ย่อมเกิดขึ้น โดยพิจารณาว่ารูปนี่คืออะไร จากนั้นจึงเกิดจิตที่เห็นรูป ความจริงแล้ว จิตที่เห็นรูปมิได้มาจากจิตที่พิจารณา แต่เกิดต่อจากจิตที่พิจารณา ใน ทำนองเดียวกัน เมื่อจตุตถจิตในภพก่อนดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตในภพหลัง จึงเกิดขึ้นต่อจากจตุตถจิต ปฏิสนธิจิตนี้มิได้เกิดมาจากจตุตถจิต เพราะจตุตถจิต ดับสูญไปหมด แต่ปฏิสนธิจิตเป็นจิตใหม่ที่เกิดต่อจากจตุตถจิต

นอกจากนั้น ผู้ที่กำหนดรู้รูปนามอย่างต่อเนื่องย่อมรู้เห็นว่ารูปนาม ที่กำหนดอยู่เหมือนปรากฏขึ้นมาใหม่ ๆ ทางร่างกายและใจ จึงอนุมานรู้ รูปนามในขณะที่ปฏิสนธิว่ามีสภาพปรากฏเหมือนรูปนามที่กำหนดรู้ใน ปัจจุบัน แม้ความเข้าใจอายตนะ ผัสสะ และเวทนา ก็เหมือนกัน

เมื่ออายตนะแก่กล้ำแล้ว เหตุ ๕ อย่าง คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน สังขาร และกรรมภพ ย่อมเกิดขึ้นหมุนเวียนต่อไปโดยอาศัยผล ๕ อย่าง ในปัจจุบัน ดังข้อความว่า

[๑] อิธ ปริปกตตุตา อายตนานัน โมโห อวิชชา, อายุหนาสงขาร, นิกันติ ตณฺหา, อุปคฺคณํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว.[๒] อิมะ ปญฺจ ฐมฺมา อิธ กมฺมภาวสฺมี อายตฺติ ปฏฺฐิสฺสณฺธิยาปจฺจยา.*

“๑. เมื่ออายตนะในภพนี้แก่กล้ำ ความไม่รู้ เป็นอวิชชา ความขวนขวาย เป็นสังขาร ความพอใจ เป็นตัณหา ความยึดมั่น เป็นอุปาทาน เจตนา เป็นกรรมภพ

๒. ธรรมทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิต่อไปเมื่อทำกรรมไว้ในภพนี้”

ผล ๕ อย่างในอนาคต คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ย่อมเกิดขึ้นเพราะเหตุ ๕ อย่างในปัจจุบัน

* ขุ. ปฏิ. ๓๑.๔๗.๕๔

วิปากวิภูที่เป็นผลในอนาคต ๕

[๑] อายตฺถิ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ,
ปสาโท อายตฺตํ, ผุฏฺโฐ จสฺสโส, เวทยิตํ เวทนา. [๒] อิมํ ปณฺจ
ธมฺมา อายตฺถิ อุปฺปตฺติภาวสฺมี อธิ กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา.^๑

“๑. จิตที่เชื่อมภพไว้ ในภพต่อไป เป็นวิญญาน การ
หยั่งลง เป็นนามรูป ความใส เป็นอายตนะ การกระทบ
เป็นผัสสะ ความรู้สึก เป็นเวทนา

๒. ธรรมทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นผลในภพต่อไป เพราะ
อาศัยกรรมที่ทำไว้ในภพนี้”

ในเหตุและผลที่กล่าวมานี้ เหตุในอดีต ๕ เหมือนกับเหตุในปัจจุบัน
ผลในอนาคต ๕ ก็เหมือนกับผลในปัจจุบัน ดังนั้น ผู้ที่เข้าใจเหตุและ
ผลในปัจจุบันโดยประจักษ์ย่อมอนุมานรู้เหตุและผลในอนาคตได้

ที่จริงแล้วผลทั้ง ๕ เป็นสภาพที่ปรากฏในจิตดวงหนึ่งๆ ที่บุคคล
กำหนดอยู่ ผู้ที่เข้าใจผลโดยนัยสังเขปย่อมรู้เห็นผลทั้ง ๕ โดยความเป็น
ผลเหมือนกัน กล่าวคือ เมื่อระลึกถึงเท่าทันสภาวะธรรมที่ปรากฏโดย
ลักษณะที่ดีหรือไม่ดีก็ตาม เพียงกำหนดรู้เพียงสภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น

^๑ พุ. ปฏฺ. ๓๑.๔๗.๕๔

ลัทธิส กระทบสัมผัส และคิดนึก แล้วอาจรู้เห็นว่าสภาพเหล่านั้นเป็นผลที่เกิดจากกรรมเก่า ไม่จำเป็นต้องแยกแยะว่าสภาพนี้เป็นวิญญูณหรือนามรูป เป็นต้น

โดยนัยเดียวกัน ผู้ปฏิบัติธรรมที่เข้าใจเหตุและผลในขณะกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันย่อมรู้เห็นว่า ผลกรรมและกรรมอันเป็นเหตุได้เกิดมาแล้วในภพก่อน และจักเกิดขึ้นในภพต่อไป มีเพียงกรรมและผลกรรมปรากฏอยู่จริงโดยปราศจากบุคคลผู้ทำกรรมและผู้เสวยผลกรรม เขาย่อมข้ามพ้นความสงสัย ๑๖ ประเภทได้ ดังข้อความว่า

[๑] โส เอวํ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยโต นาม-
รูปสฺส ปวตฺติํ ทิสฺวา “ยถา อิทํ เอตฺรหิ, เอวํ อตฺตเตปิ
อหฺมึธานเ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยโต ปวตฺติตฺถ. อนา-
คเตปิ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสนว ปจฺจยโต ปวตฺติสฺสตี”ติ.

[๒] อิติ กมฺมญฺเจว กมฺมวิปาโก จ, กมฺมวฏฺฏญฺจ วิปา-
กวฏฺฏญฺจ, กมฺมปวตฺตญฺจ วิปากปวตฺตญฺจ, กมฺมสนฺตติ จ
วิปากสนฺตติ จ, กิริยา จ กิริยาผลญฺจ.

กมฺมา วิปากา วตฺตนฺติ ปาโก กมฺมสมฺภโว
กมฺมา ปุนพฺภโว โหติ เอวํ โลโก ปวตฺตตีติ
สมนฺนุสฺสตี.*

* วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๗-๖๘

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นเห็นความเป็นไปของรูปนามตามเหตุปัจจัยโดยเนื่องด้วยกรรมวิภวและวิปากวิภวอย่างนี้ ย่อมรู้เห็นว่ารูปนามเป็นไปแล้วในอดีตกาลตามเหตุปัจจัย โดยเนื่องด้วยกรรมวิภวและวิปากวิภว ฉันทใด รูปนามจักเป็นไปในอนาคตกาลตามเหตุปัจจัยโดยเนื่องด้วยกรรมวิภวและวิปากวิภว ฉันทนั้น

๒. เขาย่อมรู้เห็นว่ามียกกรรมและผลกรรม วณเวียนกรรมและวนเวียนวิปาก กระแสกรรมและกระแสวิปาก การสืบทอดแห่งกรรมและการสืบทอดแห่งวิปาก การกระทำและผลของการกระทำ

ผลย่อมดำเนินไปเพราะกรรม และผลก็ก่อให้เกิดกรรม อีกทั้งภพใหม่ย่อมมีได้เพราะกรรม ชาวโลกหมุนเวียนอยู่ โดยกรรมและผลกรรมอย่างนี้”

กมฺมสฺส การโก นตฺถิ	วิปากสฺส จ เวทโก
สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนตฺถิ	เอเวตํ สมฺมทสฺสนํ
เอวํ กมฺเม วิปาเก จ	วตฺตมาเน สเหตุเก
พีชรุกฺขาทิกานํ	บุพฺพา โภจฺจि น นายติ
อนาคเตปิ สํสาเร	อปฺปวตฺตํ น ทิสฺสติ ^๑

“ผู้ทำกรรมดีหรือชั่วย่อมไม่มี ผู้ส่วยผลดีหรือชั่วก็ไม่มี
สภาวะธรรมล้วนๆ ย่อมดำเนินไป ความเห็นอย่างนี้เป็น
ความเห็นชอบ

เมื่อบุคคลรู้เห็นกรรมและผลที่ดำเนินไปพร้อมกับเหตุ
อย่างนี้ เบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏเหมือนเบื้องต้นของเมล็ด
และต้นไม้ ความสิ้นสุดตระแสรกรรมและวิปากแม้ในสงสาร
ที่เป็นอนาคตย่อมไม่ปรากฏ”

ขอยกตัวอย่างเช่น ในขณะที่ให้ทาน เจตนาคือความตั้งใจในการ
ให้เกิดขึ้นร่วมกับจิต หรือในขณะที่ฆ่าสัตว์ เจตนาคือความตั้งใจในการ
ฆ่าก็เกิดขึ้นร่วมกับจิต แม้รูปคืออกากับกิริยาทางกายและวาจาที่คล้อยตาม
เจตนา นั้นย่อมเกิดขึ้นในขณะนั้น ด้วยเหตุนี้ เจตนาพร้อมด้วยอกาป-
กิริยาทางกายและวาจาจึงได้ชื่อว่ากรรม (การทำกรรมดีหรือความชั่ว)
แม้รูปนามทั้งสองจะได้ชื่อว่ากรรม แต่พระพุทธเจ้าตรัสระบุถึงเจตนาที่

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๘

ให้ผลว่าเป็นกรรม เพราะเป็นหลักสำคัญที่ก่อให้เกิดอากัปกริยาดังกล่าว
ดังพระพุทธพจน์ว่า

[๑] เจตนาหิ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ.

[๒] เจเตตฺวา กมฺมํ กโรติ กาเยน วาจา ย มนสา.^๑

“๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตกถ่าวเจตนาว่าเป็น
กรรม

๒. บุคคลตั้งใจแล้วจึงทำกรรมทางกาย วาจา และใจ”

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปธานนัย
คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังมุ่งหมายถึงสิ่งที่ไม่เป็นประธาน
อีกด้วย ดังนั้น กรรมจึงหมายถึงเจตนาพร้อมด้วยอากัปกริยาทาง
กายและวาจาที่เป็นรูปนามทั้งสองอย่างนั้น จะเห็นได้ว่าในขณะที่ทำกรรม
รูปนามดังกล่าวย่อมปรากฏ คนทั่วไปจะเรียกขานรูปนามนั้นว่าบุคคลให้
ทาน บุคคลฆ่าสัตว์ แต่คำนั้นเป็นเพียงสมมุติบัญญัติเพื่อการสื่อสารกัน
เท่านั้น ไม่มีบุคคล เรา เขา ผู้ให้ทานหรือฆ่าสัตว์แต่อย่างใด

นอกจากนั้น ในขณะที่เห็น ได้ยิน ฯลฯ ผลกรรมคือการรู้หรือสวैया
อารมณ์ที่ดีหรือไม่ดีย่อมเกิดขึ้นคนทั่วไปมักเรียกขานรูปนามนั้นว่าบุคคล
สวैयाผล คำนั้นก็เพียงสมมุติบัญญัติเพื่อการสื่อสารกัน ไม่มีบุคคล
เรา เขา ผู้สวैयाผลแต่อย่างใด

^๑ อัง. นิฎก. ๒๒.๖๓.๓๙๕

ด้วยเหตุดังกล่าว กรรมดีและกรรมชั่วจึงมีได้ในขณะทำกรรมในชาติก่อน ส่วนปฏิสนธิจิต ภาวะจิต จิตที่เห็น จิตที่ได้ยิน ฯลฯ ในชาตินี้เป็นผลที่เกิดจากกรรมนั้น และกรรมดีกรรมชั่วที่บุคคลทำเพื่อให้ตนอยู่ดี มีสุขย่อมปรากฏอีกเนื่องด้วยผลดังกล่าว อีกทั้งผลกรรมในชาติต่อไปก็จะมีขึ้นเพราะกรรมใหม่ที่ทำไว้ในชาตินี้ ตามนัยนี้กรรมและผลกรรมย่อมหมุนวนสืบทอดกันไป ความเข้าใจเหตุปัจจัยของรูปนามโดยปราศจากผู้ทำกรรม (การกอดตุ) หรือผู้เสวยผลกรรม (เวทกอดตุ) ชื่อว่าปัจจัยปริศคหญาณ อันมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมมาทัสสนะ คือ ความเห็นชอบ

ผู้ที่เข้าใจเหตุปัจจัยของรูปนามย่อมรู้เห็นว่ากรรมในชาติก่อนย่อมมีแน่นอน เพราะมีผลในชาตินี้ ผลที่เนื่องด้วยกรรมเก่าต้องเคยมีมาแล้ว แม้กรรมเก่าของผลนั้นก็ต้องมีในชาติก่อนๆ สังสารวัฏคือการกระสรวุรูปนามจึงไม่ปรากฏเบื่องตัน เปรียบเหมือนเมื่อมีเมล็ดจึงมีต้นไม้มที่เกิดจากเมล็ด และมีเมล็ดที่เกิดจากต้นไม้นั้นต่อมา หรือเมื่อมีฟองไขจึงมีไข่ที่เกิดจากฟองไข และจะมีฟองไขที่เกิดจากแม่ไขนั้นต่อมา

สำหรับข้อเสนอก็คือว่ารูปนามเกิดจากการเนรมิตของพระเป็นเจ้า ย่อมอาจถูกตั้งข้อสงสัยได้ว่าใครเนรมิตพระเป็นเจ้า เนรมิตเวลาใด และเนรมิตเพราะเหตุใด เมื่อตามคิดหาเหตุผลที่มาเป็นลำดับไป ก็จะไม่ได้อำตอบที่มีเหตุผลเพียงพอให้เชื่อถือได้ เพราะถ้าสำคัญว่ารูปนามในอดีตเกิดขึ้นเองได้โดยปราศจากเหตุปัจจัยแล้ว รูปนามในปัจจุบันก็เกิดขึ้นเองได้เช่นกันโดยไม่ต้องมีเหตุปัจจัย แต่ผู้ที่เข้าใจเหตุปัจจัยของรูปนาม

ด้วยปัญญาที่รู้เห็นโดยประจักษ์ (ปัจจุขณญาณ) หรือด้วยปัญญาที่อนุমানรู้ (อนุমানญาณ) ย่อมไม่พบรูปนามที่เกิดขึ้นเองได้ ดังนั้น ข้อเสนอที่ว่า รูปนามเกิดขึ้นเองได้โดยปราศจากเหตุปัจจัยจึงยังขาดเหตุผลที่ควรเชื่อถือได้

อนึ่ง การเปรียบเทียบที่กล่าวมาเป็นเพียงสำนวนทางภาษาเพื่อแสดงความคล้ายคลึงกันเป็นบางส่วน มิได้มุ่งแสดงความเหมือนกันทั้งหมด ดังคำยกย่องว่า “พระพักตร์ของพระจอมมุนีงามดังดอกปทุม” ในทำนองเดียวกัน สังสารวัฏย่อมมีลักษณะต่างจากต้นไม้อและเมล็ดหรือแม่ไก่กับฟองไข่ กล่าวคือ ต้นไม้อและเมล็ดหรือแม่ไก่กับฟองไข่เป็นสิ่งที่รู้ได้ชัดถึงสภาพตั้งต้น แต่กระแสนิรุตที่เป็นกรรมและผลกรรมนี้ไม่ปรากฏเบื่องต้นเหมือนสิ่งเหล่านั้น แต่กระแสนิรุตที่เป็นกรรมและผลกรรมจะดำเนินต่อไปไม่สิ้นสุด เหมือนต้นไม้อและเมล็ดหรือแม่ไก่กับฟองไข่ ถ้ายังบริหารจัดการด้วยมรรคญาณไม่ได้ ผลก็จะไม่สิ้นสุดไปได้ เมื่อจุติจิตในชาติหนึ่งๆ ดับแล้ว ผลคือปฏิสนธิจิตเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นทันทีในชาติต่อไป ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

กมฺมํ นตฺถิ วิปាកมฺหิ ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ
อญฺญมญฺญํ อุโก สุญฺญา น จ กมฺมํ วินา ผลํ^๑

“กรรมไม่มีในผล ผลก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่าง
ว่างเปล่าซึ่งกันและกัน แต่ผลย่อมไม่มีโดยปราศจากกรรม”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๖๘-๖๙

[กรรมและผลกรรมเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุและผล คือ กรรมเป็นเหตุให้เกิดผล ผลเกิดจากกรรม แต่ทั้งสองอย่างนี้ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เหมือนการดื่มกินอาหารที่ทำให้เกิดความอึดหน้ำและเป็นสุขต่อมา ดังนั้น กรรมจึงไม่มีในผลและผลก็ไม่มีในกรรม]

ผลเลน สุณณั ตั กมมัม ผลัม กมเม น วิชชติ
กมฺมณฺจ โข อูปาทาย ตโต นิพฺพตฺตเต ผลัม^๑

“กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็มีได้มีอยู่ในกรรม แต่ผลเกิดจากกรรมนั้นโดยอาศัยกรรมแน่นอน”

น เหตุถ เทโว พุรหฺมา วา สํสารสฺสสฺสติ การโก
สุทฺถธมฺมา ปวตฺตนฺติ เหตุสมฺมการปจฺจยา^๒

“โดยแท้จริงแล้ว ในโลกนี้ไม่มีเทพเจ้าหรือพระพรหมผู้สร้างสังสารวัฏ สภาวะธรรมล้วนๆ ย่อมดำเนินไปเพราะเหตุปัจจัยเท่านั้น”

[ข้อความว่า “กรรมไม่มีในผล” อธิบายได้ว่า ด้ายอันเป็นเหตุให้เกิดผ้ามีอยู่ในผ้าที่เป็นผล แต่กรรมไม่ได้มีอยู่ในผลเหมือนด้าย

ข้อความว่า “ผลก็ไม่มีในกรรม” อธิบายได้ว่า รวงข้าวมีอยู่ในต้นข้าวที่เป็นเหตุ แต่ผลไม่ได้มีอยู่ในกรรมเหมือนรวงข้าว เพราะเป็นสภาพที่เกิดขึ้นใหม่เท่านั้น]

^๑ วิสฺสุทฺธิ. ๒.๒๖๘-๖๙

^๒ วิสฺสุทฺธิ. ๒.๒๖๘-๖๙

ผู้ปฏิบัติธรรมที่เข้าใจเหตุเกิดของรูปนามตามกรรมและผลกรรม
แล้วย่อมรู้เห็นความเกิดขึ้นของจุติจิตในภพก่อนและปฏิสนธิจิตในภพนี้
ได้อีกด้วย กล่าวคือ เมื่อสืบปรากฏทางจักขุทวาร ความใส่ใจที่พิจารณา
สืบว่าคืออะไรย่อมเกิดขึ้น ต่อจากนั้นสภาวะเห็นจึงมีได้ ความใส่ใจจึง
ต่อเนื่องกับสภาวะเห็น ฉันทใด จุติจิตก็ต่อเนื่องกับปฏิสนธิจิต เมื่อจุติจิต
ในภพก่อนดับไป ปฏิสนธิจิตจึงมีได้ในภพใหม่ด้วยกรรมเก่า ฉะนั้น การ
รู้เห็นดังกล่าวมักปรากฏแก่ผู้ที่ศึกษาหลักธรรมมาแล้ว

ผู้ที่มีได้ศึกษาหลักธรรมอาจเข้าใจว่า การกำหนดรู้ว่า “เห็นหนอ”
ย่อมมีได้ต่อจากสภาวะเห็น และสภาวะเห็นก็มีได้อีกต่อจากการกำหนดรู้
ความตายเป็นการดับไปของจิตดวงหนึ่ง ความเกิดเป็นการเกิดขึ้นของจิต
ดวงหนึ่งในชาติใหม่ต่อจากจุติจิต ผู้ที่เข้าใจโดยย่ออย่างนี้จัดว่าได้รู้เห็น
สภาวะธรรมที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคตทั้งหมดพร้อมด้วยเหตุเกิด
ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ตสเสวํ กมฺมวณฺณวิปាកวณฺณวเสน นามรูปสฺส ปจฺจย-
 ปริคฺคหํ กตฺวา ตีสุ อทฺธาสุ ปหีนวิจิกิञฺณสฺส สพฺเพ อตีตา-
 นาคตปจฺจุปฺปนา ฆมฺมา จุตฺตปฏฺฐินนฺธิ วเสน วิทิตา โหนฺติ.*

“เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นกระทำการกำหนดรูปนามโดย
 จำแนกเป็นกรรมวิญฺและวิปากวิญฺอย่างนี้แล้วขจัดความ
 สงสัยในกาลทั้ง ๓ สภาวธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และ
 ปัจจุบันทั้งหมดย่อมเป็นอันเขารู้ได้โดยเนื่องด้วยจติและ
 ปฏฺฐินนฺธิ”

เอวํ จุตฺตปฏฺฐินนฺธิวเสน วิทิตสพฺพธมฺมสฺส สพฺพากาเรน
 นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหณฺณํ ฅามคตํ โหติ.๒

“ญาณที่กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามโดยประการทั้งปวง
 ของผู้รู้เห็นสภาวธรรมทั้งปวงโดยเนื่องด้วยจติและปฏฺฐินนฺธิ
 อย่างนี้ ย่อมเป็นสภาพมีกำลัง”

* วิสุทฺธิ. ๒.๒๖๙

๒ วิสุทฺธิ. ๒.๒๗๐

ข้อความว่า “สภาวะธรรมที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งหมด ย่อมเป็นอันเขารู้ได้” มิได้หมายถึงการรู้เห็นเหตุเกิดของรูปนามทุกอย่าง เหมือนรู้ด้วยสัมผัสปัญฺณตญาณ แต่เป็นการอนุมานรู้ว่าธรรมทุกอย่างก็มี เหตุเกิดเหมือนจติและปฏิสนธิ ท่านจึงกล่าวขยายความว่า โดยเนื่องด้วย จติและปฏิสนธิ (จติปฏิสนธิวเสน)

ผู้ที่เจริญสติระลึกจรรูปนามปัจจุบันแล้วเข้าใจเหตุเกิดของรูปนามได้ ตามนัย ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งย่อมรู้เห็นว่ามิใช่เพียงรูปนามที่เป็นผลเกิดขึ้น จากรูปนามที่เป็นเหตุในกาลทั้ง ๓ และได้ชื่อว่าบรรลุปัจจยปริคคหญาณ อย่างสูง ญาณดังกล่าวล่วงพ้นความสงสัย ๑๖ ประเภทที่กล่าวมาแล้ว และความสงสัย ๘ อย่างที่สงสัยในพระพุทฺธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ลึกขา ๓ รูปนามในอดีต รูปนามในอนาคต รูปนามในปัจจุบัน พร้อม ด้วยเหตุและผลที่เกิดขึ้นเนื่องกัน (ปฏิจจสมุปบาท) จึงได้ชื่อว่ากัฏขา- วิตรณวิสุทฺธิ คือ ความหมดจดด้วยการข้ามพ้นความสงสัย

นอกจากนั้น ผู้ที่เข้าใจความดับไปของจติจิตและความเกิดขึ้นของ ปฏิสนธิจิตที่เนื่องกันย่อมรู้เห็นว่ารูปนามในภพก่อนมิได้ย้ายมาสู่ภพนี้ แต่ดับไปในภพก่อนแล้ว รูปนามใหม่ย่อมเกิดขึ้นในภพใหม่ด้วยกรรมเก่า ในบางขณะอาจพิจารณาว่ารูปนามในภพก่อนมีสภาพไม่เที่ยงดับไปในภพ ก่อนแล้ว แม้รูปนามในภพนี้ก็มิมีสภาพไม่เที่ยงดับไปในภพนี้เหมือนกัน ความพิจารณาเช่นนี้เป็นเบื้องต้นของสัมมสนญาณ

พระจูฬโสดาบัน

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อิมินา ปณ ฌาเณน สมณนาคโต วิปสฺสโก พุทฺธสาสนे
ลทฺธสฺสาโส ลทฺธปติฏฺโง นียตคตฺติโก จูฬโสดาปนโน นาม
โหติ.^๑

“ผู้เจริญวิปัสสนาที่เพียบพร้อมด้วยญาณนี้ย่อมได้รับความเบาใจและได้รับที่พึงในคำสอนของพระพุทธเจ้า ชื่อว่าพระจูฬโสดาบันผู้จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน”

ความเบาใจอย่างแท้จริงในพระพุทธศาสนา คือ อริยมรรค ส่วนที่พึงอย่างแท้จริงคืออริยมรรค แม้ผู้ปฏิบัติธรรมในระดับนี้ก็ยังมิได้บรรลุมรรคผลก็เป็นผู้ดำรงอยู่ในปฏิปทาที่จะทำให้บรรลุมรรคผลได้แน่นอน จึงกล่าวว่าเป็นผู้ได้รับความเบาใจและได้รับที่พึงในคำสอนของพระพุทธเจ้า อีกนัยหนึ่ง ผู้ที่กำหนดรูปนามตามความเป็นจริงด้วยนามรูปปริจเฉทญาณแล้วย่อมเกิดความปราโมทย์ จึงกล่าวว่าเป็นผู้ได้รับความเบาใจ ส่วนผู้ที่กำหนดรู้เหตุเกิดของรูปนามด้วยปัจจัยปริคคหญาณย่อมขจัดความเห็นผิดว่ามีบุคคล ตัวตน มีผู้เนรมิตเหล่าสัตว์ หรือเหล่าสัตว์เกิดได้เองโดยไม่มีเหตุปัจจัย เป็นต้นเขาย่อมเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธาที่มั่นคง

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๗๑

ไม่เสื่อมไปด้วยทิวฏฐินั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ได้รับที่พึง ดังคัมภีร์มหาภูิกาทิอธิบายว่า

[๑] อปปริหีนกังขาวิตรณวิสุทธโก วิปสฺสโก โลภียาหิ
สึลสมมาธิปญฺญาสมุปทาหิ สมณฺหาตตตฺตา อุตฺตริ อปฺปฏฺฏิ-
วิชฌนฺโต สุกฺติปฺรายโณว โหติติ วุตฺตํ “นียตคฺติโก”ติ.

[๒] ตโต เอว จุฬโสตาปนโน นาม โหติ.*

“๑. ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาที่ไม่เสื่อมไปจากกังขา-
วิตรณวิสุทธิ แม้จะมีได้แต่ตลอดธรรมขั้นสูงก็มีสุคติภูมิ
เป็นเบื้องหน้า เพราะถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญา
อันบริบูรณ์ฝ่ายโลกียะ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นผู้จะไป
เกิดในสุคติภูมิแน่นอน (นียตคตติโก)

๒. ดังนั้น จึงชื่อว่าพระจุฬโสตาบัน”

ข้อความว่า “ไม่เสื่อมไปจากกังขาวิตรณวิสุทธิ” หมายความว่า
ผู้ที่ปราศจากทิวฏฐิ (ความเห็นผิดว่ามีตัวตน) และวิจิกิจณาและอยู่ใน
ระดับกังขาวิตรณวิสุทธิ จึงกล่าวได้ว่าเป็นผู้จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน
แต่วิสุทธินี้เป็นเพียงฝ่ายโลกียะ ไม่ใช่ฝ่ายโลกุตตระ จึงอาจเสื่อมไปได้
ในบางขณะอาจเกิดความเห็นผิดคือทิวฏฐิและวิจิกิจณาเพราะพิจารณาผิด
หรือฟังธรรมผิด ทำให้วิสุทธิเสื่อมไป ในขณะนั้นเขาไม่ใช่ผู้จะไปเกิดใน
สุคติภูมิแน่นอน

* วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๒๔

ข้อความว่า “ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญาอันบริบูรณ์” หมายความว่า บุคคลนั้นจะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน เพราะมีศีล สมาธิ และปัญญาอันบริบูรณ์ แต่ถ้าเขาหยุดการเจริญวิปัสสนาก็จะเสื่อมจากศีล สมาธิ และปัญญา และไม่ใช่ผู้จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน ดังนั้น ผู้ที่จะบริบูรณ์ด้วยวิสุทธินี้ต้องอยู่ในระหว่างเจริญวิปัสสนาเท่านั้น หลังจากมิได้เจริญวิปัสสนาแล้ว หากยังเป็นผู้ที่ปราศจากทิฏฐิและวิจิกิจฉา อีกทั้งมีศีลบริบูรณ์ ภาวต่อไปของเขาจึงจะแน่นอน ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรประมาทว่าเราเป็นพระจุฬาสัตถ์แล้ว จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน แล้วเลิกการปฏิบัติธรรมไปและละเลยการรักษาศีลให้บริบูรณ์

ภพของพระจุฬาสดาบัน

พระจุฬาสดาบันจะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอนในภพที่สอง (ภพหน้า) แต่ไม่แน่นอนในภพที่สาม (ภพถัดไปจากภพหน้า) เป็นต้นไป ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาข้างต้นว่า “ไม่เสื่อมไปจากกังขาวิตรณวิสุทธิ” และ “เพราะถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญาอันบริบูรณ์ฝ่ายโลกิยะ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นผู้จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน” ที่จริงแล้วบุคคลอาจเสื่อมไปจากกังขาวิตรณวิสุทธิและศีล สมาธิ ปัญญาในภพนี้ได้ ภพที่สองของเขาจึงไม่แน่นอน ซึ่งทำให้ภพที่สามเป็นต้นไปก็ไม่แน่นอนเช่นเดียวกัน

นอกจากนั้น พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายได้รับอุปสมบทเป็นพระภิกษุเพียง ๙ ชาติในสำนักของพระพุทธเจ้า ๙ พระองค์เริ่มตั้งแต่พระพุทธเจ้าพระนามโกณฑัญญะที่ตรัสรู้ในเวลาสามอสงไขยที่ผ่านมา (ดูวิปัสสนานัย เล่ม ๑/๑๐๘) และพระองค์ได้เจริญวิปัสสนาด้วยคตปัจจาคตวัตรจนกระทั่งบรรลุถึงสังขารุเปกขาญาณอันเป็นวิปัสสนาญาณสูงสุดของปุถุชน^๑ อนึ่ง พระองค์ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าสุมนะและพระพุทธเจ้าวิปัสสีเมื่อเสวยพระชาติเป็นพญานาค และได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าปทุมะเมื่อเสวยพระชาติเป็นพญาราชสีห์ แม้ในชาตกที่กล่าวถึงภัททกัณฑ์ก็พบเรื่องที่พระองค์ไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานบ้าง โดยเฉพาะในเตมียชาตก^๒ พบเรื่องที่พระองค์เคยตกนรกแล้วระลึกถึงชาตินั้นได้

^๑ ม. อ. ๓.๒๐๕

^๒ ชา. อ. ๙.๕

[คติปัจจากตวัตร คือ วัตรกัมมัญฐานอย่างหนึ่งที่ต้องกำหนดสติตลอดทั้งเวลาไปและกลับจากบิณฑบาต หรือเมื่อเจริญสติอยู่ในเวลาเดิน ถ้าขาดสติเมื่อไรก็กลับมาที่เก่า แล้วเริ่มต้นเดินใหม่]

หลักฐานจากพระบาลีและอรรถกถาข้างต้นแสดงว่าแม้พระโพธิสัตว์ได้บรรลุถึงสังขารูปกขญาณที่สูงกว่ากัณหาวิตรณวิสุทธิตีก็อาจไม่หลุดพ้นจากอบายภูมิได้ ดังนั้น สำหรับคนทั่วไปที่มีศรัทธาและวิริยะไม่มั่นคง อีกทั้งบรรลุเพียงกัณหาวิตรณวิสุตติคงเป็นไปได้ว่าจะไปเกิดในสุคติภูมิอย่างแน่นอน ผู้ที่ต้องการพ้นไปจากอบายภูมิโดยเด็ดขาดจึงควรพากเพียรปฏิบัติเพื่อละสักกายทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่ารูปรูปนามที่มีจริงเป็นอัตตาตัวตน) ด้วยโสดาปัตติมรรค อย่าพอใจอยู่ในกัณหาวิตรณวิสุตติเท่านั้น ดังพระพุทธโอวาทในสังยุตตนิกายว่า

สตติยา วีย โอมัญโจ พยหมานโน มตถเก
สกายทิฏฐิปหานาย สโต ภิกขุ ปริพพเช.^๑

“ผู้ที่เห็นภัยในวัฏฏะพึงเจริญสติอยู่เพื่อขจัดสักกายทิฏฐิ
เหมือนผู้ที่ถูกหอกแทงหรือถูกไฟเผาศีรษะฉะนั้น”

^๑ ส. ส. ๑๕.๒๑.๑๕

ญาณที่ ๓

สัมมัตตญาณ

น สนฺติ ปุตุตา ตาณาย น ปิตา นปิ พนฺธวา
อนุตเกนาธิปนฺนสฺส นตฺถิ ฆาตีสฺส ตาณตา.
เอตมตฺถวสํ ฆตฺวา ปณฺหิโต สีสํวโต
นิพฺพานคฺมนํ มคฺคํ ขิปฺปเมว วิโสธเย.

พ. ธ. ๒๕.๒๘๘-๘๙.๖๖

บุตรก็ป้องกันไม่ได้ บิดา หรือญาติก็ป้องกันไม่ได้
คนเราเมื่อถึงคราวจะตาย หมู่ญาติก็ป้องกันไม่ได้ เมื่อ
รู้ความจริงข้อนี้แล้ว คนฉลาดผู้สำรวมในศีลควรรีบ
ชำระทางไปสู่พระนิพพานโดยพลัน

สัมมสนญาณ

และ

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

สัมมสนญาณ คือ ปัญญาพิจารณาความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หลังจากเห็นประจักษ์พระไตรลักษณ์นั้นแล้ว หมายความว่า ผู้ที่รู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นจากประสบการณ์ของตนแล้วย่อมอนุมานรู้ลักษณะดังกล่าวของรูปนามที่ตนมิได้เห็นประจักษ์ ดังคัมภีรปฏิบัติสมาธิมรรคกล่าวว่า

อดีตานาคตปัจจุปปนนานัน ฐมฺมานัน สงฺขิปปิตฺวา ววตฺถาเน
ปญฺญา สมฺมสเน ฌาณิน^๑

“ปัญญาในการกำหนดรวมสภาวะธรรมอดีต อนาคต และ
ปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ (ปัญญาในการพิจารณา)”

^๑ ข. ปฏิ. ๓๑.๕.๑

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุปัจจัยปริศคหญาณอย่างยิ่งยวดแล้วย่อมรู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามในปัจจุบันขณะ ทำให้ทราบว่ารูปนามที่พบอยู่นั้นเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะแล้วดับไป จึงเข้าใจไตรลักษณ์ว่ารูปนามไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นและดับไป มีสภาพเป็นทุกข์ เพราะถูกความเกิดดับบีบคั้นอยู่เสมอ และไม่ใช่อัตถ์ตน เพราะไม่อาจบังคับให้เที่ยงและเป็นสุขได้

ผู้ที่เข้าใจอย่างนี้เพียงครั้งเดียวหรือหลายครั้งย่อมพิจารณาโดยอนุমানรู้รูปนามทั้งหมดได้ว่า รูปนามที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งหมดมีสภาวะอย่างนี้ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ตน โดยเปรียบเทียบกับรูปนามปัจจุบันที่ตนรู้เห็นประจักษ์ ดังนั้น สัมมสนญาณจึงเป็นปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบันทั้งหมดโดยรวมว่าเป็นไตรลักษณ์ ไม่ใช่การกำหนดรู้ลักษณะพิเศษของรูปนามที่ละอย่างในปัจจุบันขณะ ญาณดังกล่าวยังมีชื่ออื่นอีกว่า

- กลาปสัมมสนญาณ ญาณพิจารณาโดยความเป็นกลุ่ม มิได้หยั่งเห็นรูปนามที่ละอย่างเหมือนปัจจุจักขุญาณ คือ ญาณรู้เห็นโดยประจักษ์
- นยวิปัสสนา วิปัสสนาที่หยั่งเห็นโดยอาศัยนัยจากรูปนามที่ตนเห็นประจักษ์แล้ว
- นยมนสิการ ความใส่ใจโดยอาศัยนัยจากรูปนามที่ตนเห็นประจักษ์แล้ว
- นยทัสสนะ การรู้เห็นโดยอาศัยนัยจากรูปนามที่ตนเห็นประจักษ์แล้ว

ชื่อสองอย่างแรกพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๑ ชื่อสองอย่างหลังพบใน
อรรถกถาของกถาวัตถุ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตตถ เอกสงฺขารสฺสาปิ อนิจฺจตาย ทิฏฺฐาย สพฺเพ
สงฺขารา อนิจฺจาติ อวเสสฺสุ นยโต มนสิกาโร โหติ.^๒

“ในเรื่องนั้น เมื่อความไม่เที่ยงของสังขารแม้รู้เห็นแล้ว
อย่างหนึ่ง ความใส่ใจโดยนัย[ที่อนุমানรู้]ย่อมมีได้ในสังขาร
ที่เหลือว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”

[๑] สพฺเพ สงฺขาราติอาทิวจันํ นยโต ทสฺสนํ สนฺธาย
วุตฺตํ. [๒] น เอกกฺขณฺเ อารมฺมณโต.^๓

“๑. คำว่า สพฺเพ สงฺขารา (สังขารทั้งปวง) เป็นต้น
กล่าวไว้โดยหมายถึงการรู้เห็นโดยนัย[ที่อนุমানรู้]

๒. มิได้หมายถึงการรู้เห็นโดยความเป็นอารมณ์ใน
ขณะจิตเดียวกัน”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๗๒

^๒ อภิ. อ. ๓.๒๘๕

^๓ อภิ. อ. ๓.๒๘๖

ข้อความข้างต้นหมายความว่า สัมมสนญาณไม่ใช่วิปัสสนาญาณที่ปรากฏเป็นลำดับแรก แต่เป็นญาณที่เกิดขึ้นเองโดยพิจารณาไตรลักษณ์ของรูปนามทั้งหมดหลังจากได้ยังเห็นไตรลักษณ์ของรูปนามปัจจุบันอย่างชัดเจน

สัมมสนญาณนี้อาจปรากฏเป็นเวลานานแก่ผู้มีปัญญาแก่กล้าหรือผู้ได้ศึกษาหลักธรรมมาก่อนทำให้วิปัสสนาญาณไม่ก้าวหน้าต่อไปเพราะมุ่งพิจารณาสภาวะธรรมเป็นหลัก ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรพิจารณาให้มากนัก ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้กล่าวถึงญาณนี้ไว้โดยพิสดารตามบุคคลหลายประเภทที่พิจารณาต่างกัน ขอนำมาแสดงโดยย่อเป็นอุทาหรณ์ในที่นี้ว่า

[๑] ยัม กิณฺณจฺจ รูปํ อตีตํ อนาคตปจฺจุปฺปนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา หีนํ วา ปณีตํ วา ยัม ทูเร สนฺติเก วา. [๒] สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺเถติ เอกํ สมฺมสนฺนํ, ทฺวักขโต ววตฺเถติ เอกํ สมฺมสนฺนํ, อนตฺตโต ววตฺเถติ เอกํ สมฺมสนฺนํ^๑

“๑. รูปชั้นอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในหรือภายนอก ทั้งหยาบหรือละเอียด ทั้งเลวหรือประณีต ทั้งอยู่ไกลหรือใกล้

๒. ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำหนดรู้รูปชั้นทั้งหมดนั้น ว่าไม่เที่ยง นี่เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดรู้รูปชั้นทั้งหมดนั้นว่าเป็นทุกข์ นี่เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดรู้รูปชั้นทั้งหมดนั้นว่าไม่ใช่ตัวตน นี่เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง”

^๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๔๘.๕๔

รูป อตฺตตานาคตปจฺจุปปนฺํ อนิจฺจํ ขยฺยเจเน, ทุกฺขํ
ภยฺยเจเน อนตฺตา อสารกฺกฺเจนาติ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน
ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณฺ”

“ปัญญาในการกำหนดรวมรูปอดีต อนาคต และ
ปัจจุบันว่าไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาพเสื่อมไป เป็นทุกข์
เพราะเป็นสภาพน่ากลัว และไม่ใช่อัตน เพราะเป็นสภาพไร้
แก่นสาร ชื่อว่า สัมมสนญาณ”

รูป อตฺตตานาคตปจฺจุปปนฺํ อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุป-
ปนฺํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิวราธมฺมํ นิโรธธมฺมนติ สงฺขิปิตฺวา
ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ฅาณฺ”^๑

“ปัญญาในการกำหนดรวมรูปอดีต อนาคต และปัจจุบัน
ว่าไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุ มีสภาพ
เสื่อมไป มีสภาพสิ้นไป มีสภาพสูญไป มีสภาพดับไป ชื่อว่า
สัมมสนญาณ”

^๑ พุ. ปฎิ. ๓๑.๔๘.๕๕

^๒ พุ. ปฎิ. ๓๑.๔๘.๕๕

นอกจากการพิจารณารูปแล้ว ยังมีการพิจารณาเป็น ๓ วาระคือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตตา ในนามชั้นที่ ๔ ทวาร ๖ อารมณ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ เป็นต้นอีกด้วย ในที่นี้จะไม่แสดง วาระทั้งหมดไว้เพราะทำให้เนื้อหาเกินไป ขอแสดงความปรากฏของญาณต่อไป

[นอกจากเวทนา ๖ แล้วยังมีตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร์ ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ โภจนาสละ ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทริย์ ๒๒ ธาตุ ๓ (กามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ) ฌ ๓ (กามฌ ฌรูปฌ และอรูปฌ) ฌ ๓ อีกอย่างหนึ่ง (สัญญา ฌ สัญญา ฌ และเนวสัญญานาสัญญา ฌ) ฌ ๓ อีกอย่างหนึ่ง (เอกโวการ ฌ จตุโวการ ฌ และปัญจโวการ ฌ) รูปฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ อรูปสมาบัติ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒]

อนิจจสัมมสนะ (การพิจารณาว่าไม่เที่ยง)

ผู้ปฏิบัติธรรมที่สามารถกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันได้ย่อมรู้เห็นว่า สภาวะพอง สภาวะยุบ สภาวะนั่ง สภาวะเหยียด สภาวะคู้ สภาวะเคลื่อนไหว เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วดับไป [เช่น สภาวะพองปรากฏขึ้นแล้วดำเนินไปชั่วขณะจึงสิ้นสุดลง แล้วจึงเกิดสภาวะยุบ หลังจากนั้นสภาวะพองจึงเกิดขึ้นอีก จะเห็นได้ว่าสภาวะยุบไม่มีในสภาวะพอง และสภาวะพองก็ไม่มีในสภาวะยุบ แม้สภาวะยก ย่าง และเหยียบ ก็เกิดขึ้นแล้วสิ้นสุดลงในแต่ละขณะ สภาวะยกไม่มีในสภาวะย่าง สภาวะย่างก็ไม่มีในสภาวะเหยียบ ดังนั้น เป็นต้น] เขาย่อมเข้าใจว่ารูปที่กำหนดอยู่นั้นไม่เที่ยง

เขาย่อมอนุมานรู้ว่า:

- รูปทั้งหมดในอดีตมีสภาพไม่เที่ยงเหมือนรูปในปัจจุบัน เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในอดีต มิได้ปรากฏในปัจจุบัน ข้อนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

- รูปทั้งหมดในอดีตย่อมดับไปเหมือนรูปที่กำหนดรู้ในปัจจุบัน ไม่มีรูปอย่างใดอย่างหนึ่งในอดีตจะดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

- รูปทั้งหมดในอนาคตมีสภาพไม่เที่ยงเหมือนรูปในปัจจุบัน เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในอนาคต มิได้ปรากฏในขณะอื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

- รูปทั้งหมดในปัจจุบันมีสภาพไม่เที่ยง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับลง ในปัจจุบัน มิได้ดำรงไปถึงภพอื่น ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณอย่างหนึ่ง

- ในขณะหายใจออก ฟันคว้นบุหรี บ้วนน้ำลาย ทำกิจอุจจาระ และปัสสาวะ เป็นต้น เมื่อรู้เห็นในเวลากำหนดว่า สภาวะหายใจออกเป็นต้นหมดสิ้นไปในขณะนั้นๆ ย่อมเข้าใจว่ารูปภายในทั้งหมดดับไปในภายใน ไม่ดำรงอยู่ถึงภายนอก ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณอย่างหนึ่ง

- ในขณะหายใจเข้า สูบบุหรี กลืนน้ำลาย ต้มกินอาหาร เป็นต้น เมื่อรู้เห็นในเวลากำหนดว่า สภาวะหายใจเข้าเป็นต้นหมดสิ้นไปในขณะนั้นๆ ย่อมเข้าใจว่ารูปภายนอกทั้งหมดดับไปในภายนอก ไม่ดำรงอยู่ถึงภายใน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณอย่างหนึ่ง

- ในขณะที่สี เสียง กลิ่น รส หรือสัมผัสปรากฏชัดแล้วค่อยๆ ละเอียดลง เมื่อรู้เห็นในเวลากำหนดว่า สีเป็นต้นหมดสิ้นไปในขณะนั้นๆ ย่อมเข้าใจว่ารูปหยาบทั้งหมดดับไปแล้ว ไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปละเอียด ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณอย่างหนึ่ง

- ในขณะที่สี เสียง กลิ่น รส หรือสัมผัสละเอียดไม่ปรากฏชัดแล้วค่อยๆ ปรากฏชัดขึ้น เมื่อรู้เห็นในเวลากำหนดว่าสีเป็นต้นหมดสิ้นไปในขณะนั้นๆ ย่อมเข้าใจว่ารูปละเอียดทั้งหมดดับไปแล้ว ไม่ตั้งอยู่จนถึง

เป็นรูปหยาบ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป
ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณอย่างหนึ่ง

- ในขณะที่รู้สึกเบาสบายมีสุขภาพดีกว่าขณะที่รู้สึกไม่สบาย เมื่อรู้
เห็นในเวลากำหนดว่ารูปเลวหมดสิ้นไปในขณะนั้นๆ ย่อมเข้าใจว่ารูป
เลวทั้งหมดดับไปแล้ว ไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปประณีต ด้วยเหตุนี้จึงเป็น
ของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณอย่างหนึ่ง

- ในขณะที่รู้สึกไม่สบายมีสุขภาพทรุดโทรมกว่าขณะที่รู้สึกสบาย
เมื่อรู้เห็นในเวลากำหนดว่ารูปประณีตหมดสิ้นไปในขณะนั้นๆ ย่อม
เข้าใจว่ารูปประณีตทั้งหมดดับไปแล้วไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปเลวด้วยเหตุนี้
จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณ
อย่างหนึ่ง

- ในขณะที่เหี้ยมดแซนหรือขาเป็นต้น เมื่อรู้เห็นในเวลากำหนดว่า
สภาวะเหี้ยมดหมดสิ้นไปในขณะนั้นๆ ย่อมเข้าใจว่ารูปไกลทั้งหมดดับ
ไปแล้ว ไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปไกล ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะ
มีสภาพเสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณอย่างหนึ่ง

- ในขณะที่คู้แขนหรือขาเป็นต้น เมื่อรู้เห็นในเวลากำหนดว่า
สภาวะคู้หมดสิ้นไปในขณะนั้นๆ ย่อมเข้าใจว่ารูปไกลทั้งหมดดับไปแล้ว
ไม่ตั้งอยู่จนถึงเป็นรูปไกล ด้วยเหตุนี้จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาพ
เสื่อมสิ้นไป ข้อนี้เป็นสัมมสมณญาณอย่างหนึ่ง

ทุกขสัมมสนะ (การพิจารณาว่าเป็นทุกข์)

ผู้ที่อายุยังน้อยคบหาสมาคมกับคนวัยใกล้เคียงกันอยู่อย่างรื่นเริง ย่อมยากที่จะเข้าใจว่ารูปนามของตนเป็นสิ่งที่น่ากลัว แต่ผู้ที่อายุมากขึ้น แล้วพบกับศพคนสูงอายุนที่เสียชีวิตด้วยโรคร้าย อีกทั้งตนเองก็เจ็บป่วยไม่สบายคิดได้ว่าจะต้องตาย ย่อมสำคัญรูปนามของตนว่าน่ากลัว ในกรณีเดียวกัน ผู้ที่ไม่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยประจักษ์ย่อมไม่สำคัญว่ารูปนามน่ากลัว ต่อเมื่อได้รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามว่ามีได้ตั้งอยู่เพียงชั่วพริบตาเดียวย่อมเข้าใจว่ารูปนามน่ากลัว เพราะเกิดขึ้นแล้วดับสูญไป หรือเข้าใจว่ารูปนามน่ากลัว น่ารังเกียจ ไม่ดีงาม เป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ

ผู้เข้าใจว่ารูปนามมีสภาพน่ากลัว เพราะขณะแห่งความตายปรากฏในทุกขณะที่รูปนามเก่าดับไปแล้วรูปนามใหม่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่มีเวลาใดที่มั่นใจได้ว่าจะไม่ตาย นอกจากนั้น ในเวลาารู้สึกถึงทุกขเวทนาที่ทนได้ยาก ก็เข้าใจว่าเป็นกองทุกข์ ไม่ใช่สุขถาวรตามที่ตนต้องการ

ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่รู้เห็นความเกิดดับของสภาวะพอง ยุบ นิ่ง เหยียด คู้ เคลื่อนไหว ฯลฯ ย่อมเข้าใจว่ารูปดังกล่าวน่ากลัว ไม่ดีงาม เป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ หรือเพราะดับสูญอยู่เสมอ หรือเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ที่ทนได้ยาก

ผู้ที่เข้าใจรูปปัจจุบันว่าเป็นทุกข์โดยประจักษ์ได้อย่างนี้ย่อมอนุมานรู้รูปอดีตและรูปอนาคตเป็นต้นว่าน่ากลัว ไม่ดีงาม เป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับหรือเพราะดับสูญอยู่เสมอเหมือนรูปปัจจุบันความพิสดารของเรื่องนี้เหมือนอนิจจสัมมสนะ

อนัตตสัมมสนะ (การพิจารณาว่าไม่ใช่ตัวตน)

คนเขลาที่มีได้รู้เห็นสภาพจริงของรูปนามโดยประจักษ์มักเข้าใจว่าอัตตาหรือวิญญาณมีอยู่ในร่างกาย ศาสนาพราหมณ์จึงกล่าวถึงวิญญาณไว้หลายลักษณะ โดยเฉพาะผู้แต่งคัมภีร์วิเสสิกทรรศนะและนैयाยทรรศนะกล่าวว่าอัตตาเป็นเจ้าของแห่งร่างกาย (สามี) ผู้ครอบครองร่างกายทั้งหมดหรือร่างกายบางส่วนอันจำแนกเป็น

๑. พุทธรินทรีย์ ๕ คือ อินทรีย์ที่รับรู้อารมณ์ได้แก่ หู ผิวหนัง ตา ลิ้น และจมูก
๒. กัมมินทรีย์ ๕ คือ อินทรีย์ที่เป็นกรรม ได้แก่ ปาก มือ ขา อวัยวะเพศ และทวารหนัก
๓. อุกยอินทรีย์ ๑ คือ อินทรีย์ที่รับรู้อารมณ์และเป็นกรรมได้แก่ จิต

พระพุทธเจ้าทรงประสงค์จะให้ขจัดความยึดมั่นในอัตตา จีตรัสไว้ในอนัตตลักขณสูตรว่า

[๑] รูปิ ภิกขเว อนตฺตา. [๒] รูปญจ หิทำ ภิกขเว
อตฺตา อภิวิสฺส, นยิทํ รูปิ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย. [๓] ลพฺเภถ
จ รูปเป “เอวํ เม รูปิ โหตุ, เอวํ เม รูปิ มา อโหสิ”ติ.”

- “๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา
๒. ถ้ารูปนี้เป็นอัตตาไซ้ร ก็ไม่ควรเป็นไปเพื่ออาพาธ
๓. และควรมีการบังคับในรูปได้ว่า รูปของเราจะเป็น
อย่างนี้ รูปของเราจะอย่าเป็นอย่างนี้”

ผู้แต่งคัมภีร์มีมั่งสากล่าวว่า อัตตาเป็นผู้ทำอาภักกับกิริยาทางกาย วาจา และใจ (การก, กตฺตา) โดยทำกิริยาเห็นและได้ยินด้วยตาและหู ฯลฯ พร้อมด้วยการเดิน ยืน นั่ง นอน เหยียด คู้ เป็นต้น ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิฉัยได้คัดค้านความเห็นนั้นว่า

๑ วิ. มหา. ๔.๒๐.๑๗

ตถาณิสสํ ปน ธมมสภาวะวินิมุตตสฺส กตฺตาทีโน
อภาวทีปนตถนฺติ เวทิตพฺพํ^๑

“อึ่ง ฟังทราบว่าการแสดงอย่างนั้นมีประโยชน์เพื่อ
แสดงความจริงของผู้ทำ[อิตฺตา]เป็นต้นที่พ้นไปจากสภาวะ-
ธรรม”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาัมชณฺณิกาย สติปฏฺฐานสูตร ก็กล่าวว่า

อิธ ภิกฺขุ อภิกฺกมนฺโต วา ปฏิกฺกมนฺโต วา ยถา อนุ-
ปฺยุชฺชนา อภิกฺกมาทีสุ “อิตฺตา อภิกฺกมฺติ, อิตฺตนา อภิกฺกโม
นิพฺพตฺติโต”ติ วา “อหํ อภิกฺกมามิ, มยา อภิกฺกโม นิพ-
พตฺติโต”ติ วา สมฺมุยฺหนฺติ. ตถา อสมฺมุยฺหนฺโต อปฺเปยฺ^๒

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ก้าวไปหรือถอยกลับ ย่อมไม่หลงผิด
เหมือนปุณฺชนคนบอดที่หลงผิดในการก้าวเป็นต้นว่า ‘อิตฺตา
ก้าวไป การก้าวไปมีอิตฺตาทำให้เกิดขึ้น’ หรือหลงผิดว่า ‘เรา
ก้าวไป การก้าวไปมีเราเป็นผู้ทำให้เกิดขึ้น’ ฯลฯ”

^๑ สงฺคห. ฎิ. หน้า ๑๖๕

^๒ ม. ย. ๑.๒๗๖

อพภนตเร อตฺตา นาม อาโลเกตา วา วิโลเกตา วา
นตฺถิ.^๑

“ขึ้นชื่อว่าอัตตาผู้เลดูหรือเหลียวดูไม่มีภายใน[ร่างกาย]”

อพภนตเร อตฺตา นาม โกจิ สมิณฺเชนโต วา ปสาเรนโต
วา นตฺถิ.^๒

“ขึ้นชื่อว่าอัตตาผู้คู้หรือเหยียดไม่มีภายใน[ร่างกาย]”

ผู้แต่งคัมภีร์มีม้งสาและสังขยา กล่าวว่า อัตตาเป็นผู้เสวยผลที่เป็น
สุขหรือทุกข์โดยหมายเอาเวทนาคือความรู้สึกว่าเป็นอัตตาในอรรถกถา
ของสติปัฏฐานสูตรกล่าวคัดค้านความเห็นนั้นว่า

^๑ ม. อ. ๑.๒๗๘

^๒ ม. อ. ๑.๒๘๑

[๑] ตตถ โก เวทยตีติ น โกจิ สตุโต วา ปุคฺคโล วา เวทยติ. [๒] กสฺส เวทนาติ น กสฺสจิ สตุตฺสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา เวทนา. [๓] กิการณา เวทนาติ วตุฏฺฐารมฺมณาว ปนสฺส เวทนา. [๔] ตสฺมา เอส เอวํ ปชานาติ “ตํ ตํ สุขาทินํ วตุฏฺฐารมฺมณํ กตฺวา เวทनाव เวทยติ. ตํ ปน เวทนาปวตฺตี อุปาทาย อหํ เวทยามีติ โวหารมตฺตํ โหตี”ติ.*

“๑. ในเรื่องนั้น คำว่า โก เวทยติ (ใครรู้สึก) หมายความว่า สัตว์หรือบุคคลใดๆ รู้สึก

๒. คำว่า กสฺส เวทนา (ความรู้สึกของใคร) หมายความว่า ความรู้สึกของสัตว์หรือบุคคลใดๆ

๓. คำว่า กิการณา เวทนา (ความรู้สึกเกิดจากอะไร) หมายความว่า ความรู้สึกของเขามีที่ตั้งเป็นอารมณ์

๓. ดังนั้น ภิกษุนี้ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘เวทนาเท่านั้น ย่อมรู้สึกโดยกระทำที่ตั้งของสุขเป็นต้นนั้นๆ ให้เป็นอารมณ์ มีเพียงคำกล่าวว่า เรา^๑รู้สึก โดยเนื่องด้วยความเป็นไปของ เวทนานั้น”

* ม. ป. ๑.๒๔๑

อนึ่ง ในฎีกาของสติปัฏฐานสูตรได้คัดค้านความเห็นว่อัตตาคือ
เวทนาที่เป็นผู้ทำกรรม (การก) นั้นว่า

ธมฺมวินิมุตฺตสฺส อณฺณสฺส กตฺตํ อภาวโต ธมฺมสฺเสว
กตฺตภาวํ ทสฺเสนโต “เวทนาม เวทยติ”ติ อาห.^๑

“พระอรรถกถาจารย์จะแสดงความเป็นกัตตาของสภาวะ-
ธรรมนั้นแหละ เพราะไม่มีกัตตาอื่นที่พ้นไปจากสภาวะธรรม
จึงกล่าวว่า เวทนาม เวทยติ (เวทนาเท่านั้นย่อมรู้สึก)”

คณาจารย์ฝ่ายพราหมณ์ทั้งหมดมีความเห็นเกี่ยวกับอัตตาว่าเป็น

- สิ่งที่ตั้งอยู่ตลอดกาล แม้ร่างเดิมจะดับสลายแล้วยังคงอยู่โดย
ย้ายไปสร้างใหม่ (นิवास)
- สิ่งที่ยังร่างกายทั้งหมดและบางส่วนคืออินทรีย์เป็นต้นให้ดำเนิน
ไปตามความต้องการของตน (สยัมสี)
- สิ่งที่ควบคุมร่างกายให้เป็นไปตามที่ต้องการ (อธิฏฺฐายก)

^๑ ม. ฎี. ๑.๔๕๘

พระพุทธรเจ้าทรงคัดค้านความเห็นเรื่องอัตตาในลักษณะที่คงอยู่ตลอดกาลเป็นต้นไว้ในฉนิกกสูตร^๑ และอนัตตลักขณสูตร^๒ เป็นต้น

ความยึดมั่นในอัตตามีหลากหลาย คือ อัตตามีอยู่ในขั้นหนึ่งๆ บ้าง ขั้น ๒ บ้าง ขั้น ๓ บ้าง ขั้น ๔ บ้าง ขั้น ๕ บ้าง ในสมัยพุทธกาลมีนิครนถ์ลือนามชื่อว่าสัจจะจะได้ยึดถือขั้น ๕ ว่าเป็นอัตตา ดังคำยอมรับต่อหน้าเบื้องพระพักตร์ของพระพุทธรองค์ว่า

อหํ หิ โภ โคตม เอวํ วทามิ “รูปํ เม อตฺตา, เวทฺหา เม
อตฺตา, สญฺญา เม อตฺตา, สงฺขารํ เม อตฺตา, วิญฺญาณํ เม
อตฺตา”ติ.^๓

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ ข้าพระองค์กล่าวอย่างนี้ว่า ‘รูป
เป็นอัตตาของเรา เวทหาเป็นอัตตาของเรา สัญญาเป็นอัตตา
ของเรา สังขารเป็นอัตตาของเรา วิญญาณเป็นอัตตาของ
เรา’”

^๑ ม. ชุ. ๑๔.๔๒๐-๗.๓๖๕-๗๓

^๒ วิ. มห. ๔.๒๐.๑๗-๒๐

^๓ ม. มุ. ๑๒.๓๕๖.๓๑๙

นอกจากนี้ บางคนยังยึดถือบัญญัติคือวงกลืนเป็นต้นที่พ้นไปจากชั้น ๕ ว่าเป็นอัตตา ความยึดถือดังกล่าวเนื่องด้วยชั้น ๕ จึงนับเข้าในชั้น ๕ นั้นเอง อนึ่ง รูปร่างของอัตรานั้นกล่าวไว้ในคัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ ผู้สนใจอาจศึกษาได้จากคัมภีร์อภิธานิสสัยใหม่ (คำอธิบายคาถา ๙๒) ของพระอัครธัมมาภิวังศ์

คนในปัจจุบันมักยึดถือสำคัญว่า เราเป็นผู้เห็น ได้ยิน เรายืน เดิน นั่ง นอน เหยียด คู้ พุด ชลช หรือสำคัญว่าเรารู้สึกเป็นสุขหรือทุกข์ เราเห็นหรือเดินได้ตามต้องการ มีวิญญาณหรือกายทิพย์ที่คงอยู่ตลอดเวลา ไม่แตกสลาย ความสำคัญดังกล่าวจัดเป็นความยึดมั่นอัตตาตามความเห็นของศาสนาพราหมณ์ ดังนั้น ผู้ที่พิจารณาด้วยความเข้าใจจากการสดับว่ามีเพียงรูปนามที่เกิดดับอยู่ ไม่มีวิญญาณหรือกายทิพย์ที่ทำการกิจตามที่ต้องการได้ ย่อมไม่อาจจัดความยึดถือดังกล่าวให้หมดสิ้นไปได้

ความปรากฏของอนัตตา

ผู้ปรารภความเพียรที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยประจักษ์ได้แล้วย่อมเข้าใจอย่างชัดเจนว่า ตัวตนไม่มีจริง มีเพียงรูปนามที่เกิดดับไม่ขาดช่วงเท่านั้นเพราะเขาพบเพียงรูปนามในปัจจุบันโดยไม่พบเห็นสิ่งที่เป็นตัวตน ดังนั้น เมื่อเขาารู้เห็นสภาวะพอง ยุบ นั่ง เหยียด คู้ เคลื่อนไหวชลชที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยแล้วดับไปไม่ขาดช่วงย่อมเข้าใจว่ารูปเหล่านี้เกิดตามเหตุปัจจัย เมื่อมีเหตุปัจจัยย่อมเกิดขึ้น เมื่อเหตุปัจจัยหมดสิ้นย่อมดับไป ไม่มีแก่นสารที่ควรเรียกว่าเป็นอัตตาซึ่งคงอยู่

ตลอดกาล และทำให้ดำเนินไปตามความต้องการของตนหรือจัดการ
ทุกสิ่งในรูปที่เกิดดับอย่างนี้ เขาย่อมเข้าใจว่าอัตตาตัวตนไม่มีในรูป
โดยแท้ ความเข้าใจดังกล่าวเป็นการรู้เห็นอนัตตา คือ อนัตตสัมมสน-
ญาณ มักปรากฏขึ้นในขณะเหล่านี้ คือ

- เมื่อพบความเกิดขึ้นของรูปที่ไม่ต้องการให้เกิดขึ้น
- เมื่อพบความดับไปของรูปที่ไม่ต้องการให้ดับไป
- เมื่อพบความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามในปัจจุบันขณะ

ด้วยเหตุนี้ ในพระบาลีพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

อนตฺตา อสารกฺกุเจนาติ สงฺขิปปิตฺวา ววตฺถาเน ปณฺณา
สมมสฺสเน ญาณ^๑

“ปัญญาในการกำหนดรวม[สภาวะธรรม]ว่าเป็นอนัตตา
เพราะเป็นสภาพไร้แก่นสาร ชื่อว่า สัมมสนญาณ”

^๑ พุ. ปฎิ. ๓๑.๔๘.๕๕

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายข้อความข้างต้นว่า

[๑] สพฺพมฺปิ ตํ อนตฺตา อสารถฺเจน. [๒] อสารถฺเจนาติ อตฺตา สามี นีวาสี การโก เวทโก สยวสํตี เอวํ ปริกฺกปิตสฺส อตฺตสารสฺส อภาเวน. [๓] ยณฺหิ อนิจฺจํ ทุกฺขํ, ตํ อตฺตโนปิ อนิจฺจํ วา อุทฺยพฺพยปีฬนํ วา วาเรตุํ น สกฺโกติ. [๔] กุโธ ตสฺส การกาภิภาโว.”

“๑. รูปทั้งหมดนั้นชื่อว่าอนัตตา เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร

๒. คำว่า อสารถฺเจน (เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร) หมายความว่า เพราะไม่มีแก่นสารตามที่คนเขลาเข้าใจ คือ อัตตา เจ้าของแห่งขั้นธัมม์ สิ่งที่ยังอยู่ตลอดเวลา สิ่งที่ทำกรรม สิ่งที่เกิดผลกรรม หรือสิ่งที่มีอำนาจเหนือร่างกาย

๓. โดยแท้จริงแล้ว สภาพไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ไม่อาจห้ามความไม่เที่ยงหรือความบีบคั้นด้วยความเกิดดับของตนได้

๔. ความเป็นผู้ทำกรรมเป็นต้นของสภาพนั้นจึงไม่มีโดยแท้”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๗๗

นอกจากนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายความหมายของคำว่า
 สุธมฺมโต และ อนตฺตโต ว่า

[๑] สามินิวาสิกการกเวทกาธิฏฺฐายกวิรหิตตายสุธมฺมโต.

[๒] สยญจ อสสามิภาวาทิตาย อนตฺตโต.*

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้ชัดว่าว่างเปล่าเพราะปราศจาก
 เจ้าของแห่งขันธ สิ่งที่ยังคงอยู่ตลอดเวลา สิ่งที่ทำกรรม สิ่งที
 เสวยผลกรรม สิ่งจัดการดูแล

๒. และย่อมรู้ชัดว่าไม่ใช่ตัวตน เพราะความไม่ใช่
 เจ้าของแห่งขันธเอง”

ข้อความข้างต้นนี้แสดงว่าการใส่ใจพิจารณาว่าตัวตนไม่มี ยังไม่
 ใช้ปัญญาที่รู้เห็นอนัตตา แต่การรู้เห็นว่ามีตัวตนที่เคยสำคัญผิดว่า
 เป็นเจ้าของแห่งขันธและเป็นสิ่งที่ยังคงอยู่ตลอดเวลาเป็นต้นจึงเป็นปัญญา
 ที่รู้เห็นอนัตตาอย่างแท้จริง จะเห็นได้ว่าแม้รูปพรหมจะไม่มีรูปร่างก็ยัง
 มีอัตตทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่ามีอัตตา

* วิสุทธิ. ๒.๒๗๙

ผู้ปฏิบัติธรรมที่รู้เห็นรูปปัจจุบันว่าเป็นอนัตตาโดยประจักษ์แล้ว ย่อมอนุমানรัฐอดีตเป็นต้นว่าไม่ใช่ตัวตนเหมือนรูปปัจจุบัน เพราะไม่อยู่ในบังคับบัญชา เป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดดับไปตามธรรมชาติ ความพิสดารในเรื่องนี้เหมือนการพิจารณาความไม่เที่ยงที่กล่าวมาแล้ว แม้ความปรากฏของสัมมสนญาณในเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ก็เช่นเดียวกัน ในที่นี้จะกล่าวเรื่องวิญญาณขันธคือจิตโดยความเป็นสภาพภายใน (อชฺฌตฺต) และสภาพภายนอก (พหิทฺธ) เป็นต้น

จิตที่กำหนดรับเอาอารมณ์ภายในร่างกาย ชื่อว่า อัชฌตฺตจิต คือ จิตภายใน ส่วนจิตที่กำหนดรับเอาอารมณ์ภายนอกในร่างกาย ชื่อว่า พหิทฺธจิต คือ จิตภายนอก เมื่อสติมีกำลังมากขึ้นผู้ปฏิบัติธรรมอาจรู้เห็นจิตภายในและจิตภายนอกว่าดับไปในขณะนั้นๆ เมื่อกำหนดรู้จิตสลับกันที่ภายในและภายนอกย่อมเข้าใจว่าจิตภายในมิได้ออกไปภายนอก แต่ดับไปที่ภายใน จึงไม่เที่ยง อีกทั้งจิตภายนอกก็ได้เข้ามาภายใน แต่ดับไปที่ภายนอก จึงไม่เที่ยง

เมื่อกำหนดรู้จิตหยาบและจิตละเอียดสลับกัน เขาย่อมเข้าใจว่าจิตหยาบไม่ได้กลายเป็นจิตละเอียด แม้จิตละเอียดก็ไม่ได้กลายเป็นจิตหยาบ จิตดังกล่าวดับไปในขณะนั้นๆ จึงไม่เที่ยง

เมื่ออกุศลจิตเป็นต้นเปลี่ยนจากสภาพเดิม เขาย่อมเข้าใจว่าอกุศลจิตที่เป็นจิตเลวไม่ได้กลายเป็นกุศลจิตอันประณีต แม้กุศลจิตก็ได้เปลี่ยนเป็นอกุศลจิต จิตดังกล่าวดับไปในขณะนั้นๆ จึงไม่เที่ยง

เมื่อกำหนดรู้จิตไกลและจิตไกลสลับกัน เขาย่อมเข้าใจว่าจิตไกลไม่ได้กลายเป็นจิตไกล แม้จิตไกลก็ไม่ได้กลายเป็นจิตไกล จิตดังกล่าวดับไปในขณะนั้นๆ จึงไม่เที่ยง

อนึ่ง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] ยัม ปน อนิจจัง, ตัม ยสฺมา นิยมโต สงฺขตาภิเภทโหติ. [๒] เตนสฺส ปริยายทสฺสนตถํ นานากาเรหิ วา มนสิ-
การปฺวตฺติทสฺสนตถํ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปปนฺนํ อนิจจัง
สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธ-
ธมฺมนติ ปฺน ปาฬิ วุตฺตา.*

“๑. รูปชั้นที่ไม่เที่ยงจำแนกเป็นรูปชั้นที่ถูกปัจจัย
ปรุงแต่งเป็นต้นแน่นอน

๒. ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสพระบาลี[ในวาระที่
๓] อีกว่า รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปปนฺนํ อนิจจัง สงฺขตํ ปฏิจฺจ-
สมุปปนฺนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมํ (รูป
ชั้นที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่เที่ยง ถูกปัจจัย
ปรุงแต่ง มีสภาพเสื่อมไป ลื่นไป สูญไป และดับไป) เพื่อ
แสดงคำไวพจน์ (คำพ้องความหมาย) ของรูปชั้นนั้น หรือ
เพื่อแสดงความเป็นไปแห่งการกำหนดโดยลักษณะต่างๆ”

* วิสุทธิ. ๒.๒๗๘

ด้วยเหตุนี้ การพิจารณาความไม่เที่ยงของรูปชั้นนี้จึงไม่เพียงแต่พิจารณาความไม่เที่ยงเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการพิจารณารูปชั้นนี้ว่า

- ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (สังขต)
- มีสภาพเสื่อมไป (ปฏิจจสมุปปन्न)
- มีสภาพสิ้นไป (ขยธมม)
- มีสภาพสูญไป (วยธมม)
- มีสภาพดับไป (นิโรธมม)

นอกจากนั้น การกำหนดโดยลักษณะ ๔๐ ว่า อนิจฺจโต (ไม่เที่ยง) ทุกฺขโต (เป็นทุกข์) โรคฺโต (เป็นโรค) ดังนี้ เป็นต้น ก็นับเข้าในการพิจารณาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ว่าตนตามหลักของสัมมสมณญาณตั้งข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^๑ และวิสุทธิมรรค^๒ ในที่นี้จะกล่าวถึงลักษณะ ๔๐ นั้นไว้โดยย่อในเรื่องปฏิสังขชาญาณอันเป็นวิปัสสนาญาณลำดับที่ ๑๐

^๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๓๗.๔๔๕-๔๖

^๒ วิสุทธิ. ๒.๓๒๗

ผู้ที่กำหนดรู้รูปนามปัจจุบันแล้วรู้เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปอย่างชัดเจนย่อมเข้าใจว่าเมื่อมีการเกิดขึ้นจึงมีความตั้งอยู่และความดับไป เมื่อไม่มีการเกิดขึ้น ความตั้งอยู่และความดับไปย่อมไม่มี เมื่อมีการเกิดในภพก่อน ความแก่และความตายจึงมี ถ้าการเกิดในภพก่อนไม่มี ความแก่และความตายก็ไม่มี แม้ในภพต่อไปก็เช่นเดียวกัน ความเข้าใจนี้สอดคล้องกับวาระที่ ๔ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

ชาติปจุจยา ชรามรณํ อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ
สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา สมฺมสเน ญาณ^๑

“ปัญญาในการกำหนดรวม[สภาวะธรรม]ว่ามรณะย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย เมื่อไม่มีชาติ ชราและมรณะย่อมไม่มี ชื่อว่า สัมมสนญาณ”

การพิจารณาเห็นเหตุและผลคู่กันอันเป็นองค์ของปัจจุสมุปบาทโดยรวมเข้าในกาล ๓ อย่างนี้ เป็นเพียงปัจจัยปริคคหญาณ ไม่ใช่ สัมมสนญาณ ดังคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

^๑ พุ. ปฎิ. ๓๑.๔๘.๕๕

[๑] ขาติปจฺจยา ชรามรณนฺตืออาทิ น วิปสฺสนาวเสน
 วุตฺตํ. [๒] เกวลํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เอเกกองฺควเสน สง-
 ขิปิตฺวา ววตฺถานโต สมนฺสนนฺฑาณํ นาม โหตีติ ปริยาเยน
 วุตฺตํ. [๓] น ปเนตํ กลาปสมฺมสนนฺฑาณํ ฐมฺมภูจฺฉิตฺติมาณเมเวตํ
 โหตีติ.*

“๑. คำว่า ขาติปจฺจยา ชรามรณ (มรณะย่อมมีเพราะ
 ขาติเป็นปัจจัย) มิได้กล่าวไว้โดยความเป็นวิปัสสนา

๒. ท่านกล่าวไว้โดยย่อว่า ชื่อว่าสัมมสนนฺฑาณย่อม
 มิได้เพราะกำหนดรวมปฏิจฺจสมุปฺปาทโดยความเป็นองค์
 หนึ่งๆ เท่านั้น

๓. แต่ญาณดังกล่าวไม่ใช่กลาปสัมมสนนฺฑาณ (ญาณ
 พิจารณาโดยความเป็นกลุ่ม) เป็นเพียงธัมมภูจฺฉิตฺติมาณ (ญาณ
 รู้เห็นความตั้งอยู่ของสภาวะธรรม)

คำอธิบายทั้งหมดนี้เป็นการประมวลการเกิดขึ้นของสัมมสนนฺฑาณ
 ทั้งหมดที่แสดงไว้โดยตรงในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

* ปฏิสฺ. อ. ๑.๒๗๑

อรรถกถาญที่นอกเหนือจากพระบาลี

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวถึงวิธีกำหนดความเป็นไปของรูปนามตั้งแต่ปฏิสนธิ วิธีกำหนดรูป ๗ อย่าง (รูปสัตตกนัย) และวิธีกำหนดนาม ๗ อย่าง (นามสัตตกนัย) โดยเหตุที่นัยแรกนับเข้าในข้อความจากพระบาลีที่นำมาแสดงไว้แล้วโดยย่อ และเป็นการพิจารณาโดยอาศัยการเรียนรู้ของแต่ละคน อีกทั้งมีความพิสดารมาก ดังนั้น จึงขอแสดงเฉพาะนัยที่ ๒ และที่ ๓ ไว้โดยสังเขปในที่นี้ พร้อมด้วยวิธีรับอินทรีย์ ๙ ประการที่ผู้ปฏิบัติธรรมควรเข้าใจ

วิธีปรับอินทรีย์ ๙ ประการ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

นวกาการเหธิ อินฺทริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺติ. [๑] อุปฺปนฺนูป-
ปนฺนํ สํขารานํ ขยเมว ปสฺสตี. [๒] ตตฺถ จ สกฺกจฺจกิริยาย
สมฺปาเทตี. [๓] สาทจฺจกิริยาย สมฺปาเทตี. [๔] สปปายกิริยาย
สมฺปาเทตี. [๕] สมฺภาสิสฺส จ นิमितฺตคฺคาเหณ. [๖] โพชฺฌน-
คานณฺจ อนุปฺวตฺตณฺตาย. [๗] กาเย จ ชีวีเต จ อนเปกฺขตํ
อุปฺภูจฺจาเปตี. [๘] ตตฺถ จ อภิกุญฺเย เนกขมฺเมเน. [๙] อนตฺรา
จ อพฺโยसानเณนาตี.^๑

“อินทรีย์ ๕ แก่กล้าได้ด้วยเหตุ ๙ ประการ คือ

๑. พยายามกำหนดให้รู้ชัดถึงความดับไปของสังขาร
ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว [แม้ความดับของสังขารคือรูปนามยัง
ไม่ปรากฏชัดในเบื้องต้นแรกของการปฏิบัติธรรมผู้ปรารถนาความ
เพียรก็ควรเข้าใจว่าสังขารมีสภาพดับไปเป็นธรรมดา อย่า
ดำริว่าเป็นสิ่งที่ถาวรไม่ดับไป และเมื่อความดับของสังขาร
ปรากฏแล้วก็ควรเข้าใจตามที่รู้เห็น อย่าหาเหตุผลคัดค้าน
เพื่อให้เห็นว่าไม่ดับไป]

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๘๐-๑

๒. ในขณะที่เห็นความดับไปนั้น ควรยังวิปัสสนาญาณให้ปรากฏด้วยความจดจ่อ [ความจดจ่อเป็นการเพิ่มวิริยะทางใจเหมือนการยิงธนูด้วยกำลังแรงให้พุ่งเข้าไปสู่เป้า ส่งผลให้รู้เห็นความดับของสังขารได้อย่างรวดเร็ว]

๓. ควรยังวิปัสสนาญาณให้ปรากฏด้วยการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง [ความต่อเนื่องในการกำหนดตั้งแต่ต้นจนถึงหลับทําให้สติต่อเนื่องไม่ขาดช่วง ส่งผลให้สมาธิมีกำลังและปัญญาแก่กล้าจนสามารถรู้เห็นความดับของสังขารได้]

๔. ควรยังวิปัสสนาญาณให้ปรากฏด้วยการปฏิบัติอย่างเหมาะสม [การเสพที่อยู่ หมู่บ้านบิณฑบาต ถ้อยคำ บุคคล อาหาร ฤดูกาล และอิริยาบถที่เหมาะสม ย่อมทําให้วิปัสสนาญาณที่ยังไม่เกิดสามารถเกิดขึ้น และทําให้วิปัสสนาญาณที่เกิดขึ้นแล้วพัฒนาได้เร็ว]

๕. ควรยังวิปัสสนาญาณให้ปรากฏด้วยการกำหนดอารมณ์อันเป็นเหตุเกิดของสมาธิ [เมื่อกำหนดรู้อารมณ์ใดแล้วทําให้สมาธิเกิดง่าย ควรกำหนดอารมณ์นั้นเป็นหลักในขณะนั้นๆ เช่น เมื่อเดินจงกรมแล้วเกิดสมาธิดี ก็ควรเดินจงกรมอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาอันสมควร ไม่ควรเปลี่ยนเป็นอิริยาบถหนึ่งในขณะนั้น]

๖. ควรยังวิปัสสนาญาณให้ปรากฏด้วยการเจริญโพชฌงค์ [เมื่อภาวนาจิตมีกำลังน้อยทําให้เบื่อหน่าย ควร

เจริญโพชฌงค์ ๓ คือ ปิติ วิริยะ และธรรมวิริยะ เมื่อพุ่งชาน เพราะวิริยะมากกว่าสมาธิ ควรเจริญโพชฌงค์ ๓ คือ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา]

๗. พยายามไม่อ้าลัยในร่างกายและชีวิต [มีความมุ่งมั่น เพื่อบรรลุธรรมโดยไม่เสียดายร่างกายและชีวิตของตน]

๘. ในการไม่อ้าลัยในร่างกายและชีวิตนั้น ควรยัง วิปัสสนาญาณให้ปรากฏโดยข่มทุกข์ที่เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนา วิริยะที่พ้นไปจากความเกียจคร้าน [ควรข่มทุกข์กายและ ทุกข์ใจทั้งหมดที่เกิดจากการปฏิบัติธรรมด้วยความเพียรที่ไม่ทอดถอย]

๙. ควรยังวิปัสสนาญาณให้ปรากฏโดยไม่ละเล็กล่อน จะบรรลุมรรคผล [ไม่ล้มเลิกการปฏิบัติธรรมเมื่อยังมิได้บรรลุ มรรคผลตามที่ได้ตั้งใจไว้ แต่เพียรปฏิบัติอย่างต่อเนื่องจน กว่าจะบรรลุธรรม]

[คำว่า สกุกจกิริยา ย แปลตามศัพท์ว่า “ด้วยการกระทำโดยเอื้อเพื่อ” หมายถึง การปฏิบัติด้วยความจดจ่อตนเอง เพราะการจดจ่อเป็นการเพิ่มความ เพียรทางใจที่เรียกว่า เจตสิกวิริยะ]

ผู้ปฏิบัติธรรมควรอบรมวิธีปรับอินทรีย์ทั้ง ๙ ประการนี้ตามสมควร เพื่อให้วิปัสสนาญาณที่ยังไม่ก้าวหน้าได้ก้าวหน้าขึ้นและทำให้วิปัสสนาญาณ ที่ก้าวหน้าแล้วมีความก้าวหน้าขึ้นกว่าเดิม

การกำหนดรูปทางรูปสัตตกะ

การกำหนดรูปธรรมเพื่อให้รู้เห็นพระไตรลักษณ์นั้น มีวิธีกำหนดรูป ๗ อย่าง คือ

๑. พิจารณาความยืดถือและปล่อยวาง (อาทานนิกเชปนัย)
๒. พิจารณาความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย (วโย-
วุฑฒัตถังคมนัย)
๓. พิจารณารูปที่เกิดจากอาหาร (อาหารชรูป)
๔. พิจารณารูปที่เกิดจากอตุคืออุณหภูมิ (อตุชรูป)
๕. พิจารณารูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป)
๖. พิจารณารูปที่เกิดจากจิต (จิตตชรูป)
๗. พิจารณารูปธรรมดา (ธัมมตารูป)

[คัมภีร์วิสุทธิมรรคนำคำของโบราณจารย์มาอ้างอิงว่า

อาทานนิกุเขปนโต	วโยวุฑฒตถคามิโต.
อาหารโต จ อุตฺโต	กมฺมโต จาปิ จิตฺโตโต.
ธมฺมตารูปโต สตฺต	วิตุถาเรน วิปสฺสติ. ^๑

“ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมยังเห็น[พระไตรลักษณ์]โดยพิสดาร
๗ ประการ คือ ความยึดถือและปล่อยวาง ความแตกดับ
ของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย อาหาร อุตฺต กรรม จิต และรูป
ธรรมดา”]

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๘๖

๑. การพิจารณาความยึดถือและปล่อยวาง (อาทานนิกเขปนัย)

ความยึดถือคือปฏิสันธิ เพราะรับเอาขั้นใหม่ ความปล่อยวางคือ จุติ เพราะสละขั้นเก่า การพิจารณาความยึดถือและปล่อยวางเป็นการ อนุমানรู้รูปปัจจุบันที่กำหนดด้วยปฏิสันธิและจุติว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน หลังจากที่ได้รู้เห็นการเกิดขึ้นและดับไปของรูปโดยประจักษ์แล้ว การพิจารณาดังกล่าวชื่อว่าการยกพระไตรลักษณ์ (สามัญญลักษณ์) เข้าในรูปว่า

รูปทั้งหลายในภพนี้ตั้งแต่ปฏิสันธิจนถึงจุติ ไม่เที่ยง เพราะเหตุว่า

- มีการเกิดขึ้นและเสื่อมไป
- มีความแปรปรวน
- ดำรงอยู่ชั่วขณะ
- มีความขัดแย้งกับความเที่ยง คือ มีสภาพแท้จริงที่ไม่เที่ยงซึ่ง

ขัดแย้งกับความเข้าใจของคนทั่วไปในโลก

รูปทั้งหลายในภพนี้ตั้งแต่ปฏิสันธิจนถึงจุติ เป็นทุกข์ เพราะเหตุว่า

- ถูกเบียดเบียนอยู่เนื่องๆ โดยการเกิดขึ้นและดับไป เพราะรูปที่เกิดขึ้นย่อมถึงความตั้งอยู่ รูปที่ตั้งอยู่แล้วย่อมแก่ชรา รูปที่แก่ชราแล้วย่อมแตกดับ

- ทนได้ยาก เพราะรูปที่เกิดดับไม่อาจดำรงอยู่นาน
- เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์กายและทุกข์ใจ
- ขัดกับความสุข

รูปทั้งหลายในภพนี้ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติเป็นอนัตตาเพราะเหตุว่า

- เป็นสภาพว่างเปล่าจากอัตตา เพราะไม่เป็นไปภายใต้อำนาจใน
ฐานะ ๓ คือ รูปที่เกิดขึ้นแล้วจงตั้งอยู่ รูปที่ตั้งอยู่แล้วจงอย่าแก่ชรา และ
รูปที่แก่ชราแล้วจงอย่าแตกดับ ซึ่งไม่ใช่อัตตาตามที่เข้าใจผิดคิดกัน
ทั่วไปว่าคงมีอยู่ในกาย ควบคุมกายอยู่ ทั้งเป็นผู้ทำและเสวยผลกรรม

- ไม่มีเจ้าของที่สามารถควบคุมรูปได้
- ไม่เป็นไปตามต้องการ
- ปฏิเสธอัตตา

คำว่า อนัตตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะไม่มีอัตตา = นตฺถิ อตฺตา เอเตส นตฺติ อนตฺตา
๒. สภาวะไม่ใช่อัตตา = น อตฺตา อนตฺตา

การยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนาม

บุคคลที่เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามในปัจจุบันขณะโดยประจักษ์แล้วเข้าใจว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป เป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และไม่ใช่อัตถ์ เพราะไม่เป็นไปตามต้องการ จัดเป็นการยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนามโดยตรงด้วยปัจจุขณญาณ คือ ปัญญาที่รู้เห็นโดยประจักษ์ ส่วนการพิจารณารูปนามโดยประการอื่นที่มีได้เห็นประจักษ์หลังจากที่ได้รู้เห็นโดยประจักษ์แล้ว จึงจัดได้ว่าเป็นการยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนามโดยอ้อมด้วยอนุमानญาณคือปัญญาที่อนุมานรู้

โดยทั่วไปพระไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปที่มีในรูปนามทั้งหมด อันได้แก่ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่อัตถ์ เป็นสภาพที่มีอยู่เดิมแล้ว แต่บุคคลผู้มีได้เจริญสติหรือเริ่มจะเจริญสติยังไม่อาจรู้เห็นพระไตรลักษณ์นั้นได้ ต่อเมื่อภาวนามีกำลังมากขึ้นก็ย่อมรู้เห็นโดยประจักษ์ได้ ดังนั้นในคัมภีร์ต่างๆ จึงกล่าวเป็นสำนวนว่ายกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนาม เพราะเป็นความเข้าใจพระไตรลักษณ์ที่ยังไม่เคยเข้าใจมาก่อน ดังข้อความในคัมภีร์มหาภูิกาวา

รูปมฺเม นิรุพฺหิ ลกฺขณตฺตยํ ปุพฺเพ อตฺตนา อสฺสฺสฺสขิตํ
สฺสฺสฺสฺสขเตวา สมนฺสนฺโต ตํ ตตฺถ อาโรเปตฺติ วุจฺจติ^๑

“ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดพิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์ที่
ปรากฏเสมออันตนไม่เคยกำหนดมาก่อนในรูปธรรม ย่อม
เรียกว่ายกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปธรรมนั้น”

[ในที่นี้ท่านระบุถึงการยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปธรรมเพราะกล่าวถึงการ
พิจารณารูปในหมวดรูปสัมผัสสนะ แม้การยกพระไตรลักษณ์เข้าในนามธรรมก็
เช่นเดียวกัน]

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๕๐

นอกจากนั้น รูปนามทั้งหมดประกอบด้วยสภาวะลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษเฉพาะตัว เช่น สภาพแข็งของธาตุดิน (กกุขพตฺต) สภาพรู้สึกอารมณ์ของเวทนา (เวทียน) สภาพหมายรู้ของสัญญา (สณฺขานน) สภาพกระทบของผัสสะ (มุสน) สภาพรู้อารมณ์ของจิต (วิชานน) เป็นต้น ลักษณะพิเศษดังกล่าวเป็นธรรมชาติของรูปนามที่พบได้ในขณะทั้ง ๓ คือ ขณะเกิดขึ้น (อุปปาทกฺขณ) ตั้งอยู่ (จติขณ) และดับไป (ภงฺกขณ) และเป็นสิ่งที่อาจรู้เห็นได้ในเบื้องต้นของการปฏิบัติ จึงไม่กล่าวว่ายกสภาวะลักษณะเข้าในรูปธรรม แต่สามัญญลักษณะไม่ใช่สภาพที่พบได้ในขณะทั้ง ๓ มิได้ปรากฏเป็นลักษณะเฉพาะของรูปนาม อีกทั้งเป็นสิ่งที่บุคคลไม่อาจรู้เห็นได้ในเวลาเริ่มปฏิบัติ ต่อเมื่อปฏิบัติธรรมจนกระทั่งมีปัญญาแก่กล้าพอสมควรแล้วจึงจะรู้เห็นว่ารูปนามไม่เที่ยงเป็นทุกข์และไม่ใช่ตัวตน ดังนั้น จึงกล่าวเป็นสำนวนว่ายกพระไตรลักษณ์เข้าในสภาวะลักษณะ สมจริงดังหลักฐานในคัมภีร์มหาภูทิกาวา

[๑] ยถา ปถวีฬสสาทึนํ กกุขฬุสนาทิลกฺขณานิ ตีสุปิ
 ขณฺเสุ สลลฺกฺขิตพฺพานิ ปฏินียตฺรูปตาย สภาวสิทฺธาเนว
 หุตฺวา คยฺหนติ [๒] น เอวํ อนิจฺจตาทิลกฺขณานิ. [๓] ตานิ
 ปน ภงฺคฺคฺยพฺพยปีฬาวสวตฺตนาการมฺเขน คเหตุพฺพโต
 สมารอฺปิตรูปานิ วีย คยฺหนตีติ วุตฺตํ สามณฺณลกฺขณํ
 อารอฺเปตฺวาติ.*

“๑. ลักษณะมีความแข็งและการกระทบเป็นต้นของ
 รูปมีธาตุดินและนามมีผัสสะเป็นต้น บุคคลพึงกำหนดรู้ได้
 ในขณะทั้ง ๓ เป็นสิ่งที่ปรากฏตามธรรมชาติโดยความเป็น
 สภาพแน่นอนโดยเฉพาะของรูปนาม ย่อมถูกรู้เห็นได้

๒. แต่ลักษณะคือความไม่เที่ยงเป็นต้นมิได้เป็นอย่าง
 นั้น

๓. ลักษณะดังกล่าวถูกรู้เห็นเหมือนเป็นสภาพที่ยก
 ขึ้นไว้[ในสภาวลักษณะ] เพราะควรรู้เห็นโดยมีลักษณะคือ
 ความดับไป การบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและดับไป และการ
 ไม่เป็นไปตามต้องการเป็นหลัก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สามณฺณ-
 ลกฺขณํอารอฺเปตฺวา(ยกพระไตรลักษณ์เข้า[ในสภาวลักษณะ])”

* วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๒๗-๒๘

ข้อความข้างต้นหมายความว่า บุคคลต้องรู้เห็นลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของรูปนามที่มีสภาพคือความดับไป การบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและดับไป และการไม่เป็นไปตามต้องการ ให้ประจักษ์เสียก่อน จึงจะอนุมานรู้พระไตรลักษณ์ของรูปนามอื่นทั้งหมดได้ท่านจึงกล่าวเป็นสำนวนว่ายกพระไตรลักษณ์เข้าในสภาวะลักษณะ ดังนั้น ถ้าบุคคลยังไม่รู้เห็นความเกิดดับก่อนก็ไม่ควรพิจารณาพระไตรลักษณ์ความจริงแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมควรได้รู้เห็นลักษณะพิเศษของรูปนามในปัจจุบันก่อน จึงรู้เห็นความเกิดดับโดยประจักษ์ หลังจากนั้นจึงอนุมานรู้รูปนามอื่นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน การรู้เห็นโดยประจักษ์และอนุมานรู้ อย่างนี้เป็นลักษณะของสัมมตญาณ

๒. การพิจารณาความแตกต่างของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย

(วโยวุฑฒัตถังคมนัย)

คำว่า วโยวุฑฒัตถังคมะ คือ ความแตกต่างของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย หมายถึง การพิจารณารูปที่อยู่ในวัยต่างๆ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เช่น ผู้ที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปในปัจจุบันขณะโดยประจักษ์แล้วในบางขณะอาจพิจารณาโดยลักษณะเหล่านี้ คือ

๒.๑ จำแนกอายุขัยออกเป็น ๓ ช่วงว่า

- รูปที่เป็นไปในปฐมวัยไม่ทันถึงมัชฌิมวัยก็ดับไปในปฐมวัยนั่นเอง จึงมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน
- รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัยไม่ทันถึงปัจฉิมวัยก็ดับไปในมัชฌิมวัยนั่นเอง จึงมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน
- รูปที่เป็นไปในปัจฉิมวัยไม่ทันถึงภพใหม่ก็ดับไปในปัจฉิมวัยนั่นเอง จึงมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

๒.๒ จำแนก ๑๐๐ ปีออกเป็น ๑๐ ระยะว่า

- รูปที่เป็นไปในช่วง ๑๐ ปีแรกยังไม่ถึง ๑๐ ปีช่วงที่ ๒ ก็ดับไปเสียในช่วง ๑๐ ปีแรกเหมือนรูปในปัจจุบันที่ปรากฏความเกิดดับ จึงมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ฯลฯ

- รูปที่เป็นไปใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ ยังไม่ถึงภพหน้าก็ดับไปเสียใน ๑๐ ปีช่วงที่ ๑๐ เหมือนรูปในปัจจุบันที่ปรากฏความเกิดดับ จึงมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

๒.๓ จำแนก ๑๐๐ ปีเป็น ๒๐ ระยะ แบ่งออกเป็นระยะละ ๕ ปี

๒.๔ จำแนก ๑๐๐ ปีเป็น ๒๕, ๕๐, ๑๐๐ ระยะ แบ่งออกเป็นระยะละ ๔ ปี ๒ ปี และ ๑ ปีตามลำดับ

๒.๕ จำแนก ๑ ปีตาม ๓ ฤดู คือ ฤดูร้อน ฤดูหนาว และฤดูฝน

๒.๖ จำแนก ๑ ปีตาม ๖ ฤดู คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูหนาว ฤดูใบไม้ร่วง ฤดูร้อน ฤดูฝน และฤดูอับลม

๒.๗ จำแนก ๑ เดือนเป็น ๒ ปักข์ คือ ข้างขึ้น และข้างแรม

๒.๘ จำแนก ๑ วันเป็นกลางวันและกลางคืน

๒.๙ จำแนก ๑ วันเป็น ๖ ส่วน คือ เวลาเช้า เวลากลางวัน เวลาเย็น ปฐมยาม (ตั้งแต่ ๑๘:๐๐-๒๒:๐๐ น.) มัชฌิมยาม (ตั้งแต่ ๒๒:๐๐-๐๒:๐๐ น.) และปัจฉิมยาม (ตั้งแต่ ๐๒:๐๐-๖:๐๐ น.)

ผู้ปฏิบัติธรรมอาจรู้เห็นความไม่เที่ยงของรูปที่เป็นไปในระยะต่างๆ ว่า รูปที่ดำเนินไปในแต่ละระยะ ยังไม่ทันถึงระยะต่อไปก็ดับลงในระยะที่ดำเนินอยู่ เหมือนรูปในปัจจุบันที่ปรากฏความเกิดดับ จึงมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน การอนุมานรู้ดังกล่าวปรากฏต่อจากการรู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยประจักษ์แล้ว

๒.๑๐ จำแนกโดยอาการ ๖ โดยแบ่งสภาวะทางร่างกายออกเป็น ๖ ระยะ คือ

- การเดินไปข้างหน้า
- การถอยหลัง
- การแลดู
- การเหลียวดู
- การคู้เข้า
- การเหยียดออก

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

อภิกุเม ปวตตรูป ปฏิกุม อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺชติ.
 ปฏิกุเม ปวตตรูป อาโลกนํ, อาโลกเน ปวตตรูป วิโลกนํ,
 วิโลกเน ปวตตรูป สมินฺชนํ, สมินฺชเน ปวตตรูป ปสารถิ
 อปฺปตฺวา ตตฺเถว นิรุชฺชติ. ตสฺมา อนิจุจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ
 ติลกฺขณํ อาโรเปติ.*

“ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมยกพระไตรลักษณ์ว่า

- รูปที่เป็นไปในขณะเดินไปข้างหน้ายังไม่ทันถอยกลับ
ก็ดับไปในขณะเดินไปข้างหน้านั่นเอง
 - รูปที่เป็นไปในขณะถอยกลับยังไม่ทันแลดูก็ดับไปใน
ขณะถอยกลับ
 - รูปที่เป็นไปในขณะแลดูยังไม่ทันเหลียวดูก็ดับไปใน
ขณะแลดู
 - รูปที่เป็นไปในขณะเหลียวดูยังไม่ทันคู้เข้าก็ดับไปใน
ขณะเหลียวดู
 - รูปที่เป็นไปในขณะคู้เข้ายังไม่ทันเหยียดออกก็ดับไป
ในขณะคู้เข้า
- ดังนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

* วิสุทธิ. ๒.๒๙๐

อนึ่ง ลำดับในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นกล่าวไว้โดยคล้อยตามข้อความที่พบในมหาสติปัฏฐานสูตร^๑ มิใช่มุ่งจะให้ผู้ปฏิบัติธรรมท่องบ่นสาธยายพิจารณาตามลำดับอย่างนั้น เพราะการแลดูไม่ได้เกิดขึ้นทุกครั้งเมื่อถอยกลับแล้ว แต่อาจปรากฏสภาวะอื่น เช่น การเดินไปข้างหน้าการโยกตัว การเหลียวดู การคู้ การเหยียด แม้การเหลียวดูใช้ว่าจะเกิดขึ้นเสมอเมื่อแลดูแล้ว แต่อาจปรากฏสภาวะอื่นมีการเดินไปข้างหน้าเป็นต้น นอกจากนั้น เมื่อเหลียวดูแล้วการคู้ใช้ว่าจะเกิดขึ้นเสมอ แต่อาจปรากฏสภาวะอื่น เช่น การโยกตัวไปข้างหน้า เป็นต้น ดังนั้น ลำดับที่กล่าวไว้ข้างต้นจึงไม่ได้มุ่งแสดงความเกิดขึ้นของอากัปภิกิริยาที่ปรากฏอย่างต่อเนื่อง

ผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดรู้อากัปภิกิริยาของรูปนั้นๆ ในปัจจุบันขณะเมื่อได้รู้เห็นความดับไปของรูปที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเห็นประจักษ์ว่ารูปดังกล่าวไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เช่น สภาวะอย่างเท้าขวา ยังไม่ทันถึงขณะย่างเท้าซ้าย ก็ดับไปในขณะย่างเท้าขวา และสภาวะอย่างเท้าซ้าย ก็ดับไปในขณะย่างเท้าซ้ายก่อนที่จะเปลี่ยนมาขยับเท้าขวา จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน นอกจากนั้น รูปที่ยก ยังไม่ทันจะย่าง ก็ดับไปในขณะยก เป็นต้น ดังนั้น สภาวะยก อย่าง เหยียบเหล่านั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อสัมมสมณญาณแก่กล้าเต็มที่แล้ว สภาวะ ๖ อย่างย่อมปรากฏเป็น ๖ ช่วงในหนึ่งย่างก้าว ดังนี้

^๑ ที. มหา. ๑๐.๓๗๖.๒๖๑

- ระยะที่ ๑ การยก (อุทฺธรณ)
 ระยะที่ ๒ การย่าง (อติหรณ)
 ระยะที่ ๓ การก้าวไปข้างหน้า (วิติหรณ)
 ระยะที่ ๔ การเหยียบ (โอสสชฺชน)
 ระยะที่ ๕ การวาง (สนฺนิกุเชปน)
 ระยะที่ ๖ การกด (สนฺนิรุมฺภน)

ระยะที่ ๒ และที่ ๓ กล่าวไว้ตามมติของคัมภีร์มูลฎีกา^๑ และฎีกาของทีฆนิกาย^๒ ส่วนคัมภีร์อรรถกถา^๓ กล่าวว่า อติหรณ คือ การย่าง วิติหรณ คือ การย้าย การย้ายเท้าในขณะย่างเพื่อหลีกเลี่ยงหนามหรือตอเป็นต้น

ในอากัปกิริยาของรูป ๖ อย่างนี้ สภาวะยกจะอยู่ไม่ถึงขณะย่าง สภาวะย่างจะไม่อยู่ถึงขณะก้าวไปข้างหน้า สภาวะก้าวไปข้างหน้าจะอยู่ไม่ถึงขณะเหยียบ สภาวะเหยียบไม่อยู่ถึงขณะวาง และสภาวะวางก็ไม่อยู่ถึงขณะกด รูปเหล่านั้นดับไปในแต่ละขณะ จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

บุคคลที่รู้เห็นสภาวะทั้ง ๖ อย่างในขณะเดินอย่างชัดเจนเช่นนั้น นับว่าได้บรรลุสมมสนญาณที่แก่กล้าแล้ว และเริ่มบรรลุอุทยัพพญาณอีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคว่า

^๑ มูลฎีก. ๓.๑๙๘

^๒ ที. ฎีก. ๑.๓๐๒

^๓ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๐

ตสฺเสว ปพฺพปพฺคเต สงฺขารे วิปสฺสโต รูปสมฺมสนํ
 สุขุมํ โหติ.^๑

“เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นรู้เห็นสังขารที่ละส่วนอย่างนี้ การ
 พิจารณารูปย่อมละเอียดขึ้น”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า เมื่อบุคคลเห็นประจักษ์ถึงสภาวะ
 ๖ ระยะในแต่ละช่วงว่า สภาวะยกไม่ดำเนินถึงขณีย่าง เป็นต้น ชื่อว่าได้
 บรรลุสัมมสนญาณที่แก่กล้า ความจริงแล้วแม้จะกล่าวถึงการพิจารณา
 อาหารเป็นต้นตอจากนี้ไป ก็เป็นคนละนัยกัน ไม่ใช่ว่านัยหลังมีความ
 ละเอียดกว่านัยที่กล่าวก่อน และไม่ใช่ต้องพิจารณาตามลำดับนัยทั้งหมด
 แต่ให้รู้เห็นสภาวะของรูปนามที่มาปรากฏในปัจจุบันขณะเป็นหลัก เมื่อ
 รู้เห็นนัยใดนัยหนึ่งแล้วก็สามารถเข้าใจนัยอื่นได้ อนึ่ง ผู้ที่รู้เห็นเบื้องต้น
 และที่สุดของสภาวะยก อย่าง และเหยียบในขณะเดิน นับว่าได้บรรลุ
 สัมมสนญาณที่แก่กล้าแล้ว ส่วนผู้ที่มีปัญญามากอาจรู้เห็นสภาวะทั้ง ๖
 ในขณะเดินนั้น

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๑

นอกจากนี้ แม้ในคัมภีร์อรรถกถาจะกล่าวถึงการพิจารณานาม ๗ อย่าง (นามสัตตกะ) ต่อจากการพิจารณารูป ก็เป็นคำอธิบายที่กล่าวไว้เพื่อให้เข้าใจง่าย เพราะการกำหนดรูปง่ายกว่าการกำหนดนาม แต่ผู้ปฏิบัติควรเจริญสติรู้เท่าทันรูปนามที่มาปรากฏชัดเจนทางทวารทั้ง ๖ โดยไม่เลือกว่าต้องกำหนดรูปอย่างเดียว เมื่อกำหนดรูปเป็นหลักแล้วนามจะปรากฏชัดเจนในเวลาต่อมา

๓. พิจารณารูปที่เกิดจากอาหาร (อาหารขรูป)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

[๑] อาหารมย รุปิ ฉาตสุหิตวเสน ปากภู โหติ. [๒] ฉาตกาเล สมุจฺจิตํ รูปญหิ ฉตฺตํ โหติ กิลนฺตํ, ฌามชาณฺโก วีย อญฺคารปจฺฉิยํ นิสินฺกาโก วีย จ ทุพฺพณฺณํ ทุสฺสณฺณจิตํ. สุหิตกาเล สมุจฺจิตํ ธาตํ ปิณฺตี มุทุ สนิทฺธํ ผสฺสวณฺตํ โหติ. [๓] โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา “ฉาตกาเล ปวตฺตรูปํ สุหิตกालํ อปฺปตฺวา เอตฺถเว นิรุชฺฌติ. สุหิตกาเล สมุจฺจิตมฺปิ ฉาตกालํ อปฺปตฺวา เอตฺถเว นิรุชฺฌติ. ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมณฺตฺตา”ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.*

* วิสุทธิ. ๒.๒๙๒

“๑. รูปที่เกิดจากอาหารย่อมปรากฏโดยเนื่องด้วยความ
หิวหรืออิม

๒. ดังจะเห็นได้ว่า รูปที่เกิดในเวลาหิวมักเหี่ยวเฉา
อิดโรย มีสีและรูปร่างเศร้าหมองเหมือนตอตะโก หรือกา
ที่เกาะอยู่ในช่องใส่ถ่านรูปที่เกิดในเวลาอิมมักสดใสเปล่งปลั่ง
น่าสัมผัส

๓. เธอกำหนดรูปนั้นแล้วย่อมยกพระไตรลักษณ์เข้า
ในรูปนั้นอย่างนี้ว่า รูปที่เป็นไปในขณะหิว ไม่ทันถึงขณะ
อิม ย่อมดับไปในขณะหิวนั่นเอง รูปที่เป็นไปในขณะอิม ไม่
ทันถึงขณะหิว ย่อมดับไปในขณะอิมนั่นเอง ดังนั้น รูปนั้น
จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

๔. พิจารณารูปที่เกิดจากอตุ (อตุขรูป)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] อตุมยํ สัตถุณหวเสน ปากัญ โหติ. [๒] ออุณหกาเล สมุฏฺจติ รุปํ หิ ฌตฺตํ โหติ กิลนตํ ทุพฺพณฺณํ. สัตถุณฺนา สมุฏฺจติ รุปํ ธาตํ ปิณฺตํ สนิทฺธํ โหติ. [๓] โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา “ออุณหกาเล ปวตฺตรูปํ สัตถกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ. สัตถาเล ปวตฺตรูปํ ออุณหกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ. ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา”ติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.*

“๑. รูปที่เกิดจากอตุย่อมปรากฏโดยเนื่องด้วยความเย็นหรือร้อน

๒. ดังจะเห็นได้ว่า รูปที่เกิดในเวลาร้อนมักเหี่ยวเฉา อิดโรย มีสีเศร้าหมอง รูปที่เกิดในเวลาเย็นมักสดใส เปล่งปลั่ง

๓. เธอกำหนดรูปนั้นแล้วย่อมยกพระไตรลักษณ์เข้าไปในรูปนั้นอย่างนี้ว่า รูปที่เป็นไปในขณะร้อน ไม่ทันถึงขณะเย็น ย่อมดับไปในขณะร้อนนั่นเอง รูปที่เป็นไปในขณะเย็น ไม่ทันถึงขณะร้อน ย่อมดับไปในขณะเย็นนั่นเอง ดังนั้น รูปนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

* วิสุทธิ. ๒.๒๙๓

๕. พิจารณารูปที่เกิดจากกรรม (กรรมรูป)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] กมฺมชฺช อายตนทวารวเสน ปากฺกั โหติ. [๒] จกฺขุ-
ทวารสฺมี หิ จกฺขุกายภาวทสกวเสน ตีฬฺส กมฺมชฺรูปานิ,
อุปตถมฺภกานิ ปน เตสํ อุตฺตจิตฺตาหารสมฺภูจฺจานานิ จตุวิสตีติ
จตุปณฺณาส โหนติ. [๓] ตถา โสตฆานชีวหาทวารेषฺ. [๔]
กายทวารเ กายภาวทสกวเสน เจว อุตฺตสมฺภูจฺจานาทิวเสน จ
จตุจตุตาลีส. มโนทวารเ หทยวตฺตฤกายภาวทสกวเสน เจว
อุตฺตสมฺภูจฺจานาทิวเสน จ จตุปณฺณาสเมว.^๑

“๑. กรรมรูปย่อมปรากฏโดยเนืองด้วยทวารอันเป็น
เหตุเกิดของผัสสะ [คือ เมื่อจักขุปสาทรูปอันเป็นเหตุให้
อารมณ์กับจิตกระทบกัน และโสตปสาทรูปเป็นต้นไปจน
ถึงหทัยวตฺตฤปรากฏชัด กรรมรูปอื่นทั้งหมดที่เกิดร่วมกับ
กรรมรูปเหล่านั้นย่อมปรากฏชัด]

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๙๓

๒. หมายความว่า กรรมรูป ๓๐ โดยจำแนกเป็น จักขุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะ พร้อมด้วยอุตุชรูป จิตตชรูป และอาหารชรูป ๒๔ ที่อุปถัมภ์รูปเหล่านั้น ย่อม ปรากฏในจักขุทวาร รวมรูปทั้ง ๕๔ อย่าง ย่อมปรากฏใน จักขุทวาร

๓. โสิตทวาร ฆานทวาร และชีวหาทวาร ก็เช่นเดียวกัน [คือ มีรูป ๕๔ อย่างปรากฏในทวารเหล่านั้น]

๔. รูป ๔๔ โดยจำแนกเป็นกายทสกะ ภาวทสกะ และ อุตุชรูปเป็นต้นย่อมปรากฏในกายทวารรูป ๕๔ โดยจำแนก เป็นหทัยวัตถุ กายทสกะ ภาวทสกะ และอุตุชรูปเป็นต้นย่อม ปรากฏในมโนทวาร”

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมรู้สึกถึงความใสของดวงตาในขณะเห็น ย่อม เข้าใจว่ารูป ๕๔ อย่างข้างต้นที่เกิดร่วมกับจักขุประสาทย่อมปรากฏทาง จักขุทวาร เรื่องนี้ไม่ใช่การพิจารณาตามหลักทฤษฎีในการจำแนกองค์ ธรรมของรูปว่ามีรูปก็อย่างก็กลาปปรากฏทางจักขุทวาร เพราะลำพังการ พิจารณาว่ารูป ๖ กลาปหรือรูป ๕๔ อย่างปรากฏทางจักขุทวารในขณะ เห็นเป็นเพียงความเข้าใจตามหลักปริยัติเท่านั้น ไม่ใช่การรู้เห็นจากโลก- ทัศน์ภายในของตน

ความจริงแล้วการรู้เห็นจำนวนรูปว่ามีกี่อย่างก็กลาปนี้เป็นวิสัยของ พระพุทธเจ้าเท่านั้น คนทั่วไปแม้จะคิดถึงองค์ธรรมก็ไม่อาจรู้เห็นสภาวะ ของรูปดังกล่าวได้อย่างชัดเจน จะเห็นได้ว่าในขณะเห็นแต่ละครั้งเราไม่ สามารถรู้ถึงจำนวนรูปที่ปรากฏในปัจจุบันขณะได้ หรือแม้จะสามารถรู้ ได้ก็ไม่จำเป็นต้องไปพิจารณาตามนั้นเพราะจุดมุ่งหมายของวิปัสสนาคือ การขจัดความยึดมั่นอันเป็นที่ตั้งของอนุสัย ผู้ที่ระลึกรู้เท่าทันสภาวะเห็น ในปัจจุบันขณะแล้วเห็นประจักษ์ว่าจักขุประสาทไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ ตัวตน ย่อมไม่ยึดมั่นผิดว่ารูปทั้งหมดที่เกิดร่วมกับจักขุประสาทเป็นสภาพ เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เขานับว่าได้ขจัดความยึดมั่นในรูปกลาป ๖ กลุ่ม และรูป ๕๔ อย่างโดยแท้ ด้วยเหตุนี้ ในพระสูตรที่เกี่ยวกับ วิปัสสนาภาวนาจึงมิได้ตรัสถึงรูปกลาปและจำนวนรูปดังกล่าว แต่เน้น การรู้เห็นจักขุประสาทอย่างเดียวด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า

จักขุญจ ปชานาติ.^๑

“ย่อมรู้จักตา”

จักขุ อนิจฺจนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ.^๒

“ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่าจักขุไม่เที่ยง”

^๑ ที. มหา. ๑๐.๓๘๔.๒๖๘

^๒ ส. สฬา. ๑๘.๙๙.๗๘

นอกจากนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมิได้ระบุถึงรูปกลาปและจำนวนรูปในการพิจารณาอาหารรูป อุตฺตฺตฺรูป และจิตตชฺรูปโดยละเอียด ดังนั้น การแสดงรูปกลาปและจำนวนรูปในการพิจารณากรรมชฺรูปนี้ จึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ทราบว่ามีรูปกลาป ๖ กลุ่ม และรูป ๕๔ อย่าง ปรากฏร่วมกันทางจักขุทวารในขณะที่เห็นแต่ละครั้งของจักขุประสาทไม่ใช่มุ่งแสดงวิธีปฏิบัติด้วยการพิจารณาอย่างนั้น

โส สพฺพมฺปิ ตํ รูปํ ปรีคฺคเหตฺวา “จกฺขุทฺวาทฺเร ปวตฺตรูปํ
โสตทฺวาทฺรํ อปฺปตฺวา เอตฺถเนว นิรุชฺฌติ. โสตทฺวาทฺเร ปวตฺตรูปํ
ฆานทฺวาทฺรํ, ฆานทฺวาทฺเร ปวตฺตรูปํ ชิวหาทฺวาทฺรํ, ชิวหาทฺวาทฺเร
ปวตฺตรูปํ กายทฺวาทฺรํ, กายทฺวาทฺเร ปวตฺตรูปํ มโนทฺวาทฺรํ อปฺป-
ตฺวา เอตฺถเนว นิรุชฺฌติ. ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา”ติ
เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ.*

“ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นกำหนดรูปแม้ทั้งหมดนั้นแล้วย่อม
ยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอย่างนี้ว่า

- รูปที่เป็นไปในจักขุทวาร ยังไม่ทันถึงโสตทวาร ก็ดับ
ไปในจักขุทวารนี้นั่นเอง
 - รูปที่เป็นไปในโสตทวาร ยังไม่ทันถึงฆานทวาร ก็ดับ
ไปในโสตทวาร
 - รูปที่เป็นไปในฆานทวาร ยังไม่ทันถึงชิวหาทวาร ก็
ดับไปในฆานทวาร
 - รูปที่เป็นไปในชิวหาทวาร ยังไม่ทันถึงกายทวาร ก็
ดับไปในชิวหาทวาร
 - รูปที่เป็นไปในกายทวาร ยังไม่ทันถึงมโนทวาร ก็ดับ
ไปในกายทวารนี้เอง
- ดังนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน”

* วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๓

ลำดับในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นกล่าวไว้ตามลำดับการเห็น ได้ยิน
 ฯลฯ ไม่ใช่ลำดับแห่งการปฏิบัติอย่างแท้จริง เพราะคนทั่วไปรู้ว่าอาจมี
 การรู้กลิ่นเป็นต้นต่อการเห็นได้ จึงมักเข้าใจผิดว่ารูปในขณะที่เห็น
 สืบเนื่องต่อไปจนถึงขณะดมกลิ่น อีกทั้งรูปใสในขณะที่เห็นและดมกลิ่นก็
 เป็นบุคคล มีตัวตน ดังนี้ เป็นต้น ที่จริงแล้ววิปัสสนาเป็นแนวทางในการ
 ขจัดความยึดมั่นอันเป็นที่ตั้งของอนุสัย ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรม จึงควร
 กำหนดรู้สภาวะของรูปนามที่ปรากฏชัดทางทวารทั้ง ๖ ตามความ
 เป็นจริง เช่น

- รูปที่เป็นไปในขณะเห็น ยังไม่ทันถึงขณะได้ยิน ก็ดับไปในขณะ
 เห็น
- รูปที่เป็นไปในขณะเห็น ยังไม่ทันถึงขณะรู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบ
 สัมผัส หรือนึกคิด ก็ดับไปในขณะเห็น
- รูปที่เป็นไปในขณะได้ยิน ยังไม่ทันถึงขณะเห็น รู้กลิ่น ลิ้มรส
 กระทบสัมผัส หรือนึกคิด ก็ดับไปในขณะได้ยิน

- รูปที่เป็นไปในขณะรู้กลิ่น ยังไม่ทันถึงขณะเห็น ได้ยิน ลมรส
กระทบสัมผัส หรือนึกคิด ก็ดับไปในขณะรู้กลิ่น
- รูปที่เป็นไปในขณะลิ้มรส ยังไม่ทันถึงขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น
กระทบสัมผัส หรือนึกคิด ก็ดับไปในขณะลิ้มรส
- รูปที่เป็นไปในขณะกระทบสัมผัส ยังไม่ทันถึงขณะเห็น ได้ยิน
รู้กลิ่น ลิ้มรส หรือนึกคิด ก็ดับไปในขณะกระทบสัมผัส
- รูปที่เป็นไปในขณะนึกคิด ยังไม่ทันถึงขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น
ลิ้มรส หรือกระทบสัมผัส ก็ดับไปในขณะนึกคิด

นอกจากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมพึงกำหนดระยะของรูปที่ปรากฏ
หลายครั้งว่า รูปครั้งแรกในเวลาเห็น ฯลฯ ยังไม่ทันถึงครั้งที่ ๒ ก็ดับไป
ในครั้งแรก และต่อๆ ไป รูปที่เป็นไปในระยะหนึ่งๆ จะดับไปในระยะ
เดียวกันนั้น ไม่เหลืออยู่ต่อเนื่องถึงระยะอื่น ดังนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์
ไม่ใช่ตัวตน

๖. พิจารณารูปที่เกิดจากจิต (จิตตรูป)

รูปที่เกิดจากจิตย่อมปรากฏในขณะที่โสมนัสหรือโทมนัสเกิดขึ้น
ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

จิตตสมุฏฐานํ โสมนสฺสจิตฺตโทมนสฺสจิตฺตวเสน ปากฺกํ โหติ^๑

“รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานย่อมปรากฏโดยเนื่องด้วยจิตที่
อาศัยโสมนัสหรือโทมนัส”

ข้อความนี้กล่าวไว้โดยมุ่งจะแสดงเวทนาที่ปรากฏชัดเท่านั้น ใน
บางขณะจิตที่วางเฉยอันเป็นจิตสิ่งที่ต้องการจะนั่ง ลูก เหยียด คู้ ฯลฯ
ก็ปรากฏได้แก่ผู้ปฏิบัติธรรมที่รู้เห็นสภาวะของรูปนามแล้ว ดังนั้น ในขณะที่
ที่ความโสมนัส (ดีใจ) หรือโทมนัส (เสียใจ) เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม
บุคคลควรกำหนดจิตโสมนัสและรูปที่เกิดขึ้นในเวลาโสมนัส หรือกำหนด
จิตโทมนัสและรูปที่เกิดขึ้นในเวลาโทมนัสว่า รูปที่เป็นไปในเวลาโสมนัส
ยังไม่ทันถึงเวลาโทมนัส ก็ดับไปในเวลาโสมนัสนั่นเอง แม้รูปที่เป็นไป
ในเวลาโทมนัสก็ดับไปในเวลาโทมนัสนั่นเอง ไม่อยู่เหลือถึงเวลาโสมนัส
ดังนั้น แม้รูปที่เกิดจากจิตก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

^๑ วิสุทธิ. ๒.๒๙๓

ในทำนองเดียวกัน เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดจิตสิ่งที่ต้องการจะ
ทำอากัปกิริยาอย่างใดอย่างหนึ่งพร้อมด้วยรูปที่เกิดขึ้นในขณะนั้นเป็นต้น
ย่อมรู้เห็นว่ารูปเหล่านั้นดับไปในขณะนั้นเป็นต้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์
ไม่ใช่ตัวตน

ผู้ที่รู้เห็นพระไตรลักษณ์ในจิตตชรูปตามนัยที่กล่าวมานี้ย่อมเข้าใจ
ว่าสังขารทั้งหลายมีขณะสั้นไม่ตั้งอยู่นาน ดังข้อความกล่าวว่า

ชีวิต อตตภาโว จ	สุขทุกขา จ เกวลา
เอกจิตตสมายุตตา	ลหุโส วตตเต ขณฺเณ [*]

“ชีวิต อัตภาพ สุข และทุกข์ เป็นเพียงสภาวะธรรมล้วนๆ
ประกอบด้วยขณะจิตเดียว ขณะผ่านไปรวดเร็ว”

ข้อความนี้หมายความว่า สิ่งทีคนในโลกสำคัญว่าเป็นชีวิต อัตภาพ
สุข และทุกข์ ทั้งหมดนี้ไม่ใช่ตัวเรา ของเรา เป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิด
ขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย ดำรงอยู่เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น แม้ช่วง
เวลาร้อยปีก็ผ่านไปเร็วไม่ตั้งอยู่นาน

^{*} วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๔ , ขุ. มหานิ. ๒๙.๑๐.๓๔

จุลลาลีสิตสหัสธานี กปป์ ตัญจนติ เย มร
 น เศวว เตปิ ตัญจนติ ทวีหิ จิตฺเตหิ สโมหิตา.*

“พรหมเหล่าใดดำรงอยู่ตลอด ๘๔,๐๐๐ มหากัป แม้
 พรหมเหล่านั้นก็มีได้ดำรงอยู่สองขณะจิตโดยแท้”

ข้อความนี้หมายความว่า เหล่าพรหมชั้นเนวสัณญานาสัณญายตนะ
 ที่มีอายุนานถึง ๘๔,๐๐๐ กัป ก็มีชีวิตอยู่เพียงชั่วขณะจิตเดียวเหมือน
 มนุษย์นั้นแหละ

เย นิรุทธา มรณตสส ตัญจมานสส วา อิธ
 สพุเพปิ สทิสา ขนฺธา คตา อปฺปฏิสนฺธิกา.๒

“ขั้นที่ดับไปแล้วของผู้ที่กำลังเสียชีวิตหรือของผู้ที่ดำรง
 อยู่ในภพนี้ ขั้นทั้งหมดนั้นมีสภาพดับไปเหมือนกันเมื่อดับ
 แล้วไม่เกิดอีก”

* วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๔, พุ. มหานิ. ๒๙.๑๐.๓๔

๒ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๔, พุ. มหานิ. ๒๙.๑๐.๓๔

เมื่อบุคคลเจริญสติระลึกถึงปัจจุบันแล้วรู้เห็นความดับไปของรูปนาม
ในขณะที่เห็น ได้ยิน เหยียด คู้ ฯลฯ ก่อนจะเสียชีวิต ย่อมเข้าใจว่า รูปนาม
ในขณะที่เห็นเป็นต้นมีสภาพดับไปเหมือนรูปนามที่ดับไปเป็นครั้งสุดท้าย
ในเวลาเสียชีวิต เมื่อดับแล้วไม่เกิดอีก เป็นความดับสูญไปในแต่ละขณะ

อนนุตตรา จ เย ภคฺคา เย จ ภคฺคา อนาคเต

ตทนุตตรา นิรุทฺธานํ เวสมํ นตฺถิ ลกฺขณํ^๑

“ขั้นไหนเล่าใดดับไปแล้วในอดีต ขั้นไหนเล่าใดจักดับไปใน
อนาคต ขั้นทั้งหลายที่ดับไปอยู่ในปัจจุบันระหว่างอดีต
และอนาคต ขั้นเหล่านั้นนี้ไม่มีความต่างกันเพราะลักษณะ
ที่ดับไป”

ลักษณะคือความดับไปของรูปนามที่ดับไปแล้วจักดับไป หรือกำลัง
ดับอยู่ มิได้แตกต่างกัน ดังนั้น ผู้ที่รู้เห็นความดับไปของรูปนามใน
ปัจจุบันขณะย่อมอนุมานรู้รูปนามในอดีตและอนาคตว่ามีสภาพดับไปเป็น
ธรรมดาเหมือนรูปนามที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบัน

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๔, พุ. มหานิ. ๒๙.๑๐.๓๔

อนิพพตฺเตน น ชาโต ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตมฺภา มโต โลโก ปณฺณตฺติ ปรมตฺติยา.*

“ชาวโลกเชื่อว่ายังไม่เกิดด้วยจิตที่ยังไม่เกิดขึ้น เชื่อว่ามีชีวิตอยู่ด้วยจิตที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ เชื่อว่าตายแล้วเพราะจิตดับไป ถึงอย่างนั้น คำบัญญัติว่ามีชีวิตอยู่ก็เหมือนมีจริง”

เมื่อจิตดวงหนึ่งๆ ยังไม่เกิดขึ้น ชาวโลกไม่เรียกว่ามีชีวิตอยู่ เขาจึงไม่เชื่อว่ามีชีวิตอยู่ด้วยจิตที่ยังไม่เกิดขึ้น แต่มีชีวิตอยู่ด้วยจิตที่กำลังเกิดขึ้น เพราะจิตดังกล่าวปรากฏชัดเจน แม้จิตที่ดับไปแล้วก็มีได้มีอยู่ในที่ใดที่หนึ่ง และไม่เกิดขึ้นอีกเหมือนจุติจิตของคนที่เสียชีวิตไป ดังนั้นชาวโลกจึงเรียกว่าตายอยู่ในทุกๆ ขณะที่จิตดับ อย่างไรก็ตาม คำบัญญัติที่ใช้สื่อสารกันทางโลกว่า นายขาวมีชีวิตอยู่ นายดำมีชีวิตอยู่ เหมือนเป็นสิ่งที่มีความจริงในขณะพูดจาสื่อสาร เพราะมีชีวิตอยู่จริงด้วยจิตดวงใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นรวดเร็วอย่างต่อเนื่อง ถ้าจิตดวงใหม่ไม่เกิดขึ้นต่อจากจิตดวงเก่า ความตายย่อมปรากฏอย่างแน่นอน ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นความตายในทุกๆ ขณะจิตอย่างนี้จึงเข้าใจว่า ความตายเหมือนกับความดับไปของจิตดวงหนึ่งๆ ที่กำหนดรู้ในปัจจุบัน

* วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๔, ขุ. มหานิ. ๒๙.๑๐.๓๔

อนิธานคตา ภคฺคา ปุณฺโฆ นตฺถิ อนาคเต
 นิพฺพตฺตา เยปิ ติฏฺฐจฺนฺติ อารคฺเค สาสฺนุปฺมา.”

“สังขารที่ดับไปแล้วมิได้มาประชุมกัน กองสังขารในอนาคตย่อมไม่มี แม้สังขารที่กำลังเกิดขึ้นก็ดำรงอยู่ชั่วขณะเหมือนเมล็ดพันธุ์ผักรากดบนปลายเข็ม”

สังขารคือรูปนามที่ดับไปแล้วมิได้หลงเหลืออยู่ในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง แต่ดับสูญไปโดยสิ้นเชิง สังขารที่ยังไม่เกิดขึ้นก็มิได้รวมกันรอที่จะเกิดขึ้นต่อไป สังขารที่กำลังเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยมีปรากฏอยู่จริง แต่ดำรงอยู่เพียงชั่วขณะ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในทุกๆ ขณะจิต เหมือนเมล็ดพันธุ์ผักรากที่ถูกวางไว้บนปลายเข็มแล้วหล่นลงจากปลายเข็มทันที

นิพฺพตฺตานญฺจ ธมฺมานํ ภงฺโก เนสํ ปฺรภุขฺโต
 ปโลภธมฺมา ติฏฺฐจฺนฺติ ปุราณฺเห อมิสฺสิตา.”^๑

“สังขารธรรมที่เกิดขึ้นแล้วนั้นมีความดับไปเป็นเบื้องหน้า ธรรมดังกล่าวมีสภาพดับไป ไม่ปะปนกับสังขารเก่าย่อมดำรงอยู่ชั่วขณะ”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๔, พุ. มหานิ. ๒๙.๑๐.๓๔

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๔, พุ. มหานิ. ๒๙.๑๐.๓๔

อทสฺสนโต อายนฺติ ภคฺคา คจฺจนตฺยทสฺสนํ
 วิชฺชุปาโทว อากาเส อุปฺปชฺชนฺติ วยฺนฺติ จ.^๑

“สังขารธรรมมาจากที่ซึ่งไม่มีใครพบเห็น แตกดับแล้ว
 ก็ไปสู่ความไม่เห็นย่อมเกิดขึ้นและดับไปเหมือนสายฟ้าแลบ
 ในอากาศฉะนั้น”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ก่อนที่สังขารจะเกิดขึ้น มิได้รวม
 ตัวอยู่ที่ไหน เมื่อเกิดขึ้นจึงไม่ได้เคลื่อนออกมาจากที่ไหน แต่ปรากฏ
 ขึ้นตามฐานะโดยคล้อยตามเหตุปัจจัยที่เหมาะสม อีกนัยหนึ่งมีความ
 หมายว่า ก่อนที่สังขารจะเกิดขึ้น สภาพที่มีจริงยังไม่ปรากฏ จึงไม่อาจ
 พบเห็นสังขารนั้นได้ ต่อเมื่อสังขารปรากฏขึ้นแล้วจึงพบสภาพของ
 สังขารได้ จึงกล่าวได้ว่าสังขารมาจากสภาพที่ไม่มีใครพบเห็น และเมื่อ
 สังขารดับไปก็มิได้รวมตัวกันอยู่ที่ไหน แต่ดับไปในที่นั้นนั่นเองโดย
 สภาพที่มีจริงดับสูญไป

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๔, ขุ. มหานิ. ๒๙.๑๐.๓๔

ขณะเล็กน้อยของสังขารและความดับไปอย่างรวดเร็วตามที่กล่าวไว้ในคาถาเหล่านี้ มักปรากฏแก่ผู้ปรารภความเพียรเมื่อบรรลุอุทฺทพฺพญาณที่รู้เห็นความเกิดดับชัดเจน ผู้ที่มีปัญญาไม่แก่กล้าอาจรู้เห็นได้เมื่อบรรลุวิปัสสนาญาณระดับสูงไปกว่าอุทฺทพฺพญาณ แต่ผู้มีปัญญาแก่กล้าสามารถรู้เห็นสภาวะอย่างนั้นได้เมื่อบรรลุสัมมสนญาณนี้แล้ว พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวเรื่องนี้ไว้ในสัมมสนญาณทำนมิตได้หมายความว่าทุกคนที่บรรลุญาณนี้จะต้องรู้เห็นอย่างชัดเจนเช่นนั้น

๗. พิจารณารูปธรรมดา (ธัมมตารูป)

รูปธรรมดา คือ รูปภายนอก (พหิทธารูป) ทั้งหมดที่ได้ชื่อว่า อนินทริยพัทธรูป คือ รูปที่ไม่มีชีวิตไม่มีใจครอง เช่น เสื้อผ้า เสื่อ หม้อ ถ้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ ท่อนไม้ ก้อนหิน เป็นต้น ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรูปเหล่านั้นในขณะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส และกระทบสัมผัส แล้วรู้เห็นว่าดับไปโดยไม่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน นอกจากนั้น ในบางขณะอาจพิจารณาเปรียบเทียบกับรูปภายในและรูปภายนอกที่กำหนดอยู่แล้วอนุมานรู้ว่า รูปภายนอกทั้งหมดเกิดขึ้นและดับไปเหมือนรูปในปัจจุบัน จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

การกำหนดนามทางนามสัทตะกะ

การกำหนดรู้นามธรรมให้เห็นพระไตรลักษณ์โดยวิธี ๗ อย่าง

๑. กลาปนัย คือ การกำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่ม หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้กำหนดรู้อย่างใดอย่างหนึ่งตามที่แสดงไว้ในรูป ๗ ประการแล้ว ต่อมาได้กำหนดสติที่ตามรู้เห็นว่า “กำหนดหนอ” “รู้หนอ” แล้วรู้เห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

๒. ยมกนัย คือ การกำหนดรู้โดยความเป็นคู่ หมายความว่า ผู้ที่กำหนดรู้รู้อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วได้กำหนดจิตที่กำหนดรู้รูปดังกล่าว แล้วจึงรู้เห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ชื่อว่ากำหนดรู้รูปรูปนาม เป็นคู่ๆ

ความต่างกันระหว่างกลาปนัยและยมกนัย คือ กลาปนัยมุ่งกำหนดภาพรวมของนามธรรมโดยไม่แยกแยะอย่างชัดเจนว่าเป็นจิต สติ ปัญญา สมาธิ วิริยะ ผัสสะ เจตนา เวทนา ฯลฯ แต่ยมกนัยมุ่งกำหนดนามธรรมที่ปรากฏชัดเจนเป็นหลัก

การกล่าวถึงการกำหนดจิตในหมวดนามสัทตะกะนี้เป็นการแสดงจิตที่เป็นประธาน ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิต คือ ผัสสะ เวทนา เจตนา สัญญา สติ ปัญญา สมาธิ และวิริยะเป็นต้น อีกด้วย ดังคัมภีร์มหาภูิกากล่าวว่า

จิตตสีเสน หิ นิทุเทโส^๑

“โดยแท้จริงแล้ว การแสดงโดยมีจิตเป็นประธานย่อมมี”

๓. ขณิกนัย คือ การหนดรู้ความเป็นไปตามขณะจิต หมายความว่าเมื่อกำหนดรู้รูปธรรมแล้วให้กำหนดรู้จิตดวงแรก ๆ ด้วยจิตดวงต่อมา ๔ ขณะจิต คือ

- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ ด้วยจิตดวงที่ ๒
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕

จากนั้นจึงเข้าใจว่าแม้จิตดวงที่ ๑-๔ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน การกำหนดรู้จิตดวงแรก ๆ ตามลำดับอย่างนี้จนครบ ๔ ขณะจิต ทำให้เข้าใจว่าจิตดำรงอยู่เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น จึงมีสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น

๔. ปฏิปาทนัย คือการกำหนดรู้ความเป็นไปตามลำดับหมายความว่าเมื่อกำหนดรู้รูปธรรมแล้วให้กำหนดรู้จิตดวงแรก ๆ ด้วยจิตดวงต่อมา ๑๐ ขณะจิต คือ

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๕๗

- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ ด้วยจิตดวงที่ ๒
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๕ ด้วยจิตดวงที่ ๖
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๖ ด้วยจิตดวงที่ ๗
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๗ ด้วยจิตดวงที่ ๘
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๘ ด้วยจิตดวงที่ ๙
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๙ ด้วยจิตดวงที่ ๑๐
- กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑

จากนั้นจึงเข้าใจว่าแม้จิตดวงที่ ๑-๑๐ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน การกำหนดรู้จิตดวงแรกๆ ตามลำดับอย่างนี้จนครบ ๑๐ ขณะจิตทำให้เข้าใจว่าจิตดำรงอยู่เพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น จึงมีสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] เอวํ วิปัสสนาปฏิบัติภาวียา สกมลนํปิ ทิวสภาคํ สมมุติตุ
วฏฺเฏยฺย. [๒] ยาว ทสมจิตฺตสมมสนา ปน รูปกมฺมฏฺฐานนํปิ
อรูปกมฺมฏฺฐานนํปิ ปคฺคณํ โหติ, ตสฺมา ทสมเยว จเปตพฺพนฺติ
วตุตฺตํ.^๑

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถกำหนดรู้ตามลำดับวิปัสสนา
ได้ตลอดวันทั้งคืนอย่างนี้

๒. แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าควรหยุดไว้ในจิตดวงที่ ๑๐ เพราะ
การกำหนดรูปและการกำหนดนามย่อมคล่องแคล่วได้จนถึง
การพิจารณาจิตดวงที่ ๑๐”

ข้อความนี้หมายความว่าแม้บุคคลอาจกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ เป็นต้น
ไปด้วยจิตดวงที่ ๑๑ และดวงต่อๆ ไปอีกได้ตลอดวัน ก็ไม่ควรกำหนดรู้
จิตอย่างเดียว แต่ควรกลับมากำหนดรู้รูปเมื่อกำหนดจิตดวงที่ ๑๐ แล้ว
หลังจากนั้นจึงกำหนดจิตดวงที่ ๑ ที่กำหนดรูป ดังนี้ เป็นต้น

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๗

หลักการพิจารณาทั้งหมดที่ได้กล่าวไว้ในเรื่องสัมมสนญาณนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เทียบเคียงกับวิปัสสนาญาณที่ปรากฏในขณะเจริญสติระลึกตามนัยที่กล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๕ มิได้มุ่งให้เป็นแนวทางในการปฏิบัติ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรกังวลว่าต้องกำหนดให้สอดคล้องกับนัยที่แสดงรูป ๗ อย่างหรือนัยที่แสดงนาม ๗ อย่าง เพราะความกังวลจะทำให้ผู้เริ่มปฏิบัติเกิดความสับสนว่าทำถูกวิธีหรือไม่ ส่งผลให้การเจริญสติไม่ต่อเนื่อง และเป็นเหตุให้สมาธิและปัญญาไม่แก่กล้า ส่วนบุคคลผู้บรรลุมรรคผลแล้วสามารถเข้าผลสมาบัติอย่างช้าของย่อมอาจกำหนดรู้วิปัสสนาจิตที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องได้ แม้จะกำหนดสักหลายพันครั้งก็รู้เห็นได้ชัดเจน บุคคลดังกล่าวอาจจะทดลองกำหนดจิตตามลำดับอย่างนี้แต่คนทั่วไปที่ยังไม่ได้บรรลุมรรคผลไม่ควรพยายามกำหนดจิตตามลำดับ

ความจริงแล้วการกำหนดวิปัสสนาจิตดวงแรกด้วยจิตดวงหลังตามลำดับนี้ไม่เหมาะสมกับผู้ปฏิบัติธรรมโดยทั่วไป เพราะจิตดังกล่าวมักไม่ปรากฏชัดเจน ทำให้ผู้ปฏิบัติต้องแสวงหาอารมณ์ใหม่เพื่อให้กำหนดรู้ได้ชัดเจน การกระทำเช่นนั้นส่งผลให้การปฏิบัติไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร ดังนั้น จึงควรกำหนดรู้จิตในเวลาอันเหมาะสมซึ่งปรากฏจิตอย่างชัดเจน ดังคัมภีร์มหาภูิกายของวิสุทธิมรรคกล่าวถึงการแสวงหาอารมณ์ใหม่ในขณะจิตไม่ปรากฏชัดว่า

ตถา สติ กมฺมญฺจานํ นวํ นวํ เอว สียา.*

“เมื่อเป็นอย่างนั้น กรรมฐานก็ต้องมีอารมณ์ใหม่อยู่เสมอโดยแท้”

หนึ่งในพระบาลีและอรรถกถาที่กล่าวเรื่องภังคญาณ^๑ พบข้อความที่แสดงถึงการกำหนดรู้รูปและนามสลับกันไป การกำหนดรู้รูปและนามสลับกันไปโดยมิได้กำหนดรู้จักอย่างต่อเนื่องจึงเป็นแนวทางในการบรรลุมรรคผลอย่างแน่นอน

๕. ทิฏฐิอุคฆาฏณนัย คือ การกำหนดรู้โดยเพิกทิฏฐิอธิบายได้ว่า ผู้ที่ยังรู้สึกถึงความเป็นบุคคลตัวตนว่า เรากำหนดรู้อยู่ หรือการกำหนดรู้เป็นงานของเรายังไม่อาจเพิกถอนความเห็นผิดว่ามีตัวตนได้ แม้ผู้ปฏิบัติธรรมจะเพิกทิฏฐิได้ด้วยทิฏฐิวิสุทธิติและกัณหาวิตรณวิสุทธิติ ก็อาจเกิดทิฏฐิละเอียดได้ในบางขณะ เพราะยังขจัดทิฏฐิไม่ได้ด้วยมรรคญาณ ดังคัมภีร์มหาภูิกายของวิสุทธิมรรคกล่าวว่า

* วิสุทธิติ. ฎิ. ๒.๔๕๗

^๑ ข. ปฎิ. ๓๑.๕๑.๕๙, ปฎิสี. อ. ๑.๒๒

[๑] กามฉจายํ ติฏฐิวิสุทฺธิกํ ขาวิตรณวิสุทฺธิสมมตฺติคเมน
วิสุทฺธิทฏฐิโก. [๒] มคฺเคน ปน อสมฺมุคฺชาภูติตฺตา อโน-
พาริกาย จ ติฏฐิยา วเสนวํ วุตฺตํ.”

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุสัมมสนญาณนี้เป็นผู้มีทฎฐิ
หมดจดด้วยการบรรลุทฎฐิวิสุทฺธิและกํขาวิตรณวิสุทฺธิ

๒. แต่ท่านกล่าวไว้อย่างนั้นโดยเนื่องด้วยทฎฐิละเอียด
เพราะยังขจัดทฎฐิไม่ได้ด้วยมรรคญาณ”

ข้อความข้างต้นชี้ให้เห็นว่าผู้ที่บรรลุสัมมสนญาณแล้วยังมีทฎฐิและ
วิจิกิจฉาอย่างละเอียดอยู่

ผู้ที่รู้เห็นในขณะกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันว่าสังขารที่ไม่ใช่ตัวเราเป็น
สภาพกำหนดรู้สังขารที่ไม่ใช่ตัวเรา จึงเป็นผู้เพิกทฎฐิได้อย่างแท้จริง
การรู้เห็นในลักษณะนี้เป็นอนัตตานุปัสสนาที่มีกำลังแก่กล้าแล้ว ดัง
ข้อความกล่าววว่า

๑ วิสุทฺธิ. ฎิ. ๒.๔๕๘

เอวํ สงฺฆาเร อนตฺตโต ปสฺสนตฺสส ทิฏฺฐิสมุคฺชามฺหํ
นาม โหติ.^๑

“การรู้เห็นของผู้เห็นประจักษ์สังขารว่าไม่ใช่ตัวตนอย่าง
นี้ ชื่อว่า การเพิกทิฏฐิ”

[๑] ยทา อนตฺตานุปสฺสนา ติกฺขา สุวรา วิสทา ปวตฺตติ.
[๒] อิตรา เทวปี ตทนุคฺติกา. [๓] ตทาเนน ทิฏฺฐิอุคฺชามฺหํ
กตํ โหติ.^๒

“๑. เมื่อใด การรู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน มีกำลังแก่กล้า
อาจหาญ หมดจด

๒. การรู้เห็นทั้งสองอย่างอื่น[ว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์] เป็น
สภาพคล้อยตามการรู้เห็นนั้น [คือ เห็นประจักษ์ความเป็น
อนัตตา และอนุมานรู้ความไม่เที่ยงและเป็นทุกข์]

๓. เมื่อนั้น จึงเรียกได้ว่าการเพิกทิฏฐิ”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๘

^๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๕๙

๖. มานสมุคชาฏนัย การกำหนดรู้โดยเพิกมานะ อธิบายได้ว่า ผู้ที่ยังรู้สึกถึงความเป็นตัวเราว่าดีกว่าบุคคลอื่น กำหนดรู้ได้ดีกว่าคนอื่น จะยังไม่อาจเพิกถอนมานะได้ แต่ผู้ที่รู้เห็นในขณะที่กำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันว่าสังขารที่ไม่เที่ยงเป็นสภาพกำหนดรู้สังขารที่ไม่เที่ยง จึงเป็นผู้เพิกมานะได้อย่างแท้จริง การรู้เห็นในลักษณะนี้เป็นอนิจจานุปัสสนาที่มีกำลังแก่กล้าแล้ว ดังข้อความกล่าวว่า

อนิจจโต ปสฺสณตสฺส มานสมุคชาฏนํ นาม โหติ.^๑

“การรู้เห็นของผู้เห็นประจักษ์ว่าไม่เที่ยง ชื่อว่า การเพิกมานะ”

[๑] ยทา อนิจฺจานุปัสสนา ติกฺขา สุรา วิสทา ปวตฺตติ.

[๒] อิตรา เทวปิ ตทณฺคตฺติกา. [๓] ตทาเนน มานอุคฺชาฏนํ กตํ โหติ.^๒

“๑. เมื่อใดการรู้เห็นว่าไม่เที่ยงมีกำลังแก่กล้า อาจหาญ

หมดจด

๒. การรู้เห็นทั้งสองอย่างอื่น[ว่าเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน]
เป็นสภาพคล้อยตามการรู้เห็นนั้น

๓. เมื่อนั้น จึงเรียกได้ว่าการเพิกมานะ”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๘

^๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๕๙

๗. **นิกัณติปริยาทานัย** คือ การกำหนดรู้โดยความสิ้นไปแห่งความยินดีพอใจ หมายความว่า ผู้ที่ยังรู้สึกยินดีพอใจในวิภัสสนาว่า เรา กำหนดได้ดี สติต่อเนื้อดี นับว่ายังไม่อาจเพิกถอนความยินดีพอใจได้ แต่ผู้รู้เห็นในขณะกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันว่าสังขารที่เกิดดับไปเป็นสภาพ กำหนดรู้สังขารที่เกิดดับไป จึงเป็นผู้เพิกความยินดีพอใจในวิภัสสนาได้อย่างแท้จริง การรู้เห็นในลักษณะนี้เป็นทุกขานุภัสสนาที่มีกำลังแก่กล้าแล้ว ดังข้อความกล่าวว่

ทุกขโต ปสฺสนตสฺส นิกนฺติสมุคฺฉาภูมํ นาม โหติ.^๑

“การรู้เห็นของผู้เห็นประจักษ์ว่าเป็นทุกข์ ชื่อว่า การเพิกความยินดีพอใจ”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๔๘

[๑] ยทา ทุกขานุปสสนา ติกขา สุรา วิสทา ปวตตติ.

[๒] อิตรา เทวปี ตทนุคติกา. [๓] ตทาเนน นิกนตฺอุคฺขมาณฺนํ
กตํ โหติ.*

“๑. เมื่อใด การรู้เห็นว่า เป็นทุกข์ มีกำลังแก้กล้า

อาจหาญ หมดจด

๒. การรู้เห็นทั้งสองอย่างอื่น[ว่าไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตน]

เป็นสภาพคล้อยตามการรู้เห็นนั้น

๓. เมื่อนั้น จึงเรียกได้ว่าการทำความเพียรความยินดี
พอใจ”

* วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๕๙

ญาณที่ ๔
อุทยัพพญาณ

ย๋ ปุพเพ ต่ วิโสเสหิ ปจฺฉา เต มาหุ ภิกฺขุจัน
มชฺฌเณ เจ โน คเหสฺสสสิ อุปสนฺโต จริสฺสสสิ.

พ. ส. ๒๕.๙๕๕.๕๒๐

เธอจงทำกิเลสในอดีตให้เหือดแห้ง กิเลสในอนาคต
อย่าได้มีแก่เธอ ถ้าเธอไม่ยึดมั่นในปัจจุบัน ก็จักเป็นผู้
สงบไปได้

อุทัยพพยญาณ

และ

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ผู้ที่บรรลุสัมมสนญาณสามารถรู้เห็นพระไตรลักษณ์ของรูปนามในปัจจุบันโดยประจักษ์และอนุমানรู้พระไตรลักษณ์ของรูปนามอื่นได้โดยไม่ต้องจดจำมากนัก ในลำดับนั้นวิปัสสนูปেকขา คือ ความวางเฉยด้วยเห็นแจ้งประจักษ์ในความเกิดขึ้นและดับไปอันเป็นเบื้องต้นและที่สุดของรูปนามในปัจจุบันขณะย่อมเกิดขึ้น วิปัสสนูปেকขาดังกล่าวได้ชื่อว่า อุทัยพพยญาณ คือปัญญาารู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามปัจจุบัน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายลักษณะของวิปัสสนูปেকขาว่า

[๑] ยถา “ยทตฺถิ ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกฺขํ ปฏิภตฺตี”ติ
เอวมาคตา วิจินเน มชฺฌตฺตภูตา อุเปกฺขา, อयํ วิปสฺสนูปেকฺขา
นาม ๔เปย [๒] ปญฺเฑา เอว หิ सा गिज्ज्वसेन त्विवा गिन्ना.
[๓] ยถา หิ ปุริสสฺส สายํ केहं परिण्णํ สप्पํ อชปททณฺทํ
คเหตฺวา ปริเยสमानสฺส ตํ ภูสโกฏฺฐเก นิปนฺนํ ทิสฺวา
“สप्โป นุ โข, โน”ติ อวโลเกนตสฺส โสวตฺติกตฺตยํ ทิสฺวา
นิพฺเพมตฺติกสฺส “สप्โป, น สप्โป”ติ วิจินเน มชฺฌตฺตตา
โหติ. [๔] เอวเมว ยถา อารทฺธวิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาณฺเณ

ลกฺขณตฺตเย ทิฏฺฐเส สงฺขารานํ อนิจฺจภาวาทิวิจฺจเน มชฺฌตฺต-
ตา อุปฺปชฺชติ, [๕] อโย วิปสฺสนุเปกฺขา*”

“๑. อุเบกขา คือ ความเป็นกลางในการพิจารณาซึ่ง
ปรากฏอย่างนี้ว่า ‘ชั้น ๕ ได้มีอยู่[โดยปรมาตม] ปรากฏอยู่
[ตามเหตุปัจจัย] ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมละชั้น ๕ นั้น ย่อมได้
อุเบกขา’ อุเบกขานี้ชื่อว่า วิปัสสนุเปกขา ฯลฯ

๒. อุเบกขาทั้งสองนั้น[คือวิปัสสนุเปกขาและสังขาร-
เปกขา] เป็นปัญญานั้นเทียว ต่างกันโดยหน้าที่แบ่งเป็น
สองอย่าง

๓. เปรียบเหมือนบุรุษถือไม้เท้ารูปกบแพะแล้วค้นหา
งูที่เลื้อยเข้าไปในเรือนเวลาเย็น พบงูนั้นซ่อนอยู่ในลังกลบ
ใคร่ครวญอยู่ว่าจะเป็นงูหรือมิใช่ ครั้นเห็นลายดอกจันทน์
สามแฉกแล้วก็หมดสงสัย หลังจากนั้นย่อมเกิดความเป็น
กลางในการพิจารณาว่าจะเป็นงูหรือมิใช่ งูฉันใด

๔. เมื่อผู้ปรารถนาเห็นประจักษ์ลักษณะทั้งสาม
ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความวางเฉยในการพิจารณาความ
ไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขาร ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น

๕. ความวางเฉยนี้ชื่อว่า วิปัสสนุเปกขา”

* วิสุทฺธิ. ๑.๑๗๕-๗๖

ในเบื้องต้นของการปฏิบัติ มักไม่สามารถรู้เห็นได้ว่ารูปนามปัจจุบันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถ์ จึงเกิดความยินดีพอใจขึ้นว่า เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน แต่เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังในระดับสัมมญาณแล้ว เขาย่อมเห็นประจักษ์รูปนามปัจจุบันว่าอยู่ในกฎของพระไตรลักษณ์ได้โดยไม่ยากนัก ในขณะที่ความยินดีพอใจขึ้นว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ย่อมอันตรธานไป ต่อจากนั้นเขาย่อมรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปนามพร้อมด้วยความเป็นทุกข์และไม่ใช่อัตถ์ การรู้เห็นพระไตรลักษณ์ในระดับอุทยัพพญาณนี้เป็นการสละความยินดีพอใจขึ้นว่าเที่ยงเป็นต้น และยังเป็นการปล่อยวางขั้นอีกด้วย จึงจัดเป็นอุเบกขาอย่างหนึ่งที่ชื่อว่า วิปัสสนูปেকขา ตามลำดับญาณห้าในอุทยัพพญาณที่เป็นปัญญาู้เห็นความเกิดดับของรูปนามปัจจุบันที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเหมือนผุดขึ้นแล้วดับไปสลายไปทันทีหรือเหมือนสะเก็ดไฟดับวูบไป ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

ปัจจุปปนนานัน ฐมฺมานํ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา
อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณ^๑

“ปัญญาในการรู้เห็นความแปรปรวนของสภาวะธรรม
ปัจจุบัน ชื่อว่า ปัญญาู้เห็นความเกิดดับ”

^๑ ข. ปฎิ. ๓๑.๖.๑

[๑] ชาตํ รูปํ ปจฺจุปปนฺนํ [๒] ตสฺส นิพฺพตฺติลักษณะ
อุทโย. [๓] วิปริณามลักษณะ วโย. [๔] อนุปัสสนา ญาณ^๑

“๑. รูปที่กำลังเกิดขึ้น ชื่อว่า รูปปัจจุบัน

๒. ลักษณะเกิดขึ้นของรูปปัจจุบันนั้น ชื่อว่า ความ
เกิดขึ้น

๓. ลักษณะความแปรปรวน ชื่อว่า ความดับไป

๔. การรู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ชื่อว่า อุทยัพ-
พยญาณ”

ในคัมภีร์มหาภูทิกของวิสุทธิมรรคอธิบายเรื่องนี้ว่า

สนฺตติปจฺจุปปนฺเน ชณฺณปจฺจุปปนฺเน วา ธมฺเม อุทยัพพ-
ยทสฺสนาภินิเวโส กาทพฺโพ, น อตีตํ นาคเตติ วุตฺตํ ปจฺจุ-
ปปนฺนํ ธมฺมานนฺติ.^๒

“พึงกระทำความใส่ใจการรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะ
ธรรมที่เป็นสันตติปัจจุบันหรือขณะปัจจุบัน ไม่พึงกระทำ
ความใส่ใจ การรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะธรรมที่เป็นอดีต
หรืออนาคต ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปจฺจุปปนฺนํ ธมฺมานํ
(สภาวะธรรมปัจจุบัน)”

^๑ พุ. ปฎิ. ๓๑.๔๙.๕๖

^๒ วิสุทธิ.ฎิ. ๒.๔๖๓

[๑] ชาตุนติ นิพพตฺถํ ปฏฺฐิตทตฺตภาวํ อเปยฺ [๒]
ปจฺจุปปนฺนรูปํ นาม ชาตํ ขณตฺตยปริยาปนฺนุนติ อตฺโถ. [๓] ตํ
ปน อาทิตฺตํ ทุปฺปปริคฺคหฺนติ สนฺตติปจฺจุปปนฺนวเสน วิปสฺสนา-
ภินิเวโส กาทพฺโพ.*

“๑. คำว่า ชาตํ แปลว่า รูปที่กำลังเกิดขึ้น หมายความว่า
ว่า กำลังปรากฏสภาวะของตน ฯลฯ

๒. ขึ้นชื่อว่ารูปปัจจุบันเป็นรูปที่นับเข้าในขณะทั้ง ๓
อันกำลังเกิดขึ้นอยู่

๓. แต่บุคคลกำหนดรู้รูปดังกล่าวได้ยากในเบื้องต้น
ดังนั้น จึงควรกระทำความใส่ใจการรู้เห็นโดยความเป็น
สันตติปัจจุบัน”

ข้อความข้างต้นอธิบายได้ว่า รูปที่กำลังเกิดขึ้นจริงในขณะปัจจุบัน
นั้นเป็นปัจจุบันที่ประกอบด้วยความเกิดขึ้น (อุปปาตะ) ความตั้งอยู่
(ฐิติ) และความดับไป (ภังคะ) ไม่ใช่สันตติปัจจุบัน คือ ปัจจุบันที่ต่อเนื่อง
จากอดีตที่เพิ่งดับไป หรืออภิปปัจจุบัน คือ ปัจจุบันโดยระยะกาล แต่
บุคคลจะสามารถรู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยสันตติปัจจุบันในเวลา
เริ่มเกิดอุท্থัพพญาณ ต่อเมื่อญาณนี้แก่กล้าแล้วจึงจะสามารถรู้เห็นความ
เกิดดับโดยขณะปัจจุบันได้

* วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๖๓

ขณะปัจจุบัน และสันตติปัจจุบัน

รูปที่ปรากฏทางร่างกายในขณะพอง ยุบ นิ่ง เดิน เหยียด คู้ ฯลฯ เป็นรูปปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้นจริง ๆ ขณะเริ่มเกิดขึ้นของรูปเหล่านี้ ชื่อว่า อุทยะ (ความเกิดขึ้น) ขณะหมดสิ้นไป ชื่อว่า วะยะ (ความดับไป) รวมสองบทเป็นอุทยัพพะยะ อุทยัพพะญาณ คือ การรู้เห็นเบื้องต้นและที่สุดของรูปแต่ละอย่างโดยไม่ปะปนกัน โดยเริ่มรู้เห็นความเกิดดับของรูปที่ต่อเนื่องเป็นสันตติปัจจุบัน ผู้เริ่มบรรลुอุทยัพพะญาณย่อมสามารถรู้เห็นอากัปกิริยาทางร่างกายที่แตกต่างกันเป็นคนละอย่าง เช่น

- สภาวะพองต่างจากสภาวะยุบ
- สภาวะยุบต่างจากสภาวะพอง
- สภาวะเหยียดต่างจากสภาวะคู้
- สภาวะคู้ต่างจากสภาวะเหยียด
- สภาวะย่างเท้าซ้ายต่างจากสภาวะย่างเท้าขวา

เมื่อญาณนี้แก่กล้าแล้วผู้ปฏิบัติย่อมรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปที่เป็นขณะปัจจุบันโดยประจักษ์ว่าสภาวะพอง ยุบ นิ่ง เดิน เหยียด คู้ เคลื่อนไหว ฯลฯ เกิดดับเร็วมากเหมือนพองน้ำที่เกิดจากเมล็ดฝนตกลงบนผิวน้ำแล้วแตกกระจายไป แม้ในขณะเห็นและได้ยินเป็นต้น เขาย่อมรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน จักขุ-ปสาทรูป หรือโสตปสาทรูป เป็นต้น ในขณะนั้นเขาไม่สามารถบริหารมให้ทันความเกิดดับที่ปรากฏในปัจจุบันขณะได้ จึงควรรู้เท่าทันสภาวะเกิดดับที่ตนพบอยู่นั้น

นอกจากนี้ การรู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของเวทนาเป็นต้นโดย สันตติปัจจุบันหรือขณะปัจจุบัน จัดเป็นอุทยัพพญาณเช่นเดียวกัน จำแนกได้เป็น

- เวทนาปัจจุบัน คือ ความรู้สึกที่ปรากฏในขณะที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระแทกสัมผัส หรือนึกคิดเรื่องราวต่างๆ
- สัญญาปัจจุบัน คือ ความจำได้หมายรู้ที่ปรากฏในขณะที่นั้น
- วิญญาณปัจจุบัน คือ การรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ อันได้แก่ การเห็น เป็นต้น
- สังขารปัจจุบัน คือ นามธรรมอื่นนอกเหนือจากเวทนา สัญญา และวิญญาณ อันเป็นการปรุงแต่งเพื่อทำกิจริยาเห็นและได้ยิน เป็นต้น เช่น
 - ผัสสะ การกระทบระหว่างจิตกับอารมณ์ เหมือนจิตเข้าไปหา อารมณ์ หรืออารมณ์เข้ามาหาจิต
 - เจตนา ความตั้งใจ เป็นการกระตุ้นให้จิตรู้อารมณ์เหมือนวิ่ง เข้าไปหาอารมณ์ หรือสั่งการว่าจงเห็น จงได้ยิน ฯลฯ
 - วิตก ความตรึก คือ การน้อมจิตไปสู่อารมณ์
 - วิจารณ์ ความตรอง คือ การเคล้าคลึงอารมณ์
 - ปีติ ความอิ่มใจ
 - ปัสสัทธิ ความสงบ
 - ศรัทธา ความเชื่อมั่นเลื่อมใส
 - สติ ความระลึกจำเท่าทัน
 - วิริยะ ความเพียร

- สมาธิ ความตั้งมั่น
- ปัญญา ความรู้เห็นโดยประจักษ์
- โลภะ ความโลภ
- โทสะ ความโกรธ
- โมหะ ความหลง โดยสำคัญผิดว่ารูปรูปนามเป็นสิ่งที่เที่ยง
- มานะ ความถือตัว
- อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
- ทิฏฐิ ความเห็นผิด โดยสำคัญผิดว่ารูปรูปนามเป็นอัตตาตัวตน
- วิจิกิฉา ความสงสัยในทางที่ผิด

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

[๑] ชาตา เวทนา ปจฺจุปปนฺนา. [๒] ชาตา สมฺมชาตา ปจฺจุปปนฺนา. [๓] ชาตา สงฺขารรา ปจฺจุปปนฺนา. [๔] ชาตํ วิญฺเฌนํ ปจฺจุปปนฺนํ ยเปยฺย [๕] ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุกฺโข. [๖] วิปริณามลกฺขณํ วโย. [๗] อนุปสฺสนา ญาณ^๑

๑. เวทนาที่กำลังเกิดขึ้น ชื่อว่า เวทนาปัจจุบัน
๒. สัญญาที่กำลังเกิดขึ้น ชื่อว่า สัญญาปัจจุบัน
๓. สังขารที่กำลังเกิดขึ้น ชื่อว่า สังขารปัจจุบัน

^๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๔๙.๕๖

๔. วิญญาณที่กำลังเกิดขึ้น ชื่อว่า วิญญาณปัจจุบัน ฯลฯ
๕. ลักษณะเกิดขึ้นของวิญญาณปัจจุบันนั้น ชื่อว่า
ความเกิดขึ้น
๖. ลักษณะความแปรปรวน ชื่อว่า ความดับไป
๗. การรู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ชื่อว่า อุทยัพ-
พยญาณ”

ลักษณะของเวทนาเป็นต้นโดยสันตติปัจจุบัน เป็นการรู้เห็นความ
เกิดดับของเวทนาเป็นต้นนั้นโดยการสืบทอดในแต่ละขณะ จำแนกเป็น

- สันตติปัจจุบันของเวทนา ปรากฏในขณะที่รู้สึกทั่วทุกข์หรือสุข
แตกต่างกัน เช่น

- ความสบายต่างจากความเมื่อย ความร้อน ความเจ็บปวด ความ
ชา ในขณะที่ความสบายมีขึ้นต่อจากความเมื่อย ฯลฯ ที่หายไป

- ความเมื่อย ฯลฯ ต่างจากความสบาย ในขณะที่ความเมื่อย ฯลฯ
มีขึ้นต่อจากความสบายที่หายไป

- สันตติปัจจุบันของสัญญา ปรากฏในขณะที่จำได้หมายรู้รูปหรือ
เสียงเป็นต้นทีละอย่าง

- สันตติปัจจุบันของสังขารปรากฏในขณะที่พยายามทำอาภักกับกิริยา
อย่างใดอย่างหนึ่งที่ละอย่าง

- สันตติปัจจุบันของวิญญาณปรากฏในขณะที่รู้รูปหรือเสียงเป็นต้น
ทีละอย่าง

ลักษณะของเวทนาเป็นต้นโดยขณะปัจจุบัน เป็นการรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น เช่น ความเมื่อยเกิดขึ้นและดับไปโดยสภาวะที่เกิดครั้งแรก ครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ เป็นต้นปรากฏอย่างต่อเนื่องไม่ปะปนกัน โดยเหมือนเป็นจุดเล็กๆ ที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว แม้สัญญาเป็นต้นโดยขณะปัจจุบันก็เช่นเดียวกันในขณะนั้นผู้ปฏิบัติธรรมไม่สามารถบวกรกรรมให้ทันความเกิดดับที่ปรากฏในปัจจุบันขณะได้จึงควรรู้เท่าทันสภาวะเกิดดับที่ตนพบอยู่เท่านั้น

ในคัมภีร์ปฏิสัมมกัทธมมรรค^๑ ยังจำแนกชั้นที่ ๕ ออกเป็นทวาร ๖ อารมณ ๖ วิญญาน ๖ ผัสสะ ๖ และเวทนา ๖ เป็นต้น ที่ละเอียด โดยพิสดารด้วยคำว่า ชาต จกขุ ปจฺจุปฺปนํ (จักขุประสาทที่กำลังเกิดขึ้นชื่อว่า รูปปัจจุบัน), ชาต โสตฺ ปจฺจุปฺปนํ (โสตประสาทที่กำลังเกิดขึ้นชื่อว่า รูปปัจจุบัน) เป็นต้น ในที่นี้จะไม่กล่าวไว้ตามนั้นทั้งหมดเพื่อไม่ให้เยิ่นเย้อเกินไป

^๑ พุ. ปฏิ. ๓๑.๔๙.๕๖

บุคคลที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยประจักษ์ในขณะปัจจุบัน ตามนัยที่กล่าวมาแล้วย่อมเข้าใจว่า รูปนามที่เกิดดับอย่างรวดเร็วนี้ เมื่อ ยังไม่เกิดขึ้นก็มิได้มาจากที่ใดที่หนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นอยู่ก็มิได้ย้ายมาจาก ที่ใดที่หนึ่ง เมื่อดับไปก็มิได้ไปรวมตัวกันในที่ใดที่หนึ่ง เป็นสภาวะที่ เกิดขึ้นตามปัจจัยแล้วดับไป ณ ตรงเอง และรู้เห็นต่างไปจากเวลาก่อน ปฏิบัติธรรมที่เข้าใจผิดว่ารูปเที่ยงโดยปราศจากความดับไป เช่น มือ ที่คู่เข้ามาเป็นมือของตนในขณะก่อนจะคู่ ขณะคู่ และขณะคู่เข้ามาแล้ว แม้สภาวะpong ยุบ นั้ง ยก ย่างเหยียบ และสภาวะเห็นเป็นต้นก็ เช่นเดียวกัน การรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วนี้เป็นลักษณะของ อุทยัพพญาณที่แก่กล้า

**การอนุมานรู้ลักษณะเกิด ๒๕
และลักษณะดับ ๒๕ โดยเหตุปัจจัย**

นอกจากนี้ ในบางขณะผู้ปรารถนาคความเพียรอาจอนุมานรู้ลักษณะ
เกิด ๒๕ (ความเกิด ๕ x ชั้น ๕) และลักษณะดับ ๒๕ (ความดับ ๕ x
ชั้น ๕) ของชั้น ๕ โดยเหตุปัจจัย ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา-
มรรคว่า

[๑] ปณฺจณฺโณ ชนฺธานํ อุทฺทํ ปสฺสณฺโต ปณฺจวิสฺติ
 ลกฺขณานิ ปสฺสติ. [๒] วรํ ปสฺสณฺโต ปณฺจวิสฺติ ลกฺขณานิ
 ปสฺสติ. [๓] อุทฺทวรํ ปสฺสณฺโต ปณฺณาส ลกฺขณานิ ปสฺสติ.*

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นความเกิดขึ้นของขันธ ๕
ย่อมรู้เห็นลักษณะ ๒๕

๒. ผู้รู้เห็นความดีไปของขันธ์ ๕ ย่อมรู้เห็นลักษณะ

๓. ผู้รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของขันธ ๕ ย่อมรู้เห็นลักษณะ ๕๐”

୧. ଶ୍ରୀ. ପ୍ରମି. ୩୦.୫୦.୫୦

[๑] อวิชชาสมุทยา รูปสมุทโยติ ปรจยสมุทยภูเจน
 รูปกฺขนฺธสฺส อุทฺยํ ปสฺสติ. ตณฺหาสมุทยา, กมฺมสมุทยา,
 อาหารสมุทยา รูปสมุทโยติ ปรจยสมุทยภูเจน รูปกฺขนฺธสฺส
 อุทฺยํ ปสฺสติ. [๒] นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสนฺโตปิ รูปกฺขนฺธสฺส
 อุทฺยํ ปสฺสติ. [๓] รูปกฺขนฺธสฺส อุทฺยํ ปสฺสนฺโต อิมานิ ปญฺจ
 ลกฺขณานิ ปสฺสติ.”

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นความเกิดขึ้นของรูปขันธ์
 เพราะเป็นสภาพเกิดจากเหตุปัจจัยว่า รูปเกิดขึ้นเพราะความ
 เกิดของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร

๒. แม้ผู้รู้เห็นลักษณะเกิดขึ้นอยู่ก็รู้เห็นความเกิดของ
 รูปขันธ์

๓. ผู้รู้เห็นความเกิดขึ้นของรูปขันธ์ย่อมรู้เห็นลักษณะ
 ทั้ง ๕ เหล่านี้”

^๑ ข. ปฎิ. ๓๑.๕๐.๕๖

ลักษณะ ๕ ประการที่รู้เห็นได้ในความเกิดขึ้นของรูปชั้นโดย
เหตุปัจจัย คือ

๑. รูปเกิดขึ้นเพราะมีอวิชชาในขณะที่ทำกรรมเมื่อชาติก่อน
๒. รูปเกิดขึ้นเพราะมีตัณหา
๓. รูปเกิดขึ้นเพราะมีกรรม
๔. รูปเกิดขึ้นเพราะมีอาหารที่กลืนกินในปัจจุบัน
๕. ความเกิดขึ้นของรูปปัจจุบันที่ตนกำหนดรู้อยู่

[๑] อวิชชานิโรธา รูปนิโรธติ ปจฺจยนิโรธฺฏฺเฐน รูปกฺ-
 ขนฺธสฺส วยํ ปสฺสตี. ตณฺหานิโรธา, กมฺมนิโรธา, อาหาร-
 นิโรธา รูปนิโรธติ ปจฺจยนิโรธฺฏฺเฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ
 ปสฺสตี. [๒] วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสนโตปิ รูปกฺขนฺธสฺส วยํ
 ปสฺสตี. [๓] รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสนโต อิมานิ ปณฺจ
 ลกฺขณานิ ปสฺสตี.”

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นความดับไปของรูปขันธ์
 เพราะเป็นสภาพดับเหตุปัจจัยว่า รูปดับไปเพราะความดับ
 ของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร

๒. แม้ผู้รู้เห็นลักษณะดับไปอยู่ก็รู้เห็นความดับของรูป-
 ขันธ์

๓. ผู้รู้เห็นความดับไปของรูปขันธ์ย่อมรู้เห็นลักษณะทั้ง
 ๕ เหล่านี้”

^๑ ข. ปฎิ. ๓๑.๕๐.๕๖

ลักษณะ ๕ ประการที่รู้เห็นได้ในความดับไปของรูปชั้นใดโดยเหตุ
ปัจจัย คือ

๑. รูปดับไปเพราะไม่มีอริชาเนื่องจากอริชาถูกขจัดโดยเด็ดขาด
ด้วยอรหัตตมรรค

๒. รูปดับไปเพราะไม่มีตัณหา

๓. รูปดับไปเพราะไม่มีกรรม

๔. รูปดับไปเพราะไม่มีอาหารที่กลืนกินในปัจจุบัน

๕. ความดับไปของรูปปัจจุบันที่ตนกำหนดรู้อยู่

พระบรมศาสดายังทรงแสดงลักษณะเกิด ๕ และลักษณะดับ ๕ ไว้ในนามชั้น ๔ เหมือนกับรูปชั้น ๔ แต่มีชื่อต่างกันในลักษณะที่ ๔ ของเวทนาชั้น ๔ สัญญาชั้น ๔ และสังขารชั้น ๔ เป็น ผัสสสมุทยา (เพราะความเกิดของผัสสะ) ผัสสนิโรธา (เพราะความดับของผัสสะ) และลักษณะที่ ๔ ของวิญญาณชั้น ๔ เป็น นามรูปสมุทยา (เพราะความเกิดของรูปนาม) นามรูปนิโรธา (เพราะความดับของรูปนาม)

โดยประการที่กล่าวมานี้ ชั้นแต่ละอย่างมีลักษณะเกิด ๕ ลักษณะดับ ๕ รวมเป็นลักษณะ ๑๐ ดังนั้น ชั้น ๕ จึงมีลักษณะเกิด ๒๕ ลักษณะดับ ๒๕ รวมเป็นลักษณะ ๕๐ ลักษณะเกิดเป็นความอุปบัติขึ้นของชั้น ๕ (อุปปาทะ) ลักษณะดับเป็นความแตกสลายของชั้น ๕ (ภังคะ) ผู้ที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันย่อมเห็นประจักษ์ความเกิดขึ้นและดับไปของชั้นที่กำหนดอยู่ และในบางขณะอาจอนุมานรู้ลักษณะดังกล่าวของชั้นอื่นๆ ในระหว่างปฏิบัติธรรม การอนุมานรู้ดังกล่าวไม่ใช่การเห็นประจักษ์ เป็นเพียงความเข้าใจได้ว่ารูปเกิดขึ้นเมื่ออวิชชาเป็นต้นยังมีอยู่ และดับไปเมื่ออวิชชาเป็นต้นดับไปแล้ว ดังนี้เป็นต้น ดังหลักฐานในคัมภีร์มหาภูทิกของวิสุทธิมรรคและมีคำอธิบายตามลำดับ ดังนี้

[๑] เอตถ จ เกจิ ตาว อาหุ “อรูปกุขนฐานํ อุทฺทพฺพย-
ทสฺสนํ อทฺธาสนฺตติวเสนฺว, น ขณฺวเสนฺนา”ติ. [๒] เตสํ มเตน
ขณฺโต อุทฺทพฺพยทสฺสนเมว น ลียา.*

“๑. อนึ่ง ในเรื่องนี้ ลำดับแรกบางคนกล่าวว่า ‘การรู้เห็น
ความเกิดดับของนามขันธ์ ฟังมีได้ด้วยอทธาปัจจุบันและ
สันตติปัจจุบัน ไม่ฟังมีด้วยขณะปัจจุบัน’

๒. การรู้เห็นความเกิดดับโดยขณะปัจจุบันไม่ฟังมีตาม
ความเห็นของบุคคลเหล่านั้น”

ข้อความว่า “การรู้เห็นความเกิดดับของนามขันธ์ ฟังมีได้ด้วย
อทธาปัจจุบันและสันตติปัจจุบัน ไม่ฟังมีด้วยขณะปัจจุบัน” หมายความว่า
นามขันธ์ที่เป็นขณะปัจจุบันเป็นวิปัสสนาจิตตูปบาทที่รู้เท่าทันสภาวะ-
ธรรมปัจจุบัน การรู้เห็นความเกิดดับของจิตตูปบาทปัจจุบันจึงควรรู้ด้วย
จิตตูปบาทดวงเดียวกันนั้น ซึ่งเป็นสิ่งที่เป็นไปได้เหมือนการทำลาย
นิ้วเดียวกันให้จืดกัน ดังนั้น จึงมีผู้เห็นว่าผู้ปฏิบัติธรรมไม่สามารถรู้เห็น
ความเกิดดับของนามขันธ์โดยขณะปัจจุบันได้

* วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๖๖

แม้ความเห็นข้างต้นจะมีเหตุผลที่สมควร แต่ขัดแย้งกับพระบาลี
ที่ระบุถึงขณะปัจจุบันว่า

นิพพตฺติลฺกขณํ ปสฺสนโตปิ รูปกฺขนธสฺส อุทฺยํ ปสฺสติ.^๑

“แม้ผู้รู้เห็นลักษณะเกิดขึ้นอยู่ก็รู้เห็นความเกิดของรูป-
ขันธ์”

วิปริณามลฺกขณํ ปสฺสนโตปิ รูปกฺขนธสฺส วयํ ปสฺสติ.^๒

“แม้ผู้รู้เห็นลักษณะดับไปอยู่ก็รู้เห็นความดับของรูป-
ขันธ์”

ตฺยาสฺส ธมฺมา วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ. วิทิตา อุปฺภฺจหนฺติ.
วิทิตา อพฺภตฺถํ คจฺจนฺติ.^๓

“ธรรมเหล่านั้นปรากฏอยู่แก่เขาย่อมเกิดขึ้น ปรากฏ
อยู่ย่อมตั้งอยู่ ปรากฏอยู่ย่อมดับไป”

^๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๕๐.๕๖

^๒ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๕๐.๕๖

^๓ ม. ม. ๑๓.๙๔.๗๗

[คำว่า ปสสนโต (รู้เห็นอยู่) สำเร็จรูปมาจาก ทิส ธาตุ (เพิกขเน = เห็น) + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย เป็นคำแสดงปัจจุบันกาลโดยขณะปัจจุบัน เพราะ อนต ปัจจัยในคำนี้ลงในปัจจุบันกาลด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๖๕) ว่า วตฺตมานเ มานนฺตา (เมื่อปรากฏปัจจุบันกาล ลง มาน และ อนต ปัจจัย)

คำว่า วิทิตา (ปรากฏอยู่) สำเร็จรูปมาจาก วิท ธาตุ (ภาเว = มี, ปรากฏ) + ต ปัจจัยในปัจจุบันกาลด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๗) ว่า พุคคมาทิตฺเต กตฺตริ (เมื่ออรรถของ พุค ธาตุและ คมฺ ธาตุเป็นต้นปรากฏอยู่ ให้ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

ในคัมภีร์อรรถกถา^๑ อธิบายเรื่องนี้ว่า “ขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของนามธรรมที่เพิ่งเกิดดับไป ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนกันกำลังเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ดังนั้น จึงตรัสว่า วิทิตา อุปฺปชฺชนฺติ (ปรากฏอยู่ย่อมเกิดขึ้น) เป็นต้น” มติดังกล่าวจึงขัดแย้งกับพระบาลี และคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา อีกทั้งไม่สอดคล้องกับประสบการณ์ของผู้ปฏิบัติธรรมตามที่พระภิกษุจารย์ได้แสดงคัดค้านไว้ว่า

^๑ ม. อ. ๔.๖๐

[๑] อปเร ปนาหุ “ปัจจุยโต อุทยพพยทสฺสเน อตีตา-
ทิวิกาคํ อนามสิตฺวา สพฺพสาธารณโต อวิชาทาปิปัจจุยา
เวทนาทึนํ สมฺภวํ ลพฺภมานตํ ปสฺสตี, น อุปฺปาทํ. อวิชา
ทือภาเว จ เตสํ อสมฺภวํ อลพฺภมานตํ ปสฺสตี, น ภงฺคํ.
ชนโต อุทยพพยทสฺสเน ปจฺจุปปนฺนํ อุปฺปาทํ ภงฺคณฺจ
ปสฺสตี”ติ. [๒] ตํ ยุตฺตํ. [๓] สนฺตติวเสน หิ รูปารูปรหมเม
อุทยโต วยโต จ มนสิกรโณตสฺส อนุกฺกเมน ภาวนาย พลป-
ปตฺตกาเล ฌาณสฺส ติกฺขวิสทภาวปตฺตติยา ชนโต อุทยพพยา
อุปฏฺฐาหนตีติ.”

“๑. อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ‘ในการรู้เห็นความเกิดดับ
โดยเหตุปัจจัย ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นว่าเวทนาเป็นต้นมี
ปรากฏอยู่เพราะอวิชาเป็นต้นเป็นเหตุโดยทั่วไปในกาล
ทั้งหมดไม่จำแนกเป็นอดีตกาลเป็นต้น มิใช่เห็นประจักษ์
ความเกิดขึ้น และรู้เห็นว่าเวทนาเป็นต้นนั้นไม่มีปรากฏ
อยู่เพราะไม่มีอวิชาเป็นต้น มิใช่เห็นประจักษ์ความดับไป
แต่ในการรู้เห็นความเกิดดับโดยขณะปัจจุบัน เขาย่อมรู้
เห็นความเกิดดับของรูปนามปัจจุบัน’

๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๖๖

๒. ความเห็นนั้นสมควร

๓. เพราะเมื่อเขากำหนดรู้รูปธรรมและนามธรรมว่า
เกิดขึ้นและดับไปโดยความเป็นสันตติปัจจุบัน ความเกิดดับ
ย่อมปรากฏโดยขณะปัจจุบันด้วยการบรรลุถึงความแก่กล้า
ชัดเจนของวิปัสสนาญาณในเมื่อภาวนามีกำลังมากตาม
ลำดับ”

ข้อความนี้หมายความว่า การรู้เห็นความเกิดดับของนามชั้นโดย
เหตุปัจจัยว่า เวทนาเกิดขึ้นเพราะยังมีอวิชชา เวทนาดับไปเพราะไม่มี
อวิชชา ไม่ใช่การเห็นประจักษ์ความเกิดดับของนามชั้นปัจจุบันอย่าง
แท้จริง เป็นเพียงการอนุมานรู้โดยสามัญทั่วไปไม่แยกแยะความเป็นอดีต
อนาคต หรือปัจจุบันว่าเวทนาเกิดขึ้นเพราะยังมีอวิชชา เวทนาดับไป
เพราะไม่มีอวิชชา เป็นต้น แต่การรู้เห็นความเกิดดับของนามชั้น
ปัจจุบันเท่านั้นจึงเป็นการเห็นประจักษ์อย่างแท้จริง

[ความเห็นที่พระภิกษุอาจารย์เอ่ยถึงนี้ พบในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทา-
มรรค พระภิกษุอาจารย์ได้คัดค้านความเห็นนั้นแล้วสนับสนุนความเห็นของอาจารย์
ท่านอื่นซึ่งได้รับการยอมรับทั่วไปเป็นสมานฉันท์ (สมานวาทะ)]

ผู้ที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามปัจจุบันโดยประจักษ์ได้แล้วย่อม
อนุมานรู้รูปนามที่เป็นอดีตและอนาคตได้ว่าเหมือนกับรูปนามปัจจุบันที่ตน
พบเห็นโดยนัยว่า รูปนามในอดีตเกิดดับเหมือนรูปนามในปัจจุบัน แม้
รูปนามในอนาคตก็เกิดดับเหมือนรูปนามในปัจจุบัน ดังนั้น การรู้เห็นความ
เกิดดับของรูปนามปัจจุบันจึงเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ ดังคัมภีร์มหาฎีกา
ของวิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ปถมณฺหิ ปจฺจุปฺปนํ นมฺมานํ อุทฺทพฺพํ ทิสฺวา อถ
อติตํ อนาคตํ นยํ เนติ^๑

“โดยแท้จริงแล้ว บุคคลรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะ-
ธรรมปัจจุบันแล้ว ต่อจากนั้นจึงนำไป[คืออนุมานรู้โดย
อ้อม]ในสภาวะธรรมที่เป็นอดีตและอนาคต”

เมื่อผู้ปรารถนาความเพียรสามารถรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็ว
ของรูปนามในขณะปัจจุบันได้แล้วย่อมเข้าใจว่าสภาวะธรรมที่ไม่มีอยู่ก่อน
ย่อมปรากฏขึ้นใหม่ สภาวะธรรมที่ปรากฏแล้วย่อมดับสูญไป เขารู้สึกถึง
รูปนามที่ปรากฏใหม่ๆ ซึ่งดำรงอยู่เพียงชั่วขณะแล้วดับไปอย่างรวดเร็ว
เหมือนฟองน้ำที่เกิดจากเมล็ดฝนตกลงบนผิวน้ำย่อมแตกไปโดยเร็ว รอย
ขีดมีบนผิวน้ำชั่วขณะแล้วน้ำก็สมานเข้าเหมือนเดิม สายฟ้าที่แลบออกจาก
กลีบเมฆหายไปด้วยความรวดเร็ว หรือเสียงเครื่องดนตรีที่ดังแล้วหายไป
ด้วยความเร็ว

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๖๗

เขาเห็นสังขารเหล่านั้นปรากฏในญาณว่าไม่มีแก่นสารเหมือนเงินทองที่นักเล่นกลเสกขึ้น หรือความฝันที่คิดว่าเป็นเรื่องจริง หรือวงกลมของดุนไฟที่แกว่งในเวลากลางคืน หรือนครหรือหมู่บ้านที่ถูกเนรมิตขึ้นหรือต่อมน้ำ หรือปลีกล้วย เป็นต้น เขาเชื่อว่าบรรลุตระวิปัสสนา คือ วิปัสสนาระดับต้น ซึ่งมีชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสสนา คือ ปัญญาู้เห็นความเกิดดับ และได้ชื่อว่า อารัทวิปัสสะ คือ ผู้เริ่มปรารภวิปัสสนา เพราะเริ่มปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ดังข้อความกล่าววว่า

[๑] เอตตาวตานิ “วยธมมเมว อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนญจ วยํ อุปเต”ติ อิมินา อากาเรน สมปณฺณาสลฺกฺขณานิ ปฏิ-
วิชฺฌิตฺวา จิตฺตํ อุทยัพพยานุปัสสนา นาม ปจฺจํ ตฺรุณ-
วิปัสสนาญญํ อธิคตํ โหติ. [๒] ยสฺสชาติคมา อารทุ-
วิปัสสโกติ สงฺขํ คจฺฉติ.”

“๑. ด้วยการรู้เห็นความเกิดดับเพียงนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุวิปัสสนาญาณอย่างอ่อนอันดับแรกชื่อว่า อุทยัพพยานุปัสสนา ที่แทงตลอดลักษณะ ๕๐ ถ้วนโดยอาการ[ที่เห็นประจักษ์]ว่า สภาวธรรมที่ดับไปย่อมเกิดขึ้น และสภาวธรรมที่เกิดขึ้นย่อมถึงความดับไป

๒. ซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลนับได้ว่าเป็นผู้เริ่มปรารภวิปัสสนา”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๐๔

[๑] กลาปสมมุสนาทิวเสน ปวตตํ สมมุสนํ น นิป-
ปรียาเยน วิปัสสนาสมณญํ ลภติ. [๒] อุกฺขยพฺพยานุปัสสนา-
ทิวเสน ปวตฺตเมว ลภติ.”

“๑. การพิจารณาที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยการพิจารณา
โดยความเป็นกลุ่มเป็นต้น ไม่ชื่อว่าวิปัสสนาโดยตรง

๒. แต่ปัญญาที่ดำเนินไปด้วยการรู้เห็นความเกิดดับ
เป็นต้นเท่านั้นจึงมีชื่อดังกล่าว”

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๗๑

วิปัสสนูปกิเลส

เมื่ออุทฺธัพพญาณอย่างอ่อนเริ่มปรากฏ วิปัสสนูปกิเลส คือ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ๑๐ ประการ ย่อมเกิดขึ้น ดังคัมภีร์วิสุทธิ-มรรคกล่าวถึงบุคคลผู้เกิดหรือไม่เกิดวิปัสสนูปกิเลสนี้ว่า

[๑] วิปัสสนูปกิเลสสา हि ปฏฺยเวธปฺปตฺตสฺส อริย-
สาวกสฺส เจว วิปฏฺยปฺนฺนสฺส จ นิภิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส
กฺขีตฺตปคฺคสฺส นุปฺปชฺชนฺติ.

[๒] สมมาปฏฺยปฺนฺนสฺส ปน ยุตฺตปฺยุตฺตสฺส อารทฺธ-
วิสฺสทกฺสฺส กุลปฺตฺตสฺส อุปฺปชฺชนฺติเยว*.

“๑. โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่

- พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏฺยเวธแล้ว
- ผู้ปฏิบัติผิด
- ผู้ละทิ้งกรรมฐาน
- ผู้เกียจคร้าน

๒. แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติชอบ พากเพียร
ไม่ทอดถอย ผู้เริ่มปรารภวิปัสสนาแล้วเท่านั้น”

* วิสุทธิ. ๒.๓๐๔-๕

[คัมภีร์มหาภูทิกาวิสุทธิมรรค^๑ อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อริยสาวกสส (พระอริยสาวก) เป็นสำนวนทางภาษาที่ระบุถึงสิ่งที่สูงสุดที่เรียกว่า อุกกัฏฐนัย และยังหมายความว่าผู้เจริญวิปัสสนาอย่างมีกำลัง (พลวิปัสสก อีกด้วย เพราะบุคคลเหล่านั้นไม่มีวิปัสสนูปกิเลส ดังนั้น ผู้ที่บรรลुวิปัสสนาญาณตั้งแต่निพพิทาญาณเป็นต้นไปจึงปราศจากวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้]

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๗/๒

พึงทราบวิปัสสนูปกิเลสตามข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

โอภาเส เจว ฌาเณ จ ปัตติยา จ วิกมฺปติ
 ปสฺสทฺธิยา สุขฺเข เจว เยหิ จิตฺตํ ปเวธติ.
 อธิโมกฺเข จ ปคฺคเห อุปฏฺฐาเน จ กมฺปติ
 อุเปกฺขาวชฺชนายณฺจ อุเปกฺขาย นิกนฺตียา.*

“จิตของผู้ปฏิบัติธรรมย่อมหวั่นไหวเพราะ

๑. แสงสว่าง
๒. ฌาณ
๓. ปัตติ
๔. ปัสสัทธิ (ความสงบ)
๕. สุข
๖. อธิโมกษ์ (ความเชื่อ)
๗. ปัคคเห (ความเพียร)
๘. อุပ္ปฏฺฐาน (สติ)
๙. อุเปกขาที่เกิดขึ้นกับอาวัชชอุเปกขา[อันพิจารณา
 โดยสะดวก]
๑๐. นิกันติ (ความชอบใจ)”

* พุ. ปฏิ. ๓๑.๗.๓๑๗

[วิปัสสนูปกิเลส คือ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ทำให้วิปัสสนาเสื่อมไปเพราะผู้ปฏิบัติธรรมที่พบเห็นสิ่งเหล่านี้อาจสำคัญผิดว่าแสงสว่างเป็นต้นคือพระนิพพานแล้วหยุดปฏิบัติ หรือแม้จะไม่สำคัญผิดอย่างนั้นก็อาจยินดีพอใจ ส่งผลให้การเจริญสติขาดช่วงและความก้าวหน้าลดลง แต่ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจว่าเป็นเพียงทางผ่านเหมือนป้ายบอกทาง แล้วกำหนดรู้ตามความเป็นจริง แสงสว่างเป็นต้นก็ไม่อาจทำให้วิปัสสนาเสื่อมไป]

๑. แสงสว่าง

แสงสว่างนี้อาจปรากฏด้วยอำนาจของสมาธิหรือวิปัสสนาญาณ กล่าวคือ ผู้ที่เจริญสมถภาวนามีพุทธานุสสติเป็นต้น หรือผู้ปฏิบัติวิปัสสนาในระดับวิปัสสนาญาณ ๓ ขั้นแรกที่ยังไม่อาจรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปนามได้ อาจพบเห็นแสงสว่างด้วยอำนาจของสมาธิ ดังเรื่องอนาถปิณฑิกเศรษฐี ดังต่อไปนี้

ในสมัยพุทธกาล อนาถปิณฑิกเศรษฐีเดินทางไปพำนักอยู่ในบ้านของเศรษฐีเมืองราชคฤห์ ได้ทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลก จึงตั้งใจจะไปในเวลาเช้า แล้วเข้านอนโดยรำลึกถึงพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ คืนนั้นท่านตื่นกลางดึกถึงสามครั้งและพบแสงสว่างที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมาธิในการเจริญพระพุทธคุณ ในครั้งสุดท้ายที่ตื่นท่านคิดว่าฟ้าสว่างแล้ว จึงไม่หลับต่อและลุกจากที่นอนเพื่อจะออกไปเฝ้าพระพุทธเจ้าตามลำพัง เมื่อเดินถึงสุสานนอกเมืองระหว่างทางได้สะดุ้งตกใจแล้วเกิดความกลัวคิดฟุ้งซ่าน ทำให้แสงสว่างหายไปเพราะกำลัง

สมาธิลดลง ท่านจึงคิดว่าจะกลับบ้าน ในขณะที่นั้นเทวดาผู้รักษาสถานได้
ให้กำลังใจแก่ท่านเป็นคาถาว่า

สตํ หตฺถิ สตํ อสฺสา	สตํ อสฺสตวิรรถา
สตํ กณฺณาสหสฺสาณิ	อามตฺตมณิกุณฑลา
เอกสฺส ปทวิติหารสฺส	กาลํ นคฺชนฺติ โสฬสี ^๑

“ข้างแสนเชือก ม้าแสนตัว รถเทียมม้าอัสดรแสนคัน
หญิงสาวผู้สวมใส่ต่างหูแก้วมณีแสนนางทั้งหมดนี้ไม่ควรค่า
ส่วนเสี้ยวที่ ๑๖ ของท่านผู้ก้าวไปเพื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า
เลย”

เมื่อได้รับกำลังใจจากเทวดาแล้วท่านจึงนึกได้ว่ามีคนอื่นอยู่ใน
บริเวณนั้น ไม่ใช่มีท่านเพียงคนเดียว จึงระลึกถึงพระพุทธคุณ ทำให้
แสงสว่างปรากฏขึ้นอีก ในที่สุดท่านได้ไปถึงที่ประทับของพระพุทธเจ้า
อย่างราบรื่น เรื่องแสงสว่างเกิดขึ้นแล้วหายไปถึง ๓ ครั้ง แล้วกลับ
ปรากฏขึ้นอีกด้วยอำนาจของสมาธิที่เจริญพระพุทธคุณเป็นอารมณ์นี้
พบในอรรถกถาของสังยุตตนิกาย^๒ เป็นต้น

^๑ ส. ส. ๑๕.๒๔๒.๒๕๔

^๒ ส. อ. ๑.๒๙๕-๙๙

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาถึงขั้นบรรลุนามรูปปริจเฉทญาณระดับแก่กล้าแล้ว ย่อมเห็นแสงสว่างเพียงแวบได้บ้าง ผู้ที่บรรลุปัจจยปริคคญาณอาจเห็นแสงสีต่างๆ เช่น สีเขียว แดง น้ำเงิน เหลือง หรือเห็นแสงสว่างเหมือนไฟพะเนียง และผู้ที่บรรลุสัมมสนญาณอาจเห็นแสงสว่างบ่อยขึ้น นอกจากนี้ ยังอาจเห็นนิมิตสัณฐานต่างๆ เช่น พระพุทธรเจ้า พระอรหันต์ ตามสมควรแก่สมาธิ แสงสว่างและรูปร่างสัณฐานเหล่านี้จะปรากฏด้วยอำนาจของสมาธิในระดับญาณทั้ง ๓ ขั้นต้น แม้ในอุท্থัพพยญาณที่มีกำลังน้อย ก็อาจพบแสงสว่างได้ด้วยอำนาจของวิปัสสนา

นิมิตที่เป็นแสงสว่างหรือสัณฐานที่พบในระดับญาณต่างๆ มีข้อแตกต่างกัน ดังนี้

- นามรูปปริจเฉทญาณ เบื้องต้นและที่สุดของนิมิตไม่ปรากฏชัดเจน
- ปัจจยปริคคญาณ เบื้องต้นของนิมิตปรากฏชัดเจน แต่ที่สุดไม่ปรากฏชัดเจน โดยมากผู้ปฏิบัติธรรมมักตามกำหนดรู้นิมิตใหม่อยู่เสมอ ทำให้นิมิตเก่าหายไปเร็ว
- สัมมสนญาณ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของนิมิตปรากฏชัดเจน โดยเกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วจึงค่อยๆ หายไป
- อุท্থัพพยญาณ ความเกิดดับอย่างรวดเร็วของนิมิตปรากฏชัดเจน ผู้ปฏิบัติธรรมเพียงกำหนดรู้ครั้งเดียวก็หายทันที หรือเพียงรับรู้โดยมิได้บริกรรมก็หายไป ไม่ย้ายที่หรือค่อยๆ จางหายไป แต่เกิดขึ้นทันทีแล้วดับไปในที่นั้นทันทีโดยปราศจากความตั้งอยู่ชั่วขณะ

นอกจากนั้น ในญาณแรกทั้ง ๓ ระดับอาจเกิดปิติที่รู้สึกอึดใจ ปัสสัทธิที่รู้สึกสงบเหมือนอยู่คนเดียวในโลก สุขทางใจที่ไม่เคยพบมาก่อน และศรัทธาที่เชื่อมั่นเลื่อมใสอย่างแรงกล้าด้วยอำนาจของสมาธิอีกด้วย

ผู้ที่สามารถเห็นประจักษ์ความเกิดดับอย่างรวดเร็วของรูปนามอาจ เห็นแสงสว่างชั่วขณะหรือเห็นเป็นเวลานาน มีหลายลักษณะ เช่น

- ไฟฉายเล็กๆ ที่มาส่องหน้า
- ไฟหน้ารถขนาดใหญ่ที่มาส่องหน้า
- ดวงไฟกลมๆ ขนาดเท่าบาตร
- แสงสว่างกลมๆ หมุนเหมือนถาด
- แสงสว่างที่ส่องทั่วห้องให้สว่างไสว
- แสงสว่างที่เหมือนดวงจันทร์
- แสงสว่างที่เหมือนดวงอาทิตย์

ในบางขณะแสงสว่างอาจปรากฏเป็นเวลานาน แม้ผู้ปฏิบัติธรรม จะกำหนดรู้ก็ไม่หายไป ในบางขณะอาจรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่แผ่ชานออกมาจากร่างกาย ด้านข้าง ด้านบน หรือด้านล่าง สิ่งที่อยู่ในรัศมีของแสงสว่าง แม้เป็นเวลากลางคืนก็ปรากฏชัดเหมือนเวลากลางวัน ในเวลากลางวัน ก็อาจพบแสงสว่างอย่างชัดเจนได้ ในบางขณะแสงสว่างนี้อาจทำให้พบเห็นสิ่งที่อยู่ไกลเกินสายตาหรือสิ่งที่ถูกปิดบังไว้มาปรากฏชัดอยู่ตรงหน้า

การที่เห็นแสงสว่างเป็นต้นนี้ไม่ใช่เห็นด้วยตาเนื่อปกติ แต่เป็นการเห็นเหมือนรับรู้ด้วยมโนวิญญาณจิตเช่นเดียวกับการเห็นด้วยตาทิพย์ (ทิพย์จักขุ) ดังคัมภีร์มหาภูทิกของวิสุทธิมรรค^๑ กล่าวไว้ ประสพการณฺ์ เช่นนี้เหมือนเห็นด้วยดวงตาปกติในสถานที่เห็นได้ ขอผู้ปฏิบัติธรรมจงพิจารณาเรื่องนี้ในขณะที่เพียรปฏิบัติจนเมื่อปรากฏแสงสว่างขึ้น ก็จะสามารถเข้าใจชัดเจนเอง

ผู้ปรารถนาความเพียรเมื่อเห็นแสงสว่างแล้วอาจเข้าใจผิดว่าเป็นแสงสว่างที่เกิดจากการบรรลุมรรคผลนิพพาน ทำให้สำคัญว่าแสงสว่างคือพระนิพพาน หรือแม้จะมีได้สำคัญว่าเป็นคุณธรรมพิเศษก็อาจพอใจในแสงสว่าง ทำให้การเจริญสติกำหนดรู้ไม่ต่อเนื่อง ส่งผลให้รูปนามไม่ปรากฏชัดเจนเหมือนก่อน แสงสว่างจึงได้ชื่อว่าวิปัสสนูปกิเลสที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง กล่าวโดยตรงแล้วคือกิเลสอันได้แก่ ตัณหา ความพอใจ มานะ ความถือตัว และทิฏฐิ ความเห็นผิด

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๗๔

๒. ญาณ

ญาณ คือ การเห็นประจักษ์รูปนามที่เกิดดับอย่างรวดเร็วทางทวาร ๖ เหมือนไข่มืดคมตัดลูกผักหรือหั่นมะเขือเทศให้ขาดในครั้งเดียว ญาณนี้เป็นปัญญาที่รู้เห็นลักษณะของรูปนามอย่างชัดเจน และเข้าใจพระไตรลักษณ์ (คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน) ของรูปนามได้อีกด้วย โดยมีได้พิจารณาใคร่ครวญตามที่เคยได้ยินมา แต่เป็นการรู้เห็นโดยประจักษ์จากโลกทัศน์ภายในกายของตน

ญาณนี้อาจทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าเป็นพระนิพพาน หรือทำให้ยินดีพอใจ (นิกนติ) ส่งผลให้การเจริญสติไม่ต่อเนื่องและรูปนามไม่ปรากฏชัดเจน จึงจัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส แต่กล่าวโดยตรงแล้วคือกิเลส ๓ อย่างดังที่ได้แสดงมาแล้ว แม้วิปัสสนูปกิเลส ๗ อย่างที่เหลือก็เช่นเดียวกัน

๓. ปิติ

ปิติ คือ ความอิ่มใจที่ปรากฏในขณะปฏิบัติธรรม จำแนกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. ขุททกปิติ ปิติเล็กน้อย คือ ความรู้สึกอิ่มใจโดยมีขณลูกทั่วร่างกายเนื้อหนังสั่น น้ำตาไหล หรือรู้สึกสดชื่นเบาสบายปรากฏครั้งเดียวแล้วหายไป

๒. ขณิกาปิติ ปิติชั่วขณะ คือ ความอิ่มใจที่มีลักษณะขณลูกหลายครั้งอย่างต่อเนื่องเหมือนสายฟ้าแลบเกิดขึ้นบ่อยครั้งดังข้อความว่า

[๑] ยา ปเนสา ฐมมํ กถนตสฺส วา สฺจนตสฺส วา
วาเจตสฺส วา อนโต อุปฺปชฺชมานา ปิติ อุกฺกภาวํ ชเนติ.
อสุสฺสนิ ปวตฺเตติ. โลมหํสํ ชเนติ. [๒] สายํ สํสํสํวณฺณสฺส
อนตํ กตฺวา อรหตฺตปรีโยसानา โหติ. [๓] ตสฺมา สพฺพรตีนํ
เอวรูปา ฐมฺมรติเยว เสฏฺฐา.”

“๑. ปิตีที่เกิดขึ้นภายในแก่ผู้แสดงธรรม ผู้ฟังธรรมหรือ
ผู้สอนธรรมย่อมยังความพอใจให้เกิดขึ้น ยังน้ำตาให้ไหลก่อให้เกิด
เกิดขนลุก

๒. ปิตินั้นทำที่สุดแห่งสังสารวัฏอันมีอริหัตผลเป็น
จุดมุ่งหมาย

๓. ดังนั้น ความยินดีในธรรมเช่นนั้นจึงยอดเยี่ยมกว่า
ความยินดีทั้งหมดนั้นเทียว”

^๑ ฐมม. อ. ๘.๔๒

[๑] ภาณุเต นาคเสน โย จ มาตริ มตาย โรทติ, โย จ
 ฌมเปเมน โรทติ. [๒] อุภินัน เตสํ โรทนต์านํ กสฺส อสฺสุ
 เกสชฺชํ, กสฺส อสฺสุ น เกสชฺชนฺติ. [๓] เอกสฺส โข มหาราช
 อสฺสุ รากโทเสหิ สมลํ อุณ्हํ, เอกสฺส ปิติโสมนสฺเสน วิมลํ
 สีตลํ. [๔] ยํ โข มหาราช สีตลํ, ตํ เกสชฺชํ. ยํ อุณ्हํ, ตํ น
 เกสชฺชนฺติ.*

“๑. ข้าแต่ท่านนาคเสนผู้เจริญ ผู้ที่ร้องไห้เพราะมารดา
 เสียชีวิต และผู้ที่ร้องไห้เพราะความปราโมทย์ในธรรม

๒. บุคคลทั้งสองที่ร้องไห้อยู่那儿ต่างกันอย่างไร น้ำตา
 ของใครเป็นยา ของใครไม่เป็นยา ขอรับ

๓. มหาบพิตร น้ำตาของคนแรกไม่สะอาด ร้อนระอุ
 ด้วยราคะและโทสะ น้ำตาของอีกคนหนึ่งเย็นสะอาด

๔. น้ำตาที่เย็นสะอาดเป็นยา น้ำตาที่ร้อนระอุไม่เป็น
 ยา”

* มิลินท. หน้า ๘๕

๓. **โอกันตกาปีติ** ปีติซึ่มซัป คือ ความอึดใจที่ปรากฏคล้าย กับคลื่นซัดเข้าหาฝั่งสมุทร เกิดขึ้นเื่อล้นท่วมทับร่างกายแล้ว หายไป

๔. **อุพเพงคาปีติ** ปีติโลตโณน คือ ความอึดใจที่ทำให้ร่างกาย ทั้งหมดหรือบางส่วนลอยขึ้น ในคัมภีร์อรรถกถา^๑ มีตัวอย่างที่ภิกษุรูป หนึ่งและสตรีนางหนึ่งในประเทศลังกา เกิดความเลื่อมใสโดยระลึกถึง พระเจดีย์แล้วลอยไปสู่พระเจดีย์ด้วยอำนาจของอุพเพงคาปีติ ในปัจจุบัน พบว่าบางท่านรู้สึกถึงร่างกายบางส่วนที่ลอยขึ้น หรือมือ เท้า ศีรษะ ไหวไปเอง บางท่านอาจลอยตัวเหนือพื้นได้หนึ่งศอกในขณะที่นั่งขัดสมาธิ ลักษณะดังกล่าวเกิดจากอุพเพงคาปีตินั่นเอง

๕. **ผรณาปีติ** ปีติซาบซ่าน คือ ความอึดใจที่ปรากฏความ เย็นห่อหุ้มใจไว้ ทำให้เกิดความสบายทั่วร่างกายเหมือนลูกบอลที่พองลม เต็มที่ ในขณะที่นั้นผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องการอยู่นิ่งๆ อย่างต่อเนื่อง เพียง ต้องการเสพรสของปีติอย่างสงบละเอียดจนกระทั่งไม่ต้องการแม้จะ กระปริบตาหรือลืมหาดูสิ่งภายนอก

ปีติทั้ง ๕ ประเภทนี้เจริญเพิ่มพูนตามลำดับตั้งแต่อุทยัพพญาณ เป็นต้นไปแล้วปรากฏผรณาปีติอย่างเดี่ยวในเมื่ออุทยัพพญาณแก่กล้า แล้ว เรื่องนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวิภาสของวิสุทธิมรรค

^๑ วิสุทธิ. ๑.๑๕๕

ผู้ที่มีปิติทั้ง ๕ อย่างแรงกล้า อาจรู้สึกเหมือนลืมนสติไปชั่วขณะ เช่นเดียวกับที่สุเมธดาบส อนาถปิณฑิกเศรษฐี และพระเจ้ามหากปปิณะ รู้สึกลืมนสติเมื่อได้ยินว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว แม้ในขณะที่บรรลुวิปัสสนาญาณระดับสูงตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นไป การลืมนสติด้วยกำลังของปิตีอาจปรากฏได้บ้าง หลังจากนั้นการกำหนดรู้ของผู้ปฏิบัติธรรมจะดีเหมือนเดิมหรือดีกว่าเดิม ปิติดังกล่าวเป็นสิ่งที่มิกำลังอันปรากฏเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว การลืมนสติในขณะที่ปฏิบัติธรรมนอกจากนี้ยังอาจปรากฏด้วยอำนาจของธรรมอื่น คือ

- ปัสสัทธิ ความสงบ โดยรู้สึกว่าการลืมนสติไปเมื่อมีความสงบปรากฏชัด เมื่อมีสติกลับมากำหนดอีกก็สามารถกำหนดรู้ได้ดีเหมือนเดิม

- อุเบกขา ความวางเฉย คือ ตัตรัมชฌัตตุเบกขา โดยรู้สึกว่าการลืมนสติไปเมื่อกำหนดได้สะดวกไม่ต้องจดจ่อมากนัก เมื่อมีสติกลับมากำหนดอีกก็สามารถกำหนดรู้ได้ดีเหมือนเดิม

- ถีนมิทระ ความหดหู่เชื่องซึม โดยรู้สึกว่าการกำหนดได้สะดวกอารมณ์ปัจจุบันค่อยๆ จางหายไปแล้วกลับไปชั่วขณะ เมื่อมีสติกลับมากำหนดอีกก็สามารถกำหนดรู้ได้ดีเหมือนเดิม ลักษณะนี้เกิดจากวิริยะที่จดจ่อมีกำลังน้อยกว่าสมาธิ ส่งผลให้ถีนมิทระเกิดขึ้นครอบงำจิตได้

๔. ปัสสัทธิ

ปัสสัทธิ คือ ความสงบกายและใจที่ปราศจากความซัดส่ายฟุ้งซ่าน เพราะความจดจ่อเกินไป เหมือนการออกจากที่ร้อนระอุไปสู่ที่เย็นสบาย หรือการหายจากความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าโดยฉับพลัน ในขณะที่ปัสสัทธิปรากฏนี้มีสภาวะธรรมบางอย่างเกิดร่วมกัน คือ

- ลหุตา ความเบาของกายและใจ โดยผู้ปฏิบัติธรรมมักรู้สึกว่าร่ากายเบาสบาย ในเวลาเดินเท้ามีสภาวะเบาเหมือนหายไป แม้ในเวลา นั่ง นอน เหยียด คู้ ฯลฯ ร่างกาย มือ เท้า ก็เบาเหมือนหายไป บางท่านอาจรู้สึกว่าการเคลื่อนไหวไปถึงเร็ว และอาจเกิดจิตที่ต้องการจะวิ่งเร็วๆ แต่ไม่ควรทำเช่นนั้น เพราะอาจทำให้สติขาดช่วงไม่ต่อเนื่อง

- มุทุตา ความอ่อนของกายและใจโดยปราศจากความกระด้าง สามารถตั้งจิตไว้ในอารมณ์ที่ต้องการจะกำหนดรู้ได้ชัดเจน และต้องการจะปฏิบัติธรรมด้วยความสงบไม่ยากพบกับบุคคลหรืออารมณ์หยาบๆ

- กัมมัฏฐตา ความเหมาะสมในกิริยาของกายและใจ โดยสามารถปฏิบัติธรรมได้นานหนึ่งหรือสองชั่วโมงด้วยการนั่งบัลลังก์เดียวไม่ขยับ และปราศจากความเจ็บปวดในร่างกาย อีกทั้งไม่มีความฟุ้งซ่านหรือการขาดสติกำหนดรู้

- ปาคุญญตา ความคล่องแคล่วของกายและใจ โดยร่างกายเป็นปกติไม่ขาดกำลังวังชาแม้จะปฏิบัติธรรมเป็นเวลานาน และจิตก็กำหนดรู้ได้คล่องแคล่วเหมือนสารถยายบทสวดมนต์ที่ท่องจำได้ดี

- อุชุกตา ความเที่ยงตรงของกายและใจ โดยปราศจากความสนใจ
สิ่งที่ไม่ดี ความต้องการจะปกปิดโทษ หรือมายาสาไถยที่สร้างทำเป็นคนดี
มีคุณธรรม

บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยปัสนัตถิเป็นต้นทั้ง ๖ อย่างนี้มักพบว่าในขณะที่
ยืน เดิน นั่ง นอน เหยียด คู้ หรือเจริญสติระลึกรู้เท่าทันปัจจุบัน ย่อม
สามารถกำหนดอารมณ์ได้ตัวอย่างชัดเจน มีความสบายกายและใจ และ
เพลิดเพลินในการปฏิบัติธรรมยิ่งนัก

กายปัสนัตถิเป็นต้นมิได้หมายถึงความสงบของกองเจตสิกมีเวทนา-
ขันธ์เป็นต้นอย่างเดียว แต่ยังหมายถึงความถึงความสงบของกายอีกด้วย
ดังคัมภีร์มหาภูิกายของวิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] ตตฺถ กายคฺคหณฺน รูปกายสฺสสํปปี คหณํ เวทิตพฺพํ,
น เวทนาทฺชนฺตตฺยสฺสเสว. [๒] กายปฺสสทฺธิอาทโย หิ รูป-
กายสฺสสํปปี ทรธาทินิมฺมทฺธิกาติ.*

“๑. ในเรื่องนั้น พึงทราบการถือเอารูปกายด้วย กาย
ศัพท์อีกด้วย มิได้ถือเอาขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น

๒. เพราะกายปัสนัตถิเป็นต้นขจัดความเร้าร้อนเป็นต้น
ของรูปกายอีกด้วย”

* วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๗๕

๕. สุข

สุข คือ ความสุขใจที่ประกอบด้วยวิปัสสนา และความสุขกายที่เกิดขึ้นเพราะความสุขใจ ในขณะที่ความสุขนี้ปรากฏ โรคที่เคยเกิดขึ้นอาจหายไปได้นอกจากนั้นในบางขณะอาจนึกคิดพิจารณาแล้วรู้สึกเป็นสุขอย่างยิ่งจนกระทั่งอยากจะบรรยายให้ผู้อื่นฟัง

ผู้ที่ถึงพร้อมด้วยสุขปีติและปัสสัทธิเป็นต้นนี้ย่อมได้รับความรื่นรมย์ใจที่ยอดเยืยมกว่าความรื่นรมย์ของมนุษย์และเทวดาทั่วไป ดังพระพุทธดำรัสว่า

สญฺญาคารํ ปวิฏฺจสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมาณุสฺสํ รติ โหติ สมมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.^๑

“ภิกษุไปสู่ที่สงัด มีใจสงบ หยั่งเห็นพระธรรมโดยชอบ
ย่อมบังเกิดความยินดีที่มีใจของมนุษย์ทั่วไป”

ยโต ยโต สมฺมสฺติ ขนฺธานํ อุกฺกมฺมํ
ลภเต ปิตีปามฺมุขํ อมตํ ตํ วิชานตํ.^๒

“เมื่อเธอหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปแห่งชั้นแล้ว
ย่อมได้ความปีติปราโมทย์ซึ่งเป็นสิ่งอมตะสำหรับท่านผู้รู้
ทั้งหลาย”

^๑ พุ. ฐ. ๒๕.๓๗/๓.๘๒

^๒ พุ. ฐ. ๒๕.๓๗/๔.๘๒

๖. อธิโมกข์

อธิโมกข์ คือ ความเชื่อมั่นเลื่อมใสที่ประกอบด้วยวิปัสสนา จิตที่เจริญสติระลึกรู้ปัจจุบันย่อมแฝงใสไม่เศร้าหมองด้วยกำลังของอธิโมกข์ แม้ผู้ปฏิบัติธรรมจะหยุดพักการเจริญสติเพียงชั่วขณะ ก็ยังมีจิตแฝงใสเช่นเดียวกัน ความเชื่อมั่นเลื่อมใสพระรัตนตรัย กรรม และผลกรรม มักปรากฏชัดเจนอย่างมีกำลังด้วยอำนาจของแสงสว่าง ญาณ และอธิโมกข์นี้ ส่งผลให้ผู้ที่เจริญสติปัฏฐานดำริจะปฏิบัติธรรมต่อไป และดำริในการชักชวนบุคคลอื่นอีกด้วย อีกทั้งเกิดความเลื่อมใสผู้ปฏิบัติธรรม และพระวิปัสสนาจารย์

๗. ปัคคหะ

ปัคคหะ คือ ความเพียรที่ประกอบด้วยวิปัสสนา เป็นความเพียรที่สม่ำเสมอไม่ตึงหรือหย่อนเกินไป ความเพียรดังกล่าวทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติระลึกรู้อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอโดยไม่ต้องจดจ่อมากนัก

๘. อุปฏฺฐานะ

อุปฏฺฐานะ คือ สติที่ประกอบด้วยวิปัสสนา เป็นสติที่ปรากฏชัด เหมือนรูปนามในปัจจุบันขณะเข้ามาหาจิต หรือจิตที่กำหนดเข้าไปหา รูปนามสติที่ทำให้อารมณ์ปรากฏชัดเจนนี้ทำให้สภาวะรูปนามที่แม้จะละเอียด ก็เป็นสิ่งที่ประจักษ์ชัดเจนแก่ผู้ปฏิบัติธรรม เมื่อสติที่เกิดก่อนดับไปแล้ว สภาวะปัจจุบันก็ปรากฏทันทีอย่างเหมาะสม บางท่านอาจคิดถึงเรื่องที่ผ่านมาแล้วเหมือนย้อนเวลาไปพบกับเรื่องนั้นอย่างชัดเจน แต่ไม่ควรคิดพิจารณา

[ผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านอาจรู้สึกย้อนเวลาไปในอดีตได้ชัดเจนเหมือนกำลัง เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบัน เช่น ในขณะที่ตนมีอายุ ๒ หรือ ๓ ขวบ อาจรู้สึกว่ายตนอยู่ในอ้อมกอดของแม่ที่ร้องเพลงกล่อม ได้กลิ่นของผ้าอ้อมและกลิ่นน้ำหอมของแม่ ดังนี้ เป็นต้น]

๙. อุเบกขา

อุเบกขา คือ วิปัสสนาอุเบกขาที่กล่าวมาแล้ว พร้อมทั้งอาวัชชนอุเบกขาที่เกิดขึ้นก่อน หมายความว่า เมื่อจิตดวงใดดวงหนึ่งอันเป็นสภาวะเห็น ได้ยิน หรือกำหนดรู้ ฯลฯ จะปรากฏ อาวัชชนจิต คือ จิตที่พิจารณาใคร่ครวญอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นก่อนจิตดวงอื่น ถ้าจิตดังกล่าวพิจารณาดี จิตดวงหลังก็จะดำเนินไปดี ถ้าจิตนั้นพิจารณาไม่ดี จิตดวงหลังก็จะดำเนินไปไม่ดีในเบื้องต้นแรกผู้ปฏิบัติธรรมได้ตั้งใจไว้ก่อนว่าจะกำหนดรู้รูปนามที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว อีกทั้งได้รู้เห็นสภาวะนั้นมาแล้วหลายครั้ง ทำให้อาวัชชนจิตที่พิจารณาความเกิดดับของรูปนามปรากฏขึ้น ลำดับนั้นวิปัสสนาชนจิตที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามอย่างชัดเจนย่อมเกิดขึ้นต่อมา

อย่างไรก็ตาม ในเบื้องต้นของการปฏิบัติเมื่อปัญญายังไม่แก่กล้าบุคคลผู้ปรารถนาความเพียรต้องตั้งใจพิจารณาให้ทันปัจจุบันเหมือนกับจงใจแสวงหา ในบางขณะอาจคิดฟุ้งซ่านไปถึงอดีตหรืออนาคตได้บ้างเป็นครั้งคราวไป ส่งผลให้จิตไม่อาจพิจารณาเท่าทันปัจจุบันได้อย่างชัดเจนด้วยอาวัชชนจิต ต่อเมื่ออุท্থัพพญาณมีกำลังแล้ว เขาก็จะสามารถพิจารณาความเกิดดับของรูปนามได้ชัดเจนต่อจากการกำหนดรู้ด้วยจิตดวงก่อน อาวัชชนจิตของผู้ปฏิบัติจะเหมือนเล่นเข้าไปหาสภาวะรูปนามเอง อาวัชชนจิตที่พิจารณาอย่างนี้ชื่อว่า อาวัชชนอุเบกขา ส่วนวิปัสสนาญาณที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยประจักษ์ไม่ต้องจดจ่อมากนักชื่อว่า วิปัสสนอุเบกขา

อุเบกขาทั้งสองอย่างที่พิจารณาและรู้เห็นความเกิดดับของรูปนาม โดยสม่ำเสมอเช่นนี้เป็นวิปัสสนูปกิเลส ในคัมภีร์มหาภูิกขาของวิสุทธิ-
มรรค^๑ กล่าวว่าป็นัตถมัตตตตตต (ความเป็นไปสม่ำเสมอของจิต และ
เจตสิกในกรรมที่ติงามนั้นๆ) โดยต้องการจะแยกองค์ธรรมของอุเบกขา
ให้ต่างจากญาณ ส่วนในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค^๒ กล่าวถึงมติ
ข้างต้นว่าเป็นเพียงความเห็นของอาจารย์ แล้วเสนอมติของผู้แต่งเอง
ว่าคือสมาธิ อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคคณฐิบท^๓ กล่าวว่า
“แม้วิปัสสนูปกขาจะเป็นญาณตามที่อธิบายไว้ในวิสุทธิมรรคก็มีลักษณะ
ต่างจากญาณ เพราะมีหน้าที่สม่ำเสมอในการพิจารณาสังขาร จึงไม่ขัด
แย้งกับญาณ” ข้าพเจ้าเห็นด้วยกับมติในคัมภีร์ข้างต้นนี้ จึงแสดงว่า
เป็นญาณเช่นเดียวกัน

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๗๗

^๒ ปฏิส. อ. ๒.๒๒๔

^๓ ปฏิส. คณฐิ. หน้า ๓๒๒ (ฉบับฉัฎฐสังคีติ)

๑๐. นิกันติ

นิกันติ คือ ความยินดีพอใจในวิปัสสนาที่เกิดขึ้นเมื่อพบเห็นแสงสว่างเป็นต้น ความยินดีพอใจดังกล่าวเป็นสภาพละเอียดอ่อน จึงทำให้สำคัญผิดว่าเป็นความรื่นรมย์ภาวนา ไม่ใช่กิเลส ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอาจเข้าใจผิดว่าสภาวะดังกล่าวเป็นคุณธรรมพิเศษ หรือเกิดจากการบรรลุคุณธรรมพิเศษ ความยินดีพอใจนี้เป็นวิปัสสนูปกิเลสอย่างแท้จริง ดังนั้น วิปัสสนาจึงเสื่อมไปด้วยความยินดีพอใจ ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมยึดมั่นความยินดีพอใจด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐิ ก็จะทำให้วิปัสสนาเสื่อมเร็วขึ้น

วิปัสสนูปกิเลสที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ๙ อย่างแรกยกเว้นนิกันติ อาจปรากฏพร้อมกันได้ในแต่ละครั้ง ส่วนนิกันติจะมาปรากฏได้ครั้งละอย่างเป็นครั้งๆ ไป เช่น เป็นความพอใจยินดีในแสงสว่างเป็นต้น ลำดับของวิปัสสนูปกิเลสที่แสดงไว้นี้จึงเป็นไปโดยลำดับเทศนา ไม่ใช่ลำดับการเกิดขึ้นของสภาวะธรรม ดังข้อความกล่าวว่า

[๑] นวปิ หิ อุปกุกิลเสา เอกกฺขณปิ อุปปชฺชนฺติ. [๒]
ปจฺจเวกฺขณา ปน วิสฺสุ วิสฺสุ โหติ.”

“๑. โดยแท้จริงแล้ว วิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ อย่างย่อม
เกิดขึ้นแม้ในขณะเดียวกัน

๒. แต่การพิจารณาอย่างมีได้ทีละอย่าง”

[อปิ ศัพท์ใน นวปิ ทำหน้าที่รวบรวมการเกิดขึ้นของวิปัสสนูปกิเลส
ทีละอย่างตั้งแต่ ๘ อย่างเป็นต้นไป. อปิ ศัพท์ใน เอกกฺขณปิ ทำหน้าที่
รวบรวมการเกิดขึ้นของวิปัสสนูปกิเลสในขณะต่างกัน]

ผู้ที่เข้าใจผิดว่าแสงสว่าง ญาณ และปิติเป็นต้นที่ไม่เคยพบมาก่อน
นั้นเป็นคุณธรรมพิเศษหรือเกิดจากการบรรลุคุณธรรมพิเศษย่อมเสื่อมไป
จากทางวิปัสสนาคือการเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรม เขาจะไม่เพียรปฏิบัติ
เพื่อบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงต่อไป หรืออาจพอใจยึดติดแสงสว่างเป็นต้น
โดยมิได้กำหนดรู้เท่าทันปัจจุบัน ในขณะนั้นเขาเกิดความยึดถือ (คาห)
ที่จำแนกได้ ๓ ประการ คือ

๑. ตัณหา ความยินดีพอใจแสงสว่างเป็นต้น
๒. มานะ ความถือตัวว่าตนดีกว่าคนอื่น
๓. ทิฏฐิ ความเห็นผิดว่าแสงสว่างเป็นเรา หรือของเรา

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๗๗

เมื่อรวมวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างกับความยึดมั่นทั้ง ๓ ที่มีในแต่ ละอย่างก็จะมีความยึดถือ ๓๐ อย่าง แต่ถ้านับความยึดมั่นในวิปัสสนู- ปกิเลสเหล่านั้นแบบโดยรวมว่าเป็นความยึดถือเดียวโดยไม่จำแนก ก็มี วิปัสสนูปกิเลสเพียง ๑๐ อย่าง ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] เอตถ จ โภภาสาทโย อูปกภิเลสวตถุตตาย อูปก- กิเลสชาติ วุตตะตา, น อุกุสลตตะตา. [๒] นิกันติ ปน อูปกภิเลโส เจว อูปกภิเลสวตถุ จ. [๓] วตถุวเสนว เจเต ทส. [๔] คาห- วเสน ปน สมตติส โหนติ.”

“๑. อนึ่ง ในอูปกิเลส ๑๐ เหล่านี้ แสงสว่างเป็นต้น กล่าวว่าเป็นอูปกิเลส เพราะเป็นที่ตั้งของอูปกิเลส มิใช่ เพราะเป็นอกุศล

๒. ส่วนนิกันติเป็นทั้งอูปกิเลสและที่ตั้งของอูปกิเลส
๓. ก็อูปกิเลส ๑๐ เหล่านี้มีได้โดยทางวัตถุ
๔. แต่โดยทางความยึดถือมี ๓๐ ถ้วน”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๐๙

ข้อความข้างต้นหมายความว่า วิปัสสนูปกิเลส ๙ อย่างแรกมีแสงสว่างเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งของอุปกิเลสนี้ จะเป็นอุปกิเลสได้ก็ต่อเมื่อยึดถือด้วยตัณหา มานะ และทิฏฐิ ถ้าไม่ยึดถือด้วยอกุศลดังกล่าวก็ไม่จัดเป็นอุปกิเลส ดังนั้น โภชณกัมมัสติเป็นต้นที่ปรากฏชัดในระดับภังคญาณเป็นต้นไปจนถึงสังขารูปেকชาญาณ พร้อมทั้งสุขและอิโมกข์เป็นต้นที่เกิดร่วมกับโภชณกัมม จึงไม่เรียกว่าอุปกิเลส เพราะมิได้ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง นอกจากนั้น แสงสว่างที่ปรากฏแก่พระอริยบุคคลในเวลาเริ่มปฏิบัติที่เกิดในอุทัพพญาณก็ไม่ใช่อุปกิเลส

ผู้ที่ได้รับคำชี้แนะจากพระวิปัสสนาจารย์อย่างถูกต้องย่อมเข้าใจว่า แสงสว่าง ญาณ และปิติเป็นต้นนี้เป็นอุปสรรคที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ไม่ใช่คุณธรรมพิเศษ หรือเกิดจากการบรรลุคุณธรรมพิเศษ การพิจารณาถึงสิ่งเหล่านี้ไม่ใช่วิปัสสนามรรคที่ถูกต้อง ที่จริงแล้วสิ่งเหล่านี้ตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยงเพราะเริ่มเกิดขึ้น เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน การกำหนดรู้เท่าทันรูปนามปัจจุบันเท่านั้นจึงเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง อันเป็นเหตุให้บรรลุคุณธรรมพิเศษ เมื่อเข้าใจดังนี้และหยุดใส่ใจต่อแสงสว่างเป็นต้นแล้วเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมต่อไป เมื่อนั้นความเกิดดับของรูปนามย่อมปรากฏชัดเจนแก่ผู้ปฏิบัติ อีกทั้งความไม่เที่ยงคือสภาพเกิดขึ้นและดับไป ความทุกข์คือความบีบคั้นด้วยความเกิดดับ และความไม่ใช่ตัวตนที่ไม่เป็นไปตามต้องการ ย่อมปรากฏชัดเจน ลำดับนั้นการรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วในทุกๆ ขณะที่กำหนดรู้ขึ้นจึงเป็นอุทัพพญาณที่พ้นไปจากวิปัสสนูปกิเลส

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ปัญญาที่เข้าใจว่าแสงสว่างเป็นต้นไม่ใช่ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง การ
ใส่ใจสิ่งเหล่านั้นก็ไม่ใช่ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง แต่การกำหนดรู้รูปนามตาม
ความเป็นจริงโดยไม่ใส่ใจสิ่งเหล่านั้นจึงเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง ชื่อว่า
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

อนึ่ง อุทยัพพญาณระดับอ่อน (ตรุณวิปัสสนา) นับเข้าในมัคคา-
มัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ส่วนอุทยัพพญาณระดับแก่กล้า (พลวิปัสสนา)
นับเข้าในปฐิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ญาณที่ ๕
ภังคญาณ

โยคา เว ชายเต ฐิริ

เอตํ เทวธาปถํ ฌตฺวา

ตถตฺตานํ นีเวสเยย

อโยคา ฐิริสงฺขโย

ภวาย วิภวาย จ

ยถา ฐิริ ปวทุตฺตติ.

ฐ. ธ. ๒๕.๒๘๒.๖๕

ปัญญาย่อมเกิดเพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะ
ไม่พากเพียร เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อมของปัญญา
แล้ว พึงบำเพ็ญตนในวิถีทางที่ปัญญาจะเจริญ

ภังคญาณ

และ

ปฏิบัติภาณานทัสสนวิสุทธิ

ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามย่อมหลุดพ้นจากอุปกิเลส เพราะไม่ยึดติดแสงสว่างเป็นต้น และได้ชื่อว่าอุทยัพพญาณที่แก่กล้า เพราะรู้ประจักษ์ความเกิดดับอย่างชัดเจน

ญาณดังกล่าวและภังคญาณเป็นต้นไปจนถึงอนุโลมญาณรวมเป็น วิปัสสนาญาณ ๙ ชื่อว่า ปฏิบัติภาณานทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมดจด แห่งการรู้เห็นปฏิบัติ หมายถึง การรู้เห็นที่หมดจดอันเป็นทางบรรลุนิร- มรรค วิสุทธินี้เริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่เวลาที่ผู้ปฏิบัติธรรมได้รู้พระไตรลักษณ์ โดยเห็นประจักษ์ความเกิดดับของรูปนามอย่างชัดเจน

ความปรากฏของพระไตรลักษณ์ที่ดำเนินไปด้วยการเห็นความเกิด ดับ จะกล่าวถึงต่อไปในตอนที่ ๗ (ปริจเจหาที่ ๗) และพบในคัมภีร์มหา- ฎีกาของวิสุทธิมรรคดังนี้ว่า

[๑] อุทฺยพฺพเย ปน ปฏฺวิวิทุเ อนิจฺจลฺกขณํ ปากฺกัํ
 หุตฺวา อุปฺภุจติ. [๒] ตโต ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตท-
 นตฺตาติ อิตฺรลฺกขณมฺปิ. [๓] อถ วา อุทฺยพฺพยคฺคหณฺน
 หุตฺวา อภาวากาโร อภินฺหสมฺปฏฺฐีปฺพนากาโร อวสวตฺตนา-
 กาโร จ วิภูตฺตโร โหติ.*

“๑. เมื่อบุคคลแทงตลอดความเกิดดับแล้ว อนิจจ-
 ลักษณะย่อมปรากฏขึ้น

๒. หลังจากนั้นลักษณะอื่นย่อมปรากฏขึ้นโดยนัยว่า
 สภาวะธรรมใดไม่เที่ยง สภาวะธรรมนั้นเป็นทุกข์ สภาวะธรรมใด
 เป็นทุกข์ สภาวะธรรมนั้นไม่ใช่ตัวตน

๓. อีกนัยหนึ่ง ลักษณะคือความเกิดขึ้นแล้วดับไป
 ลักษณะคือความถูกบีบคั้นเนื่องๆ และลักษณะคือความไม่
 เป็นไปตามต้องการ ย่อมปรากฏชัดด้วยการรู้เห็นความเกิด
 ดับ”

* วิสุทธิ. ฎ. ๒.๔๘๑

ผู้ที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามแล้วย่อมเข้าใจพระไตรลักษณ์อย่างถ่องแท้ตามที่กล่าวมาแล้ว สติของเขาที่ระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันในขณะนั้นย่อมกำหนดรู้ได้ชัดเจนและรวดเร็ว ทำให้เขามีได้ใส่ใจสภาวะเกิดขึ้นและตั้งอยู่ของรูปนาม มิได้ใส่ใจกระแสรูปนามที่เป็นไปต่อเนื่องเหมือนสายน้ำที่ไหลไปไม่ขาดช่วง อีกทั้งมิได้ใส่ใจรูปร่างสัญญาณโดยรู้สึกว่ามีรูปร่างของมือเท้าหรือร่างกายเหมือนในเวลาเริ่มปฏิบัติในขณะนั้นเขาู้เห็นความดับไปของรูปนามเท่านั้น จัดว่าได้บรรลุภังคญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความดับไป ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] ตยิทํ สพฺพมปิ อโยคาวจโร อุปกกิลเลสวินฺมุตฺเตน
 วิถีปฏิปนฺนวิปัสสนาสงฺขาเตน อุทฺยพฺพยานุปัสสนาฅาณน
 ยาถาวสฺสโต สลฺลภฺเขตฺติ. [๒] ตสฺสเสวํ สลฺลภฺเขตฺวา ปุณฺนปุณฺ
 ฺนนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ รุปารูปธมฺเม ตฺลยโต ตีรยโต ตํ ฅาณํ
 ติกฺขํ หุตฺวา วหฺติ. [๓] สงฺขารธา ลหุํ อุปกฺกฺจหนฺติ. [๔] ฅาณ
 ฺนติกฺขเว วหนฺเต สงฺขารेषฺสุ ลหุํ อุปกฺกฺจหนฺเตสฺสุ อุปฺปาทํ วา จิตฺ
 ฺตํ ปวตฺตํ วา นิमितฺตํ วา น สมฺปาปฺณาติ. [๕] ขยวเยท-
 ฺตนิโรธเยว สติ สนฺติภฺจติ. [๖] ตสฺสเสวํ อุปฺปชฺชิตฺวา เอวํ นาม
 สงฺขารคตํ นีรुชฺฅตฺติ ปสฺสโต เอตสฺมี จาเน ภวฺกานุปัสสนา
 ฅาณ วิปัสสนาฅาณํ อุปฺปชฺชติ.*

* วิสุทฺธิ. ๒.๓๑๓

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมนี้ย่อมกำหนดรู้ชั้น ๕ และพระไตร-
ลักษณ์ทั้งหมดนั้นตามสภาพที่มีจริงด้วยอุทยัพพญาณที่
เรียกว่าวิปัสสนาที่ดำเนินไปตามวิถีพ้นไปจากอุปกิเลส

๒. เมื่อเขากำหนดรู้อย่างนี้แล้วพิจารณาไตร่ตรองอยู่
เนื่องๆ ว่า รูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ญาณนั้น
ก็ดำเนินไปแก้กล้า

๓. สังขารก็ปรากฏรวดเร็ว

๔. เมื่อญาณดำเนินไปแก้กล้า และสังขารปรากฏ
รวดเร็ว เขาย่อมไม่ใส่ใจความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความ
เป็นไปต่อเนื่องของรูปนาม และรูปร่างสัณฐาน

๕. สติตั้งมั่นอยู่ในนิโรธคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป
และความพินาศไปอย่างเดียว

๖. เมื่อเขารู้เห็นอยู่ว่าสังขารเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วดับไป
อย่างนี้เป็นธรรมดา วิปัสสนาญาณที่ชื่อว่า อกังคานุสัสสนา
(ปัญญารู้เห็นความดับไป) ย่อมเกิดขึ้นในที่นี้”

[ความดับมี ๒ ประเภท คือ

๑. อุปปาตนิโรธ ความดับรูปนามที่ยังมีการเกิดขึ้น

๒. อนุปปาตนิโรธ ความดับรูปนามที่ไม่มีการเกิดขึ้น เช่น ความดับของ
ท่านผู้เข้าผลสมาบัติหรือนิโรธสมาบัติ

ความดับในที่นี้หมายถึงอุปปาตนิโรธ พระภิกษุอาจารย์จึงเพิ่มคุณศัพท์ว่า
ขวยยกนิโรธ (นิโรธคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความพินาศไป)]

ในคัมภีร์ปฐิสัมภิตามรรคได้แสดงความเกิดขึ้นของภังคญาณไว้โดยพิสดาร ในที่นี้ขอยกมาแสดงเพียงบางส่วนพร้อมด้วยคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาว่า

อารมฺมณปปฏิสงฺขา ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา วิปสฺสเน
ญาณ^๑

“ปัญญาในการรู้เห็นความดับไปโดยรู้เห็นอารมณ์ว่าดับไป] ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ”

[๑] อารมฺมณปปฏิสงฺขาติ ยํ ภิกฺขุ อารมฺมณํ ปปฏิสงฺขาย
ขานิตฺวา, ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อตฺถโก. [๒] ภงฺคานุปสฺสเน
ปญฺญาติ ตสฺส อารมฺมณํ ขยโต วยโต ปปฏิสงฺขาย อุปฺปนฺนสฺส
ญาณสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสเน ยา ปญฺญา [๓] อิทํ วิปสฺสเน ญาณ^๒

“๑. คำว่า อารมฺมณปปฏิสงฺขา (โดยรู้เห็นอารมณ์ว่าดับไป) หมายความว่า รู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เห็นว่าเสื่อมสิ้นไป

๒. คำว่า ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา (ปัญญาในการรู้เห็นความดับไป) หมายความว่า ปัญญาใดในการรู้เห็นความดับไปของปัญญาที่เกิดขึ้นรู้เห็นอารมณ์ว่าเสื่อมสิ้นไปนั้นมิอยู่

๓. ปัญญานี้เป็นวิปัสสนาญาณ”

^๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๗.๑

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๓๑๕, ปฎิส. อ. ๒.๒๓

ข้อความข้างต้นอธิบายศัพท์ดังต่อไปนี้ว่า คำว่า ปฏิสงฺขาย ฆานิตฺวา (รู้) อธิบาย ปฏิสงฺขา ศัพท์ว่า แปลว่า “รู้” ไม่ใช่แปลว่า “พิจารณา” ดังคำว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส จีวรํ ปฏิเสวามิ (เราพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ใช้สอยจีวร) ส่วนคำว่า ขยโต วยโต ทิสฺวา (เห็นว่าเสื่อมสิ้นไป) อธิบายว่า การรู้ดังกล่าวเป็นการเห็นประจักษ์ความเสื่อมสิ้นไป เพราะเป็นฐานะของภังคญาณ ไม่ใช่การรู้โดยทั่วไปที่เป็นการเรียนรู้ (สุตมยปัญญา) หรือการคิดรู้ (จินตามยปัญญา)

[ตามหลักภาษา คำว่า ปฏิสงฺขา สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า + สํ บทหน้า + กร ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย แล้วลบ ย อักษร]

ผู้ที่บรรลุภังคญาณแล้วย่อมรู้เห็นว่ารูปนามในปัจจุบันขณะ เช่น สภาวะพอง ยุบ นิ่ง ยืน เดิน เหยียด คู้ เห็น ได้ยิน นึกคิด ดับไป มีสภาพดับไปอย่างรวดเร็วในขณะที่กำหนดรู้อยู่นั้น ในบางขณะอาจรู้เห็นว่าจิตที่เห็นประจักษ์ความดับไปได้ดับลงอย่างรวดเร็ว วิปัสสนาญาณที่รู้เห็นความดับไปของรูปนามและรู้เห็นความดับไปของจิตที่เห็นประจักษ์ความดับดังกล่าว ชื่อว่าภังคานุปัสสนา หรือภังคญาณ ดังข้อความกล่าวว่า

[๑] รูปารมมณตาจิตตํ อุปปชชิตวา ภิชชติ. [๒] ตํ อารมมณํ ปฏิสงขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ ๕เปยฺ [๓] เวทนารมมณตา, สญญารมมณตา, สงขารารมมณตา, วิญญานารมมณตา จิตตํ อุปปชชิตวา ภิชชติ. [๔] ตํ อารมมณํ ปฏิสงขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ.*

“๑. จิตที่รับรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป

๒. ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นอารมณ์นั้นแล้ว[ว่าดับไป] ย่อมตามรู้ความดับของวิปัสสนาจิตนั้น ฯลฯ

๓. จิตที่รับเวทนาเป็นอารมณ์ จิตที่รับสัญญาเป็นอารมณ์ จิตที่รับสังขารเป็นอารมณ์ จิตที่รับวิญญานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป

๔. ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นอารมณ์นั้นแล้ว[ว่าดับไป] ย่อมตามรู้ความดับของวิปัสสนาจิตนั้น”

* พุ. ปฏฺ. ๓๑.๕๑-๒.๕๙

ผู้ที่กำหนดรู้สภาวะของ รูป เป็นต้นในปัจจุบันขณะแล้วรู้เห็น ความเกิดดับได้ การรู้เห็นดังกล่าวเป็นภังคญาณที่ ๑ ซึ่งรู้เห็นความดับ ไปของอารมณ์ที่กำหนดรู้ (ฌาต) ต่อจากนั้นผู้ปฏิบัติธรรมอาจรู้เห็น วิปัสสนาจิตนั้น (ฌาณ) ว่าดับไป การรู้เห็นต่อมานี้ชื่อว่า ภังคญาณที่ ๒ ซึ่งเกิดต่อจากภังคญาณที่ ๑ ภังคญาณที่ ๒ นี้มีชื่ออื่นอีกว่า ปฏิวิปัสสนา คือ การเห็นประจักษ์อีกครั้งหนึ่ง เพราะเป็นการรู้เห็นต่อมาจากสิ่งที่รู้เห็น ครั้งแรก

[คัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

เตนาหุ โปราณา ฌาตณฺจ ฌาณณฺจ อุกโ วิปสฺสตีติ.^๑

“เพราะเหตุนั้น โปราณจารย์จึงกล่าวว่า ‘ย่อมยังเห็นสิ่งที่ ญาณรู้แล้วและฌาณทั้งสองอย่าง’”]

โดยประการดังนี้ ในทุกขณะที่รูปปรากฏความดับไป ภังคญาณ มักเกิดขึ้น ๒ ขณะ คือ ภังคญาณที่ ๑ รู้เห็นความดับไปของรูป และ ภังคญาณที่ ๒ รู้เห็นความดับไปของวิปัสสนาจิตนั้น แม้ในเวลาที่เวทนา ปรากฏความดับไป ภังคญาณมักเกิดขึ้น ๒ ขณะ คือ ภังคญาณที่ ๑ รู้เห็นความดับไปของเวทนา และภังคญาณที่ ๒ รู้เห็นความดับไปของ วิปัสสนาจิตนั้น ดังนี้ เป็นต้น

^๑ ปฏิส. อ. ๑.๒๗๗

ในขณะที่ภังคญาณปรากฏขึ้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาย่อมรู้เห็นความดับไปว่าสภาวะธรรมปัจจุบันที่ตนกำหนดรู้และจิตที่รู้เห็นความดับไป ได้ดับลงเป็นคู่ๆ กันไปอย่างรวดเร็ว การรู้เห็นความดับไปของอารมณ์ และจิตที่รู้เห็นดังกล่าวเป็นภังคญาณ หนึ่ง ความดับในเรื่องนี้ไม่ใช่ความแตกดับ แต่เป็นความดับสูญไป ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่อ้างไว้ข้างต้นว่า ขยวยเภทนิโรธเยว สติ สนตัญญจติ (สติตั้งมั่นอยู่ในนิโรธคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความพินาศไปอย่างเดียว), ขยโต วยโต ทิสวา (เห็นว่าเสื่อมสิ้นไป)

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^๑ ยังจำแนกความดับไปของทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ เป็นต้นด้วยคำเป็นต้นว่า รูปารมมณตา จิตตํ อุบุปฺปชิตฺวา ภิขฺชติ. ตํ อารมมณํ ปฏิสงฺขา ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ (จิตที่รับรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นอารมณ์นั้นแล้ว[ว่าดับไป] ย่อมตามรู้ความดับของวิปัสสนาจิตนั้น) แล้วอธิบายคำว่า อนุปสฺสติ (ตามรู้) โดยจำแนกเป็นอนุปัสสนา ๗ ในที่นี้จะกล่าวถึงเรื่องนั้นไว้ในตอนที่ ๗ ต่อไป

^๑ พุ. ปฎิ. ๓๑.๕๑.๕๙

องค์ประกอบของภังคญาณกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรควา

วตฺถุสงฺกมฺนา เจว ปญฺญา ย จ วิวญฺเณนา
อวชฺชนาพลฺลเจว ปฏิสงฺขาวิปสฺสนา.^๑

“ญาณที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๓ เหล่านี้ คือ การย้ายอารมณ์ [โดยย้ายจากความดับไปของอารมณ์ไปสู่ความดับไปของ วิปัสสนาจิต] การเปลี่ยนไปแห่งปัญญา [โดยเปลี่ยนจาก ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดดับไปสู่การรู้เห็นความดับ] และความสามารถในการพิจารณา[ที่สามารถพิจารณาความดับไปของ วิปัสสนาจิตต่อจากความดับไปของอารมณ์] เป็นภังคญาณ ที่เห็นประจักษ์ความดับไปของวิปัสสนาจิตเมื่อรู้เห็นความ ดับไปของอารมณ์แล้ว”

^๑ ข. ปฏิ. ๓๑.๕๒.๕๙

องค์ประกอบของภังคญาณข้างต้น คือ

๑. การรู้เห็นความดับไปของวิปัสสนาจิตต่อจากการรู้เห็นความดับไปของอารมณ์แล้ว

๒. การไม่รู้เห็นความเกิดดับเหมือนในขณะเกิดอุทกัพพญาณ แต่รู้เห็นความดับไปอย่างเดียว

๓. ความสามารถในการพิจารณาที่ชื่อว่าโยนิโสมนสิการเพื่อให้เห็นความดับไปของวิปัสสนาจิตได้ทันทีเมื่อรู้เห็นความดับไปของอารมณ์แล้ว

องค์ประกอบที่ ๑ และที่ ๓ เกิดร่วมกันในขณะเดียว เพราะเมื่อมีการพิจารณาเช่นนั้นแล้ว การรู้เห็นความดับไปของวิปัสสนาจิตย่อมเกิดขึ้นได้ทันที ดังคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า

[๑] วตฺถุสงฺกมฺนาติ รูปาทีสุ เอเกกสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ปฺน
 เยน จิตฺเตน ภงฺโค ทิฏฺฐโจ, ตสฺสาปิ ภงฺกทสฺสทวเสน ปฺริมวตฺถุ-
 โโต อณฺววตฺถุสงฺกมฺนา. [๒] ปณฺณาย จ วิวฏฺฐนาติ อุทฺยํ
 ปหาย วเย สหฺติฏฺฐนา.

[๓] อวาชฺชนาพลญฺเจวาทิ รูปาทีสุ เอเกกสฺส ภงฺคํ
 ทิสฺวา ปฺน ภงฺการมฺมณฺสส จิตฺตสฺส ภงฺกทสฺสทตฺถํ อนนฺตร-
 เมว อวาชฺชนสมตฺถตา.*

“๑. คำว่า วตฺถุสงฺกมฺนา (การย้ายอารมณ์) หมายความว่า การรู้เห็นความดับไปของรูปเป็นต้นแต่ละอย่างแล้วย้าย
 ไปสู่อารมณ์อื่นจากอารมณ์เดิมด้วยการรู้เห็นความดับไปของ
 จิตที่รู้เห็นความดับนั้น

๒. บาทคาถาว่า ปณฺณาย จ วิวฏฺฐนา (การเปลี่ยน
 ไปแห่งปัญญา) หมายความว่า การละความเกิดขึ้นแล้วดำรง
 อยู่ในความดับไป

๓. บาทคาถาว่า อวาชฺชนาพลญฺเจว (กำลังของอา-
 วัชชนจิต) หมายความว่า ความสามารถในการพิจารณาอย่าง
 ต่อเนื่องเพื่อให้เห็นความดับไปของรูปเป็นต้นทีละอย่างแล้ว
 รู้เห็นความดับไปของจิตที่มีความดับไปเป็นอารมณ์อีก”

* ปฏิส. อ. ๑.๒๗๘-๗๙

อนึ่ง ความสามารถในการพิจารณาอย่างต่อเนื่อง คือ การเกิดวิถิจิตอย่างต่อเนื่องไม่รับเอาอารมณ์อื่น เพราะการพิจารณาย่อมมีไม่ได้โดยไม่มีภวังค์คั่น ดังนั้น คำในพระบาลีว่า วตฺถุสงฺกมฺหา (การย้ายอารมณ์) และคำในคัมภีร์อรรถกถาว่า อนนฺตรเมว อวชฺชนสมตฺถตา (ความสามารถในการพิจารณาอย่างต่อเนื่อง) จึงหมายถึงการกำหนดรู้อารมณ์ที่ละอย่าง ไม่ใช่หมายถึงการกำหนดรู้อารมณ์หนึ่งหลายๆ ครั้ง

สรุปความว่าผู้ปฏิบัติธรรมควรรู้เห็นความดับไปของรูปนามทีละอย่างที่ปรากฏชัดเจน ไม่ใช่รู้เห็นความดับไปของรูปนามทุกอย่าง และควรรู้เห็นตลอดทั้งวิถิจิตหนึ่ง ไม่ใช่แยกกำหนดจิตดวงหน้าและจิตดวงหลังในวิถิจิตหนึ่ง นอกจากนั้น ควรรู้เห็นความดับไปของสภาวะธรรมปัจจุบันอย่างเดียว ไม่ควรอนุমানรู้ความดับไปของอดีตหรืออนาคตและความดับไปของสภาวะธรรมที่ไม่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะ

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและวิสุทธิมรรค
ตามลำดับว่า

อารมฺมณนฺวเยน	อุโภ เอกวตฺตนา
นิโรธํ อธิมุตฺตตา	วยลกฺขณาวิปสฺสนา. ^๑

“ญาณที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๒ เหล่านี้ คือ การกำหนด
โดยสภาพอย่างเดียวกัน[คือความดับ]ในอารมณ์ทั้งสอง [คือ
อารมณ์ที่เห็นประจักษ์อันได้แก่ปัจจุบันและอารมณ์ที่ไม่
เห็นประจักษ์อันได้แก่อดีตและอนาคต]ด้วยการอนุมานรู้ที่
คล้อยตามอารมณ์[ที่เป็นปัจจุบัน] และความโน้มใจไปใน
ความดับ เป็นภังคญาณที่เห็นประจักษ์ลักษณะดับไป”

^๑ ข. ปฏิ. ๓๑.๕๒.๕๙

[๑] อารมมณอนวเณ อุโภ เอกวตถนาติ ปจจกขโต
 ทิฏฐสส อารมมณสส อนวเณ อนุกมเนน “ยถา อิหิ, ตถา
 อตีเตปิ สงขารคตํ ภิชชิตถ, อนาคเตปิ ภิชชิสสตี”ติ เอว
 อุกินนํ เอกสภาเวเนว ววตถาปนนติ อตฺถเ.

[๒] วุตตมปิ เจตํ ไปราเนหิ
 “สัวิชชมานมฺหิ วิสฺสุทฺธสฺสนโน
 ตทหนุยํ เนติ อตีตนาคเต
 สพเพปิ สงขารคตา ปโลกิโน
 อสฺสสาวพินฺนุ สุริเยว อุกคเต”ติ.^๑

^๑ วิสฺสุทฺธิ. ๒.๓๑๗

“๑ กิ่งคาถาว่า อารมฺมณนฺวเณ อุโภ เอกวตฺถนา (การกำหนดโดยสภาพอย่างเดียวกัน[คือความดับ]ในอารมณ์ทั้งสอง [คืออารมณ์ที่เห็นประจักษ์อันได้แก่ปัจจุบันและอารมณ์ที่ไม่เห็นประจักษ์อันได้แก่อดีตและอนาคต]ด้วยการอนุมานรู้ที่คล้อยตามอารมณ์[ที่เป็นปัจจุบัน]) หมายความว่า การกำหนดอารมณ์ทั้งสองโดยสภาวะอย่างเดียวกันนั้นแหละ อย่างนี้ว่า กองสังขารแม้ในอดีตก็พินาศไป กองสังขารแม้ในอนาคตก็จักพินาศไป เหมือนสังขาร[ที่ดับอยู่ในปัจจุบัน]นี้ ด้วยการอนุมานรู้ที่คล้อยตามอารมณ์ อันตนรู้เห็นโดยประจักษ์แล้ว

๒. สมจริงดังโบราณจารย์กล่าวว่า

ภิกษุผู้มีความเห็นบริสุทธิ์[คืออภิญญา]ในสังขารซึ่งมีอยู่ในปัจจุบัน ย่อมนำเอาอนุมานญาณที่คล้อยตามญาณเห็นประจักษ์ความดับนั้นไปในกองสังขารที่เป็นอดีตและอนาคต ด้วยว่า สังขารทั้งปวงก็มีปกติแตกทำลายไป เหมือนหยาดน้ำค้างเมื่อต้องแสงพระอาทิตย์ก็สลายไป ฉะนั้น”

ตามหลักฐานที่นำมาอ้างอิงไว้ในเรื่องนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ควรเริ่มกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นอดีตหรืออนาคต ควรกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันที่ปรากฏความดับอยู่เท่านั้น เมื่อเขาได้เห็นประจักษ์ความดับไปของสภาวะธรรมปัจจุบันแล้วก็จะอนุมานรู้ความดับไปของอารมณ์ที่เป็นอดีตและอนาคตได้ในบางขณะ การอนุมานรู้ที่เรียกว่าอนุมานญาณนี้ เกี่ยวกับการพิจารณาอารมณ์ที่เป็นอดีตและอนาคต ซึ่งเกิดจากการเห็นประจักษ์ที่เรียกว่าปัจฉักขญาณ ดังนั้น ผู้เจริญวิปัสสนาจึงไม่จำเป็นต้องพิจารณาให้เห็นความดับไปด้วยการนึกคิดหาเหตุผลตามหลักทฤษฎี

ผู้ที่บรรลุถึงฌานระดับแก่กล้าแล้วย่อมรู้เห็นความดับของรูปนามที่กำหนดรู้และความดับของวิปัสสนาจิตควบคู่กันไปอย่างรวดเร็วเหมือนเมล็ดงาแตกที่ถูกคว่ำในหม้อ เหมือนฟองน้ำบนผิวน้ำที่เกิดจากฝนตกหนัก และเหมือนพยับแดด ดังพระพุทธวณะที่หมายถึงบุคคลดังกล่าวว่า

ยถา ปุพฺพุกํ ปสฺเส ยถา ปสฺเส มรีจิกํ
 เอรุ โลกํ อเวกฺขนตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ.^๑

“ผู้ที่มองเห็นโลกว่าไม่จีรัง และหาสาระมิได้ เช่นเดียวกับคนมองฟองน้ำและพยับแดด คนเช่นนี้พญามัจจุราชย่อมตามหาไม่พบ”

^๑ พุ. ฎ. ๒๕.๑๗๐.๔๗

บุคคลที่บรรลุถึงฌานแล้วย่อมไม่เกิดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม ภพใหม่ และขันธในอารมณ์ทุกอย่างที่รู้เห็นว่าดับไปด้วยถึงฌาน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า มจฺจุราชา น ปสฺสติ (พญามัจจุราชย่อมตามหาไม่พบ) โดยหมายถึงการปราศจากความตายชั่วคราว เพราะไม่มีภพใหม่และขันธ อีกทั้งหมายถึงการปราศจากความตายโดยสิ้นเชิงในภพใหม่ เมื่อบรรลุอรหัตตผลแล้ว คือ เมื่อไม่มีความเกิดในภพใหม่ ความตายในภพใหม่ก็ไม่มี

๗๗ ตว์ ปารมีชลนที จตุรีหพาหุ-
สตุตตีหิ สุตตริ จิรํ ชนโกว สินธุํ
สมฺปนฺนวิภกมผลโลสิ ยถา จ โสว
เอวํ ชนา วิริยตปฺพลเมธยन्दุ.

ปัทมมธุ

พระองค์ทรงว่า ยข้ามสาครแห่งบารมีตลอดกาลนาน ด้วยกำลัง
แขนคือความเพียรมีองค์ ๔ เหมือนดังพระมหาชนกว่ายน้ำ
ข้ามสาคร และบรรลุผลสำเร็จแห่งความเพียรเหมือนพระมหา-
ชนกโดยแท้ ฉะนั้นใด ขอปวงชนจงบรรลุความเพียรและผลแห่ง
ความเพียรนั้น ฉะนั้น

ญาณที่ ๖-๘
ภยญาณ
อาทีนวญาณ
นิพพิทาญาณ

น สीलพุดมตเตน

พาหุสจุเจน วา ปน

อถ วา สมาธิลาเภณ

วิวิตตสยเนน วา.

มุสามิ เนกขมมสุขิ

อปุถุชชนเสวิติ

ภิกขุ วิสสาสมาปาติ

อปปตโต อาสวกขยิ.

พ. ภ. ๒๕.๒๗/๑.๖๓

ภิกษุเอ๋ย เพียงมีศีลาจารวัตร เพียงมีภูมิปริยัติ
คงแก่เรียน เพียงพากเพียรปฏิบัติจนได้ฉาน เพียงอยู่
ในสถานสงบสงัด ได้รับความสุขของพระอนาคามีที่
สามัญชนทั่วไปไม่ได้สัมผัส ถ้าขจัดกิเลสไม่ได้หมด
เธออย่าพึงนั่งนอนใจเลย

ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ

และ

ปฏิบัติภาวนาสรรณวิสุทธิ

ผู้ที่บรรลุภยญาณอันแก่กล้าแล้วย่อมเข้าใจว่ารูปนามในอดีตดับไปแล้ว รูปนามในปัจจุบันกำลังจะดับอยู่ และรูปนามในอนาคตจักดับไปเหมือนกัน จึงเกิดปัญญาที่รู้เห็นว่ารูปนามเป็นสิ่งที่น่ากลัวที่เรียกว่า ภยญาณ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ตสฺส “อติตา สงฺขารา นินฺทุธา. ปจฺจุปฺปนฺนา นินฺดูณฺติ.
อนาคเต นินฺพุตฺตณฺกสงฺขาราปิ เอวเมว นินฺดูมิสฺสณฺติ”^๑ติ
ปสฺสโต เอตสฺมี จาเน ภยตฺปฏฺฏจฺเณว นาม อฺปฺปชฺชติ.”

“เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นเห็นอยู่ว่า สังขารที่เป็นอดีตได้ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ ถึงแม้สังขารที่จะเกิดขึ้นในอนาคตก็จักดับไป ญาณชื่อว่าภยญาณที่เห็นประจักษ์ว่า น่ากลัวย่อมเกิดขึ้น ณ ที่ตรงนี้”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๑๘

ภยญาณเป็นปัญญาที่ประกอบด้วยความกลัวในรูปนามที่ดับไปทุกๆ
ขณะที่รู้เห็น และยังเป็นญาณที่สำคัญว่าน่ากลัวในอารมณ์ที่พิจารณา
อีกด้วย ในขณะที่จิตใจของผู้ปฏิบัติธรรมมักไม่สดชื่นแจ่มใสเหมือนใน
ขณะเกิดอุทัยพพายญาณและกังคญาณ แต่ไม่ใช่ความกลัวผู้ร้ายหรือปีศาจ
เป็นเพียงความไม่สดชื่นแจ่มใสเพราะรู้เห็นความจริงว่ารูปนามเป็นของ
น่ากลัว ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่

[๑] ภยตูปฏฺฐานณณํ ปน ภายติ น ภายตีติ. [๒] น
ภายตีติ. [๓] ตณฺหิ อตีตา สงฺขารา นิสฺสํวรา. ปจฺจุปฺปนา
นิรฺชฺฌนติ. อนาคตา นิสฺสํวรสฺสตีติ ตีรณฺมตฺตเมว โหติ.*

“๑. ถ้ามว่า : ภยญาณที่เห็นประจักษ์ว่าน่ากลัว กลัว
หรือไม่

๒. ตอบว่า : ไม่กลัว

๓. เพราะญาณนั้นเป็นเพียงความเข้าใจว่า สังขารที่
เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับอยู่ ถึงแม้
สังขารที่จะเกิดขึ้นในอนาคตก็จักดับไป”

* วิสุทธิ. ๒.๓๒๐

เมื่อภยญาณแก่กล้าแล้วอาที่นวญาณย่อมเกิดขึ้น ลำดับนั้นผู้ปฏิบัติย่อมไม่เห็นรูปนามที่กำหนดรู้อยู่ว่าเป็นสิ่งที่ตังาม อีกทั้งไม่เห็นรูปนามอื่นและภพที่ตนอนุมานรู้ด้วยการพิจารณาว่าเป็นสิ่งที่ตังาม เขาพบแต่ความน่ารังเกียจของสิ่งที่กำหนดรู้และพิจารณา ความเกิดขึ้นของภยญาณและอาที่นวญาณนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

[๑] อุปปาโท ภยนฺติ ภยตฺตปฏฺจําเน ปณฺณวา อาทึนเว
 ฌาณํ ปวตฺตํ ภยนฺติ, นิมิตฺตํ ภยนฺติ, อายฺยหนา ภยนฺติ ปฏฺฏิ-
 สนฺธิ ภยนฺติ, คติ, นิพฺพตฺติ, อุปฺปตฺติ, ชาติ, ชรา, พฺยาธิ,
 มรณํ, โสโก, ปรีเทโว, อุปายาสํ ภยนฺติ ภยตฺตปฏฺจําเน ปณฺณวา
 อาทึนเว ฌาณํ [๒] อุปปาโท ทุกฺขนฺติ ภยตฺตปฏฺจําเน ปณฺณวา
 อาทึนเว ฌาณํ ปวตฺตํ อเปฯ อุปายาสํ ทุกฺขนฺติ ภยตฺตปฏฺจําเน
 ปณฺณวา อาทึนเว ฌาณํ [๓] อุปปาโท สามิสฺนฺติ อเปฯ อุปายาสํ
 สามิสฺนฺติ ภยตฺตปฏฺจําเน ปณฺณวา อาทึนเว ฌาณํ [๔]
 อุปปาโท สงฺขาราคิ อเปฯ อุปายาสํ สงฺขาราคิ ภยตฺตปฏฺจําเน
 ปณฺณวา อาทึนเว ฌาณํ^๑

^๑ ขุ. ปฏฺฏิ. ๓๑.๕๓.๖๐, วิสุทฺธิ. ๒.๓๒๒

“๑. ปัญญาในความปรากฏโดยความน่ากลัวว่า

- ความเกิดขึ้น[ของรูปนาม]น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความดำเนินไป[ของรูปนาม]น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- นิमित[คือสังขารูปนาม]น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความขวนขวาย[คือกุศลและอกุศล]น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- การเกิดใหม่ที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- คติ [ภูมิที่ไปเกิดโดยความเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน การเกิดเป็นมนุษย์และเทวดา] น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความบังเกิดที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความเข้าถึงที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความเกิดที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความแก่ที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความเจ็บไข้ที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความตายที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความเศร้าโศกที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความคร่ำครวญที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ
- ความคับแค้นใจที่น่ากลัว เป็นอาที่นญาณ”

๒. ปัญญาในความปรากฏโดยความน่ากลัวว่า

- ความเกิดขึ้น[ของรูปนาม]เป็นทุกข์ เป็นอาทีนวญาณ
- ความดำเนินไป[ของรูปนาม]เป็นทุกข์ เป็นอาทีนว-
ญาณ ฯลฯ
- ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ เป็นอาทีนวญาณ”

๓. ปัญญาในความปรากฏโดยความน่ากลัวว่า

- ความเกิดขึ้น[ของรูปนาม]เป็นการเจือด้วยอาภิสเป็น
อาทีนวญาณ ฯลฯ
- ความคับแค้นใจเป็นการเจือด้วยอาภิส เป็นอาทีนว-
ญาณ”

๔. ปัญญาในความปรากฏโดยความน่ากลัวว่า

- ความเกิดขึ้น[ของรูปนาม]เป็นสังขาร[ที่ไม่สงบสุข]
เป็นอาทีนวญาณ ฯลฯ
- ความคับแค้นใจเป็นสังขาร เป็นอาทีนวญาณ”

[ในวาระที่ ๓ ข้อความว่า “ความเกิดขึ้น[ของรูปนาม]เป็นการเจือด้วยอามิส เป็นอาทีนวญาณ” หมายความว่า บ้านที่มีเชื้อไฟในฤดูร้อนย่อมทำให้กังวลว่า ไฟจะไหม้บ้าน ฉันทใด รูปนามที่เจือด้วยกามคุณและวัฏฏทุกข์อันเป็นอาหาร ของไฟกิเลสก็น่ากังวล ฉันทนั้น มือที่เปื้อนอาหารย่อมน่ารังเกียจ ฉันทใด รูปนาม ที่เจือด้วยอาหารคือกิเลสอันสกปรกเร่าร้อนก็น่ารังเกียจ ฉันทนั้น]

ผู้ที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามปัจจุบันและวิปัสสนาจิตด้วย รั้งญาณแล้ว ในบางขณะอาจพิจารณาถึงปฏิสนธิที่เป็นการเกิดใหม่ของ รูปนามในภพนี้แล้วรู้สึกรู้ว่าน่ากลัวและไม่ใช้สิ่งที่ติงาม การรู้เห็นอย่างนี้ เป็นภยญาณและอาทีนวญาณไปพร้อมกัน ฟังทราบความเกิดขึ้นของญาณ ทั้งสองในข้อความอื่นตามนัยที่กล่าวนี้ มีข้อพิเศษในเรื่องความดำเนินไป ของรูปนาม (ปวตฺต) และนิมิตคือสังขารรูปนาม (นิมิตฺต) ว่าเป็นสิ่งที่รู้ เห็นโดยประจักษ์เหมือนความเกิดขึ้นของรูปนาม ไม่ใช่สิ่งที่อนุมานรู้ด้วย การพิจารณา

ในทั้ง ๑๕ บทเริ่มจากความเกิดขึ้นของรูปนาม (อุปฺปาท) ไปจนถึง ความดับแค้นใจ (อุปฺยาสา) ๕ บทแรก คือ ความเกิดขึ้นของรูปนาม (อุปฺปาท) ความดำเนินไปของรูปนาม (ปวตฺต) นิมิตคือสังขารรูปนาม (นิมิตฺต) ความขวนขวายคือกุศลและอกุศล (อายุหนฺนา) การเกิดใหม่ (ปฏี-สนฺธิ) แสดงอารมณ์ที่เกิดของภยญาณและอาทีนวญาณ ส่วนบทที่เหลือ ๑๐ บทมีภูมิที่ไปเกิด (คตฺติ) เป็นต้นกล่าวไว้เพื่อแสดงคำไวพจน์ของบท เหล่านั้นหรือเพื่อให้ผู้มีปัญญามากอนุมานรู้ด้วยคำไวพจน์ดังกล่าว โดย มีบทที่เหมือนกัน คือ

ความบังเกิด (นิพพุตติ) ความเกิด (ชาติ) = ความเกิดขึ้นของรูปนาม (อุปปาต) และการเกิดใหม่ (ปฏิสันธิ)

ภูมิที่ไปเกิด (คติ) และ ความเข้าถึง (อุปปัตติ) = ความดำเนินไปของรูปนาม (ปวตต)

ความแก่ (ชรา) เป็นต้น ๖ บท = นิमितคือสังขารูปนาม (นิมิตต)

จากวาระทั้ง ๔ วาระข้างต้น วาระแรกแสดงการเกิดขึ้นของภยญาณด้วยคำว่า ภย (น่ากลัว) วาระหลังแสดงการเกิดขึ้นของอาที่นวญาณด้วยคำว่า ทุกข (เป็นทุกข์) สามิส (เจือด้วยอามิส) และ สงขาร (สังขาร) ดังคัมภีร์มหาภูิกาสของวิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] ตตถ ภยาการเณ ปวตต ฌาณ ภยตูปฏฐานฌาณ

[๒] อิตราการวเสน ปวตต อาที่นวฌาณนติ ทฏฐพพ^๑

“๑. ในเรื่องนั้น ปัญญาที่ดำเนินไปด้วยอาการน่ากลัว
ชื่อว่า ภยญาณที่เห็นประจักษ์ว่าน่ากลัว

๒. ญาณที่ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยอาการอื่น พึงทราบ
ว่าเป็นอาที่นวญาณ”

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๙๗

ผู้ปฏิบัติธรรมที่รู้เห็นความเกิดขึ้นของรูปนามว่าน่ากลัว เป็นทุกข์ เจ็บด้วยอามิส และเป็นสังขารที่ไม่สงบสุข ย่อมเกิดปัญญาอนุমানรู้ พระนิพพานโดยลักษณะตรงกันข้ามว่าความไม่เกิดขึ้นของรูปนาม ความไม่ดำเนินไปของรูปนาม ความไม่มีนิमितคือสังขารรูปนาม ความไม่ขวนขวาย คือกุศลและอกุศล และการไม่เกิดใหม่ เป็นความเกษม เป็นสุข ที่หลุดพ้นจากอามิสคือวัฏฏทุกข์ กามคุณ และกิเลส ดังนั้น ในคัมภีร์ ปฏิสัมภิทามรรคจึงกล่าวถึงความรู้ในทางบรรลुสันติ ๔ วาระว่า

[๑] อนุปปาโท เขมุนติ สนฺติปเท ญาณํ ๕เปย [๒]
อนุปปาโท สุขุนติ สนฺติปเท ญาณํ ๕เปย [๓] อนุป-
ปาโท นิรามิสฺนติ สนฺติปเท ญาณํ ๕เปย [๔] อนุปปาโท
นิพพานนติ สนฺติปเท ญาณํ ๕เปย^๑

“๑. ความรู้ว่าความไม่เกิดขึ้นเป็นแดนเกษม เป็นความ
รู้ในทางบรรลุสันติ ฯลฯ

๒. ความรู้ว่าความไม่เกิดขึ้นเป็นสุขเป็นความรู้ในทาง
บรรลุสันติ ฯลฯ

๓. ความรู้ว่าความไม่เกิดขึ้นเป็นการไม่มีอามิส เป็น
ความรู้ในทางบรรลุสันติ ฯลฯ

๔. ความรู้ว่าความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน เป็นความรู้
ในทางบรรลุสันติ ฯลฯ”

^๑ ข. ปฎิ. ๓๑.๕๓.๖๐-๑

อนึ่ง ความรู้ในทางบรรลุนิติที่แสดงไว้ในวาระทั้ง ๔ นี้ ไม่ใช่ ภาวญาณหรืออาทีนญาณ แต่เป็นอานิสงส์ที่เกิดขึ้นจากญาณทั้งสอง ข้างต้น

เมื่ออาทีนญาณแก่กล้าแล้ว นิพพิทาญาณ คือ ปัญญาารู้เห็นความ เบื่อหน่าย ย่อมเกิดขึ้น ในขณะนั้นผู้ปฏิบัติย่อมเข้าใจว่ารูปนามที่กำหนด รู้ว่าเบื่อหน่ายเพราะรู้เห็นโทษด้วยอาทีนญาณนั่นเอง แม้จะพิจารณาถึง สิ่งใดสิ่งหนึ่งก็รู้สึกว่าร่าเบื่อหน่าย แม้แต่ความฟุ้งซ่านก็ยังร่าเบื่อหน่าย ความปรากฏของญาณนี้ตรัสไว้ในคัมภีร์ธรรมบทว่า

สพฺเพ สงฺขารํ อนิจฺจาติ ยทา ปณฺณาย ปสฺสติ
 อถ นิพฺพินฺนํ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.
 สพฺเพ สงฺขารํ ทุกฺขาติ ยทา ปณฺณาย ปสฺสติ
 อถ นิพฺพินฺนํ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.
 สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปณฺณาย ปสฺสติ
 อถ นิพฺพินฺนํ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.”

“เมื่อใด บุคคลยังเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ [เบญจขันธ์] ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด

เมื่อใด เขายังเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด

เมื่อใด เขายังเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด”

^๑ พ. ธ. ๒๕.๒๗๗.๖๔

[กึ่งคาถาว่า สพุเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญา ยปสฺสติ (เมื่อใด บุคคล
 ยังเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายความว่า ในขณะที่ภังคญาณ
 แก่กล้า ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นด้วยอนุมานญาณที่คล้อยตามปัจจัยกขญาณว่า
 สังขารคือรูปนามทั้งปวงไม่เที่ยง

บาทคาถาว่า อถ นิพฺพินฺหติ ทุกฺเข (เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์)
 หมายความว่า ในเวลาเช่นนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในทุกข์คือรูป
 นามที่ตนเห็นว่าน่ากลัวและเป็นโทษด้วยภยญาณและอาทีนวญาณ

ในคัมภีร์มหาฎีกาของวิสุทฺธิมรรค (เล่ม ๑ หน้า ๑๓) ได้อธิบายเรื่องนี้
 เป็นอีกนัยหนึ่งว่า กึ่งคาถาว่า สพุเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญา ยปสฺสติ
 (เมื่อใด บุคคลยังเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายความว่า เมื่อ
 ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นว่าสังขารไม่เที่ยงด้วยสัมมสนญาณ เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์
 ในภายหลังที่บรรลุลุทฺถัพพญาณเป็นต้นแล้ว ตามนัยนี้คำว่า อถ แปลว่า “ใน
 ภายหลัง” นัยแรกแปลว่า “เมื่อนั้น”]

วิปัสสนาญาณทั้ง ๓ คือ ภาวนา อานันทา และนิพพิทาญาณ มีลักษณะเห็นโทษของรูปนามเหมือนกัน ต่างกันโดยความเป็นญาณระดับอ่อน ปานกลาง และแก่กล้าตามลำดับ ดังนั้น เมื่อภาวนาเกิดขึ้นแล้วไม่นานนักจึงมีอานันทาและนิพพิทาญาณปรากฏแก่บุคคลบางท่าน นอกจากนั้น บางท่านที่มีลำดับญาณก้าวหน้าเร็วก็อาจพบลักษณะกลัว เห็นโทษ หรือเบื่อหน่ายเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่งหรือทั้งสองอย่าง ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] เตนาคู โปราณ “ภยตูปฏฺจํ เอกเมว ตีณิ
นามานิ ลภิ. สพฺพสงฺขาเร ภยโต อทฺทสาติ ภยตูปฏฺ-
จํ นาม ชาตํ. เตสุเยว สงฺขาเรสุ อาทิํว อุปฺปาเทตฺติ
อาทินวณฺูปสฺสนา นาม ชาตํ. เตสุเยว สงฺขาเรสุ นิพฺพิท-
มานํ อุปฺปนฺนติ นิพฺพิทานฺูปสฺสนา นาม ชาตณฺ”ติ.

[๒] ปาฬิมปิ วุตฺตํ “ยา จ ภยตูปฏฺจาเน ปณฺณา, ยณฺจ
อาทินเว ฌาณํ, ยา จ นิพฺพิทา, อิม ธมฺมา เอกตฺถา,
พฺยณฺชนเมว นานนฺติ.”

“๑. ดั่งนั้น โปราณจารย์จึงกล่าวว่า ภยญาณเดียวนั้น
มี ๓ ชื่อ คือ

- ชื่อว่า ภยญาณ เพราะเห็นสังขารทั้งปวงว่าน่ากลัว
- ชื่อว่า อาทินวญาณ เพราะให้เห็นโทษในสังขาร[ที่เห็น
ว่าน่ากลัว]
- ชื่อว่า นิพพิทาญาณ เพราะบังเกิดความเบื่อหน่ายใน
สังขาร[ที่เห็นโทษแล้ว]นั้น

๒. แม้ในพระบาลี[ปฏิสัมภิทามรรค]ก็กล่าวว่า ‘ปัญฺญา
ไตในการเห็นประจักษ์ว่าน่ากลัว ปัญฺญาไตในการเห็นโทษ
และปัญฺญาไตที่[เห็นความ]เบื่อหน่าย ปัญฺญาเหล่านี้มีสภาพ
อย่างเดียวกัน ต่างกันก็แต่เพียงศัพท์”

๑ วิสุทฺธิ. ๒.๓๒๖

ญาณที่ ๙-๑๑

มฤตจิตุ๊กมยตาญาณ

ปฏิบัติสังขญาณ

สังขารุเปกขญาณ

ชเลน ภวติ ปงกั

ชเลนเนว วิสุชฺฌติ

จิตฺเตน ภวติ ปาป

จิตฺเตเนว วิสุชฺฌติ.

พระจันทิมา ประเทศเมียนมาร์

โคลนเกิดจากน้ำย้อมสะอาดด้วยน้ำฉันใด บาปเกิด
จากจิตย้อมหมดจดด้วยจิต ฉันนั้น

มูญจิตุกัมมตาณฺณ

ปฏิสังขาณฺณ สังขารุเปกขาณฺณ

และ

ปฏิบัติทาณฺณทสฺสนวิสฺทฺธิ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงมูญจิตุกัมมตาณฺณว่า

[๑] อิมินา ปน นิพพิทาณาณฺณ อิมสฺส กุลปฺตฺตสฺส
นิพพินฺทนตสฺส อุกฺกณฺจนตสฺส อนภิรมนตสฺส สพฺพภาว-
โยนิคตวิญญาณญฺจิสตฺตาวาสคเตสฺส สเภทเกสฺส สงฺขารेषฺ
เอกสงฺขารเป จิตฺตํ น สขฺชติ น ลคฺคติ น พหุณฺณติ, สพฺพสฺมา
สงฺขารคตา มุจฺจิตุกามํ นิสฺสริตฺตํ โหติ ฯลฯ

[๒] อถสฺส เอวํ สพฺพสงฺขารेषฺ วิคตาลยสฺส สพฺพสงฺขาร-
คตา มุจฺจิตุกามสฺส อุปฺปชฺชติ มุญฺจิตุกมฺมตาณฺณ^๑

“๑. เมื่อกุลบุตรนี้เบื่อหน่ายเอื้อมระอาไม่ยินดีอยู่ด้วย
นิพพิทาณฺณนี้ จิตก็ไม่ข้อง ไม่เกาะ ไม่ติดอยู่ในสังขาร
ซึ่งมีความแตกดับที่ดำเนินไปอยู่ในภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕
วิญญาณจิตติ ๗ และสัตตาวาส ๘ ทั้งหมดแม้อย่างหนึ่ง เป็น
จิตที่ปรารถนาจะพ้นสลัดออกไปจากสังขารทั้งปวง ฯลฯ

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๒๖

๒. ลำดับนั้น มุญจิตุกัมยตาญาณย่อมเกิดขึ้นแก่
 กุลบุตรผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวง ผู้ต้องการ
 จะพ้นไปจากสังขารทั้งปวงอย่างนี้”

มุญจิตุกัมยตาญาณ คือ ญาณที่ต้องการพ้นไปจากสังขารที่ดำเนิน
 ไปในสถานที่เหล่านี้ คือ

ภพ ๓ ได้แก่

- กามภพ
- รูปภพ
- อรูปภพ

กำเนิด ๔ ได้แก่

- อณตชะ สัตว์ที่เกิดในฟอง ได้แก่ สัตว์ประเภทนก เป็นต้น
- ชลาพุชะ สัตว์ที่เกิดในมดลูก ได้แก่ มนุษย์ เป็นต้น
- สังเสทชะ สัตว์ที่เกิดในที่มียางเหนียว ได้แก่ หนอน
- โอปปาติกะ สัตว์ที่เกิดผุดขึ้นโตทันที ได้แก่ เทวดา เป็นต้น

คติ ๕ ได้แก่

- นรก
- สัตว์ดิรัจฉาน
- เปרט
- มนุษย์
- เทวดา

วิญญานลลิตี ๗ ได้แก่

- มนุษย์และเทวดาชั้นกามาวจร เป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายต่างกัน มีปฏิสนธิต่างกัน จึงเรียกว่า นานัตตกายนานัตตสัณญี (ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญานต่างกัน)

- พรหมชั้นปฐมฌานและสัตว์ในอบายภูมิ เป็นสัตว์จำพวกที่มีร่างกายต่างกัน แต่มีปฏิสนธิเหมือนกัน จึงเรียกว่า นานัตตกายเอกัตตสัณญี (ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญานอย่างเดียวกัน)

- พรหมชั้นทุติยฌานมีร่างกายเหมือนกันแต่ปฏิสนธิต่างกัน จึงเรียกว่า เอกัตตกายนานัตตสัณญี (ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญานต่างกัน)

- พรหมชั้นตติยฌานและเวฬุผลามีร่างกายและปฏิสนธิเหมือนกัน จึงเรียกว่า เอกัตตกายเอกัตตสัณญี (ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกันและมีปฏิสนธิวิญญานอย่างเดียวกัน) แม้พรหมชั้นสุทธาวาสก็นับเข้าในข้อนี้

- อากาสาัญญายตนพรหม ชื่อว่า อากาสาัญญายตนสัณญี

- วิญญาณัญญายตนพรหม ชื่อว่า วิญญาณัญญายตนสัณญี

- อากิญจัญญายตนพรหม ชื่อว่า อากิญจัญญายตนสัณญี

สัตตาวาส ๙ คือ วิญญานลลิตี ๗ ที่เพิ่มอสัณญีสัตว์พรหมและเนวสัณญานาสัณญายตนพรหมเข้าไป

เมื่อผู้ปฏิบัติรู้สึกเบื่อหน่ายต้องการพ้นไปจากภพ ๓ ก็จัดว่า วิปัสสนาญาณในระดับนี้สมบูรณ์แล้ว เพราะกำเนิด ๔ เป็นต้นเป็นเพียง คำไวพจน์ของภพ ๓ เท่านั้น บางท่านอาจอนุมานรู้โดยพิจารณาถึงกำเนิด ๔ และคติ ๕ เป็นต้นตามที่ตนได้ยินได้ฟังมาอีกด้วย

ผู้ที่เห็นโทษในสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งแล้วเบื่อหน่าย มักต้องการ ไปให้พ้นจากสถานที่นั้น แม้ผู้เจริญวิปัสสนาก็เช่นกัน เมื่อประจักษ์ว่ารูป นาม นรกแล้วแล้วรู้สึกเบื่อหน่ายในรูปนาม ย่อมต้องการละไปจากสังขาร คืออารมณ์ที่ตนกำหนดรู้ วิปัสสนาจิต และสถานที่ได้แก่ภพ กำเนิด คติ เป็นต้น ความต้องการละให้พ้นจากสังขารดังกล่าว ชื่อว่า มุญจิตุกมยตา- ญาณ ในขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมมักรู้สึกต้องการจะพ้นไปจากอากัปภิกิริยา ทางกายอันได้แก่ การยืน เดิน นั่ง นอน เหยียด คู้ ฯลฯ และสภาวะ ทางจิตอันได้แก่ การเห็น ได้ยิน สัมผัส นึกคิด กำหนดรู้ ฯลฯ อีกทั้ง ยังต้องการพ้นไปจากภพคือความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม บุรุษ สตรี ฯลฯ บางท่านอาจใคร่ครวญว่าถ้าไม่ต้องกำหนดรู้ก็จะดีกว่านี้ และอาจ หยุดยังการปฏิบัติธรรมชั่วคราว

[ในฉบับต่างๆ มีรูปว่า มุจจิตุกมยตาญาณ บ้าง มุญจิตุกมยตาญาณ บ้าง ขอชี้แจงว่ารูปว่า มุจจิตุกมยตา แปลว่า “ความต้องการจะพ้นไปจากสังขาร” (มุจจิตุ = มุจ ธาตุ = พ้น + ตุ ปัจจัย) ส่วนรูปว่า มุญจิตุกมยตา แปลว่า “ความ ต้องการจะปล่อยวางสังขาร” (มุญจิตุ = มุจ ธาตุ = ปล่อย + ตุ ปัจจัย) อย่างไรก็ตาม รูปว่า มุญจิตุกมยตาญาณ น่าจะเป็นรูปเดิม เพราะพบบทกรรมของ มุจ ธาตุในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (หน้า ๖๒) ว่า อุปุปาทิ มุญจิตุ กมยตาปฏิ-

สงฆาสนติภูจนา ปณณา สงฆารูปเกชาสุ ฌาณํ (ปัญญาที่ต้องการจะปล่อยวาง กำหนดรู้อีกและวางเฉยอยู่ว่าความเกิดขึ้น เป็นสังขารเปกขามญาณ แม้มัคฌิรฎีกาก็แสดงรูปวิเคราะห์ของ มุญจิจตุกมฺยตามาณ ว่า

มุญจิจฺจุํ อิจฺจนตฺติติ มุญจิจฺตุกมฺยํ, จิตฺตํ ปุคฺคโล วา. ตสฺส ภาโว
มุญจิจฺตุกมฺยตา. ตเทว ฌาณํ มุญจิจฺตุกมฺยตามาณํ”

“ผู้ต้องการจะปล่อย ชื่อว่า มุญจิจตุกัมยะ หมายถึง จิต หรือ บุคคลความเป็นผู้ต้องการจะปล่อย ชื่อว่า มุญจิจตุกัมยตา ความเป็น ผู้ต้องการจะปล่อยนั้นแหละเป็นญาณ จึงได้ชื่อว่า มุญจิจตุกัมยตา- ญาณ”

มุญจิจฺจุํ กาเมติ อิจฺจนตฺติติ มุญจิจฺตุกามํ, วิปัสสนาจิตฺตํ. ตํเยว
มุญจิจฺตุกมฺยํ. ตสฺส ภาโว. สาเยว ฌาณนฺติ สมาส”^๑

“พึงกระทำสมาสว่า สภาพที่ต้องการจะปล่อย ชื่อว่า มุญจิจตุ- กามะ หมายถึง วิปัสสนาจิต สภาพที่ต้องการจะปล่อยนั้นแหละ ชื่อว่า มุญจิจตุกัมยะ [โดยลง ญะ ปัจจัยในสกัถตถัททริต] ความเป็น สภาพที่ต้องการจะปล่อย [ชื่อว่า มุญจิจตุกัมยตา] ความเป็นผู้ต้อง การจะปล่อยนั้นแหละเป็นญาณ จึงได้ชื่อว่า มุญจิจตุกัมยตามาณ”]

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๘๑

^๒ มณิมนชฺช. ๒.๔๖๒

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงปฏิสังขชาฎาณว่า

โส เอวํ สพฺพภาวโยนิคติจิตินิवासคเตหิ สเภทเกหิ สง-
 ขาเรหิ มุจฺจิตฺตกาโม สพฺพสฺมา สงฺขารคตา มุจฺจิตฺตํ ปุณ เต
 เอวํ สงฺขारे ปฏิสงฺขานุปสฺสนาฉาเนน ติลกฺขณํ อารोเปตฺวา
 ปรีคคณฺหาติ^๑

“กุลบุตรนั้นผู้ปรารถนาจะพ้นออกไปจากภพ กำเนิด คติ
 วิญญาณฐิติ และสัตตาวาสทุกแห่งดังกล่าวนั้น จึงยกสังขาร
 นั้นนั้นแหละเข้าสู่พระไตรลักษณ์แล้วกำหนดรู้ด้วยปฏิ-
 สงฺขานุปสฺสนาฉาณต่อไปอีก เพื่อพ้นไปจากสังขาร ทั้งปวง”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๒๗

ผู้ที่ปราศจากความยึดมั่นสังขารคือรูปนามว่าเที่ยง เป็นทุกข์ เป็นตัวตนแล้ว ย่อมบรรลุดุความดับสังขารคือนิพพานได้ เมื่อไม่มีความกังวลหรือเป็นทุกข์เนื่องด้วยสังขารในขณะยังมีชีวิตอยู่ ก็จัดว่าได้พ้นไปจากสังขาร และเมื่อปรินิพพานแล้วจึงจะพ้นไปจากสังขารโดยสิ้นเชิง เพราะไม่มีรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏในภพ ๓ ดังนั้น ผู้ที่ปรารธนาจะพ้นไปจากสังขารจึงไม่มีวิธีอื่นนอกจากต้องตามกำหนดรู้สังขารให้เห็นประจักษ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่ต้องการจะพ้นไปจากสังขารด้วยมูญจิตุกัมมตาญาณจึงต้องกลับมากำหนดรู้สังขารอีก การกำหนดดังกล่าวชื่อว่า **ปฏิสังขานญาณ** คือ ปัญญากำหนดรู้อีกเพื่อสละสังขารโดยยกเข้าสู่พระไตรลักษณ์ด้วยการรู้เห็นลักษณะ ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดอันได้แก่อนิจลักษณะ ๑๐ ทุกขลักษณะ ๒๕ และอนัตตลักษณะ ๕ กล่าวโดยย่อเป็นการเห็นประจักษ์พระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน

ลักษณะ ๔๐ อย่างข้างต้น แบ่งออกเป็น

อนิจจลักษณะ ๑๐ ได้แก่

๑. ไม่เที่ยง (อนิจฺจ) คือ รู้เห็นว่าเกิดขึ้นแล้วดับไป
๒. แดกทำลายไปด้วยความแก่ ความเจ็บ และความตาย (ปโลภ)
คือ รู้เห็นว่ารูปนามที่กำหนดรู้แตกทำลายไปทันทีในขณะนั้น เหมือน
ตลิ่งทรายพังทลายเมื่อถูกน้ำซัด เหมือนกระดาษที่ถูกฉีกกระจัดกระจาย
เหมือนกองไฟที่ดับลงทันทีเมื่อถูกน้ำราดใส่ หรือเหมือนควันไฟที่หายไป
ทันทีเมื่อถูกลมพัด
๓. หวั่นไหวเปลี่ยนแปลงด้วยความแก่ ความเจ็บ และความตาย
(จล) คือ รู้เห็นว่ารูปนามไม่ยั่งยืน เปลี่ยนแปลงด้วยความเกิดดับอยู่เสมอ
๔. สลายไปเร็ว (ปภงฺค) คือ รู้เห็นว่ารูปนามดับไปก่อนจะกำหนด
รู้เสียอีก
๕. ไม่ยั่งยืน (อทุฏฺฐ) คือ รู้เห็นว่ารูปนามดับไปเสมอไม่ยั่งยืน
๖. มีความแปรผันอยู่เป็นธรรมดาโดยไม่ตั้งอยู่ในสภาพเดิม ด้วย
ความแก่และความตาย (วิปริณามธมฺม) คือ รู้เห็นว่ารูปนามมีสภาพไม่
เหมือนเดิมที่เริ่มเกิดขึ้นโดยแปรปรวนดับไป
๗. ไม่มีแก่นสาร (อสสารก) คือ รู้เห็นว่ารูปนามไม่มีแก่นสารที่น่า
ยึดมั่นว่าเป็นเรา ของเรา

๘. ปราศจากความเจริญ (วิภว) คือ ในเวลาก่อนการปฏิบัติธรรม จะยังไม่อาจแยกสันตติบัญญัติ (บัญญัติโดยอาศัยความต่อเนื่อง) และชนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่ม) ออกจากรูปนามได้ บุคคลย่อมเข้าใจว่า ร่างกายและใจของตนดำเนินมาตั้งแต่เยาว์วัย ค่อยๆ เติบโตจนถึงปัจจุบัน เหมือนต้นไม้ที่เกิดจากเมล็ดพืชแล้วเติบโตแตกกิ่งก้านสาขาออกไป แต่เมื่อเขาสามารถแยกรูปนามออกจากบัญญัติได้ก็จะเข้าใจว่า สภาวะธรรมทางกายและใจที่เกิดขึ้นก่อนไม่เหมือนกับสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นต่อมา เมื่อเกิดขึ้นแล้วไม่ทันได้ตั้งอยู่นานก็ดับไป แม้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นต่อมาก็มิได้เกิดจากสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นก่อน ไม่มีรูปนามใดๆ ที่สืบต่อจากรูปนามก่อนเลย

๙. ถูกปัจจัยปรุงแต่งด้วยอำนาจกรรม จิต อุตุ อาหาร (สงฺขต) คือ รู้เห็นว่ารูปนามเกิดขึ้นเมื่อมีปัจจัยบริบูรณ์

๑๐. มีความแตกดับเป็นธรรมดา (มรณมฺม) คือ รู้เห็นว่ารูปนามดับไปเสมอ

ในคัมภีร์ปฏิสัมมกัทธมรรค^๑ กล่าวถึงอนิจจลักษณะ ๑๐ ข้างต้นไว้ตามลำดับ ในคัมภีร์อรรถกถา^๒ ยังแสดงอนิจจลักษณะไว้อีก ๓ ประการ ซึ่งนับเข้าในลักษณะข้อแรกในลักษณะ ๑๐ ข้อ คือ

๑. ไม่ล่วงพ้นที่สุด คือ ไม่จีรังยั่งยืน (อนจุจนุติก)

๒. ดำรงอยู่ชั่วขณะ (ตาวกาลิก)

๓. อยู่ในกรอบของความเกิดดับ คือ อยู่ระหว่างความเกิดขึ้นและดับไป เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ไม่มีอยู่ก่อนเกิดขึ้นหรือหลังดับไป (อุปปาทวยปริจฉินน)

^๑ ชุ. ปฎิ. ๓๑.๓๙.๔๔๙-๕๐

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๓๒๗

ทุกขลักษณะ ๒๕ ได้แก่

๑. เป็นทุกข์ ไม่ใช่สุขถาวร (ทุกข์)
๒. เป็นโรคที่เสียดแทงอยู่เสมอ (โรค)
๓. เป็นต่อมฝี (คณฺห) เพราะมีความเจ็บปวดคือความทนได้ยาก ความไม่เที่ยง และความแปรปรวน หมายความว่า รูปนามที่กำหนดรู้ อยู่ได้เกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วดับไปเหมือนฝีที่เกิดขึ้นกลัดหนอง ข้างในแล้วแตกออก หรือมีอาการเป็นฝี เพราะหลังน้ำหนองคือกิเลส
๔. เป็นลูกศรเสียบ (สลล) เพราะทิ่มแทงจนทนไม่ได้ บีบคั้นอยู่ ภายในร่างกายและใจ และถอนออกได้ยาก
๕. เป็นความชั่วร้าย (อฆ) เหมือนบาป เพราะพระอริยะตำหนิ ก่อให้เกิดโทษ และเป็นที่ตั้งของบาปต่างๆ
๖. เป็นรากเหง้าของความชั่วร้าย (อฆมูล)
๗. เป็นความป่วยไข้ (อาพาธ) เพราะบีบคั้นไม่ให้เป็นอิสระตาม ต้องการ และเป็นเหตุใกล้ที่ก่อให้เกิดโรคต่างๆ
๘. เป็นความหายนะ (อิตฺติ) เพราะก่อให้เกิดความหายนะแห่งญาติ เป็นต้น
๙. เป็นอุปัทวะ (อุปทพฺพ) เพราะก่อให้เกิดโทษอันใหญ่หลวงโดย พลัน เหมือนการเบียดเบียนของพระราชา เป็นต้น
๑๐. เป็นภัยที่น่ากลัว (ภย) เพราะเหมือนภัยภายในอันก่อให้เกิด ภัยต่างๆ มีสภาพตรงกันข้ามกับพระนิพพานอันปลอดจากภัยทั้งปวง

๑๑. เป็นอุปสรรค (อุปสัคค) คือ สิ่งขัดขวางภายในมีความหายนะของญาติเป็นต้นและสิ่งขัดขวางภายนอกมีโรคเป็นต้น

๑๒. ไม่เป็นที่ต้านทาน (อตาน) คือ ไม่อาจใช้ต้านทานอุปสรรคอันตรายได้

๑๓. ไม่เป็นที่หลบหลีก (อเลณ) คือ ไม่อาจใช้หลบหนีไปจากทุกข์ภัยได้

๑๔. ไม่เป็นที่พึ่ง (อสรณ) คือ ไม่อาจใช้พึ่งพิงให้พ้นไปจากทุกข์ภัยได้ กล่าวคือ แม้จะเป็นรูปนามที่ดีเลิศเพียงใดก็ไม่อาจดับทุกข์ภัยได้สังขารคือรูปนามทั้งหมดจึงไม่เป็นที่ต้านทาน ไม่เป็นที่หลบหลีก และไม่เป็นที่พึ่ง

๑๕. เป็นโทษ (อาทีนว) คือ คร่ำคร่าไม่น่ายินดี เพราะไม่เที่ยงแปรปรวนและเป็นทุกข์อยู่เสมอ

๑๖. เป็นเพศฉมาต (วรก) เพราะเหล่าสัตว์ตายอยู่เสมอเมื่อรูปนามดับไปในทุกๆ ขณะ

๑๗. เป็นอารมณ์ของอาสวะ (สาสว)

๑๘. เป็นเหยื่อล่อของมาร (มารามิส) คือ เป็นเหมือนเหยื่อล่อของกิเลส

๑๙. มีความเกิดเป็นธรรมดา (ชาติธมม)

๒๐. มีความแก่เป็นธรรมดา (ชราธมม)

๒๑. มีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา (พฺยาธิธมม)

๒๒. มีความโศกเป็นธรรมดา (โสภธมม)

๒๓. มีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา (ปริเทวธมม)

๒๔. มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา (อุปายาสธมม)

๒๕. มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา (สกลิลสิกขมฺม) คือ รู้เห็นว่า
รูปนามเป็นอารมณ์ของกิเลสอันเศร้าหมองหรือเป็นที่แปดเปื้อนของกิเลส

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^๑ กล่าวถึงทุกขลักษณะ ๒๕ ข้างต้นไว้
ตามลำดับ ในคัมภีร์อรรถกถา^๒ ยังแสดงทุกขลักษณะไว้อีก ๓ ประการ
ซึ่งนับเข้าในลักษณะข้อแรก คือ

๑. เป็นสิ่งที่ถูกความเกิดดับเบียดเบียนอยู่เสมอ (อภินุสสมปฏิ-
ปีพน)
๒. เป็นสิ่งที่ทนได้ยาก (ทุกขม)
๓. เป็นที่ตั้งของทุกข์ (ทุกขวตฺถุ)

ในขณะที่บรรลूसัมมสนญาณและปฏิสังขชาญาณอย่างอ่อน ผู้ปฏิบัติ
ธรรมมักเผชิญกับทุกข์ที่ชัดเจนโดยมีลักษณะที่ทนได้ยาก (ทุกขม) เป็น
ที่ตั้งของทุกข์ (ทุกขวตฺถุ) เป็นโรคที่เสียดแทงอยู่เสมอ (โรค) เป็นต่อม
ฝี (คณฺฐ) เป็นลูกศรเสียบ (สลฺล) เป็นความชั่วร้าย (อฆ) เป็นรากเหง้า
ของความชั่วร้าย (อฆมูล) เป็นความป่วยไข้ (อาพาธ) เป็นต้น ดังนั้น
ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคจึงกล่าวถึงลักษณะเหล่านี้ไว้ทั้งในสัมมสนญาณ
และปฏิสังขชาญาณ ญาณทั้งสองนี้มีความต่างกัน คือ ผู้ปฏิบัติธรรมไม่
อาจกำหนดรู้ทุกข์ให้ดับลงอย่างรวดเร็วในสัมมสนญาณ แต่ในปฏิสังข-
ชาญาณจะสามารถกำหนดรู้ให้ดับลงได้ทันที

^๑ ชู. ปฎิ. ๓๑.๓๙.๔๔๙-๕๐

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๓๒๗

อนัตตลักษณะ ๕ ได้แก่

๑. เป็นสิ่งไม่ใช่ตัวตน (อนัตต) คือ เป็นเพียงสภาวะธรรมที่ดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ตัวตนที่เป็นใหญ่ซึ่งดำรงอยู่เสมอและทำอากัปกิริยาเดินเป็นต้น หรือเป็นผู้ส่วยผลกรรม ควบคุมร่างกาย หรืออยู่ในอำนาจของตน

๒. เป็นของผู้อื่น (ปร) เพราะไม่เป็นไปตามที่ตนต้องการ แม้ต้องการควบคุมให้หยุดแก่หรือไม่ตายก็ทำไม่ได้

๓. เป็นสิ่งเปล่า (ริคต) เพราะไม่คงที่ ไม่มีความสุขถาวร ไม่สวยงาม และไม่ใช่ตัวตน

๔. เป็นสิ่งว่าง (ตฺจุณ) คือ เป็นสภาวะธรรมที่ว่างเปล่าจากตัวตนเราของเรา

๕. เป็นของสูญ (สุญญ) คือ เป็นสภาวะธรรมที่ไม่ใช่อัตตาหรือวิญญาณในแบบที่เข้าใจผิดกันว่าเป็นกายทิพย์อยู่ในร่างกาย

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^๑ กล่าวถึงอนัตตลักษณะ ๕ ข้างต้นไว้ตามลำดับ และในคัมภีร์อรรถกถา^๒ ยังแสดงอนัตตลักษณะไว้อีก ๓ ประการซึ่งนับเข้าในลักษณะข้อแรก คือ

๑. ไม่มีเจ้าของ (อสุสามิก) คือ เป็นสภาวะธรรมที่เกิดตามเหตุปัจจัย ไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใดหรือสิ่งใด

๒. ไม่มีผู้เป็นใหญ่ (อนิสสร) คือ เป็นสภาวะธรรมที่ไม่มีใครบังคับบัญชา

๓. ไม่เป็นไปตามต้องการ (อวสวตติ) คือ เป็นสภาวะธรรมที่แม้จะอยากให้คงอยู่ตลอดไปก็ไม่เป็นไปตามที่บุคคลต้องการ

อนิจจลักษณะเป็นต้นทั้ง ๔๐ นี้ โบราณจารย์ชาวพม่าเรียกว่า โต ๔๐ เพราะตรัสไว้ด้วยบทที่ลง โต บัจฉัยว่า อนิจจโต ทุกขโต เป็นต้น และยังเรียกว่า วิปัสสนา ๔๐ ที่เห็นประจักษ์รูปนามด้วยลักษณะเหล่านั้น ผู้ที่ศึกษาหลักธรรมไม่มากอาจรู้เห็นลักษณะนั้นเพียงเล็กน้อย แต่ผู้ที่ศึกษาหลักธรรมมาก่อนและมีปัญญามากอาจรู้เห็นได้มาก

^๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๓๙.๔๔๙-๕๐

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๓๒๘

อนึ่ง ลักษณะข้างต้นมักปรากฏชัดในวิปัสสนาของมรรคขั้นสูง แต่ในวิปัสสนาของมรรคแรกก็เกิดขึ้นได้บ้าง กล่าวคือ บุคคลที่รู้เห็นอนิจจ-ลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยญาณตามคามินีวิปัสสนาแล้วมักบรรลุมรรคญาณต่อจากนั้น การได้รู้เห็นลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งจึงนับว่าบริบูรณ์แล้ว เพราะทำให้บรรลุมรรคญาณได้ ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

[๑] ปญฺจกฺขนฺธ อนิจฺจโต ปสฺสนโต อนุโลมิกํ ขนฺตี
ปฏิลภติ. [๒] ปญฺจนํ ขนฺธานํ นิโรธํ นิจฺจํ นิพฺพานนฺติ
ปสฺสนโต สมมตฺตนิยามํ โอภกมฺติ.*

“๑. ผู้รู้เห็นขั้น ๕ ว่าไม่เที่ยง ย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณ
ที่คล้อยตามมรรคญาณในขั้นต่ำจากโสดาปัตติมรรค

๒. ผู้รู้เห็นว่าความดับของขั้น ๕ เป็นนิพพานอันเที่ยง
ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (โสดาปัตติมรรค)”

* พุ. ปฏิ. ๓๑.๓๘.๔๔๖

ผู้เจริญวิปัสสนาบางท่านบรรลุปฏิสังขชาญาณแล้วมีความแก่กล้าทันที หากในบางท่านอาจต้องใช้เวลาวันหนึ่งบ้าง คืนหนึ่งบ้าง สองสามวันบ้าง เมื่อญาณนี้ยังไม่แก่กล้า แม้จะกำหนดรู้ได้ดีก็รู้สึกเหมือนไม่ดี เพราะพบว่ารูปนามไม่น่ายินดี และยังไม่อาจกำหนดได้อย่างสม่ำเสมอเหมือนในสังขารูปกชาญาณ ต่อเมื่อญาณนี้แก่กล้าแล้วจึงรู้สึกว่าการกำหนดได้ดีกว่าเดิม ลักษณะเช่นนี้คล้ายกับอุท্থัพพยญาณและภังคญาณ กล่าวคือ ในอุท্থัพพยญาณระดับอ่อนย่อมระคนด้วยอุปกิเลส ส่วนอุท্থัพพยญาณที่แก่กล้าย่อมไม่ระคนด้วยอุปกิเลส ในทำนองเดียวกัน ภังคญาณระดับอ่อนไม่อาจรู้เห็นความดับได้ชัดเจน ส่วนภังคญาณระดับแก่กล้าย่อมรู้เห็นความดับได้ชัดเจน

เมื่อปฏิสังขชาญาณแก่กล้าแล้วผู้ปฏิบัติธรรมย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๑๑ ชื่อว่า **สังขารูปกชาญาณ** คือ ปัญญาว่างเฉยในสังขาร หมายความว่า เขาไม่ต้องจดจ่อให้รู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของรูปนาม แต่สามารถกำหนดรู้ได้เองตามธรรมชาติโดยไม่รู้สึกว่ามีตัวตนผู้กำหนดรู้ และสามารถรู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยงเป็นต้นได้อย่างใดอย่างหนึ่งได้ชัดเจนในทุกขณะ ดังข้อความกล่าวว่า

สงฺขาราว สงฺขาเร วิปสฺสนติ.*

“สังขารนั้นแหละเห็นประจักษ์สังขาร”

* วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๗

ผู้ที่บรรลूसังขารุเปกขาญาณแล้วย่อมไม่รู้เห็นความกลัว โทษ ความ
เบื่อหน่าย ความต้องการจะพ้นออกไป หรือความรู้สึกว่าไม่น่ายินดี เหมือน
ในวิปัสสนาญาณก่อน แต่จะพบว่าจิตของตนผ่องใสหมดจดและได้รับ
สุขที่ไม่เคยรู้สึกมาก่อน และปราศจากความติดใจในสุขเหมือนในขณะ
เริ่มเกิดอุทัยพยุภูณ มีเพียงสติที่กำหนดรู้อันสงบประณีตเกิดขึ้น
อย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน และในขณะนั้นไม่จำเป็นต้องจดจ่อมากนักก็
สามารถเจริญสติรู้เท่าทันได้ไม่ขาดช่วง ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

นอกจากนี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๑ กล่าวถึงความปรากฏแห่งสังขารเพกขาญาณด้วยการรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๒ อย่าง (ทวิโกฏฐิก) ลักษณะ ๔ อย่าง (จตุโกฏฐิก) เป็นต้นอีก มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยองค์ ๒ คล้อยตามพระสูตรในมัชฌิมนิกายว่า

ปุณ จปรํ ภิกขเว อริยสาวโก อรณณคโตะ वा रुक्ขมูล-
คโตะ वा सुญ्ญาคารคโตะ वा อิติ ปฏิสมฺปิ จขติ สญฺญมฺหิ
อตุเตน वा อตฺตนิเยน วาติ.^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก อริยสาวกอยู่ในป่าก็ดี อยู่ที่โคนไม้ก็ดี อยู่ในเรือนว่างก็ดี ย่อมรู้เห็นดังนี้ว่า รูปนามนี้ว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๒๙-๓๐

^๒ ม. ช. ๑๔.๖๙.๕๑

[คำว่า อตฺเตน แปลว่า “ความเป็นตน” อตฺตนิเยน แปลว่า “ความเป็นของตน” ตามหลักภาษาให้ลง ตฺต บั้จยในภาวตัทธิตแล้วลบด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตบั้จย) ดังคำว่า รตนํ (ความเป็นรัตนะ) มาจาก รตนตฺต ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า

พฺพุเท รตนํ ปณฺีตํ, จกฺขุํ สฺมุณฺี อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ ภาวปฺปจฺยโลโป.”

“ลบภาวบั้จยในอุทาหรณ์ว่า พฺพุเท รตนํ ปณฺีตํ (ความเป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า) จกฺขุํ สฺมุณฺี อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (จักขุว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน)”

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์อรรถกถาของขุททกปาฐะว่า

[๑] จกฺขุํ โข อานนฺท สฺมุณฺี อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ เอวมาทีสุ อตฺตภาเวน วา อตฺตนิยาเวน วาติ อตฺโธ. [๒] อิตถา हि จกฺขุ อตฺตา วา อตฺตนิยํ วาติ อปฺปฏิสฺสิทฺธเมว สฺยา.”

“๑. ประโยคมีข้อความอย่างนี้ว่า จกฺขุํ โข อานนฺท สฺมุณฺี อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (ดูกรอานนท์ จักขุว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน) เป็นต้น หมายความว่า [ว่างเปล่า] จากความเป็นตนหรือความเป็นของตน

๒. มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจคัดค้านว่าจักขุเป็นตนหรือเป็นของตน”]

^๑ โมค. ๔.๑๒๓

^๒ ขุททก. อ. หน้า ๑๕๗

ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นในขณะกำหนดรู้หรืออนุমানรู้ด้วยการพิจารณาว่า รูปนามว่างเปล่าจากความเป็นตนคือความเป็นไปตามต้องการ หรือว่างเปล่าจากความเป็นของตน คือ เป็นเพียงสภาวะธรรมที่ไม่เนื่องด้วยตน การรู้เห็นว่ารูปนามว่างเปล่าจากความเป็นตนจะปรากฏได้ก็ต่อเมื่อเข้าใจว่ารูปนามว่างเปล่าจากความเป็นตน และเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจว่ารูปนามว่างเปล่าจากความเป็นตน ก็ไม่สำคัญว่ารูปนามเป็นของตน ดังนั้น ผู้ที่เข้าใจว่าไม่ใช่ตัวเรา ไม่มีของเรา จึงเป็นการกำหนดรู้รูปนามด้วยวิธีทวิโกฏิกะ คือ มีลักษณะ ๒ อย่าง

การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๔ อย่าง (จตุโกฏิ) คล้อยตามพระสูตรในมัชฌิมนิกายว่า

ปุณ จปร ภิขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสณฺณิกฺขติ นาหํ
กฺวจนํ กสฺสจํ กิณฺณจณตสฺมี, น จ มม กฺวจนํ กิสมิณฺณจํ
กิณฺณจณตตฺถิติ^๑

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ประการอื่นยังมีอีก อริยสาวกย่อมรู้เห็นดังนี้ว่า

๑. เราไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ
๒. เราไม่อยู่ในความกำวลของใครๆ
๓. บุคคลอื่นไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ
๔. บุคคลอื่นไม่อยู่ในความกำวลของเรา”

^๑ ม. ช. ๑๔.๗๐.๕๑

ข้อความข้างต้นมีคำอธิบายตามลำดับดังนี้

๑. เราไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ/ (นาหํ กุวจนิ) คือ ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมไม่เห็นตนในที่ไหนๆ กล่าวคือ ผู้ที่รู้เห็นความดับของรูปนามในปัจจุบันขณะแล้วย่อมไม่พบอดีตที่เป็นไปในอำนาจของตนได้ จึงเข้าใจได้ว่าอดีตที่สำคัญว่าเป็นเรานั้นไม่มีอยู่ไม่ว่าในที่แห่งใด คือภายในหรือภายนอก ร่างกาย ในรูปหรือนาม ในอากัปภิกิริยาทางกาย เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน เหยียด คู้ หรือในสภาวะธรรมทางใจ เช่น การเห็น ได้ยิน และไม่มีอดีตของเราในกาลใดทั้งที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน

๒. เราไม่อยู่ในความกังวลของใครๆ (น กสฺสจฺจิ ภิณฺจนตสฺมึ) คือ เขาย่อมไม่เห็นอดีตของตนที่ควรอยู่ในความกังวลของใคร กล่าวคือ ผู้ที่รู้เห็นความดับของรูปนามโดยประจักษ์หรือโดยอนุมานรู้หลังจากรู้เห็นโดยประจักษ์แล้วย่อมเข้าใจได้ว่ามีเพียงสภาวะธรรมที่ดับไปอย่างนี้ ไม่มีตัวตน บุคคล เรา ของเรา ต่างจากเมื่อก่อนที่ไม่เข้าใจดังนี้จึงสำคัญว่า ญาติพี่น้องห่วงใยกังวลตัวเราในฐานะที่เป็นบิดา บุตร หรือพี่น้อง อันที่จริงแล้วไม่มีอดีตตัวตนจริงที่บุคคลเหล่านั้นห่วงใยกังวลเลย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สิ่งที่คิดว่าเป็นตัวเรานี้มิได้เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่นเลย

๓. บุคคลอื่นไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ (น กุวจนิ) คือ เขาย่อมไม่เห็นอดีตของบุคคลอื่น กล่าวคือ ในขณะที่เขาเห็นรูปหรือได้ยินเสียงของบุคคลอื่นแล้วกำหนดรู้หรืออนุมานรู้ตามการกำหนดรู้นั้นย่อมเข้าใจได้ว่าอดีตที่สำคัญว่าเป็นบุคคลอื่นไม่มีในที่แห่งไหน ไม่ว่าภายในหรือภายนอก ร่างกาย รูปหรือนาม ไม่มีในรูปที่เห็นหรือในเสียงที่ได้ยิน ฯลฯ และไม่มีอดีตของบุคคลอื่นในกาลใดทั้งที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน

๔. บุคคลอื่นไม่อยู่ในความกังวลของเรา (น มม กิสมิณฺหิ กิณฺ-
จนตตฺถิ) คือ เขาย่อมไม่เห็นอรรถาของผู้อื่นที่ควรอยู่ในความกังวลของ
ตน กล่าวคือ เขาย่อมเข้าใจว่ามีเพียงสภาวะธรรมที่ดับไปอย่างนี้ ไม่มี
อรรถาตัวตนของบุคคลอื่นที่เราควรห่วงใยกังวล

สรุปความรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๔ ประการ คือ
ไม่มีเรา ไม่มีบุคคลอื่น ไม่มีบุคคลอื่นที่เกี่ยวข้องกับเรา และไม่มีเราที่
เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่น การรู้เห็นข้อแรกคือไม่มีเราเป็นหลักสำคัญใน
เรื่องนี้ เพราะเมื่อรู้เห็นว่าไม่มีเราแล้วจึงสามารถรู้เห็นลักษณะต่อไปได้
โดยง่ายว่า ไม่มีบุคคลอื่น ไม่มีบุคคลอื่นที่เกี่ยวข้องกับเรา และไม่มีเรา
ที่เกี่ยวข้องกับบุคคลอื่น

การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๖ อย่าง (ฉอาการ) คล้อย
ตามคัมภีร์มหานิทเทศว่า

จกฺขุ สฺสญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา นิจุเจเน วา
ฐเวเน วา สสฺสเตเน วา อวิปริณามธฺมเมเน วา^๑

“จักขุว่างเปล่าจาก

๑. ความเป็นตน

๒. ความเป็นของตน

๓. ความเที่ยง

^๑ พุ. มหานิ. ๒๙.๑๘๖.๓๗๑-๗๒, วิสุทฺธิ. ๒.๓๓๐

๔. ความยังยืน

๕. ความคงทน

๖. ความไม่แปรผันเป็นธรรมดา”

ข้อความนี้หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเจริญสติรู้สภาวะ เห็นในขณะเห็นบางขณะอาจเข้าใจว่าจักขุประสาทอันเป็นที่อาศัยของการ เห็น ว่างเปล่าจากความเป็นตน คือ ไม่ใช่ตัวตน ว่างเปล่าจากความเป็น ของตน คือ ไม่ใช่ของตน ว่างเปล่าจากความเที่ยง คือ ไม่เที่ยง ไม่ยังยืน ไม่คงทน ไม่ตั้งอยู่ตามสภาพเดิม แม้การรับรู้ในขณะได้ยินเป็นต้นก็ เช่นเดียวกับในทวารที่เหลือ พร้อมทั้งอารมณ์ วิญญาณ ผัสสะ และเวทนา เป็นต้นไปจนถึงชรามรณะก็เช่นเดียวกัน

อนึ่ง บททั้ง ๔ บท คือ นิจุจ (ความเที่ยง) ฐว (ความยังยืน) สสสุต (ความคงทน) และ อวิปริณามธมม (ความไม่แปรผันเป็นธรรมดา) เป็นคำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน

การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๘ อย่าง (อภุจอาการ) คล้อยตามคัมภีร์มหานิทเทศว่า

รูปํ อสาร์ํ นิสสาร์ํ สาราปคตํ นิจุจสารสาเรณ วา ฐุวสาร-
 สาเรณ วา สุขสารสาเรณ วา อตฺตสารสาเรณ วา นิจุเจณ
 วา ฐุเวณ วา สสฺสเตณ วา อวิปริณามธมฺเมณ วา^๑

“รูปไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร

๑. โดยแก่นสารคือสารว่าเที่ยง
๒. โดยแก่นสารคือสารว่ายั่งยืน
๓. โดยแก่นสารคือสารว่าเป็นสุข
๔. โดยแก่นสารคือสารว่าเป็นอิตตา
๕. โดยความเที่ยง
๖. โดยความยั่งยืน
๗. โดยความคงทน
๘. โดยความไม่แปรผันเป็นธรรมชาติ

การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๘ อย่างของนามขันธ์ ๔ ทวาร
 อารมณฺ์ วิญญานํ ผัสสะ เวทนา เป็นต้นไปจนถึงชรามรณะ ก็เป็นเช่น
 เดียวกันนี้ หนึ่ง บททั้ง ๖ บท คือ นิจุจสาร (แก่นสารคือสารว่าเที่ยง)
 ฐุวสาร (แก่นสารคือสารว่ายั่งยืน) นิจุจ (ความเที่ยง) ฐุว (ความยั่งยืน)
 สสฺสต (ความคงทน) และ อวิปริณามธมฺม (ความไม่แปรผันเป็นธรรมชาติ)
 เป็นคำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน

^๑ ชู. มหานิ. ๒๙.๑๗๒, ๓๔๓-๔๔, วิสุทฺธิ. ๒.๓๓๑

การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๑๐ อย่าง (ทสอาการ) กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

รูป ริดุตโต ปสสติ ตุจฺจนโต, สุณฺณโต, อนตฺตโต, อนิสฺสรียโต, อกามการียโต, อลฺพภนียโต, อวสวตฺตนโต, พรโต, วิวิตฺตโต ปสสติ.”

“ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเห็นรูปว่า

๑. เป็นของว่าง (จากความเที่ยง ความสุข ความสวยงาม และความเป็นไปตามต้องการ)
๒. เป็นของว่างเปล่า
๓. เป็นของสูญ
๔. เป็นของไม่ใช่ตัวตน
๕. ไม่มีผู้เป็นใหญ่
๖. ไม่เป็นของที่พึงทำได้ตามต้องการ (เหมือนน้ำพองน้ำมาขึ้นเป็นถ้วยไม่ได้ หรือเพราะเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ไม่เกิดตามความต้องการของตน)
๗. เป็นของที่ไม่ได้ตามต้องการ
๘. เป็นของที่ไม่เป็นไปตามต้องการ
๙. เป็นสิ่งอื่น (คือ บังคับบัญชาไม่ได้)

๑ วิสุทธิ. ๒.๓๓๑

๑๐. เป็นของที่สลัดจากความเป็นเหตุและผล (คือ ไม่มีผล
ในเหตุเหมือนไม่มีวิบากในกรรม และไม่มีเหตุในผล
เหมือนไม่มีกรรมในวิบาก)”

การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๑๐ อย่างของนามขันธ์ ๔ มี
เวทนาขันธ์เป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้

ลักษณะ ๑๐ อย่างที่แสดงไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ต่างจาก
ลักษณะที่ปรากฏในคัมภีร์จุฬินิเทศ ดังข้อความในคัมภีร์จุฬินิเทศว่า

อปัจ ทสหากาเรหิ สุธมโต โลกํ อเวกชติ รูปํ ริดตโต
ตุจฺจโต สุธมโต อนตฺตโต อสารถโต วรฺกโต วิภวโต อห-
มฺมโต สาสวโต สงฺขตโต อเวกชติ.”

“หนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเห็นโลกว่าว่างเปล่าด้วยลักษณะ

๑๐ คือ

๑. เป็นของว่าง

๒. เป็นของว่างเปล่า

๓. เป็นของสูญ

๔. เป็นของไม่ใช่ตัวตน

๕. ไม่มีแก่นสาร

^๑ พ. จุฬ. ๒๐.๘๘.๑๙๒

๖. เป็นเพชฌฆาต
๗. ปราศจากความเจริญ
๘. เป็นรากเหง้าของความชั่วร้าย
๙. เป็นอารมณ์ของอาสวะ
๑๐. เป็นของที่ถูกรังเกียจปรุ้งแต่ง”

ลักษณะ ๖ ประการหลังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์จุฬินิเทศไม่ตรงกับข้อความในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ท่านผู้แต่งคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคคงจะมุ่งแสดงว่าลักษณะความว่างเปล่าไม่ใช่สิ่งที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องท่องจำสาธยายแล้วกำหนดรู้ตามลำดับที่กล่าวไว้ แต่เป็นการเห็นประจักษ์ลักษณะใดลักษณะหนึ่งหรือหลายลักษณะที่นับเข้าในไตรลักษณ์อย่างแท้จริง การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๑๐ ประการนั้นจึงกล่าวตามสภาวะธรรมที่ปรากฏตามบารมีและอริยาศัยของบุคคลหลายจำพวก จึงทำให้มีข้อความต่างกันได้

หากผู้ปฏิบัติธรรมท่องจำสาธยายแล้วกำหนดรู้ตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ก็จะสามารถความบริบูรณ์ตามลำดับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์จุฬินิเทศ และพระอรชรกถาจารย์ก็ไม่น่าจะกล่าวแย้งกับคัมภีร์จุฬินิเทศ ดังนั้น ข้อความในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคจึงน่าจะกล่าวไว้เพื่อแสดงสภาวะธรรมที่ประจักษ์แก่ผู้ปฏิบัติธรรมที่รู้เห็นโลกทัศน์ภายในของตน ไม่ใช่เพื่อใช้ในการท่องจำแล้วพิจารณารู้เห็นตามคำปริกรรม

การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๑๒ อย่าง (ทวารสอาการ)
กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

รูป น สตฺโต, น ชีโว, น นโร, น มาณโว, น อิตฺถี, น
ปฺริโส, น อตฺตา, นาคํ, น อตฺตนิยํ, น มม, น อณฺณสฺส, น
กสฺสจิ^๑

- “๑. รูปมิใช่สัตว์
๒. รูปมิใช่ชีวะ
๓. รูปมิใช่คน
๔. รูปมิใช่มาณพ
๕. รูปมิใช่หญิง
๖. รูปมิใช่ชาย
๗. รูปมิใช่ตน
๘. รูปมิใช่ฉัน
๙. รูปมิใช่ของตน
๑๐. รูปมิใช่ของฉัน
๑๑. รูปมิใช่ของคนอื่น
๑๒. รูปมิใช่ของใครๆ”

แม้การรู้เห็นความว่างเปล่าโดยลักษณะ ๑๒ อย่างของเวทนาขันธ
เป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๓๑

ในทั้ง ๑๒ บทนี้ ๘ บทแรกมุ่งคัดค้านอาตมฉันหรือวิญญูณตามที่
มีผู้เข้าใจว่าดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์และเป็นผู้สั่งให้ทำอกกับปฏิกิริยาต่างๆ มีการ
เดิน นั่ง เขยียด คู้ เห็น ได้ยิน เป็นต้น มิใช่มุ่งคัดค้านความเป็นบุคคล
ตามภาษาในโลกที่ใช้สื่อสารกัน ส่วน ๔ บทหลังมุ่งคัดค้านความเป็นสิ่ง
ที่เนื่องด้วยอาตมฉันโดยกล่าวว่าไม่มีสิ่งใดเกี่ยวข้องกับอาตมฉันนั้นเลย มิใช่
มุ่งคัดค้านตามความหมายของภาษาทางสังคมที่เข้าใจว่าเป็นทรัพย์สินของ
ผู้อื่น ทรัพย์สินของเรา อวัยวะของผู้อื่น อวัยวะของเรา บุตรธิดาของผู้อื่น
บุตรธิดาของเรา ดังนี้ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม มีผู้พบข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้แล้วตำหนิ
คัมภีร์อรรถกถาว่าพระพุทธเจ้าทรงคัดค้านอาตมฉันที่ชาวโลกยึดมั่นว่าเป็น
เจ้าของแห่งขันธ (สามิ) และคงอยู่ตลอดกาล (นิवासิ) เป็นต้นไว้ในพระ
ไตรปิฎก แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ได้คัดค้านตาม
ความหมายของการสื่อสารในโลกที่กล่าวว่าบุคคล บุรุษ สตรี ฯลฯ
คำตำหนิดังกล่าวคงมาจากการไม่ทราบว่พระพุทธเจ้าจารย์ได้กล่าว
ตามคัมภีร์จุฬินิเทศและท่านมิได้มุ่งจะคัดค้านตามภาษาสื่อสารในสังคม
เช่นนั้น จะเห็นได้ว่าท่านมุ่งจะคัดค้านอาตมฉันเป็นหลักสำคัญ ดังข้อความ
ในเรื่องอนัตตาของสัมมสนญาณว่า

อसारกฏเจนาติ สามี นินาสี การโก เวทโก สยวสีติ
เอวํ ปริกปิตสส อตตสารสส อภาเวน^๑

“คำว่า อसारกฏเจน (เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร)
หมายความว่า เพราะไม่มีแก่นสารคืออัตตาที่คนเขลาดำริ
อย่างนี้ว่า อัตตา เจ้าของแห่งขันธ สิ่งที่ยังอยู่ตลอดกาล
สิ่งที่ทำกรรม สิ่งี่เสวยผลกรรม สิ่งที่มีอำนาจเหนือร่างกาย”

[๑] สามินิวาสีการกเวทกาธิฏฐายกวิริหิตตาย สญญโต,
[๒] สยญจ อสสามิกภาวาทิตาย อนตฺตโต.^๒

“๑. โดยเป็นของว่างเปล่า เพราะปราศจากเจ้าของแห่ง
ขันธ สิ่งที่ยังอยู่ตลอดกาล สิ่งที่ทำกรรม สิ่งี่เสวยผลกรรม
และสิ่งี่ควบคุมร่างกาย

๒. โดยไม่มีอัตตา เพราะไม่มีความเป็นเจ้าของด้วย
ตนเอง เป็นต้น”

พระภิกษุอาจารย์ผู้เข้าใจเนื้อหาของพระพุทธพจน์และคำอธิบายใน
คัมภีร์อรรถกถาอย่างถ่องแท้ได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๗๗

^๒ วิสุทฺธิ. ๒.๒๗๗

[๑] รูปํ น สตฺโตติอาทิสฺส โย โลกโฆหาเรน สตฺโต, รูปํ
 โส น โหติตี อยมตฺถโก อธิ นาธิปเปโต ตสฺสวาทตฺตสิทฺธตฺตา.
 [๒] น หิ โลโก รูปมตฺตํ สตฺโตติ อธิปเปโต. [๓] พาหิรกกปริ-
 กปิโต ปน อตฺตตา สตฺโต อธิปเปโต. [๔] โส หิ เตหิ รูปาทิสฺส
 สตฺตวิสตฺตตฺตาย ปเร จ สมฺชาปนญฺเจน สตฺโตติ วุจฺจติ. [๕]
 รูปํ โส น โหติตี อตฺถโก. [๖] สฺสญฺมตฺตาปริคคฺคณฺหนมฺเหตฺตนฺติ.
 [๗] เอส นโย น ชีโวติอาทิสฺสปิ.*

- “๑. ในการกำหนดรู้ว่ารูปมิใช่สัตว์เป็นต้นนั้นมิได้หมายถึงตามข้อความนี้ว่ารูปมิใช่สัตว์ตามคำเรียกของชาวโลกในเรื่องนี้ เพราะข้อความนั้นปรากฏแล้วโดยมิได้กล่าวไว้
๒. เนื่องจากชาวโลกมิได้หมายเอารูปเท่านั้นว่าเป็นสัตว์
๓. แต่หมายเอาอัตตาที่คนนอกศาสนาคาดคิดขึ้น
๔. โดยแท้จริงแล้ว อัตตานั่นได้ชื่อว่าสัตว์ เพราะเป็นสิ่งที่ยึดติดและยังผู้อื่นให้ยึดติดในรูปเป็นต้น
๕. ความหมายก็คือ รูป[ที่ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นความดับไปในปัจจุบัน]มิใช่/อัตตานั่น
๖. ที่จริงแล้วการกำหนดรู้ว่ารูปมิใช่สัตว์เป็นการรู้เห็นความว่างเปล่า
๗. แม้การกำหนดรู้ว่ารูปมิใช่ชีวะเป็นต้นก็มีนัยเช่นเดียวกัน”

* วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๕๐๕.

คำอธิบายเกี่ยวกับสังขารูปกษณ ฝั่งตรงดั่งต่อไปนี้

[๑] กถั มุณจิตุกมยตาปฏิสงขาสนตัญญา ปณณา สง-
ขารูปกษณ ณาณ [๒] อุปปาทำ มุณจิตุกมยตาปฏิสงขา-
สนตัญญา ปณณา สงขารูปกษณ ณาณ ฯลฯ ปวตตํ ฯลฯ
นิมิตตํ ฯลฯ อายุหนํ ฯลฯ ปฏิสนธิ อเปย อุปายาสํ มุณจิตุ-
กมยตา ปฏิสงขา สนตัญญา ปณณา สงขารูปกษณ ณาณ
[๓] อุปปาโท ทุกขนติ อลเปย ภยนติ อเปย สามิสนติ อเปย
อุปปาโท สงขาราคิ อเปย อุปายาส สงขาราคิ มุณจิตุกมยตา
ปฏิสงขา สนตัญญา ปณณา สงขารูปกษณ ณาณ*

“๑. ถาว่า ปัญญาที่ตองการจะปลอยวางกำหนดรู้อีก
และวางเฉยอยู่ เป็นสังขารูปกษณได้อย่างไร

๒. ตอบว่า ปัญญาที่ตองการจะปลอยวางกำหนดรู้อีก
และวางเฉยอยู่ว่าความเกิดขึ้น...ความเป็นไป...นิมิต (สังขาร-
รูปนาม)...ความชวนชวย...ปฏิสนธิ...ปัญญาที่ตองการจะ
ปลอยวางกำหนดรู้อีกและวางเฉยอยู่ว่าความคับคั่นใจ เป็น
สังขารูปกษณ

๓. ปัญญาที่ตองการจะปลอยวางกำหนดรู้อีกและ
วางเฉยอยู่ว่าความเกิดขึ้นเป็นทุกข์...เป็นส่น่ากลัว...มีอามิส

* ขุ. ปฏ. ๓๑.๕๔.๖๒

(เหยื่อคือวัฏฏทุกข์ กามคุณ และกิเลส)...ความเกิดขึ้นเป็น
สังขาร[อันไม่สงบสุข]...ความคับแค้นใจเป็นสังขาร เป็น
สังขารเพกขาญาณ”

[๑] ตตถ มุญจิตุกมยตา จ सा पृथग्धा ज सन्निगुज्जा
जाति मुญจิตुकमयतापृथग्धासन्निगुज्जा. [๒] อิติ ปุพฺพภาเค
นิพพิทาณาณน นิพพินนสฺส อุปฺปาทาทีนํ ปริจฺจชิตุกามตา
มุญจิตุกมยตา. [๓] มุญจนสฺส อุปายกรณตถํ มชฺเฌ ปฏฺิ-
สงฺขานํ ปฏฺิสงฺขา. [๔] มุญจิตฺวา อวสาเน อชฺฌเปกฺขนํ
สन्นิगุจฺजा.”

“๑. ในเรื่องนั้น คำว่า มุญจิตุกมยตาปฏิสังขาสันติภู-
จฺญา คือ ความต้องการจะปล่อยวางกำหนดรู้อีกและวาง
เฉยอยู่

๒. เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณใน
เบื้องต้นอย่างนี้แล้ว ความปรารถนาที่จะสละทิ้งความ
เกิดขึ้นเป็นต้น ชื่อว่า ความต้องการจะปล่อยวาง

๓. การกำหนดรู้อีกในท่ามกลางเพื่อกระทำเหตุแห่ง
การปล่อยวาง ชื่อว่า การกำหนดรู้อีก

๔. การปล่อยวางแล้ววางเฉยในที่สุด ชื่อว่า การ
วางเฉยอยู่”

๑ วิสุทธิ. ๒.๓๓๘

ความต้องการจะปล่อยวางความเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นความต้องการ
จะปล่อยวางสังขารที่เนื่องด้วยความเกิดขึ้นเป็นต้น และความปรารถนา
ที่จะสละทิ้งความเกิดขึ้นเป็นต้น ก็เป็นความต้องการจะสละทิ้งความยินดี
พอใจที่เนื่องด้วยสังขาร ดังคัมภีร์มหาภูิกายของวิสุทธิมรรคอธิบายว่า

อุปปาทาทีนิตติ อุปปาทปวตฺตาทีโปกฺเทศฺเน วุตฺเต สงฺ-
ขาเร. ปริจฺจชิตฺตุกามตาติ ตปฺปฏฺิพนฺธณฺนฺทราคปฺพาเนน
วิสุสฺสชิตฺตุกามตา.^๑

“คำกล่าวว่า อุปปาทาทีนิตติ (ความเกิดขึ้นเป็นต้น) คือ
สังขารที่กล่าวไว้โดยแสดงไว้ด้วยความเกิดขึ้นและความเป็น
ไป เป็นต้น

คำกล่าวว่า ปริจฺจชิตฺตุกามตา (ความปรารถนาที่จะสละ
ทิ้ง) อธิบายได้ว่า ความปรารถนาที่จะสละทิ้งด้วยการละ
ความยินดีพอใจที่เนื่องด้วยสังขารนั้น”

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๕๑๘

อนึ่ง ญาณทั้ง ๓ คือ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขชาญาณ และสังขารูปกชาญาณ มีลักษณะเหมือนกันคือรู้เห็นว่ารมณที่ตนกำหนดรู้ และวิปัสสนาจิตเป็นเพียงรูปนามที่ไม่ใช่ตัวตน ต่างกันโดยเป็นญาณอ่อนปานกลาง และแก่กล้า ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่่า

ยา จ มุญจิตุกมฺยตา, ยา จ ปฏิสังขานุปสฺสนา, ยา จ
สังขารูปกฺขา, อิมะ ธมฺมา เอกตฺตา. พฺยณฺชนเมว นานํ^๑

“ญาณเหล่านี้ คือ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขชาญาณ
และสังขารูปกชาญาณ มีสภาพเหมือนกัน ต่างกันโดย
ศัพท์เท่านั้น”

โดยเหตุที่ญาณเหล่านั้นเป็นญาณอย่างเดียวกันโดยสภาวะ ดังนั้นผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านที่บรรลุมุญจิตุกัมยตาญาณและปฏิสังขชาญาณแล้วจึงสามารถบรรลุสังขารูปกชาญาณได้ทันที บางท่านผู้บรรลุสังขารูปกชาญาณแล้วได้บรรลุอนุโลมญาณ มรรคญาณ และผลญาณอย่างรวดเร็ว บางท่านก็ดำรงอยู่ในสังขารูปกชาญาณเป็นเวลานาน ญาณดังกล่าวอาจดำเนินไปตามปกติ หรือดำเนินไปดีมากด้วยการรู้เห็นสภาวะธรรมละเอียดมากขึ้น ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่่า

^๑ ข. ปฏิ. ๓๑.๒๒๗.๒๘๑

[๑] ตํ ปเนตํ สเจ สนฺติปทํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, สพฺพํ สงฺขารปฺวตฺตํ วิสฺสชฺเชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺนหติ. โน เจ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, ปุณฺณปุณํ สงฺขารารมฺมณเมว หุตฺวา ปวตฺตติ สามุทฺทิกานํ ทิสากาโก วีย. [๒] สามุทฺทิกา กิร วาณิชกา นาวํ อาโรหฺนฺตา ทิสากากํ นาม คณฺหนฺติ. เต ยทา นาวา วาตกฺขิตฺตา วิเทสํ ปกฺขนฺนหติ, ตีรํ น ปณฺณายติ, ตทา ทิสากากํ วิสฺสชฺเชนฺติ. โส กุปฺยกยฺญจฺจิโต อากาสํ ลงฺขิตฺวา สพฺพา ทิสา จ วิทิสา จ อนฺนคฺนฺตฺวา สเจ ตีรํ ปสฺสติ, ตทภิกฺขุโฆว คจฺฉติ. โน เจ ปสฺสติ, ปุณฺณปุณํ อานคฺนฺตฺวา กุปฺยกยฺญจฺจิเยว อลฺลียติ. [๓] เอวเมว สเจ สงฺขารุ-เปกฺขาณานิ สนฺติปทํ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ, สพฺพํ สงฺขารปฺวตฺตํ วิสฺสชฺเชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺนหติ. [๔] โน เจ ปสฺสติ, ปุณฺณปุณํ สงฺขารารมฺมณเมว หุตฺวา ปวตฺตติ. [๕] ตยิทํ สุปฺปคฺเค ปิณฺณํ วัณฺณียมานํ วีย นิพฺพญฺญิตกปฺปาสํ วิหณฺมานํ วีย นานปฺปการโต สงฺขारे ปริคฺคเหตฺวา ภาณฺณจ นนฺทียจ ปหาย สงฺขารวิจฺฉินฺเน มชฺฌตฺตํ หุตฺวา ติวิธานุปสฺสนา-วเสน ติณฺณจติ.*

* วิสุทฺธิ. ๒.๓๓๓-๓๔

“๑. อนึ่ง สังขารูปেকชาญาณที่บังเกิดขึ้นแล้วนั้น ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสงบโดยความสงบ ก็จะสลัดทิ้งกระแสสังขารทั้งปวง แล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากยังไม่เห็นพระนิพพานโดยความสงบ ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว แล้วดำเนินไปอยู่แล้วๆ เล่าๆ เปรียบเหมือนนกกาของพวกพ่อค้าเดินเรือทะเล

เล่ากันมาว่า พวกพ่อค้าเดินเรือทะเลขณะขึ้นเรือได้จับนกกาที่เรียกว่าทิสากากะ (นกกาผู้รู้ทิศ) ไปด้วย คราวใด เรือถูกลมพายุพัดไปยังประเทศต่างถิ่น ผังก็ไม่ปรากฏ คราวนั้น พวกพ่อค้าเหล่านั้นก็ปล่อยการู้ทิศไป กานั้นก็โดดจากไม้สลักเสากระโดงเรือขึ้นสู่อากาศ แล้วบินไปตามทิศใหญ่ทิศน้อยทั่วทุกทิศ ถ้ามันเห็นผัง มันก็บินมุ่งหน้าไปยังผังนั้นเลย หากมันไม่เห็นผัง มันก็บินกลับมาเกาะอยู่ที่ไม้สลักเสากระโดงเรือนั่นเองครั้งแล้วครั้งเล่า

๓. สังขารูปেকชาญาณก็เหมือนนกกาหาผังฉะนั้น ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติโดยความสงบ ก็สลัดทิ้งกระแสสังขารทั้งหมดแล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานทีเดียว

๔. หากว่ายังไม่เห็นก็มีสังขารเป็นอารมณ์อยู่นั้นแหละวนเวียนดำเนินไปด้วยกัน

๕. ญาณนี้เหมือนผงแบ่งที่ถูกมัดไว้ริมขอบกระดัง และหนุ่นที่ควานเมล็ดออกแล้วผุดอยู่ ครั้นกำหนดรู้สังขารโดย

ประการต่างๆ แล้ว ก็สลัดทิ้งความกลัวและความพึงพอใจ
มีใจเป็นกลางในการกำหนดรู้สังขาร ตั้งอยู่โดยอนุปัสสนา ๓
ประการ (คือ อนิจจานุปัสสนา (การตามรู้ที่ไม่เที่ยง) ทุกขา-
นุปัสสนา (การตามรู้ว่าเป็นทุกข์) และอนัตตานุปัสสนา (การ
ตามรู้ที่ไม่ใช่ตัวตน)"]”

การกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นว่า สังขารูปেকชาญาณรู้เห็น
พระนิพพานได้ ระบุถึงสังขารูปেকชาญาณที่แก่กล้าดำเนินไปโดยความ
เป็นภูฐานคามินี (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) ที่สามารถก่อให้เกิดอนุโลม-
ญาณ นับว่ารวมเอาสังขารูปেকชาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ
ไว้เป็นญาณเดียวกันโดยสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกัตตัญญ คือ ความ
เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุและผลในกระแสรูปนามอย่างเดียวกัน
กล่าวโดยตรงคือ สังขารูปেকชาญาณปรากฏขึ้นหลายขณะแล้วบรรลุความ
แก่กล้าชัดเจนเป็นพิเศษ จึงก่อให้เกิดอนุโลมญาณ หลังจากนั้นโคตรภู-
ญาณย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังของอนุโลมญาณแล้วรู้เห็นพระนิพพาน หรือ
เล่นเข้าไปสู่พระนิพพานนั่นเอง ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหา-
ภูิกาวา

[๑] ติกขวิสทสุรภาเวน สงฆาเรสุ อชฌุเปกฺขเน สิขฌ-
 มาเน ตํ สงฆารูปेกขามานํ อเนกवारํ ปวตฺตมานํ ปรีปาก-
 คมเนน อนุโลมฌาณสฺส ปจฺจยภาวํ คจฺจนตํ นิพฺพานํ
 สนฺโตโต ปสฺสตี นาม. [๒] ตถาภูตญฺจ สงฆารปฺปวตฺตํ วิส-
 สฺสเชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺนหติ นาม. [๓] ตยิทํ อธิ ฌาณํ
 อนุโลมโคตรภูฏาณเหหิ สทฺธิ เอกตฺตํ เนตฺวา วุตฺตํ เอกตฺต-
 นยวเสน.”

“๑. เมื่อความวางเฉยในสังขารปรากฏอยู่โดยความ
 แก่กล้า ชัดเจน และอาจหาญ สังขารูปกขญาณนั้นดำเนิน
 ไปอยู่หลายขณะก็ถึงความเป็นปัจเจกแก่อนุโลมฌาณด้วยการ
 บรรลุความแก่กล้า เชื่อว่ารู้เห็นพระนิพพานโดยความสงบ

๒. และญาณที่เป็นไปอย่างนั้นชื่อว่าสลัดทิ้งกระแส
 สังขารแล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพาน

๓. ญาณดังกล่าวถูกนำไปสู่ความเป็นญาณเดียวกับอนุ-
 โลมฌาณและโคตรภูฏาณกล่าวไว้ด้วยประเภทของเอกัตต-
 นัย”

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๕๐๗

[นัย ๔ ประการพบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา คือ

๑. เอกัตตนัย ความเกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุและผลใน กระแสรูปนามอย่างเดียวกัน เช่น การกล่าวว่า มรณาสันนชวนจิต จุตติจิต และ ปฏิสนธิจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน หรือการกล่าวถึงสังขารูปกขาญาณโดยหมายถึง ญาณทั้ง ๓ ที่เกิดต่อเนื่องกัน คือ สังขารูปกขาญาณ อนุโลมญาณและโคตรภู- ญาณ

๒. นานัตตนัย การจำแนกความต่างกันของเหตุและผล เช่น การ กล่าวว่ มรณาสันนชวนจิต จุตติจิต และปฏิสนธิจิต เป็นจิตคนละดวงกัน

๓. พยาปารนัย การปราศจากความชวนชว่ยของเหตุและผลว่าเหตุ ยังผลให้เกิดขึ้น หรือผลเกิดจากเหตุ

๔. อนุรูปผลนัย การเกิดขึ้นของผลตามสมควรแก่เหตุ มีชื่อเรียกอีก ว่า เอวังธัมมตานัย คือ นัยที่เป็นธรรมชาติอย่างนั้น]

ญาณที่ ๑๒

อนุโลมญาณ

ทุนุณิคุคหสฺส ลหุโน
จิตฺตสฺส ทมโก สาธุ

ยตุถกามนิปาติโน
จิตฺตํ ทนฺตํ สุขาวหํ.

พ. ธ. ๒๕.๓๕.๒๒

จิตควบคุมยาก เปลี่ยนแปลงเร็ว ใฝ่ในอารมณ์
ตามที่ใคร่ ฝึกจิตเช่นนั้นได้เป็นการดี เพราะจิตที่
ฝึกได้แล้ว นำสุขมาให้

อนุโลมญาณ และ ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ

เมื่อสังขารูปกชาญาณแก่กล้ามีกำลังพอจะก่อให้เกิดอนุโลมญาณ
อินทรีย์ ๕ ย่อมดำเนินไปสม่ำเสมอ กัน คือ

- ศรัทธาที่มีกำลังทำให้จิตผ่องใสเป็นพิเศษ
- วิริยะที่ไม่ยิ่งหรือหย่อนไปกว่าสมาธิ
- สติที่กำหนดรู้เท่าทันอย่างชัดเจน
- สมาธิที่ตั้งมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบันไม่ซัดส่าย
- ปัญญา คือ สังขารูปกชาญาณที่ปรากฏชัดเจน

ในขณะนั้นผู้ปฏิบัติย่อมรู้สึกว่าเขาสามารถรู้เท่าทันสภาวะธรรมอย่าง
ชัดเจน การปฏิบัติธรรมก้าวหน้ากว่าเดิม แล้วเขาจะรู้เห็นรูปนามที่เกิด
ดับอยู่นั้นโดยลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน อย่างใดอย่างหนึ่ง
ด้วยวิถิจิตที่เกิดขึ้น (สทิสานุปัสสนาวิถิ) ๒ หรือ ๓ ครั้งเป็นอย่างน้อย
คือ

- ถ้าวิจิตที่ ๑ รู้เห็นอย่างไม่เที่ยง วิถิจิตที่ ๒ และที่ ๓ ก็รู้เห็นว่
ไม่เที่ยง

- ถ้าวิถิจิตที่ ๑ รู้เห็นว่าเป็นทุกข์ วิถิจิตที่ ๒ และที่ ๓ ก็รู้เห็นว่าเป็นทุกข์
- ถ้าวิถิจิตที่ ๑ รู้เห็นว่ามีไม่ใช่ตัวตน วิถิจิตที่ ๒ และที่ ๓ ก็รู้เห็นว่ามีไม่ใช่ตัวตน

ความไม่เที่ยงดังกล่าวคืออนิจจลักษณะ ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่งทีกล่าวมาแล้ว ความทุกข์ คือทุกข์ลักษณะ ๒๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ความไม่ใช่ตัวตน คืออนัตตลักษณะ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง

สังขารูปกษายาณสุดท้ายที่นับเข้าในวิถิจิตที่เกิดซ้ำกัน ๒ หรือ ๓ ครั้ง ชื่อว่าสังขารูปกษายาณอันถึงที่สุดแล้ว (สขารูปตตสงขารูปกษา) และได้ชื่อว่า วุณฐานคามินีวิปัสสนา เพราะนำพาไปถึงมรรค ความจริงญาณ ๓ ประการ คือ สังขารูปกษายาณ อนุโลมญาณ และโคตรญาณ ได้ชื่อว่า วุณฐานคามินี เพราะนำพาไปถึงมรรคที่ชื่อว่า วุณฐานะ เพราะได้ออกจากนิमितคือสังขารเนื่องจากไม่รับเอาสังขาร (อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) เป็นอารมณ์ และออกจากกระแสเกลสและวิบาก เนื่องจากระงับกระแสเหล่านั้น ดังคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า

ยา สีชาปุตตา, สา สาณุโลมา สงฺขารูปฺเพชา วุฏฺฐาน-
คามินีวิปสฺสนาติ จ ปวฺจจติ.^๑

“สังขารูปกษณญาณอันถึงที่สุดแล้ว พร้อมทั้งอนุโลม-
ญาณ เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไป
ถึงมรรค)”

[๑] ตสฺมา ยถิ วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา อนตฺตโต
วิปสฺสติ, สฺสณฺณโต วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค. [๒] ยถิ อนิจฺจโต
วิปสฺสติ, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม. [๓] ยถิ ทุกฺขโต วิปสฺสติ,
อปปณฺหิตโต วิโมกฺโข นาม.^๒

“๑. เพราะเหตุนั้น ถ้าวุฏฐานคามินีวิปัสสนาเห็น
ประจักษ์โดยความเป็นอนัตตา ก็จะเป็นมรรคที่เรียกว่า
สฺสณฺณตวิโมกข์

๒. ถ้าเห็นประจักษ์โดยความไม่เที่ยง ก็เป็นมรรคที่
เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์

๓. ถ้าเห็นประจักษ์โดยความเป็นทุกข์ ก็เป็นมรรคที่
เรียกว่า อปปณฺหิตวิโมกข์”

^๑ สงฺคห. หน้า ๖๑

^๒ สงฺคห. หน้า ๖๒

ข้อความนี้หมายความว่า ทั้งสังขารูปেকชาญาณระดับแก่กล้า
สูงสุดและอนุโลมญาณได้ชื่อว่า ภูฏฐานคามินีวิปัสสนา และถ้าสังขาร-
ูปেকชาญาณทำให้รู้เห็นว่าเป็นอนัตตา อนุโลมญาณก็ทำให้รู้เห็นว่าเป็น
อนัตตา ดังนี้เป็นต้น โดยหมายเอาวิถิจิตที่เกิดขึ้นกันนั่นเอง แม้คัมภีร์
วิสุทธิมรรคก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

[๑] สีขาปปตตวิปัสสนาติ วา ภูฏฐานคามินีติ วา
สงฺขารูปะกัชาทิฌาณตตยสฺเสว เอตํ นามํ. [๒] สหิ สีขํ
อุตฺตมภาวํ ปตตตตฺตา สีขาปปตฺตา. [๓] ภูฏจันํ คจฺจนตฺติ
ภูฏจันคามินี. [๔] ภูฏจันํ วุจฺจติ พหิทฺธานิมิตฺตภูตโต อภิ-
นิวิฏฺฐวตฺถโต เจว อชฺฌตตปวตฺตโต จ ภูฏจหนโต มคฺโค, ตํ
คจฺจนตฺติ ภูฏจันคามินี. [๕] มคฺเคน สทฺธิ ฌมฺภียตฺติ อตฺถโก^๑

“๑. คำว่า สีขาปัตตวิปัสสนา ก็ดี ภูฏฐานคามินีวิปัสสนา
ก็ดี คำทั้งสองนี้เป็นชื่อของญาณทั้ง ๓ มีสังขารูปেকชาญาณ
เป็นต้นนั่นเอง

๒. เพราะสังขารูปเอกชาญาณนั้นชื่อว่าถึงที่สุดแล้วเพราะ
บรรลู่ถึงที่สุด คือ ความสูงสุด

^๑ วิสุทธิ. ๒. ๓๓๙

๓. และชื่อว่า วุฏฐานคามินี เพราะพาไปถึงมรรค

๔. มรรคได้ชื่อว่า วุฏฐานะ เพราะออกจากวัฏฏ (สังขาร) ที่กำหนดรู้โดยความเป็นอารมณ์ภายนอก [คือรู้เห็นว่าเป็นสิ่งอื่นด้วยวิปัสสนาญาณ] และออกจากกระแส[กิเลสและวิบาก] ภายใน

๕. ความหมายก็คือ สืบต่ออยู่กับมรรค”

[คำว่า วุฏฐาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาพออกจากสังขารนิมิต = สงขารนิมิตุตโต วุฏฐาตีติ วุฏฐานํ (วิ บท
หน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)

- สภาพออกจากกระแสกิเลสและวิบาก = ปวตฺตโต วุฏฐาตีติ วุฏฐานํ (วิ
บทหน้า + อุ บทหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย)]

วิถีจิตของสังขารูปกษญาณที่ถึงที่สุดแล้ว อันนับเข้าในภูฐานคามินีวิปัสสนา คือ ภาวังคจลนะ ๒ ครั้ง มโนทวาราวชชนจิต มหากุศลญาณสัมปยุตตชวนะ ๗ ดวง และภาวังคจิตที่เกิดต่อไป วิถีจิตนี้เกิดขึ้นต่อเนื่องกัน ๒ หรือ ๓ ครั้ง โดยไม่มีตทารัมมณจิตต่อจากวิปัสสนาชวนจิตที่มีกำลัง ดังอรรถกถาของคัมภีร์วิวัฏฐกัถ์กล่าวว่า

[๑] ติลกขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย ตทารมฺมณํ น ลพฺภติ.

[๒] ภูฏานคามินียา พลวิปสฺสนาย ตทารมฺมณํ น ลพฺภติ.^๑

“๑. ตทารมณฺย่อมไม่มีแก่วิปัสสนาที่มีอารมณ์เป็นไตรลักษณ์

๒. ตทารมณฺย่อมไม่มีแก่วิปัสสนาที่มีกำลังชื่อว่าภูฐานคามินี”

^๑ อภิ. อ. ๒.๑๖๗

เมื่อวิถิจิตที่เกิดขึ้นปรากฏขึ้น ๒ หรือ ๓ ครั้งแล้ว ภาวังคจิตย่อมเกิดขึ้นต่อจากชวนจิตดวงที่ ๗ แล้วเกิดมโนทวาราวัชชนจิตอันไคร่ครวญความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ หรือความไม่ใช่ตัวตนของรูปหรือนามที่ปรากฏความเกิดดับอยู่เหมือนอารมณ์ของวิถิจิตที่เกิดขึ้นก่อน หลังจากนั้นก็เกิดชวนจิต ๓ ดวงที่รู้เห็นรูปหรือนามอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์เหมือนวิถิจิตที่เกิดขึ้นก่อนนั้น โดยชวนจิตดวงแรกชื่อว่า บริกรรม (จิตปรุงแต่งให้เกิดอัปนาชวณะคือมรรค) ดวงที่ ๒ ชื่อว่า อุปจาระ (จิตอยู่ใกล้อัปนาชวณะคือมรรค) ดวงที่ ๓ ชื่อว่า อนุโลม (จิตที่คล้อยตามวิปัสสนาญาณเบื้องแรกมีอุทยัพพญาณเป็นต้น และโพธิปักขิยธรรมเบื้องหลังที่นับเข้าในมรรคจิตตูปบาท)

ชื่อทั้ง ๓ ข้างต้นเป็นชื่อเฉพาะของกามชวนจิต ๓ ดวง โดยทั่วไปเรียกว่า อาเสวนะ บริกรรม อุปจาระ และอนุโลม ปัญญาที่เกิดขึ้นในอนุโลม ๓ ดวงเหล่านี้ชื่อว่า อนุโลมญาณ

อนึ่ง อาวัชชนจิตและอนุโลม ๓ ดวงเหล่านี้ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนการรู้เห็นเพียงครั้งเดียว เช่นเดียวกับการที่เขารู้เห็นเพียงครั้งเดียวในขณะกำหนดว่า “เห็นหนอ” “ได้ยินหนอ” เป็นต้น โดยไม่อาจแยกเป็นอาวัชชนจิตและชวนจิต ๗ ดวง

หลักฐานที่กล่าวถึงวิปัสสนาชวนจิต ๗ ดวง และวิธีจิตที่เกิดขึ้น
ซ้ำกัน (สทิสานุปัสสนาวิธี) ๒ หรือ ๓ วิธี พบในคัมภีร์อรรถกถาและ
ฎีกาดังนี้

[๑] ตสส ทานิ มคฺโค อุปฺปชฺชิสฺสตีติ สงฺขารูปฺเพกฺขา สง-
ขาเร อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สมฺมสึตฺวา
ภวํคํ โอตฺตติ. [๒] ภวํคานนฺตรํ สงฺขารูปฺเพกฺขาย กตฺตเยเนว
สงฺขาเร อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา อารมฺมณํ
กฺรุมานํ อุปฺปชฺชติ มโนทวาราวชฺชนํ [๓] ตโต ภวํคํ อา-
วฏฺเฏตฺวา อุปฺปนฺนสฺส ตสฺส กิริยจิตฺตสฺसानนฺตรํ อวิจิกํ
สนฺตติมนุปฺปพฺพนฺธมานํ ตเถว สงฺขาเร อารมฺมณํ กตฺวา
อุปฺปชฺชติ ปจฺมชวณจิตฺตํ, ยํ ปริกมฺมนฺติ วุจฺจติ.”

“๑. สังขารูปเพกขญาณในขณะที่มรรคจักเกิดขึ้นแก่ผู้
ปฏิบัติธรรมนั้น ณ บัดนี้ ย่อมรู้เห็นสังขารว่าไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ หรือไม่ใช่ตัวตน แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์

๒. ในลำดับต่อจากภวังค์ มโนทวาราวชชนจิตย่อม
เกิดขึ้นทำสังขารเป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือไม่ใช่
ตัวตน ตามนัยเดียวกับที่สังขารูปเพกขญาณกระทำมาแล้ว

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๓๔๙

๓. หลังจากนั้น ชวนจิตดวงที่ ๑ [คือ อนุโลมญาณที่ ๑] ซึ่งเรียกว่า บริกรรม ที่เกิดสืบต่อติดตามไม่มีระหว่างกัน ทำสังขารเป็นอารมณ์เหมือนการรู้เห็นของสังขารูปกษยา-
ญาณในวิถิจิต ๒ หรือ ๓ วิถีก่อนนั้น ย่อมเกิดต่อจากกิริยา-
จิตนั้น[คือมโนทวารารวชนจิต]ที่ตัดภวังค์เกิดขึ้น”

[๑] อนิจจาติ วา ทุกขาติ วา อนตฺตาติ วา สมฺมสฺสิตฺวา
ภวํคํ โอตฺรตีติ อนิจฺจาทีสุ เอเคนากาเรน สมฺมสนฺหิตี
สตฺตกฺขตฺตํ ปวตฺติตฺวา ภิชฺชนตี ภวํคํ โอตฺถินฺนา นาม
โหติ. [๒] ตโต ปรี ภวํคสฺส วาโรติ กตฺวา. [๓] ตเถวาทิ
ยถา อตีตาสฺส ทฺวตฺติชฺชนวีถีสฺส สงฺขารูปกฺษา อนิจฺจาติ วา
ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา สงฺขารเ อารมฺมณฺมกาสี, ตเถว.”

“๑. คำว่า อนิจจาติ วา ทุกขาติ วา อนตฺตาติ วา
สมฺมสฺสิตฺวา ภวํคํ โอตฺรติ (ย่อมรู้เห็นสังขารว่าไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ หรือไม่ใช่ตัวตน แล้วยังลงสู่ภวังค์) หมายความว่า
สังขารูปกษยาญาณย่อมรู้เห็นโดยลักษณะหนึ่งในอนิจจ-
ลักษณะเป็นต้น ดำเนินไป ๗ ครั้ง [ปัญญาในชวนจิต] แล้ว
ชื่อว่ายังลงสู่ภวังค์

๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๕๒๙-๓๐

๒. พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้โดยมุ่งหมายว่าวาระของภาวังกัย่อมมีต่อจากชวนจิตที่เป็นสังขารูปেকชาญาณอันเป็นอุฏฐานคามินีนั้น

๓. คำว่า ตเถว (เหมือนการรู้เห็นของสังขารูปেকชาญาณในวิถิจิต ๒ หรือ ๓ วิถีก่อนนั้น) หมายความว่า สังขารูปেকชาญาณในวิถิจิต ๒ หรือ ๓ วิถีก่อนได้รับเอาสังขารเป็นอารมณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือไม่ใช่ตัวตน ฉะนั้นชวนจิตดวงที่ ๑ ก็ทำสังขารเป็นอารมณ์ ฉะนั้น

ญาณที่ ๑๓

โคตรภูญาณ

โย จ วสุสสตร์ ชีว
เอกาห์ ชีวต์ เสยโย

อปสฺส อุตยพพย
ปสฺสโต อุตยพพย.

พ. ๖. ๒๕.๑๑๓.๓๗

ผู้ยังเห็นความเกิดดับแห่งสังขาร มีชีวิตอยู่เพียง
วันเดียว ประเสริฐกว่าชีวิตตั้งร้อยปีของผู้ไม่ยังเห็น

โคตรภูญาณ

ในลำดับต่อจากอนุโลมญาณ ชวนจิตย่อมเกิดขึ้นรับเอาความดับสังขารคือพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยสละทิ้งสังขารที่กำหนดรู้อยู่ปัญญาที่เกิดร่วมกับชวนจิตนี้ชื่อว่า โคตรภูญาณ การรับเอาความดับสังขารเป็นอารมณ์นั้นเหมือนกับการหลุดพ้นจากสังขารแล้วเล่นเข้าสู่ความดับสังขารไม่ใช่การรู้อารมณ์ของจิตทั่วไปที่เป็นคนละส่วนกับอารมณ์เหมือนในกาลก่อน ดังคัมภีร์ปฏิสมิทามรรคกล่าวว่า

[๑] อุปฺปาทํ อภิกุญฺยิตฺวา อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตฺติ โคตร-
ภฺ. [๒] พหิทฺธา สงฺขารนิมิตฺตํ อภิกุญฺยิตฺวา นิโรธํ นิพฺพานํ
ปกฺขนฺทตฺติ โคตรภฺ.”

“๑. จิตที่ครอบงำความเกิดขึ้นแล้วเล่นเข้าสู่ความไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า โคตรภุ

๒. จิตที่ครอบงำนิมิตคือสังขารภายนอกแล้วเล่นเข้าสู่พระนิพพานอันดับสังขาร ชื่อว่า โคตรภุ”

^๑ ข. ปฏิ. ๓๑.๕๙.๖๘

อนึ่ง โคตรภูญาณนี้นับเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะได้รับเอา
พระนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนมรรคญาณที่จัดว่าเป็น ญาณทัสสน-
วิสุทธิ (ความเห็นอันหมดจด) โดยตรง

ญาณที่ ๑๔-๑๕

มรรคญาณ ผลญาณ

ยัม ปัสสติ น ตัม ทิฏฐัง

ยัม ทิฏฐัง ตัม น ปัสสติ.

อปัสสํ พชฺชเต มฺพโห

พชฺชมานโน น มฺจุจติ.

ที. อ. ๒.๓๗๑

บุคคลดูสิ่งใด ไม่ชื่อว่าเห็นสิ่งนั้น เห็นสิ่งใด ไม่ชื่อว่า
ดูสิ่งนั้น เมื่อไม่เห็นย่อมหลงติด เมื่อติดอยู่ย่อมไม่หลุดพ้น

มรรคญาณ ผลญาณ

และ

ญาณทัสสนวิสุทธิ

ในลำดับต่อจากโคตรภูจิต มรรคจิตย่อมเกิดขึ้น ๑ ครั้งรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับมรรคจิตนี้ชื่อว่า มรรคญาณ และชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ หลังจากนั้นจึงเกิดผลจิต ๒ ครั้งเว้นบาริกรรมรับเอาพระนิพพานนั้นแหละเป็นอารมณ์ ส่วนผู้มีปัญญามากจะเกิดอนุโลมชวนจิต ๒ ครั้งแล้วเกิดผลจิต ๓ ครั้งต่อจากมรรค ในเวลาเข้าผลสมบัติ ผลชวนจิตย่อมเกิดได้มากไม่มีกำหนด ปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับผลจิตนี้ชื่อว่า ผลญาณ

อนึ่ง ความดับสังขารอันเป็นอารมณ์ของมรรคผลนี้เหมือนกับการหลุดพ้นจากสังขารแล้วแล่นเข้าสู่ความดับสังขาร ไม่ใช่การรู้อารมณ์ของจิตทั่วไปที่เป็นคนละส่วนกับอารมณ์เหมือนในกาลก่อน ดังนั้น มรรคจิตและผลจิตจึงได้ชื่อว่า อปปนา คือ ธรรมที่บรรลุพระนิพพาน หรือธรรมที่เหมือนแล่นเข้าสู่พระนิพพาน ต่อจากผลจิต ๒ หรือ ๓ ครั้งก็เกิดภวังคจิตตามสมควร หลังจากนั้นจึงเกิดปัจจุเวกขณวิถีสี่ซึ่งทำหน้าที่พิจารณา มรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่เกิดขึ้นหลายรอบตามสมควรต่อไป

ระยะการเกิดขึ้นของโคตรภูจิต มรรคจิต และผลจิตที่ปรากฏในมรรควิธีรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์นี้ใช้เวลาเพียงชั่วขณะหนึ่ง ดังนั้นจิตทั้ง ๓ ดวงจึงไม่ปรากฏแก่ผู้บรรลุธรรมในลักษณะของจิตคนละดวง แต่ปรากฏโดยความเกิดขึ้นว่า

- การสละทิ้งสังขารคือรูปนามที่ตนกำหนดรู้อยู่และสังขารคือการกำหนดรู้ ย่อมปรากฏ
- การดำรงอยู่ชั่วขณะเหมือนเล่นเข้าสู่สภาพดับสังขาร ย่อมปรากฏ
- การพิจารณาที่เรียกว่าปัจจุเวกชนวิถีย่อมปรากฏต่อจากการบรรลุสภาพดับสังขารแล้ว เหมือนคนที่ตื่นจากการหลับสนิทแล้ว หรือคนที่โผล่ขึ้นจากน้ำ

ในขณะนั้นผู้ที่ได้ศึกษาหลักธรรมเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจว่า

- สภาพที่บรรลุความดับสังขารเป็นครั้งแรก คือ โคตรภูจิต
- สภาพดับสังขารที่ดำรงอยู่ชั่วขณะ คือ มรรคจิต
- สภาพดับสังขารก่อนจะเกิดการพิจารณาด้วยปัจจุเวกชนวิถีย่อมปรากฏ
- สภาพพิจารณา คือ ปัจจุเวกชนวิถิจิต

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

[๑] ยถา หิ มหามาตีกํ ลงฺขิตฺวา ปรตีเร ปตัญฺญาตุ-
กาโม ปุริโส เวเคน ธาวิตฺวา มาติกาเย โอริมตีเร รุกฺข-
สาขาย พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตํ รชชํ วา ยญฺญี วา คเหตฺวา
อุลลลงฺขิตฺวา ปรตีเรนินฺนโปณปพฺภการกาโย หุตฺวา ปรตีรสฺส
อุปริภาคํ ปตฺโต ตํ มุญฺจิตฺวา เวธมาโน ปรตีเร ปติตฺวา
สณฺิกํ ปตัญฺญาตติ. [๒] เอวเมวายํ โยคาวจโรปิ ภาวโยนิคตัญฺญ-
จิตฺตินิวาसानํ ปรตีเรญฺเต นิพฺพานे ปตัญฺญาตุกาโม อุทฺยพ-
พฺยานุสฺสสนาทีนํ เวเคน ธาวิตฺวา อตฺตถาวรูกฺขสาขาย
พนฺธิตฺวา โอลมฺพิตํ รุปรชชํ วา เวทนาทีสุ อณฺเฏตรทณฺฑํ
วา อนิจฺจนฺติ วา ทุกฺขนฺติ วา อนตฺตาติ วา อนฺโลมวาชฺชเนน
คเหตฺวา ตํ อมฺฤจฺมาโนว ปจฺเมเน อนฺโลมจิตฺเตเน อุล-
ลงฺขิตฺวา ทฺติเยเน ปรตีเรนินฺนโปณปพฺภการกาโย วีย นิพฺพาน-
นินฺนโปณปพฺภการมานโส หุตฺวา ตตฺติเยเน ปรตีรสฺส อุปริภาคํ
ปตฺโต วีย อิทานิ ปตฺตพฺพสฺส นิพฺพานสฺส อาสนฺโน หุตฺวา
ตสฺส จิตฺตสฺส นิโรธเณ ตํ สงฺขารารมฺมณํ มุญฺจิตฺวา โคตรญฺ-
จิตฺเตเน วิสงฺขาเร ปรตีเรญฺเต นิพฺพานे ปตติ. เอกการมฺมณ-
ปน อลฺหธาเสวนตาย เวธมาโนโส ปุริโส วีย น ตาว สุป-
ปตฺติญฺจโธ โหติ. ตโต มคฺคญาณेเน ปตัญฺญาตติ.*

* วิสุทธิ. ๒.๓๕๔

“๑. อุปมาว่าบุรุษผู้ต้องการจะกระโดดข้ามคูน้ำใหญ่แล้ว ไปยืนอยู่อีกฝั่งหนึ่ง จึงวิ่งมาโดยเร็ว แล้วจับเส้นเชือกที่ผูก ห้อยอยู่กับกิ่งไม้หรือยันไม้ค้ำแล้วกระโดดขึ้นโน้มน้าวไปยัง ฝั่งตรงข้าม เมื่ออยู่เหนือฝั่งแล้วจึงปล่อยเส้นเชือกหรือไม้ ค้ำไปและชวนเซตกลงบนฝั่งนั้น แล้วค่อยๆ ทรงตัวยืนขึ้น กันใด

๒. แม้ท่านผู้ปฏิบัติธรรมนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีความ ต้องการจะดำรงอยู่ในพระนิพพานซึ่งเป็นฝั่งตรงกันข้ามของ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘ จึงวิ่งมาเร็วด้วยญาณมีอุทยัพพญาณเป็นต้น แล้วจับเส้น เชือกคือรูปที่ผูกห้อยไว้กับกิ่งไม้คืออตภาพหรือยันไม้ค้ำมี เวทนาขันธเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือไม่ใช่ตัวตนด้วยอวิชชานิจที่อยู่นานอุโลมญาณ ยังไม่ ละเส้นเชือกคือรูปหรือไม้ค้ำคือเวทนาเป็นต้นด้วยอนุโลมจิต ดวงที่ ๑ (ปริกรรม) แล้วเป็นผู้มีใจโน้มน้อมเียงโอนไปสู่พระ นิพพานด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ (อุปจาระ) ดุจบุรุษผู้มีกาย โนมเียงโอนไปยังฝั่งข้างโน้น[ของคูน้ำ] เป็นผู้อยู่ใกล้พระ นิพพานที่ตนจะพึงถึงด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ (อนุโลม) ดุจ บุรุษที่กระโดดไปถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้นแล้วละอารมณ์ คือสังขารเมื่ออนุโลมจิตดวงที่ ๓ นั้นดับลง แล้วตกลงไป

ในพระนิพพานที่ดับสังขารซึ่งเป็นฝั่งโน้นด้วยโคตรภูจิต แต่
 เพราะยังไม่มีความคุ้นเคยในอารมณ์พระนิพพานเพียงครั้ง
 เดียว จึงยังหวั่นไหวไม่ตั้งมั่นได้ดีเมื่อแรกรับ เหมือนบุตร
 ผู้ชวนเขายืนนั้น ต่อจากนั้นจึงตั้งมั่นด้วยมรรคญาณ”

คำอุปมาอุปไมยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาที่ชัดเจนเข้าใจง่าย
 ในมัชฌิมปัณณาสก์ มหามาลูกยปุตตสูตร และอังคุตตรนิกาย นวกนิบาต
 ปัญจมสูตร พบเรื่องการเกิดมรรคญาณดังต่อไปนี้

[๑] อธิชานนุท ภิกขุ วิวิจเจว กาเม”มहि วิวิจจ อกุสเลหิ
 ธมฺเมหิ สวิตกํ สวิจาร์ วิเวกขํ ปัตติสุขํ ปจฺมํ ฌานํ อุป-
 สมฺปชฺช วิหริติ. [๒] โส ยเทว ตตฺถ โหติ รูปคตํ เวทนา-
 คตํ สมฺยาคคตํ สงฺขารคตํ วิญฺญาณคตํ, เต ธมฺเม อนิจฺจโต
 ทุกฺขโต โรคโต คณฺหาโต สลฺลโต อฆโต อาพาธโต ปรโต
 โปโลกโต สุกฺขโต อนตฺตโต สมฺนุปสฺสติ. [๓] โส เตหิ ธมฺเมหิ
 จิตฺตํ ปฏฺวิวาเปติ. [๔] โส เตหิ ธมฺเมหิ จิตฺตํ ปฏฺวิวาเปตฺวา
 อมตาย ชาติยฺยา จิตฺตํ อุปสํหริติ เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธีตํ, ยทิทํ
 สพฺพสงฺขารสมฺภโว สพฺพูปธิปฏฺวินิสฺสโค ตณฺหาทุกฺโข วิราโค
 นิโรโธ นิพฺพานนฺติ.”

^๑ ม. ม. ๑๓.๑๓๓.๑๐๘-๙, อัง. นวก. ๒๓.๓๖.๓๔๘

“๑. ดูกรอานนท์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมแล้ว ย่อมบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่

๒. เธอย่อมรู้เห็นสภาวะธรรมเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณในขณะบรรลุปฐมฌานนั้นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นต่อมผีเป็นลูกศรเสียบ เป็นความชั่วร้าย เป็นความป่วยไข้ เป็นสิ่งอื่น แดกทำลายไปว่างเปล่า ไม่ใช่ตัวตน

๓. เธอย่อมปล่อยจิตออกจากสภาวะธรรมเหล่านั้น

๔. เธอปล่อยจิตออกจากสภาวะธรรมเหล่านั้นแล้วน้อมจิตไปในอมตธาตุว่า ความดับนี้สงบ ประณีต อันเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง สละอุปธิทั้งหมด[คือขันธ์ ๕ กิเลส อภิสังขารอันเป็นบุญบาป และกามคุณ] สิ้นตัณหา คลายกำหนดดับทุกข์”

ข้อความนี้มีใจความถึงการบริกรรมว่าพระนิพพานเป็นสภาพสงบ ประณีต แต่เป็นการเห็นประจักษ์สภาพดับสังขารว่าสงบประณีต และจะปรากฏชัดเจนเมื่อเกิดปัจจุเวกขณะญาณที่พิจารณาเห็นความดับดังกล่าว ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมปัณณาสก์ว่า

[๑] มคฺคจิตฺตํ นิพพานํ อารมฺมณกรณวเสนเว. [๒]
เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺีตนฺติ น เอวํ วทติ. [๓] อิมินา ปน
อากาเรน ตํ ปฏฺวิชฺฌนฺโต ตตฺถ จิตฺตํ อุปสํหริตี.”

“๑. ผู้บรรลุธรรมย่อมโน้มมรรคจิตไปสู่พระนิพพาน
ด้วยการรับเอาเป็นอารมณ์นั้นแหละ

๒. เขามิได้ปริกรรมอย่างนี้ว่าพระนิพพานนี้เป็นสภาพ
สงบประณีต

๓. แต่เมื่อแทงตลอดพระนิพพานนั้นด้วยลักษณะสงบ
ประณีตนั้นย่อมชื่อว่าโน้มจิตไปหาพระนิพพานนั้น”

^๑ ม. อ. ๒.๑๐๙

เมื่ออนุโลมญาณเกิดขึ้นรู้เห็นลักษณะ ๔๐ อย่างใดอย่างหนึ่งใน
อนิจจลักษณะ ๑๐ ทุกขลักษณะ ๒๕ และอนัตตลักษณะ ๕ แล้ว มรรค-
ญาณย่อมเกิดขึ้นรู้เห็นพระนิพพานโดยตรงกันข้ามกับลักษณะทั้งหมดนั้น
ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่

[๑] ปญจขนฺธ อนิจฺจโต ปสฺสนโต อนุโลมิกํ ขนฺตี
ปฏิลภติ. [๒] ปญฺจนํ ขนฺธานํ นิโรธํ นิจุจํ นิพฺพานนฺติ
ปสฺสนโต สมมตฺตนิยามํ โอกมตฺติ.”

“๑. ผู้ที่รู้เห็นขันธ์ ๕ ว่าไม่เที่ยง ย่อมบรรลุอนุโลมญาณ
๒. ผู้ที่รู้เห็นว่าความดับของขันธ์ ๕ เป็นพระนิพพาน
ที่เที่ยง ย่อมหยั่งลงสู่อริยมรรค”

^๑ ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๗.๔๔๖

คำว่า ปณฺจขนฺธ (ชั้น ๕) ในประโยคนี้เป็นคำกล่าวรวมชั้นทั้งหมดที่บุคคลต่าง ๆ พึงกำหนดรู้ มิใช่มุ่งแสดงถึงการรู้เห็นชั้น ๕ ในขณะเดียวกัน ความจริงแล้วอนุโลมญาณย่อมเกิดขึ้นรู้เห็นชั้นอย่างใดอย่างหนึ่งในชั้น ๕ อันเป็นรูปหรือนามอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังหลักฐานจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคข้างต้นว่า รูปรชชํ วา เวทนาที่สุ อณฺดรทณฺฑํ วา (จับเส้นเชือกคือรูปหรือยันไม้ค้ำมีเวทนาชั้นเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง)

นอกจากนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาหลายแห่ง^๑ ยังกล่าวถึงโคตรภูญาณและมรรคญาณที่เกิดขึ้นต่อจากอนุโลมญาณอันรู้เห็นรูปหรือนามว่า รูปา วุจฺจติ (ออกจากรูป) อรูปา วุจฺจติ (ออกจากรูป) มิได้กล่าวไว้โดยตรงว่ามรรคญาณเกิดขึ้นต่อจากโคตรภูญาณที่เกิดถัดจากอนุโลมญาณอันรู้เห็นรูปนามทั้งหมดในขณะเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค^๒ ว่า เอกปฺปหาเรณ ปณฺจหิ ขนฺธหิ วุจฺจติ (ย่อมออกจากชั้น ๕ โดยขณะเดียว) เป็นคำกล่าวโดยอ้อม (สนฺธยาภาสิต) คล้อยตามบุคคลผู้มีปัญญาแก่กล้าที่สามารถบรรลุวิปัสสนาญาณและมรรคญาณด้วยการปฏิบัติเพียงชั่วขณะหรือด้วยการนั่งเพียงบัลลังก์เดียว ความจริงแล้วธรรมชาติของจิตต้องรับเอาอารมณ์เดียวในขณะเดียว ไม่อาจรับอารมณ์สองอย่างในขณะเดียวกันได้ ดังคัมภีร์มหาฎีกาของวิสุทธิมรรคกล่าวว่า

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๓๙-๔๐, อภิ. อ. ๑.๒๘๓-๘๔

^๒ ปฏิส. อ. ๒.๓๖๙

[๑] ยถาอุปปญฺจิตเต ปน รูปารูปมเม เตสฺสจ ปจฺจเย
 ปรีคฺคเหตฺวา สงฺเขเปเนว วิปัสสนาญาณํ จาเรนโต ฌาณุตฺตโร
 ยถานิสินโน ฌาณปฏีปาฎิยา ชีปฺเปเมว สจฺจานิ ปฏีวิชฺฌนโต
 เอกุปฺพาเรน ปณฺจหิ ขนฺธเหหิ วุฏฺฐาติ นาม. [๒] อณฺเฏธา
 เอกเณว โลกียจิตฺเตน ปณฺจนํ ขนฺธานํ ปรีคฺคหปรีชานนาทึนํ
 อสมฺภวโต. [๓] น หิ สนิทฺสสนสฺสปฏีฆาที เอกชฺฌํ อารมฺมณํ
 กาทํ สกฺกา.^๑

“๑. ผู้ที่มีปัญญาแก่กล้ากำหนดรู้รูปธรรมและนามธรรม
 ตามที่ปรากฏชัดพร้อมด้วยเหตุปัจจัยของธรรมเหล่านั้น
 แล้วบรรลุวิปัสสนาญาณอยู่ แหงตลอดสัจจะโดยพลันตาม
 ลำดับญาณโดยการนั่งอยู่ครั้งเดียว ชื่อว่าออกจากชั้น ๕
 โดยขณะเดียว

๒. มิฉะนั้นแล้วบุคคลย่อมไม่อาจออกจากชั้น ๕ ได้
 เพราะไม่มีการรับรู้และการกำหนดรู้ชั้น ๕ ด้วยโลกียจิต
 ดวงเดียวกันเท่านั้น

๓. เนื่องจากบุคคลไม่อาจทำอารมณ์ที่เห็นกระทบได้
 เป็นต้นให้เป็นอารมณ์พร้อมกันได้”

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๕๑๙

สรุปความในคัมภีร์ปฎิสัมภิทามรรดังต่อไปนี้

- อนุโลมญาณย่อมเกิดขึ้นรู้เห็นรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดดับอยู่ว่าไม่เที่ยง

- โคตรภูญาณและมรรคญาณย่อมเกิดขึ้นต่อจากอนุโลมญาณ ทำหน้าที่เห็นประจักษ์ความดับของรูปนามที่ไม่เที่ยงทั้งหมด

ในขณะที่เกิดวิปัสสนาญาณนั้น ความไม่เที่ยงปรากฏด้วยการรู้เห็นความเกิดดับของรูปนามที่กำหนดรู้ แต่ในขณะที่เกิดโคตรภูญาณ มรรคญาณ และผลญาณที่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ สภาพดับสังขารเท่านั้นย่อมปรากฏโดยไม่มีความเกิดดับอีก ดังนั้น ผู้เห็นประจักษ์พระนิพพานจึงยังเห็นว่าพระนิพพานเป็นสภาพเที่ยง เพราะไม่มีความเกิดดับอีกต่อไป

ความปรากฏของอนุโลมญาณและมรรคญาณ กล่าวไว้ในคัมภีร์
ปฏิสัมภิทามรรคอีกว่า

[๑] ปญฺจุขฺนฺธํ ปโลกโต ปสฺสนโต อนุโลมิกํ ขนฺตี
ปฏิลภติ. [๒] ปญฺจนํ ขนฺธํ นโรโร อปโลกธมฺโม นิพ-
พานนฺติ ปสฺสนโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกมฺติ.*

“๑. ผู้ที่รู้เห็นชั้น ๕ ว่าแตกสลายไป ย่อมบรรลุอนุโลม-
ญาณ

๒. ผู้ที่รู้เห็นว่าความดับของชั้น ๕ เป็นพระนิพพาน
อันมีสภาพไม่แตกสลายไป ย่อมหยั่งลงสู่อริยมรรค”

* ขุ. ปฏิ. ๓๑.๓๘.๔๔๖

[๑] ปณฺจกฺขนฺธะ ทฺวักขโต ปสฺสนโต อนฺุโลมิกํ ขนฺตี
ปฏฺิลลิตฺติ. [๒] ปณฺจกฺขนฺธะ ขนฺธานํ นิโรธํ สุขํ นิพฺพานนฺติ
ปสฺสนโต สมฺมตฺตนิยามํ โอฏฺกมตฺติ.”

“๑. ผู้ที่รู้เห็นชั้นที่ ๕ ว่าเป็นทุกข์ ย่อมบรรลุนุโลมญาณ
๒. ผู้ที่รู้เห็นว่าคุณสมบัติของชั้นที่ ๕ เป็นพระนิพพาน
อันเป็นสุข ย่อมหยั่งลงสู่อริยมรรค”

[๑] ปณฺจกฺขนฺธะ ภยโต ปสฺสนโต อนฺุโลมิกํ ขนฺตี
ปฏฺิลลิตฺติ. [๒] ปณฺจกฺขนฺธะ ขนฺธานํ นิโรธํ อภยํ นิพฺพานนฺติ
ปสฺสนโต สมฺมตฺตนิยามํ โอฏฺกมตฺติ.”

“๑. ผู้ที่รู้เห็นชั้นที่ ๕ ว่าน่ากลัว ย่อมบรรลุนุโลมญาณ
๒. ผู้ที่รู้เห็นว่าคุณสมบัติของชั้นที่ ๕ เป็นพระนิพพาน
อันไม่น่ากลัว ย่อมหยั่งลงสู่อริยมรรค”

^๑ ขุ. ปฏฺิ. ๓๑.๓๘.๔๔๖

^๒ ขุ. ปฏฺิ. ๓๑.๓๘.๔๔๗

[๑] ปณฺจกฺขนฺธ อนตฺตโต ปสฺสนโต อนุโลมิกํ ขนฺตี
ปฏิลลภติ. [๒] ปณฺจณฺํ ขนฺธานํ นิโรโธ ปรมตฺถํ นิพฺพานนฺติ
ปสฺสนโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.*

“๑. ผู้ที่รู้เห็นชั้น ๕ ว่าไม่ใช่ตัวตน ย่อมบรรลุนุโลม-
ญาณ

๒. ผู้ที่รู้เห็นว่าความดับของชั้น ๕ เป็นพระนิพพาน
ที่เป็นสภาพสูงสุด ย่อมหยั่งลงสู่อริยมรรค”

[๑] ปณฺจกฺขนฺธ ตฺถจฺจโต ปสฺสนโต อนุโลมิกํ ขนฺตี
ปฏิลลภติ. [๒] ปณฺจณฺํ ขนฺธานํ นิโรโธ อตฺถจฺจํ นิพฺพานนฺติ
ปสฺสนโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมติ.๒

“๑. ผู้ที่รู้เห็นชั้น ๕ ว่าว่างเปล่า ย่อมบรรลุนุโลม-
ญาณ

๒. ผู้ที่รู้เห็นว่าความดับของชั้น ๕ เป็นพระนิพพาน
ที่ไม่ว่างเปล่า ย่อมหยั่งลงสู่อริยมรรค”

* พุ. ปฎิ. ๓๑.๓๘.๔๔๘

๒ พุ. ปฎิ. ๓๑.๓๘.๔๔๘

ข้อความจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ๖ ตอนข้างต้นนี้ จำแนกได้
ดังนี้

- สองตอนแรกแสดงการเกิดขึ้นของมรรคที่เป็นอนิมิตตวิโมกข์โดย
รู้เห็นอนิจจลักษณะด้วยอนุโลมญาณ
- สองตอนกลางแสดงการเกิดขึ้นของมรรคที่เป็นอัปปนหิตวิโมกข์
โดยรู้เห็นทุกขลักษณะด้วยอนุโลมญาณ
- สองตอนสุดท้ายแสดงการเกิดขึ้นของมรรคที่เป็นสุญญตวิโมกข์
โดยรู้เห็นอนัตตลักษณะด้วยอนุโลมญาณ

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคยังกล่าวถึงข้อความอีก ๓๔ ตอนไว้ใน
วิปัสสนากถา กล่าวโดยย่อคือ การรู้เห็นลักษณะ ๔๐ คือ อนิจจลักษณะ
๑๐ ทุกขลักษณะ ๒๕ และอนัตตลักษณะ ๕ ตามที่กล่าวไว้ในปฏิสังขา-
ญาณ (ปริจเฉทที่ ๖ หน้า ๓๐๙)

ความปรากฏของมรรคและผลโดยรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์
กล่าวไว้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

[๑] ตสฺส ตํ จิตฺตํ อปรปรํ มนสิกโรโต ปวตฺตํ สมตฺก-
กมิตฺวา อปฺปวตฺตํ โอกฺกมตฺติ. [๒] อปฺปวตฺตมณฺุปรตฺโต มหา-
ราช สมฺมาปฏฺิปปนโน นิพฺพานํ สจฺฉนิกโรตฺติ วุจฺจติ.*

“๑. จิตนั้นของผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้อย่างต่อเนื่อง
นั้นย่อมข้ามพ้นกระแสนามหยั่งลงสู่สภาพปราศจาก
กระแสนาม

๒. มหาบพิตร บุคคลผู้ปฏิบัติชอบที่บรรลूसภาพปราศ
จากกระแสนามย่อมเรียกว่าเห็นประจักษ์พระนิพพาน”

* มิลินท. หน้า ๓๓๕

ในขณะที่เกิดวิปัสสนาญาณก่อนจะหยั่งเห็นพระนิพพาน ผู้ปฏิบัติธรรมได้กำหนดรู้กระแสรูปนามที่เกิดขึ้นและดับไปอย่างต่อเนื่องไม่สิ้นสุดเหมือนมองดูสายน้ำที่ไหลไปไม่ขาดช่วง ลำดับนั้นปัญญาที่พาไปสู่พระนิพพานปรากฏชัดเจนเป็นพิเศษ ทำให้เขาไม่รู้เห็นกระแสรูปนามตามที่กำหนดรู้อยู่ แต่เหมือนเล่นเข้าหาสภาพที่ตรงกันข้ามกับกระแสรูปนาม คือ ความดับไปของรูปนามและการกำหนดรู้ จิตที่เล่นเข้าหาพระนิพพานก็คือโคตรภูจิต มรรคจิต และผลจิต บุคคลผู้ประกอบด้วยจิตดังกล่าวได้ชื่อว่าเห็นประจักษ์พระนิพพาน

ในพระสูตรจำนวนมากมีอัมพฎฐสูตรเป็นต้น พระบรมศาสดาตรัสถึงความปรากฏของมรรคญาณว่า

เสยฺยถาปิ นาม สุทฺธํ วตถํ อปคตกาพกํ สมฺมเทว รชนํ
ปฏิกุณฺณเหยฺย, เหวเมว พุราหฺมณฺสฺส โปกฺขรสาติสฺส
ตสฺมิณฺเวยว อาสเน วิรชํ วิตมลํ ธมฺมจกฺขุ อุตฺปาติ ยํ กิณฺณํ
สมุทฺยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺติ.*

“ดวงตาเห็นธรรมอันปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน
ได้เกิดขึ้นแล้วแก่พราหมณ์ไปกขรชาติว่า ธรรมอย่างใด
อย่างหนึ่งมีสภาพเกิดขึ้นเป็นธรรมตา ธรรมทั้งปวงนั้นมี
สภาพดับไปเป็นธรรมตา ณ ที่นั้นนั้นแล เหมือนผ้าสะอาด
ปราศจากมลทินควรรับน้ำย้อมด้วยดี ฉะนั้น”

* ที. สี. ๙.๒๙๘.๑๐๘

ในขณะที่มรรคปรากฏขึ้น ผู้บรรลुธรรมมิได้พิจารณาว่า “ธรรมที่มีสภาพเกิดขึ้นทั้งหมด มีสภาพดับไปแน่นอน” แต่เป็นการเห็นประจักษ์พระนิพพานที่ดับสังขารที่มีสภาพเกิดขึ้นทั้งหมด ท่านย่อมเข้าใจในขณะเกิดปัจจุเวกขณะญาณที่พิจารณาต่อมาว่าได้บรรลุความดับสังขารคือ อารมณ์ที่ตนกำหนดรู้และวิปัสสนาจิต และเข้าใจอีกว่าจะรู้เห็นความดับสังขารทั้งหมดในขณะที่ดับขันธปรินิพพาน อีกทั้งยังเข้าใจว่าสังขารที่เกิดขึ้นทั้งหมดมีสภาพดับไปแน่นอน ดังนั้น ผู้ที่บรรลุมรรคผลแล้วจึงรู้เห็นความเกิดดับด้วยอุทยัพพญาณหลังจากที่พิจารณาด้วยปัจจุเวกขณะญาณแล้ว และอุทยัพพญาณก็เป็นญาณแรกของพระอริยบุคคล

ความหมายของดวงตาเห็นธรรม (ธมฺมจกฺขุ) พบในคัมภีร์อรรถกถาว่า

[๑] ธมฺมจกฺขุณฺติ เอตถ โสตาปัตติมคฺโค อธิเปโต. [๒] ตสฺส อุปฺปตฺติอาการทสฺสนตฺถํ ยํ กิณฺจิ สมุทฺยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺติ อาห. [๓] ตถฺहि นิโรธํ อารมฺมณํ กตฺวา กิจฺจวเสน เอวํ สพฺพสงฺขตํ ปฏฺวิชฺฌนฺตํ อุปฺปชฺชติ.^๑

“๑. คำว่า ธมฺมจกฺขุ ในอัมพัฏฐสูตรนี้หมายถึงโสตาปัตติมรรค

๒. พระพุทธองค์ตรัสว่า ยํ กิณฺจิ สมุทฺยธมฺมํ, สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ (ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีสภาพเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ธรรมทั้งปวงนั้นมีสภาพดับไปเป็นธรรมดา) เพื่อแสดงลักษณะเกิดขึ้นของโสตาปัตติมรรคนั้น

๓. ที่จริงแล้วมรรคญาณนั้นรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแทงตลอดสังขตธรรมทั้งหมดอย่างนี้โดยความเป็นหน้าที่”

^๑ ที.อ. ๑.๒๕๐

การแสดงมรรควิธีไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์นี้ มีประโยชน์เพื่อให้ผู้ปฏิบัติได้เข้าใจเรื่องวิถิจิต แต่ไม่มีใครรู้ชัดจำนวนจิตที่มีอารมณ์เหมือนกันในวิถิจิตหนึ่งๆ ดังนั้น ในที่นี้จึงไม่กล่าวถึงเรื่องจำนวนขวนจิตที่เกิดขึ้นในมรรควิธี เป็นต้น ขอให้ผู้อ่านเปรียบเทียบประเด็นสำคัญตามที่ปรากฏในพระบาลีและอรรถกถากับประสบการณ์ของตน ดังนี้

- การเกิดขึ้นของวิปัสสนาญาณตามลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงอนุโลม-
ญาณ
- การเกิดขึ้นของภูฏฐานคามินีวิปัสสนา
- การเปลี่ยนไปสู่อารมณ์ที่ดับรูปนามต่อจากวิปัสสนาจิตดวง
สุดท้ายที่ชื่อว่าอนุโลม
- การเกิดขึ้นของปัจจเวกขณญาณ
- การดำรงอยู่ในอุทยัพพญาณเมื่อกำหนดรู้รูปนามต่อจากปัจจ-
เวกขณญาณ

ญาณที่ ๑๖

ปัจจุเวกขณะญาณ

โยคา เว ชายเต ฐริ

เอตํ เทวธาปถํ ฌตฺวา

ตถตฺตานํ นีเวเสยฺย

อโยคา ฐริสงฺขโย

ภวาย วิภวาย จ

ยถา ฐริ ปาพฺพตฺมตี.

พ. ฐ. ๒๕.๒๘๒.๖๕

ปัญญาย่อมเกิดเพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะ
ไม่พากเพียร เมื่อรู้ทางเจริญและทางเสื่อมของปัญญา
แล้ว พึงบำเพ็ญตนในวิถีทางที่ปัญญาจะเจริญ

ปัจจเวกขณญาณ

ผู้ที่เห็นประจักษ์พระนิพพานด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้ว ย่อมกลับมาพิจารณามรรค ผล และนิพพานที่ตนบรรลุแล้ว ผู้ที่มีความรู้หลักธรรมมักพิจารณากิเลสที่ถูกละและกิเลสที่ยังเหลืออยู่ต่อจากนั้น ปัญญาที่เกิดร่วมกับการพิจารณาดังกล่าวชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ ดังคาถาสรุปในคัมภีร์อภิหมัตถสังคหะว่า

มคฺคํ ผลญจ นิพพานํ ปัจจเวกฺขติ ปณฺหิโต
หิเน กิเลสํ เสเส จ ปัจจเวกฺขติ วา น วา.^๑

“บัณฑิตย่อมพิจารณามรรค ผล และนิพพาน และบางคนก็พิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่ [คือที่ยังละไม่ได้] ก็มีบ้าง”

อนึ่ง ปัจจเวกขณญาณนี้ ยังนับเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิอีกด้วย นอกจากนั้น ปัจจเวกขณญาณ ๓ อย่างแรก คือ การพิจารณามรรค ผล และนิพพาน ต้องเกิดขึ้นแน่นอน แต่การพิจารณา ๒ อย่างหลัง คือ การพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังละไม่ได้ มิได้เกิดขึ้นแน่นอน เพราะผู้ที่เข้าใจว่ามรรคใดละกิเลสใดจึงจะพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว ส่วนผู้

^๑ สงคห. หน้า ๖๒

ที่ไม่เคยเข้าใจมาก่อนก็จะพิจารณาไม่ได้ เรื่องนี้กล่าวไว้โดยตรงใน คัมภีร์อรรถกถาหลายแห่ง ขอนำหลักฐานจากพระสูตรและอรรถกถามา อ้างอิงไว้ดังต่อไปนี้

[๑] ตสส มยหํ ภนฺเต เอวํ โหติ “โกสุ นาม เม ธมฺโม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีนํ เยน เม เอกทา โลภธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ, โทสธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ, โมหธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ”ติ. [๒] โส เอว โข เต มหานาม ธมฺโม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีนํ เยน เต เอกทา โลภธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ, โทสธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ, โมหธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ.”

“๑. [เจ้าศากยะพระนามว่ามหานามผู้เป็นพระสกทาคามีได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า] ข้าพระองค์เกิดความสงสัยอย่างนี้ว่า ธรรมชื่ออะไรเล่า ที่ข้าพระองค์ยังละไม่ได้เด็ดขาดในภายใน อันเป็นเหตุให้โลภธรรมก็ดี โทสธรรมก็ดี โมหธรรมก็ดี ยังครอบงำจิตของข้าพระองค์ไว้ได้เป็นครั้งคราว

^๑ ม. มุ. ๑๒.๑๗๕-๗๖.๑๓๗

๒. [พระผู้มีพระภาคตรัสว่า] ดูกรมหา नाम ธรรมที่ ท่านยังละไม่ได้เด็ดขาดในภายใน อันเป็นเหตุให้โลภธรรม กิเลส โทสธรรมกิเลส โมหธรรมกิเลส ยังครอบงำจิตของท่านไว้ ได้เป็นครั้งคราว ก็คือโลภธรรม โทสธรรม และโมหธรรม นั้นแหละ”

[๑] อโย กิร ราช สกทาคามิมคเคน โลภโทสโมหา นิรวเสสา ปหิยนตีสติ สมณี อโหสิ. อโย อปฺปหีนํ เม อตฺถิตี ฆานาติ. อปฺปหีนํ อฺปาทาย ปหีนํ ปฺน ปจฺจโต วา วตฺตตี”ติ สมณี โหติ. [๒] อริยสาวกสฺส เอวํ สนฺเทโห อปฺปชฺชตีสติ. [๓] อาม อปฺปชฺชติ. กสฺมา. ปณฺณตฺติยา อโกวิทฺตตา. อโย กิเลโส อสฺสุมคฺควชฺโณ”ติ อิมิสฺสา ปณฺณตฺติยา อโกวิทฺตสฺส หิ อริยสาวกสฺสาปิ เอวํ โหติ. [๔] กิ ตสฺส ปจฺจเวกฺขณา นตฺถิตี. [๕] อตฺถิ. สา ปน น สพฺเพสํ ปริปฺพณฺนา โหติ. [๖] เอโก หิ ปหีนกิเลสเมว ปจฺจเวกฺขติ, เอโก อวสฺสิฏฺฐกิเลสเมว, เอโก มคฺคเมว, เอโก ผลเมว, เอโก นิพฺพานเมว. [๗] อิมาสฺส ปณฺจสฺส ปจฺจเวกฺขณาสฺส เอกา วา เทว วา โน ลทฺถํ น วฏฺฏนฺติ.”

^๑ ม. อ. ๑.๓๘๕

“๑. ดังได้สดับมาว่า พระราชาพระองค์นี้ทรงสำคัญว่า สกทาคามีมรรคละความโลภ ความโกรธ และความหลงได้สิ้นเชิง พระองค์ทรงทราบว่ายังมีกิเลสที่ละไม่ได้เด็ดขาด จึงสำคัญว่ากิเลสที่ละได้แล้วเวียนกลับมาอีกในภายหลังโดยอาศัยกิเลสที่ยังละไม่ได้

๒. ถ้ามว่า ความสงสัยอย่างนี้ย่อมเกิดได้แก่อริยสาวก หรือ

๓. ตอบว่า ถูกต้องแล้ว ย่อมเกิดได้ เพราะเป็นผู้ไม่ฉลาดใน[เทศนา]บัญญัติ เนื่องจากอริยสาวกผู้ไม่ฉลาดในเทศนาบัญญัตินี้ว่า กิเลสนี้ถูกละได้เด็ดขาดด้วยมรรคโน้น ย่อมเกิดความสงสัยได้

๔. ถ้ามว่า ท่านไม่มีปัจจเวกขณญาณหรือ

๕. ตอบว่า มี แต่ปัจจเวกขณญาณนั้นมิได้บริบูรณ์แก่ทุกท่าน

๖. เพราะบางท่านพิจารณาเฉพาะกิเลสที่ตนละได้แล้ว บางท่านพิจารณาเฉพาะกิเลสที่เหลืออยู่ บางท่านพิจารณาเฉพาะมรรค บางท่านพิจารณาเฉพาะผล บางท่านพิจารณาเฉพาะพระนิพพาน

๗. การพิจารณาหนึ่งหรือสองอย่างในการพิจารณา ๕ อย่างนี้ควรมีได้แน่นอน”

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของมูลปัณณาสก์ที่เห็นว่าปัจจุเวกขณวิธียังได้หนึ่งวิธีเป็นอย่างน้อย แต่ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่นกล่าวไว้ตรงกันว่า การพิจารณาพรรค ผล และนิพพาน มีได้แน่นอน ส่วนการพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และกิเลสที่ยังละไม่ได้นั้นไม่แน่นอนว่าจะมีหรือไม่ก็ได้ อย่างไรก็ตาม การรู้ชัดว่ามีพระอริยะที่เกิดปัจจุเวกขณวิधिหนึ่งเท่านั้นไม่ใช่วิสัยของคนทั่วไป แต่เป็นวิสัยของผู้ที่สามารถรู้วาระจิตของพระอริยะทุกท่านในพระศาสนานี้ได้ ดังนั้น จึงไม่ควรปฏิเสธข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาของมูลปัณณาสก์โดยอ้างว่าไม่ตรงกับคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น

กิเลสที่ตนละได้แล้ว

ต่อไปนี้จะกล่าวถึงกิเลสที่ถูกละด้วยมรรค ๔ ตามสมควร เพื่อให้ผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจเทศนาบัญญัติที่เกี่ยวกับการละกิเลส ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

[๑] สโยชเนสุ ตาว สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัลลพตปราคมาโส อปายคมเนีย จ กามราคปฏิกขาติ เอเต ปญจ ธมมา ปจมนวชาดมา. [๒] เสสา กามราคปฏิกขา โอฬาริกา ทุตติยฉา. [๓] สุขุมมา ตุตติยฉา. [๔] รูปราคาทโย ปญจปิ จตุตถฉา. เอว.”

“ลำดับแรกในสังโยชน์ พึงทราบว่

๑. ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัลลพตปราคมาส พร้อมทั้งกามราคะและปฏิฆะที่ให้ไปเกิดในอบาย ละได้ด้วยญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรคญาณ)

๒. กามราคะและปฏิฆะชนิดหยาบที่ยังเหลือ ละได้ด้วยญาณที่ ๒ (สกทาคามีมรรคญาณ)

๓. กามราคะและปฏิฆะอย่างละเอียด ละได้ด้วยญาณที่ ๓ (อนาคามีมรรคญาณ)

๔. สังโยชน์ ๕ อย่างมีรูปราคะเป็นต้น [รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา] ละได้ด้วยญาณที่ ๔ โดยแท้ (อรหัตตมรรคญาณ)”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๖๘

[๑] กิเลสสุ ทิฏฐิวิจิกิจจา ปจฺมญาณวชฺฌา. [๒] โทโส
ตติยญาณวชฺฌเณ. [๓] โลกโมหมานถินอุทฺตจฺจอหิริโกโนต-
ตปฺปานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิ.”

“ในกิเลสทั้งหลาย พึงทราบว่า

๑. ทิฏฐิและวิจิกิจจา ละได้ด้วยญาณที่ ๑

๒. โทสะ ละได้ด้วยญาณที่ ๓

๓. โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทัจจะ อหิริกะ และ
อนัตตปฺปะ ละได้ด้วยญาณที่ ๔”

[๑] มิจฺฉตฺเตสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิ มุสาวาท มิจฺฉากมฺมโนโต
มิจฺฉาอาชีโวติ อิมะ ปจฺมญาณวชฺฌา. [๒] มิจฺฉาสงกปโป
ปิสุณฺวจา ผรุสฺวจาติ อิมะ ตติยญาณวชฺฌา. เจตนาเยว
เจตถ วาจาติ เวทิตพฺพา. [๓] สัมผสปฺปลาปมิจฺฉาวายามสตี-
สสมาธิวิมุตติญาณานิ จตุตฺถญาณวชฺฌานิ.”

“ในมิจฉัตตธรรมทั้งหลาย พึงทราบว่า

๑. มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท มิจฉากัมมันตะ และมิจฉา-
อาชีวะ ๔ อย่างนี้ ละได้ด้วยญาณที่ ๑

๒. มิจฉาสังกปฺปะ ปิสุณฺวจาและผรุสฺวจา ๓ อย่างนี้
ละได้ด้วยญาณที่ ๓ อนึ่ง พึงทราบว่ เจตนาเป็นวจาใน
เรื่องนี้

๓. สัมผสปฺปลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสตี มิจฉาสมาธิ
มิจฉาวิมุตติ และมิจฉาญาณ ละได้ด้วยญาณที่ ๔”

๑ วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๘

๒ วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๘

คำว่า “อนึ่ง พึงทราบว่าเจตนาเป็นว9392าในเรื่องนี้” หมายความว่า เสียงพูดคือวจาโดยตรงซึ่งเป็นรูปที่ละด้วยมรรคไม่ได้ แต่อกุศลเจตนาที่ก่อให้เกิดเสียงพูดเป็นธรรมที่ละได้ด้วยมรรค ดังนั้นจึงกล่าวว่าอกุศลเจตนาเป็นมุสาวาท ปิสุณวจา และผรุสวจา เพราะเมื่อไม่มีอกุศลเจตนา ก็เกิดมุสาวาทเป็นต้นไม่ได้ ยกเว้นการกล่าวผรุสวจาของพระปิลินทวัจนะที่เกิดจากความเคยชิน (วาสนา)

คำว่า “สัมผัปปลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ และมิจฉาญาณ ละได้ด้วยญาณที่ ๔” พึงทราบความหมายว่า

- มิจฉาวาจา คือ อกุศลเจตนาที่เป็นวจีทุจริต ๔
- มิจฉากัมมันตะ คือ อกุศลเจตนาที่เป็นกายทุจริต ๓
- มิจฉาอาชีวะ คือ อกุศลเจตนาที่เป็นกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ที่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพ

- มิจฉาสติ คือ อกุศลจิตตูปบาทที่มีสัญญาเป็นประธานเกิดขึ้นโดยระลึกถึงสิ่งที่ไม่ดีเกี่ยวกับทางโลก เช่น บุตร ภรรยา ความสนุกสนาน การทะเลาะวิวาท ดังนี้ เป็นต้น

- มิจฉาญาณ คือ โมหะที่คิดหาทางทำอกุศลหรือใคร่ครวญถึงวิธีทำอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้อง (ความรู้ที่เป็นไปโดยไม่ถูกต้อง)

- มิจฉาวิมุตติ คือ ความสำคัญตนที่ยังไม่หลุดพ้นจากกิเลสว่าหลุดพ้นแล้ว หรือสำคัญธรรมที่ยังไม่หลุดพ้นว่าเป็นธรรมที่หลุดพ้น โดยองค์ธรรมคือโลกจิตตูปบาท จำแนกได้ ๒ อย่าง คือ

- มิจฉาวิมุตติที่ให้ไปเกิดในอบาย ละได้ด้วยญาณที่ ๑
- มิจฉาวิมุตติที่ไม่ให้ไปเกิดในอบาย อันเนื่องด้วยกามราคะ
ชนิตหยาบและละเอียด ละได้ด้วยญาณที่ ๒ และที่ ๓
- มิจฉาวิมุตติอันเนื่องด้วยภวราคะ ละได้ด้วยญาณที่ ๔
องค์ธรรมของมิจฉัตตธรรมที่เหลือ ปรากฏชัดแล้ว

[๑] โลกธมฺเมสุ ปฏฺิโฆ ตติยฅาณวชฺโณ. [๒] อนุนโย
จตุตถฅาณวชฺโณ. [๓] ยเส จ ปสํสาย จ อนุนโย ตติยฅาณ-
วชฺโณติ เอเก.*

“ในโลกรธรรมทั้งหลาย ฟังทราบว่

๑. ปฏฺิฆะ (ความยินร้าย) ละได้ด้วยญาณที่ ๓
๒. อนุนยะ (ความยินดี) ละได้ด้วยญาณที่ ๔
๓. อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ความยินดีในชื่อเสียง
และการสรรเสริญ ละได้ด้วยญาณที่ ๓”

[คัมภีร์วิสุทธิมรรคบางฉบับมีข้อความว่า ยเส จ ปสํสาย จ อนุนโย จตุตถ-
ฅาณวชฺโณติ เอเก (อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ความยินดีในชื่อเสียงและการ
สรรเสริญ ละได้ด้วยญาณที่ ๔) ข้อความนี้ไม่ต่างจากสองประโยคต้นที่เป็นมติ
โดยทั่วไป (สมานวาทะ) จึงควรมีรูปว่า ตติยฅาณวชฺโณ (ละได้ด้วยญาณที่ ๓)
ตามมติของอาจารย์บางท่าน (เอเกวาทะ)]

* วิสุทธิ. ๒.๓๖๘

อนึ่ง ความตระหนี่ที่เรียกว่า มัจฉริยะ ละได้ด้วยโสตาปัตติมรรค
ญาณ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

มัจฉริยานิ ปจฺมญาณวชฺฌาเนว^๑

“มัจฉริยะ ละได้ด้วยญาณที่ ๑ นั้นแหละ”

มัจฉริยะ ๕ ประเภท กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฐธสาสนี^๒ ว่า

๑. อาวาสมัจฉริยะ ความตระหนี่ที่พัก คือ ความไม่ต้องการให้
บุคคลอื่นเข้ามาอยู่ในวัดหรือสถานที่ของตน หรือต้องการให้ผู้ที่มาอยู่
แล้วย้ายไปสถานที่อื่น หาใช่ความไม่ต้องการให้คนร้ายมาพักอาศัย

๒. กุลมัจฉริยะ ความตระหนี่ตระกูล คือ ความไม่ต้องการให้คน
สนิทของตนที่เป็นทายก ทายิกา ญาติมิตร เป็นต้นไปคบหาบุคคลอื่น
หาใช่ความไม่ต้องการให้คนร้ายมาคบหา

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๖๘

^๒ อภิ. อ. ๔๓๑-๓๒

๓. ลามัจฉริยะ ความตระหนี่ลาม คือ ความต้องการได้ลามคนเดียว ไม่ต้องการให้ผู้อื่นได้ลามเหมือนตน ไม่ใช่ความไม่ต้องการจะได้ลามของภิกษุที่ประจบตระกูลแล้วทำให้ญาติโยมเสื่อมศรัทธา และไม่ใช่ว่าการรังแกบุคคลอื่นเมื่อตนได้ลามแล้ว นอกจากนั้น ยังเป็นความไม่แบ่งปันปัจจัย ๔ ที่ตนมีเพียงพอแล้วแก่เพื่อนพรหมจรรย์ ส่วนการไม่ให้สิ่งที่ตนหวงแหนไม่จัดเป็นลามัจฉริยะ แต่เป็นเพียงโลภะ เพราะลามัจฉริยะมีลักษณะทนไม่ได้ที่บุคคลอื่นครอบครองสมบัติของตน ส่วนโลภะมีลักษณะผูกพันสมบัติของตน อนึ่ง การไม่ให้สิ่งที่ตนจำเป็นต้องใช้จัดเป็นปฏิสังขยาณ ดังที่กล่าวไว้ในวิปัสสนาญ (เล่ม ๑) เรื่องสังโยชน์ในปริเฉทที่ ๔

๔. วัณณมัจฉริยะ ความตระหนี่ความดี คือ ความไม่ต้องการพูดหรือฟังความดีของบุคคลอื่น หรือไม่ต้องการให้ผู้อื่นมีความดีเหมือนตน หาใช่ความไม่อยากพูดหรือฟังคำสรรเสริญความดีที่ไม่มีจริง

๕. ธัมมมัจฉริยะ ความตระหนี่ธรรม คือ ความไม่ต้องการให้ผู้อื่นเข้าใจหลักธรรมหรือวิชาความรู้เหมือนตน หาใช่ความไม่ต้องการให้คนพาลเรียนรู้

[๑] วิปัลลสาเสสุ อนิจฺเจ นิจฺจํ อนตฺตนิ อตฺตาทิ จ สมฺมา-
จิตฺตทิกฺขวิปัลลสาสา, ทุกฺเข สุขํ อสฺุเภา สฺุภนฺติ ทิกฺขวิปัลลสาโส
จาติ อิมเ ปจฺจมาณวชฺชมา. [๒] อสฺุเภา สฺุภนฺติ สมฺมาจิตฺต-
วิปัลลสาสา ตติยมาณวชฺชมา. [๓] ทุกฺเข สุขนฺติ สมฺมาจิตฺต-
วิปัลลสาสา จตฺตตฺถมาณวชฺชมา.*

“ในวิปัลลสาทั้งหลาย ฟังทราบว่

๑. สัญญา จิต และความเห็นที่แปรปรวนในสิ่งไม่เที่ยง
ว่าเที่ยง ในความไม่มีอัตตว่ามีอัตตา พร้อมด้วยความเห็น
ที่แปรปรวนในทุกข์ว่าสุข และในสิ่งไม่งามว่างาม วิปัลลสา
๘ เหล่านี้จะได้ด้วยญาณที่ ๑

๒. สัญญาและจิตที่แปรปรวนในสิ่งไม่งามว่างาม
วิปัลลสา ๒ เหล่านี้จะได้ด้วยญาณที่ ๓

๓. สัญญาและจิตที่แปรปรวนในทุกข์ว่าสุข วิปัลลสา
๒ เหล่านี้ ละได้ด้วยญาณที่ ๔”

พระโสดาบันและพระสกทาคามียังมีสัญญาวิปัลลสาคือความสำคัญ
ผิดและจิตตวิปัลลสาคือความรับรู้ผิดว่าร่างกายของตนและผู้อื่นสวยงาม
และเป็นสุข ดังนั้นจึงเพลิดเพลिनยินดีกามคุณ แต่ท่านไม่มีทิกฺขวิปัสสาส
คือความเห็นผิดว่าเป็นสิ่งที่สวยงามและเป็นสุขอย่างแท้จริง เมื่อท่าน
พิจารณาดูก็จะพบเพียงรูปนามไม่พบรูปร่างสัณฐานที่สวยงามและเป็นสุข

* วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๘

พระอนาคามียังมีสัญญาวิปลาสและจิตตวิปลาสว่าเป็นสุข ดังนั้น
จึงมีความอาลัยในขั้นนี้ของตนแล้วเพลิดเพลिनในรูปภพและอรูปรภพ

อนึ่ง ความลำเอียงที่เรียกว่า อคติ ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ
ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อคติ ปจฺมณฺณวชฺฌมาว.^๑

“อคติ ละได้ด้วยญาณที่ ๑ นั้นแหละ”

ความลำเอียงมี ๔ ประเภท คือ

๑. ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะรักในเวลาตัดสินคดี แบ่งปัน
สิ่งของ ชมเชย ตำหนิ แนะนำ หรืออุปถัมภ์ เป็นต้น
๒. โทสาคติ ลำเอียงเพราะชังคนที่ตนไม่ชอบ
๓. โมหาคติ ลำเอียงเพราะหลงด้วยความไม่รู้จริง
๔. ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัวผู้มีอำนาจ

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๘๘

[๑] อาสเวสุ ทิฏฐาสโว ปจฺมฉาณชฺโณ. [๒] กามา-
สโว ตตฺติยฉาณชฺโณ. [๓] อิตเร เทว จตฺตตฺถฉาณชฺโณ.*

“ในอาสวะทั้งหลาย พึงทราบว่

๑. อาสวะคือทิฏฐิ ละได้ด้วยญาณที่ ๑
๒. อาสวะคือกาม ละได้ด้วยญาณที่ ๓
๓. อาสวะสองอย่างอื่น [ภวาสวะและอวิชชาสวะ] ละ
ได้ด้วยญาณที่ ๔”

อาสวะ ๔ ตามนัยพระสูตรและพระอภิธรรม คือ

๑. กามาสวะ โลภะที่พอใจกามคุณ ๕ ตามนัยพระสูตร หรือ
ตามนัยพระอภิธรรม คือ โลภะที่เกิดขึ้นในโลกมุลจิตทั้งหมदनอกจาก
ภวาสวะ

๒. ภวาสวะ โลภะที่พอใจรูปภพ อรูปภพ รูปฉาน อรูป-
ฉาน, โลภะที่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิ, โลภะที่พอใจกามภพ คือ ความ
เป็นมนุษย์ เทวดา นาค ครุฑ บุรุษ สตรี เป็นต้น ตามนัยพระสูตร หรือ
ตามนัยพระอภิธรรม คือ โลภะที่ปราศจากทิฏฐิอันยินดีรูปภพ อรูปภพ
รูปฉาน และอรูปฉาน

๓. ทิฏฐาสวะ ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด

๔. อวิชชาสวะ โมหะ คือ ความหลง ความโง่

* วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๘

[๑] นีวรณสู วิจิกิจจานีวรณํ ปจฺมวณฺวชฺฌํ. [๒]
 กามจฺจนฺโท พยาปาโท กุกฺกจฺจนฺติ ตีณิ ตติยวณฺวชฺฌมานิ.
 [๓] ถินมิทฺธอุทฺธจฺจานิ จตฺตฺถวณฺวชฺฌมานิ.*

“ในนิวรณทั้งหลาย พึงทราบว่า

๑. วิจิกิจจานีวรณ ละได้ด้วยญาณที่ ๑
๒. นีวรณคือกามฉันทะ พยาบาท และกุกกจะ ๓
 อย่างนี้ ละได้ด้วยญาณที่ ๓
๓. ถินมิทธและอุทธจะ ละได้ด้วยญาณที่ ๔”

กามฉันทะที่ละได้ด้วยญาณที่ ๓ เป็นกามฉันทะอย่างละเอียดที่ยินดี
 พอใจกามคุณ กล่าวไว้ตามนัยพระสูตร ส่วนตามนัยพระอภิธรรมรวม
 รูปราคะและอรูปราคะว่าเป็นกามฉันทะ รูปราคะและอรูปราคะดังกล่าว
 ละได้ด้วยอภิสัมมรรคญาณ

* วิสุทธิ. ๒.๓๖๙

[๑] อุปาทาเนสุ สพฺเพสฺมปิ โลกียธมฺมานํ วตฺถุกาม-
วเสน กามาติ อาคตตฺตา รูปารูปราโคปิ กามุปาทาเน ปตติ,
ตสฺมา ตํ จตฺตถณฺณวชฺฌํ. [๒] เสสํนิ ปจฺมถณฺณวชฺฌาณิ^๑

“ในอุปาทานทั้งหลาย พึงทราบว่า

๑. แม้รูปราคะและอรูปราคะ ก็รวมอยู่ในกามุปาทาน
เพราะโลกียธรรมทั้งหมดกล่าวไว้ในคำว่ากาม โดยเป็น
วัตถุกาม ดังนั้น กามุปาทานนั้นจึงจะได้ด้วยญาณที่ ๔

๒. อุปาทานที่เหลือ ละได้ด้วยญาณที่ ๑”

อุปาทาน ๔ มีดังนี้ คือ

๑. กามุปาทาน ความยึดมั่นในกามคุณ คือ โลภะที่ยินดีพอใจ
โลกียธรรมทั้งหมดที่เป็นวัตถุกาม

๒. สีลพัพฺตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรตนอกศาสนา เช่น ความ
ประพฤติเหมือนวัวและสุนัขเป็นต้นว่าเป็นทางหลุดพ้น หรือเป็นความ
ยึดมั่นว่าสามารถหลุดพ้นได้ด้วยการบำเพ็ญศีลฝ่ายโลกที่ปราศจากอริย-
มรรคมีองค์ ๘

๓. อตฺตวาทูปาทาน ความยึดมั่นในตัวตนคือสัkkายทิฏฐิ ๒๐

๔. ทิฏฐูปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิอื่นทั้งหมด

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๙

[สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน แบ่งออกเป็น ๒๐ อย่างโดยจำแนกชั้นที่ ๕ ออกอย่างละ ๔ คือ

- รูป อตตะตา (รูปเป็นอัตตะตา)
- รูปวา อตตะตา (อัตตะตามีรูป)
- อตตะนิ รูป (รูปมีอยู่ในอัตตะตา)
- รูปสมี อตตะตา (อัตตะตามีอยู่ในรูป)]

[๑] อนุสเยสุ ทิฏฐิวิจิกิจจานุสยา ปจฺมญาณวชฺฌา. [๒] กามราคปฏิกขานุสยา ตตฺติยญาณวชฺฌา. [๓] มานภวราคา-
วิชฺชานุสยา จตุตฺถญาณวชฺฌา.*

“ในอนุสัยทั้งหลาย พึงทราบว่

๑. อนุสัยคือทิฏฐิและวิจิกิจจา ละได้ด้วยญาณที่ ๑
นั้นแหละ
๒. อนุสัยคือกามราคะและปฏิฆะ ละได้ด้วยญาณที่ ๓
๓. อนุสัยคือมานะ ภวราคะ และอวิชา ละได้ด้วยญาณ
ที่ ๔”

อนึ่ง ความสงบไปของอนุสัยเป็นการไม่เกิดขึ้นของปริยฐานกิเลส
ถ้ายังมีปริยฐานกิเลสอยู่ก็แสดงว่าอนุสัยยังไม่สงบไป

* วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๙

[๑] อกุศลกรมมเปสฺส ปาณาติปาโต อทินนทานนํ มิจฺจา-
 จาโร มุสสาวาโท มิจฺฉาทิฏฐีติ อิมะ ปจฺจฉาณวชฺชณา. [๒]
 ปิสุณวจา ผรุสวจา พยาปาโทติ ตโย ตตฺติยฉาณวชฺชณา.
 [๓] สัมผสปฺปลาปาภิชฺชณา จตุตฺถฉาณวชฺชณา.*

“ในอกุศลกรรมบถทั้งหลาย พึงทราบว่า

๑. ปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) อทินนทาน (การลัก-
 ทรัพย์) กาเมสุมิจฺฉาจาร (ความประพฤติผิดในกาม) มุสสา-
 วาท (การพูดเท็จ) และมิจฺฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) อกุศล-
 กรรมบถ ๕ อย่างนี้จะได้ด้วยญาณที่ ๑

๒. ปิสุณวจา (การพูดส่อเสียด) ผรุสวจา (การพูด
 คำหยาบ) และพยาบาท (ความปองร้าย) อกุศลกรรมบถ
 ๓ อย่างนี้จะได้ด้วยญาณที่ ๓

๓. สัมผสปฺปลาปะ (การพูดเพ้อเจ้อ) และอภิชฺชณา
 (ความละโมภ) ละได้ด้วยญาณที่ ๔”

มีคำอธิบายเพิ่มเติมในเรื่องนี้ว่า

- อกุศลกรรมบถ ๕ คือ ปิสุณวจา ผรุสวจา พยาบาท สัมผสป-
 ปลายะ และอภิชฺชณา ที่นำไปสู่อบาย ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ

- อกุศลกรรมบถ ๕ ที่ไม่นำไปสู่อบาย อันเนื่องด้วยกามราคะ
 และพยาบาทอย่างหยาบ ละได้ด้วยสกทาคามีมรรคญาณ

* วิสุทธิ. ๒.๓๖๙

- อุกุศลกรรมบถ ๕ ที่ไม่นำไปสู่อบาย อันเนื่องด้วยกามราคะ และพยาบาทอย่างละเอียด ละได้ด้วยอนาคามีมรรคญาณ
- สัมผัสปลापะและอภิขฌาอันเนื่องด้วยภวราคะ ละได้ด้วย อรหัตตมรรคญาณ

[๑] อุกุศลจิตตูปปาตเสสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา วิจิกิฉาสมฺปยุตฺโต จาติ ปญฺจ ปจฺจฌาณวชฺฌาว. [๒] เทว ปฏฺฐิสมฺปยุตฺตา ตตฺถิฌาณวชฺฌาว. [๓] เสสา จตฺตถฌาณวชฺฌาว.^๑

“ในอุกุศลจิตตูปบาททั้งหลาย ฟังทราบว่

๑. ทิฏฐิสัมปยุตตจิต ๔ และวิจิกิฉาสัมปยุตตจิต ๑ รวม ๕ ดวงละได้ด้วยญาณที่ ๑ นั้นแหละ
๒. ปฏฐิสัมปยุตตจิต ๒ ละได้ด้วยญาณที่ ๓
๓. จิตตูปบาทที่เหลือ [ทิฏฐิตตวิปยุตตจิต ๔ อุทัจจ-สหคตจิต ๑] ละได้ด้วยญาณที่ ๔”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๙

มีคำอธิบายเพิ่มเติมในเรื่องนี้ว่า

- อกุศลจิตตูปบาท ๖ ดวง คือ ทวิฏฐิตตวิปปยุตตจิต ๔ โทสมูลจิต ๒ ที่นำไปสู่อบาย ละได้ด้วยโสตาปัตติมรรคญาณ ดังหลักฐานในคัมภีร์ ธรรมสังคณีว่า

จตุตาโร ทวิฏฐิตตวิปปยุตตาทา โลภสหคจิตตูปบาทา, เทว
โทมนสสสหคจิตตูปบาทา. อิมะ ธมมา ลียา ทสเสน
ปหาตพพา. ลียา ภาวนาย ปหาตพพา.^๑

“จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับโลภะเป็นทวิฏฐิตตวิปปยุตต์ ๔
จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับโทมนัส ๒ ธรรมเหล่านี้พึงละด้วย
โสตาปัตติมรรคบ้าง พึงละด้วยมรรคขั้นสูงบ้าง”

- อกุศลจิตตูปบาท ๖ ดวงนั้นที่นำไปสู่อบายไม่ได้อันเนื่องด้วย
กามราคะและพยาบาทอย่างหยาบ พร้อมด้วยอุทัจจสัมปยุตตจิตที่มี
บุคคลเป็นที่ตั้งเหมือนกันโดยการละกับกามราคะและพยาบาทอย่างหยาบ
ละได้ด้วยสกทาคามีมรรคญาณ

- อกุศลจิตตูปบาท ๖ ดวงนั้นที่นำไปสู่อบายไม่ได้อันเนื่องด้วย
กามราคะและพยาบาทอย่างละเอียด พร้อมด้วยอุทัจจสัมปยุตตจิตที่มี
บุคคลเป็นที่ตั้งเหมือนกันโดยการละกับกามราคะและพยาบาทอย่าง
ละเอียด ละได้ด้วยอนาคามีมรรคญาณ

^๑ อภี. ฐ. ๓๔.๑๔๐๖.๓๑๒

ทิวฏฐิตวิปยุตตจิต ๔ ที่เกิดร่วมกับภวราคะ และอุทฺธัจจสหคต-
จิตที่เหลือจากประเภทข้างต้น ละได้ด้วยอรหัตตมรรคญาณ ดังหลักฐาน
ในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า

กตเม ธมฺมา น ทสฺสเนน ปหาตพฺพา. อุทฺธัจจสหคโต
จิตฺตูปปาโท.^๑

“ธรรมใดไม่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค คือ จิตตูปบาท
ที่เกิดร่วมกับอุทฺธัจจะ”

กตเม ธมฺมา ภาวนาเยน ปหาตพฺพา. อุทฺธัจจสหคโต
จิตฺตูปปาโท.^๒

“ธรรมใดพึงละด้วยมรรคขั้นสูง คือ จิตตูปบาทที่เกิดร่วม
กับอุทฺธัจจะ”

ความจริงแล้วอุทฺธัจจสัมปยุตตจิตไม่ได้ถูกละด้วยอรหัตตมรรค-
ญาณอย่างเดียว เพราะความฟุ้งซ่านของพระสกทาคามีและพระอนา-
คามิไม่ควรมีสภาพหยาบเหมือนความฟุ้งซ่านของพระโสดาบัน ดังนั้น
มรรคขั้นสูงทั้ง ๓ จึงละอุทฺธัจจสัมปยุตตจิตอย่างหยาบ ละเอียดย และ
โดยสิ้นเชิง

^๑ อภี. ฐ. ๓๔.๑๔๘๒.๓๓๘

^๒ อภี. ฐ. ๓๔.๑๔๐๖.๓๑๒

คำกล่าวว่า “มีบุคคลที่ตั้งเหมือนกันโดยการละ” (ปหานเนกฺกฺจ) หมายความว่า เมื่อกิเลสอย่างหนึ่งดับไปด้วยมรรคานุภาพในกระแสจิตของบุคคลหนึ่ง กิเลสอื่นที่อยู่ในระดับเดียวกับกิเลสนั้นก็ดับไปด้วย เป็นกิเลสระดับเดียวกันที่ดับไปพร้อมกันโดยไม่ใช่กิเลสที่เกิดร่วมกัน ความหมายก็คือ กิเลสที่ดับไปพร้อมกันในกระแสจิตของบุคคลหนึ่ง [คือ กิเลสที่มีในที่ตั้งคือบุคคลเดียวกัน อยู่ในระดับเดียวกับกิเลสที่ถูกละด้วยมรรค และถูกละได้พร้อมกัน]

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์นี้มีได้กล่าวถึงอกุศลธรรมบางอย่างที่จะได้ด้วยมรรคญาณ ๔ บางอกุศลธรรมนั้นมโง่ธรรมโดยเฉพาะ และมีลักษณะการละเหมือนสังโยชนที่กล่าวไว้แล้ว ส่วนอกุศลธรรมที่ไม่มีมโง่ธรรมโดยเฉพาะ ฟังนับเข้าในอกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวข้องและถูกละด้วยมรรคญาณ ๔ ตามสมควร ดังคัมภีร์มหาภูิกาวิสุทธิมรรคกล่าวว่า

จิตตูปปาตคัคคเณน เจตถ มกฺขปฬาสมายาสาเจยฺย-
ปมาทณฺภสสารมฺภาทินํ สงฺคโห กโตติ ทฏฺฐพฺพ^๑”

“อนึ่ง ด้วยการถือเอาจิตตูปปาตในเรื่องนั้น ฟังทราบ
ว่าพระอรรถกถาจารย์กระทำการรวบรวมการลบหลู่ (มักขะ)
การตีตนเสมอท่าน (ปฬาสะ) การเสแสร้ง (มายา) การ
หลอกลวง (สาไถย) ความประมาท (ปมาทะ) ความหัวดี
(ถัมมะ) และความแข่งดี (สารัมมะ) เป็นต้น”

ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ วัตถสุตตร^๒ พระพุทธองค์ทรงแสดง
อุปกิเลสที่ควรละ ๑๖ ประเภท ดังนี้

๑. ความโลภที่ไม่เหมาะสมด้วยอภิขณา (อภิขณาวิสมโลภะ)
๒. ความปองร้าย (พยาบาท)
๓. ความโกรธ (โกธะ)
๔. ความผูกโกรธ (อุปนาหะ)

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๕๕๑

^๒ ม. ม. ๑๒.๗๑.๔๘

๕. การลบหลู่ (มักขะ) คือ จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับโทมนัสเป็นไปโดยลักษณะลบหลู่คุณของผู้ที่ทำอุปการะไว้ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายไว้ดังนี้ว่า

อตถโต ปน ปเรสํ คุณเณ มกฺขนากาเรน ปวตฺโต โทมนสฺส-
สหคตจิตตูปปาโทติ ทฎฺฐพฺพ.^๑

“พึงทราบว่าโดยองค์ธรรมเป็นจิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับ
โทมนัสอันเป็นไปโดยลักษณะลบหลู่คุณของบุคคลอื่น”

๖. การตีตนเสมอท่าน (ปฬาสะ) คือ จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับโทมนัสเป็นไปโดยลักษณะตีตนเสมอกับบุคคลอื่นที่เลิศกว่าตนด้วยคุณธรรมมีศรัทธาและศีลเป็นต้น

๗. ความริษยา (อิสสา)

๘. ความตระหนี่ (มัจฉริยะ)

๙. การเสแสร้ง (มายา) คือ จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับโลภะเป็นไปโดยลักษณะปกปิดโทษของตน

๑๐. การหลอกลวง (สาไถย) คือ จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับโลภะเป็นไปโดยลักษณะโอ้อวดคุณธรรมที่ไม่มีจริงในตน

^๑ อิติวุตฺ. อ. หน้า ๕๕

๑๑. ความหวัชฌ (ถัมภะ) คือ จิตตูปบาทที่เกิดร่วมกับมานะเป็นไปโดยลักษณะกระด้างไม่เคารพนับถือผู้ที่ควรเคารพนับถือ ดังคัมภีร์มูลฎีกาอธิบายว่า

จิตตสฺส ญทฺธตา ตถาปวตฺตจิตฺตเมวาทิ วทนฺติ. มาน-
วิเสโส वा ทฏฺฐพโป.^๑

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ความกระด้างของจิตก็คือจิตที่ดำเนินไปอย่างนั้นนั่นแหละ อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าเป็นมานะโดยพิเศษ”

๑๒. ความแข่งดี (สาร์มภะ) คือ จิตตูปบาทที่เป็นทริภูลิตวิปปยุตต์มีมานะเป็นประธาน เป็นไปโดยลักษณะต้องการจะเอาชนะบุคคลอื่น

๑๓. ความถือตัว (มานะ)

๑๔. ความเย่อหยิ่ง (อติมานะ)

๑๕. ความมัวเมา (มทะ)

๑๖. ความประมาท (ปมาทะ) คือ โลกมูลจิตตูปบาท หรือโทสมูลจิตตูปบาท เป็นไปโดยลักษณะพอใจกามคุณ ๕ และทุจจริต พร้อมทั้งหลงลืมการทำคุณงามความดี

^๑ มูลฎีก. ๒.๒๓๕

อุปกิเลสเหล่านั้นจะได้ด้วยมรรคญาณ ๔ ตามสมควร ดังคัมภีร์
อรรถกถากล่าวว่า

[๑] โสตาปัตติมคฺเคน มกุโข ปฟาโส อัสสา มัจฉริยํ
มายา สาเจยฺยนฺติ อีเม ฉ ปหฺยิณฺติ. [๒] อนาคามิมคฺเคน
พฺยาปาโท โกธो อูปนาโห ปมาโทติ อีเม จตฺตารโ. [๓] อรหตฺต-
มคฺเคน อภิชฌาวิสมโลโก ธมฺโม สารมฺโม มาโน อติมานो
มโทติ อีเม ฉ ปหฺยิณฺติ.*

“๑. อุปกิเลส ๖ เหล่านี้ คือ การลบหลู่ การตีเสมอ
อิสสา มัจฉริยะ มายา และสาไถยจะได้ด้วยโสตาปัตติ-
มรรคญาณ

๒. อุปกิเลส ๔ เหล่านี้ คือ พยาบาท โกธะ ความผูก
โกรธ และปมาทะ จะได้ด้วยอนาคามิมรรคญาณ

๓. อุปกิเลส ๖ เหล่านี้ คือ อภิชฌาวิสมโลกะ ความ
หวัช้อย ความแข่งดี มานะ อติมานะ และความมัวเมา จะได้
ด้วยอรหัตตมรรคญาณ”

อนึ่ง การละอุปกิเลส ๑๐ ด้วยอนาคามิมรรคญาณและอรหัตตมรรค
ญาณ เป็นการละโดยเด็ดขาด ที่จริงแล้วมรรคญาณเบื้องต้นคือโสตาปัตติ-
มรรคญาณและสกทาคามิมรรคญาณสามารถจะละอุปกิเลสเหล่านั้นที่
นำไปสู่อบายได้

* ม. อ. ๑.๑๘๓

องค์ประกอบของพระโสดาบัน

ตสมฺมาติหานนฺท ฐมฺมาทาสํ นาม ฐมฺมปริยาโย เทเสสฺสามิ,
 เยน สมฺนํนาคโต อริยสวโก อากงฺขมาโน อตฺตนาวิ อตฺตนา
 พุยากรเยยฺย ขีณนโรทยมฺหิ ขีณตฺริจฺฉานโยนิ ขีณเปตฺติวิสโย
 ขีณาปายทฺถคฺคตฺติวินิปาโต. โสตาปนฺโนหฺมสมฺมิ อวินิปาตธฺมโม
 นียโต สมฺโพธิปฺราโยโนติ. กตโม จ โส อาณนฺท ฐมฺมาทาส
 ฐมฺมปริยาโย.

[๑] อิทาณนฺท อริยสวโก พุทฺธธฺม อเวจฺจปฺปสาเทน
 สมฺนํนาคโต โหติ อิตฺติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ
 วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุกฺโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺม-
 สารถิ สตฺถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺธธฺม ภควาติ. [๒] ฐมฺเม
 อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนํนาคโต โหติ สุวากฺขาโต ภควตา ธฺมโม
 สนฺทิกฺกุจโก อกาลิกโก เอหิปสฺสโก โอปนยิกโก ปจฺจตฺตํ
 เวทิตพฺโพ วิญญูหีติ. [๓] สัมเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมฺนํนาคโต
 โหติ สุปฺปปฏิปन्नโน ภควโต สวากสฺสโม. อชฺชุปฺปปฏิปन्नโน
 ภควโต สวากสฺสโม. ฉายปฺปปฏิปन्नโน ภควโต สวากสฺสโม.
 สามิจิปปปฏิปन्नโน ภควโต สวากสฺสโม. ยทฺธิทํ จตฺตาริ ปุริส-
 ยุกานิ อญฺจ ปุริสปุคฺคลา. เอส ภควโต สวากสฺสโม. อาหุเนยฺโย
 ปาหุเนยฺโย ทกฺขิณเนยฺโย อณฺชลิกรณียโย. อนุตฺตรํ ปุณฺณกฺขเขตฺตํ
 โลกสฺสาติ. [๔] อริยกนฺเตหิ สีเลหิ สมฺนํนาคโต โหติ ขณฺฑเทหิ
 อจฺฉิทฺเทหิ อสพฺเพหิ อกมฺมาเสหิ ภุชิสฺเสหิ วิญญูปฺปสตฺเถหิ
 อปฺรามญฺเจหิ สมฺมาวิสํวตฺตนิเกหิ.

อภัย โส อานนท ฐมมาทาโส ฐมมปริยาโย, เยน
สมนฺนาคโต อริยสาวโก อากงฺขมาโน อตฺตนาวิ อตฺตนา
พฺยาการเยยฺย ชีณนโรมฺหิ ฯ เปฯ สมฺโพธิปฺราโยโนติ.^๑

“ดูกรอานนท์ เพราะฉะนั้น เราจักแสดงธรรมเทศนา
ชื่อว่าธรรมาทาส (ธรรมะคั่นช่อง) เพื่อให้อริยสาวกผู้
เพียบพร้อมด้วยธรรมที่เหมือนคั่นช่องเมื่อต้องการอยู่พึง
พยากรณ์ตนด้วยตนเองได้ว่า เรามีพรสิ้นแล้ว มีกำเหนิด
สัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปตติวิสัยสิ้นแล้ว มีอบายทุกคติ
วิบาตสิ้นแล้ว เราเป็นผู้ถึงอริยมรรคครั้งแรก มีการไม่
ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแล้ว มีการตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า

ดูกรอานนท์ ธรรมเทศนาชื่อว่าธรรมาทาสนั้น คืออะไร
ดูกรอานนท์ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้

๑. เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวใน
พระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น
เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ถึงพร้อม
ด้วยความรู้และความประพาส เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้
แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีฝึกบุคคลที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า
ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้รู้
แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม

^๑ ที. มหา. ๑๐.๑๕๘-๕๙.๘๕-๖

๒. เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า พระธรรม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นธรรมที่เห็นได้ด้วยตนเอง ไม่ขึ้นกับกาล เป็นธรรมที่ควรมาตุควรน้อมมาปฏิบัติ เป็นธรรมที่วิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน

๓. เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดี เป็นผู้ปฏิบัติตรง[ตามมัชฌิมาปฏิปทา] เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพาน เป็นผู้ปฏิบัติที่ควรนับถือ ท่านเหล่านั้นคือบุรุษ ๔ คู่ กล่าวคือพระอริยบุคคล ๘ จำพวกนี้แหละ พระอริยสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้ควรรับสักการะ ผู้ควรแก่ของต้อนรับ ผู้ควรรับทักษิณาทาน ผู้ควรอัญชลีกรรม เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก

๔. เป็นผู้ประกอบด้วยศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นอริยศีล เป็นศีลอันพระอริยะปรารภนา เป็นไทอันผู้รู้สรรเสริญแล้ว ไม่ถูกตักต้อนหาและทักท้วงครอบงำไว้ และก่อให้เกิดสมาธิ

ดูกรอานนท์ ศรัทธาอันมั่นคงและศีลอันหมดจดนี้คือธรรมเทศนาชื่อว่าธรรมาทาส เพื่อให้อริยสาวกผู้เพียบพร้อมด้วยธรรมที่เหมือนคันทันฉ่องเมื่อต้องการอยู่พึงพยากรณ์ตนด้วยตนเองได้ว่า เรามีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปตติวิสัยสิ้นแล้ว มีอบายทุกตติวินาตสิ้นแล้ว เรา

เป็นผู้ถึงอริยมรรคครั้งแรก มีการไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็น
ผู้เที่ยงแล้ว มีการตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า”

คฤหัสถ์ผู้เป็นพระโสดาบันพิจารณาธรรม ๔ ประการ คือ ศรัทธา
อันมั่นคงในพระรัตนตรัย และศีลอันหมดจด ซึ่งเกิดจากการบรรลุมรรค
หากต้องการจะบอกผู้อื่นก็บอกว่าตนเป็นพระโสดาบันได้ โดยไม่จำเป็นต้อง
ขอคำตัดสินจากผู้อื่น เพราะบุคคลอื่นนอกจากพระพุทธเจ้าไม่อาจ
บอกเรื่องนี้ได้

อย่างไรก็ตาม พระวิปัสสนาจารย์ควรอธิบายเรื่องวิปัสสนาญาณ
มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจุเวกขณะญาณ พร้อมด้วยธรรมเทศนามี
ธรรมาทาสสูตรเป็นต้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรม เพราะผู้ที่บรรลุมรรคที่เป็นสาวก
ธรรมดาไม่อาจเข้าใจชื่อของวิปัสสนาญาณได้อย่างถูกต้อง เหมือนคนเดิน
ทางในสถานที่ซึ่งตนไม่เคยไปแม้จะรู้ถึงสภาพภาพของสถานที่นั้นก็ไม่อาจ
รู้ชื่ออย่างชัดเจนได้เองโดยมิได้ฟังจากบุคคลอื่น ท่านเหล่านั้นยังไม่อาจ
เข้าใจคุณธรรมของพระโสดาบันอย่างบริบูรณ์ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรง
แสดงองค์ประกอบของพระโสดาบันที่ตรงกับธรรมาทาสสูตรนี้แก่พระอริย-
บุคคลมีอนาปิณฑิกเศรษฐีเป็นต้น เมื่อท่านเหล่านั้นได้ฟังธรรมแล้วได้
ยอมรับว่าตนเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธาและศีลดังกล่าว ในขณะที่
พระสารีบุตรได้ชมเชยอนาปิณฑิกเศรษฐีว่าท่านได้พยากรณ์โสดาปัตติ-
ผลของตน นอกจากนี้ ท่านยังไม่อาจเข้าใจถึงกิเลสที่สงบแล้วและที่ยัง
เหลืออยู่ ตามหลักฐานจากพระบาลีและอรรถกถาที่นำมากล่าวไว้แล้ว

ด้วยเหตุนี้ พระวิปัสสนาจารย์ควรอธิบายลำดับญาณเป็นต้นแก่ผู้ปฏิบัติ
ธรรมที่บรรลุนิพพานแล้ว ส่วนพระอริยบุคคลผู้เป็นพระภิกษุควรพยากรณ์
ความเป็นพระอริยะโดยไม่ล่วงละเมิดภูตาโรจนสิกขาบท (ดูรายละเอียด
บันทึกท้ายเล่ม หน้า ๖๔๓)

[ภูตาโรจนสิกขาบทเป็นพระวินัยที่เกี่ยวกับการพูดอวดอุตริมนุสสรรมแก่
อนุปสัมบัน คือ ผู้ที่ไม่ใช่ภิกษุและภิกษุณี พระอริยบุคคลผู้เป็นพระภิกษุอาจบอก
ว่าตนเป็นพระอริยะได้แก่อนุปสัมบันคือภิกษุและภิกษุณีแต่บอกแก่อนุปสัมบันไม่ได้
ต้องอาบัติปาจิตตีย์]

พระอริยมัศรฐาณนคง

พระอริยะเป็นผู้มีศรัทธาณนคง ไม่มีใครทำลายความเชื่อนันเลื่อมใสของพระอริยะได้ด้วยการล่อใจ ช่มชู้ หรือหลอกลวง ดังเรื่องในสมัยพุทธกาลดังต่อไปนี้

เรื่องอุบาสกชื่อสุปปพุทธะที่ถูกล่อใจ : อุบาสกชื่อสุปปพุทธะเป็นโรคเรื้อนทั้งตัวจนต้องนอนครวญครางด้วยความทรมาน เป็นคนเข็ญใจไม่มีที่พักอาศัย ถือเศษกระเบื้องเที่ยวขอทานตั้งแต่เล็ก วันหนึ่งนั่งฟังธรรมของพระพุทธเจ้าอยู่ปลายแถวของพุทธบริษัทแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน เขาดำริจะกราบทูลคุณธรรมของตนแด่พระผู้มีพระภาค แต่ไม่กล้ากราบทูลในท่ามกลางบริษัท จึงกลับออกไปพร้อมกับคนอื่นแล้วย้อนกลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า

ในขณะนั้นพระอินทร์ต้องการจะทดลองใจของท่านจึงแสดงตนอยู่กลางอากาศแล้วกล่าวทดสอบ มีคำโต้ตอบดังนี้ว่า

พระอินทร์ - สุปปพุทธะ เจ้าเป็นคนเข็ญใจไร้ที่พึ่งพิง เราจะให้สมบัติมหาศาลแก่เจ้า ขอเพียงเจ้าประกาศว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่ผู้รู้ธรรมทั้งปวงอย่างแท้จริง พระธรรมไม่ใช่พระธรรมที่ถูกต้อง พระสงฆ์ไม่ใช่พระสงฆ์ผู้ปฏิบัติชอบ เราไม่ต้องการพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง

สุปปพุทธะ - ท่านเป็นใคร

พระอินทร์ - เราเป็นพระอินทร์

สุปปพุทธะ - ท่านพระอินทร์ผู้โง่เขลา ท่านพูดถ้อยคำที่ไม่ควรพูด ท่านไม่คู่ควรสนทนากับเรา เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเราเป็นคนเข็ญใจ เราเป็นพุทธบุตรของพระพุทธเจ้า ไม่ใช่คนเข็ญใจ เราเป็นคนร้ายด้วยอริยทรัพย์อันประเสริฐ

สุปปพุทธะกล่าวดังนี้แล้วได้กล่าวคาถาว่า

สทธานัน สีสณัน	หิริโอดตบปิย ฐน
สุตธณญ จาโค จ	ปญญา เว สตตม ฐน
ยสส เอเต ธนา อติ	อิติยา ปุริสสส วา
อทลโทติ ต อากุ	อโมฆ ติสส ชีวิต ^๑

“ทรัพย์คือศรัทธา ศีล หิริ โอดตบปะ การสดับ การสละ และทรัพย์ที่ ๗ คือปัญญา ทรัพย์เหล่านี้มีอยู่แก่บุคคลใด ผู้เป็นสตรีหรือบุรุษ ผู้มีปัญญากล่าวว่าบุคคลนั้นไม่ใช่คนเข็ญใจ ชีวิตของเขาไม่ไร้ค่า”

[ในคัมภีร์อรรถกถา^๑ อธิบายว่า การสละ (จาคะ) ในเรื่องนี้เป็น การสละกิเลสและขันธ ที่เกี่ยวข้องด้วยโสดาปัตติมรรค ดังนั้น พระอริยบุคคลจึงได้ชื่อว่ามุตตจาคะ คือ ผู้สละบริจาทนโดยไม่มีเยื่อใยห่วงแหนเพราะสละกิเลสและขันธ ดังกล่าวได้แล้วการสละที่เป็นธรรมอันบรรลุด้วยมรรคนั้นมีแก่พระอริยะทุกคนรวมถึงสุปปพุทธะด้วย]

^๑ อุทาน. อ. ๓๐๔, ฌมม. อ. ๓.๑๒๙

^๒ อุทาน. อ. หน้า ๓๑๓

ลำดับนั้นพระอินทร์รีบไปเข้าเฝ้าพระบรมศาสดาแล้วกราบทูลเรื่อง
นี้ล่วงหน้า พระบรมศาสดาตรัสว่า บุคคลเช่นท่านร้อยหรือพันคนก็ไม่อาจ
ทำให้สุปปพุทธะกล่าวปฏิเสธพระพุทเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ได้ เมื่อ
สุปปพุทธะได้เฝ้าพระพุทเจ้ากราบทูลธรรมที่ตนบรรลุลแล้ว ในระหว่าง
เดินทางกลับได้ถูกนางยักษ์ฉินิที่จำแลงร่างเป็นแม่วัวไล่ขวิดเสียชีวิต เขา
ไปเกิดเป็นเทพบุตรผู้มีอานุภาพในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยอานุภาพของ
ศรัทธา ศีล การสดับ การสละ และปัญญา แม้จะเคยเป็นคนเขี้ยวใจตอน
เป็นมนุษย์ก็กลายเป็นเทวดาผู้ทรงฤทธานุภาพมากกว่าเทวดาบางตนด้วย
ผลของมรรคญาณที่ตนบรรลุ ทำให้เทวดาบางตนเกิดความริษยา พระ
อินทร์ได้ยินเรื่องนั้นจึงกล่าวว่า พวกท่านอย่าริษยาสุปปพุทธะเลย เขา
ทรงฤทธานุภาพมากในบัดนี้ เพราะได้สั่งสมศรัทธา ศีล การสดับ การ
สละ และปัญญาจากพระศาสนาของพระพุทเจ้า เรื่องนี้พบในคัมภีร์อรรถก
ถาของอุทานและธรรมบท^๑

ตัวอย่างข้างต้นชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่บรรลุธรรมเป็นพระอริยะอย่างแท้จริง
จะไม่ถูกหล่อใจด้วยสมบัติพัสถานใดๆ เพื่อให้กล่าวปฏิเสธพระรัตนตรัย
ได้ เพราะเขาไม่อาจสละพระรัตนตรัยเพื่อแลกกับทรัพย์นอกร่าง เมื่อ
พิจารณาดูจะพบว่าความเชื่อมั่นเลื่อมใสในพระรัตนตรัยของเขามั่นคงจน
ไม่อาจแลกกับสิ่งใดๆ ได้เลย

^๑ อุทาน. อ. ๓๐๔, ธรรม. อ. ๓.๑๒๔

เรื่องอุบาสิกาชื่อธัญยานีที่ถูกข่มขู่ : นางธัญยานีเป็นพระโสดาบันที่เชื่อมั่นเลื่อมใสพระรัตนตรัย แต่สามีของนางชื่อภราทวาชะนับถือพราหมณ์ วันหนึ่งสามีของนางประสงค์จะเลี้ยงอาหารแก่พราหมณ์ ๕๐๐ คน จึงพูดกับนางว่า

ภราทวาชะ - นี่แม่ พรุ่งนี้ ฉันจะเชิญพราหมณ์ ๕๐๐ คน มาฉันภัตตาหารที่บ้าน ฉันขอร้องแม่ละ เธออย่าได้สาธยายว่า นโม พุทธสฺส (ขออนอบน้อมพระพุทธเจ้า) เดี่ยวจะทำให้อาจารย์ของฉันเกิดความเข้าใจผิดว่านับถือสมณะโล้นโคตม

ธัญยานี - พ่อเอ๋ย เธอจะเป็นอย่างไรนั้นฉันก็ช่วยไม่ได้หรอก เมื่อฉันระลึกถึงพระพุทธเจ้าก็จะว่า นโม พุทธสฺส เหมือนเดิม

ภราทวาชะ - นี่แม่ ถ้าพรุ่งนี้เธอว่า นโม พุทธสฺส ให้พราหมณ์ได้ยิน ฉันจะเชือดเธอออกเป็นชิ้นๆ

นางธัญยานีฟังคำนั้นแล้วได้กล่าวคาถาคัดค้านถึง ๕๐๐ บท มีอาทิอย่างนี้ว่า

สเจ เม องคมงฺคานิ

กามํ เจชฺชสิ พฺราหฺมณ

เนวหํ วิรมิสฺสามิ

พุทฺธเสฏฺฐสฺส สาสนา^๑

“พ่อพราหมณ์แม่เธอจะเชือดฉันเป็นชิ้นๆ ตามต้องการฉันก็จะไม่ยอมงดกล่าวคำสอนของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐแน่นอน”

^๑ ส. อ. ๑.๒๑๕

ในที่สุดพราหมณ์ผู้เป็นสามีก็ยินยอมตามใจนาง

ในวันเลี้ยงภัตตาหาร นางธัญชาณีได้เดินสะดุลล้มทำให้นางเจ็บปวดมาก จึงระลึกถึงพระพุทธเจ้าแล้วประนมมือเหนือศีรษะหันหน้าไปทางวัดพระเชตุวันแปลงอุทาน ๓ ครั้งว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมุทฺทสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น)

ลำดับนั้นพราหมณ์ที่มาฉันทาอาหารโกรธเคืองไม่พอใจแล้วลุกขึ้นกลับไป ฝ่ายพราหมณ์ภรรยาหวั่นเกรงก็โกรธภรรยา และคิดว่าจะเอาชนะศาสดาของนางด้วยการประคารม จึงไปเฝ้าพระบรมศาสดาแล้วทูลถามปัญหา เมื่อได้ฟังคำตอบแล้วก็ได้บรรลุธรรม แล้วทูลขออุปสมบทในพระศาสนา ต่อมาได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ต่อกาลไม่นาน เรื่องนี้พบในพราหมณสังยุตต์^๑

จะเห็นได้ว่าพระอริยะแม้จะถูกข่มขู่ให้สละความเป็นชาวพุทธที่นับถือพระรัตนตรัยก็ไม่ยอมสละ เพราะมีศรัทธาที่มั่นคงเหมือนนางธัญชาณี

^๑ ส. ส. ๑๕.๑๘๗.๑๙๒-๑๙๓

เรื่องอุบาสกชื่อสุริัมพัฏฐะที่ถูกหลอกลวง : อุบาสกชื่อสุริัมพัฏฐะนี้ในชาติก่อนได้ตั้งมโนปฏิธานเพื่อได้รับเอตทัคคะในความเป็นผู้มีศรัทธามั่นคง (อเวจฺจปฺปสนฺน) ตั้งแต่สมัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ ต่อมาในสมัยของพระโคตมะพระองค์นี้ ท่านได้เกิดเป็นบุตรเศรษฐีในกรุงสาวัตถี วันหนึ่งเขาทูลนิมนต์พระพุทธานันท์ภัตตาหาร พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่เขาในเวลาหลังภัตกิจ และเขาได้บรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบันเมื่อฟังธรรมจบ

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกลับแล้ว พญามารต้องการจะล่อลวงเขา จึงเนรมิตเป็นพระพุทธเจ้าเสด็จมายืนหน้าประตูบ้าน ในขณะนั้นเขารู้สึกแปลกใจที่พระองค์เสด็จกลับมาอีก และคิดว่าคงจะมีเหตุพิเศษ จึงเข้าไปถวายอภิวาทโดยสำคัญว่าเป็นพระพุทธเจ้าแล้วทูลถามเหตุที่เสด็จกลับมาอีก พญามารกล่าวว่า

“ดูกรสุริัมพัฏฐะ ตถาคตแสดงธรรมแก่เธอชาดไปข้อหนึ่ง คือ ตถาคตกล่าวว่าขันธ ๕ ทั้งหมดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน แต่ขันธ ๕ ทั้งหมดไม่ใช่สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ที่จริงแล้วมีขันธบางอย่างเที่ยงแท้คงอยู่เสมอ”

ในขณะนั้นสุริัมพัฏฐะดำริว่า พระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมไม่แปรเปลี่ยนเราเคยได้ยินว่าพญามารทำตัวเป็นศัตรูกับพระพุทธเจ้า บุคคลนี้เห็นจะเป็นมารแน่นอน จึงถามว่าท่านเป็นพญามารหรือ

มารร้าย - ใช่ เราคือพญามาร

สุริัมพัฏฐะ - พญามารอย่างท่านแม่สักร้อยตนพันตนก็ไม่อาจทำลายศรัทธาของเราได้ พระบรมศาสดาตรัสว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ท่านอย่าอยู่ที่ประตูบ้านเราเลย จงออกไปเดี๋ยวนี้

พระพุทธองค์ทรงอาศัยเรื่องนี้ยกย่องสุริัมพัฏฐะว่าเป็นเอตทัคคะเลิศในความเป็นผู้มีศรัทธามั่นคง เรื่องนี้ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาของอังคุตตรนิกาย^๑

แม้อุบาสกและอุบาสิกาอื่นจะไม่ได้รับตำแหน่งเอตทัคคะเหมือนสุริัมพัฏฐะ แต่ก็มีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัยทั้งสิ้น แม้ใครจะหลอกลวงก็ไม่เห็นผิดตามนั้น และไม่เชื่อถือน้ำคำที่กล่าวผิด อาทิเช่น

- สังขารบางอย่างเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน
- มรรค ผล และนิพพาน ไม่มีจริง
- แม้บุคคลจะพากเพียรปฏิบัติธรรมก็ไม่อาจบรรลุความระงับกิเลส หรือให้กิเลสลดน้อยลง
- ความมีใจตั้งมั่น ไม่มีจริง
- การเห็นประจักษ์รูปนามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีจริง
- พระอริยะผู้กำลังปฏิบัติหรือปฏิบัติแล้วเพื่อระงับกิเลส ไม่มีจริง

^๑ อญ. อ. ๑.๓๔๘-๔๙

พระอริยมะมีศีลอันหมดจด

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงศีลของพระอริยะว่า

[๑] อริยกนฺเตหิตี อริยานํ กนฺเตหิ ปิเยหิ มนาเปหิ. [๒]
ปญฺจ สीलานิ หิ อริยสาวกานํ กนฺตานิ โหนติ ภาวนฺตเรปิ
อวิชหิตพฺพโต. [๓] ตานิ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ.^๑

“๑. คำว่า อริยกนฺเตหิ (ศีลอันพระอริยะพึงใจแล้ว)
หมายความว่า ศีลอันพระอริยะพึงใจแล้ว คือ ชอบใจ กล่าว
คือ เป็นที่รัก

๒. เพราะศีล ๕ เป็นที่พึงใจของอริยสาวกทั้งหลาย
เนื่องจากท่านไม่พึงสละศีลแม้ในภพอื่น

๓. คำนี้ระบุถึงศีล ๕ นั้น”

^๑ ที. อ. ๒.๑๔๖

[๑] สเจปิ ภวนตฺรคตํ อริยสาวกํ อตฺตโน อริยภาวํ
 อชานนฺตมปิ โกจิ เอวํ วเทยฺย อิมํ กุณฺณกิปิลลิกํ ชีวิตา
 โวโรเปตฺวา สกลจกฺกฺวาทคฺคพฺเภ จกฺกฺวตฺตฺติรชฺชํ ปฏฺธิปชฺชาหิ^๑ติ,
 [๒] เนว โส ตํ ชีวิตา โวโรเปยฺย. [๓] อถาปิ นํ เอวํ วเทยฺย
 สเจ อิมํ น ฆาเตสฺสติ, สีสํ เต ฉินฺทิสฺสามาติ. [๔] สีสเมวสฺส
 ฉินฺทเทยฺย. เนว โส ตํ ฆาเตยฺย.”

“๑. ถ้าบุคคลใดบุคคลหนึ่งพึงกล่าวกับอริยสาวกที่ไป
 เกิดในภพอื่นซึ่งแม้จะไม่รู้ว่าตนเป็นพระอริยะว่า ท่านจงฆ่า
 มดปลวกนี้แล้วเสวยราชสมบัติแห่งพระจักรพรรดิราชใน
 ห้วงจักรวาลทั้งสิ้นเถิด

๒. เขาจะไม่พึงฆ่ามดปลวกนั้น

๓. และถ้ากล่าวกับเขาดังนี้ว่า ถ้าท่านไม่ฆ่ามัน เรา
 จะตัดศีรษะของท่าน

๔. ผู้ให้ฆ่าพึงตัดศีรษะของเขา เขาไม่พึงฆ่ามดปลวก
 นั้นแน่นอน”

^๑ อภ. อ. ๒.๔๕๔

นอกจากจะเว้นจากการฆ่าสัตว์แล้ว พระโสดาบันจะไม่ทำผิดหรือ
ล่วงละเมิดศีลข้อใดในศีล ๕ คือ การลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุด
เท็จ และดื่มสุราเมรัยโดยเด็ดขาด ท่านรักศีลของตนยิ่งกว่าทรัพย์สมบัติ
ร่างกาย หรือแม้แต่จะแลกด้วยชีวิต ดังนั้น เมื่อท่านพิจารณาด้วย
ตนเองหรือรับรู้อารมณ์ที่ก่อให้เกิดกิเลสก็จะตระหนักถึงการมีศรัทธา
มั่นคงและศีลอันหมดจดตามธรรมาทาสสูตรนี้ พระอริยโสดาบันจึงเป็น
ผู้มีศีลและศรัทธาที่มั่นคงในกาลทั้งปวง (เช่น ในกาลที่เผชิญกับภาวะที่
จะต้องล่วงละเมิด ฯลฯ)

พระอริยะไม่รู้วาทนพ้นไปจากอบายแล้ว

พระอริยะตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไปแม้ยังมีชั้นเหลืออยู่ก็เป็นผู้พ้นจากอบายภูมิโดยสิ้นเชิง พระโสดาบันและพระสกทาคามีจะได้เกิดในกามสุคติภูมิ (มนุษย์และเทวดา) รูปภูมิ หรืออรุณภูมิ หากเกิดในกามสุคติภูมิก็จะได้อยู่ในสกุลสูงไม่ต่ำต้อย ส่วนพระอนาคามีจะไปเกิดในรูปภูมิหรืออรุณภูมิเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ลำพังพระอริยะจะไม่อาจพิจารณารู้ได้เองว่าได้พ้นแล้วจากอบาย แต่ต้องฟังคำตรัสแนะนำจากพระพุทธรเจ้า จึงจะรู้ได้ ดังข้อความในอังคุตตรนิกายว่า

[๑] เตน โข ปน สมเยน เตสํ อณฺณตติฏฺเฐยานํ ปริพ-
 พากานํ สนฺนิสินฺนํ สนฺนิปตฺตานํ อยมนฺตรากถา อุทฺปาที
 “โย หิ โกจิ อาวุโส สอุปาทิเสโส กาลํ กโรติ, สพุโป โส
 อปริมุตฺโต นิริยา, อปริมุตฺโต ติริจฺฉานโยนียา, อปริมุตฺโต
 เปตฺติวิสยา, อปริมุตฺโต อปายทฺถคฺคตฺติวินิปาตา”ติ. [๒] อถ
 โข อหํ ภนฺเต เตสํ อณฺณตติฏฺเฐยานํ ปริพฺพากานํ ภาสิตํ
 เหนว อภินฺนํ นปฺปฏิกโกสี. [๓] อนภินฺนํทิตฺวา อปฺปฏิก-
 โกสิตฺวา อุกฺกจายาสนา ปกฺกมึ “ภควโต สนฺติเก เอตสฺส
 ภาสิตสฺส อตฺถํ อาชานิสฺสามิ”ติ.*

“๑. [พระสารีบุตรกราบทูลว่า] ในสมัยนั้นแล เมื่อพวก
 อัญญเดียรธีย์ปริพาชกเหล่านั้นกำลังนั่งประชุมสนทนากันอยู่
 ได้มีคำพูดนี้แทรกขึ้นว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย ผู้ใดผู้หนึ่งที่ยังมี
 ชันธ์เหลืออยู่เสียชีวิตไป ผู้นั้นล้วนไม่พ้นจากนรก ไม่
 พ้นจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ไม่พ้นจากเปรตวิสัย ไม่พ้นจาก
 อปาย ทุคติ และวินิบาต

๒. ข้าพระองค์ไม่ยินดี ไม่คัดค้านถ้อยคำที่อัญญ-
 เดียรธีย์ปริพาชกเหล่านั้นกล่าวแล้ว

๓. ครั้นแล้วจึงลุกจากอาสนะหลักไปด้วยคิดว่า เราจัก
 รู้ชัดเนื้อความแห่งภาษิตนี้ในสำนักของพระผู้มีพระภาค”

* อัง. นวก. ๒๓.๑๒.๓๑๒

[๑] เก จ สารีปุตฺต อณฺณตติตฺถิยา ปริพฺพชกา พาลา
 อพฺยตฺตา, เก จ สอฺปาทิสสํ วา สอฺปาทิสสโสติ ชานิสฺสนฺติ,
 อณฺปาทิสสํ วา อณฺปาทิสสโสติ ชานิสฺสนฺติ. [๒] นวฺยเม
 สารีปุตฺต ปุคฺคลา สอฺปาทิสสา กาลํ กุรฺมานา ปริมฺตฺตา
 นิริยา, ปริมฺตฺตา ติริจฺฉานโยนียา, อปริมฺตฺโต เปตฺติวิสยา,
 ปริมฺตฺตา อปายทฺทคฺคตฺติวินิปาตา.”

“๑. [พระผู้มีพระภาคตรัสว่า] ดูกรสารีบุตร อัญญ-
 เตียรถียปริพาชกผู้โง่เขลาไม่ฉลาด อย่างไรจึงรู้ผู้ที่ยังมีขันธ
 เหลืออยู่ว่าเป็นสอฺปาทิสสะ หรือจึงรู้ผู้ที่ไม่มีขันธเหลืออยู่
 ว่าเป็นอณฺปาทิสสะ

๒. ดูกรสารีบุตร บุคคล ๙ จำพวกนี้ที่ยังมีขันธเหลือ
 อยู่เสียชีวิต ย่อมพ้นจากนรก พ้นจากกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน
 พ้นจากเปรตวิสัย พ้นจากอบาย ทุกติ และวินิปาต”

^๑ อัง. นวก. ๒๓.๑๒.๓๑๔

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสดังนี้แล้วได้แจกแจงพระอริยะ ๙ จำพวกไว้ดังนี้

๑. ผู้เป็นอันตรاپรินิพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในครั้งแรกของอายุสุทธาวาสภูมินั้น

๒. ผู้เป็นอุปปัจจปรินิพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วปรินิพพานในครั้งหลังของอายุสุทธาวาสภูมินั้น

๓. ผู้เป็นอสังขารปรินิพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยสะดวก ไม่ต้องใช้ความเพียรมากนัก แล้วดับขันธปรินิพพาน

๔. ผู้เป็นสังขารปรินิพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นด้วยความเพียรอย่างแรงกล้า แล้วดับขันธปรินิพพาน

๕. ผู้เป็นอุทฺธังโสโต อภินิฏฐาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นต่ำ คือ อวิหาภูมิ เมื่อจุติแล้วไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ กล่าวคืออตปฺปาภูมิ สุทฺธสากุมิ สุทฺธสีกุมิ และอภินิฏฐาภูมิ แล้วจึงได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์และดับขันธปรินิพพานในอภินิฏฐาภูมินั้น

๖. สกทาคามี หมายถึง พระสกทาคามี คือ ผู้จะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกเพียง ๑ ครั้ง

๗. เอกพีชี หมายถึง พระโสดาบันที่จะปฏิสนธิต่อไปภายหน้า อีกชาติเดียวก็จะบรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน ท่านเป็นผู้บำเพ็ญบารมี ด้วยการเจริญสมถภาวนาน้อย แต่เจริญวิปัสสนามาก จึงมีปัญญาแก่กล้า

๘. โกลังโกละ หมายถึง พระโสดาบันที่จะปฏิสนธิต่อไปในอีก ๒ ถึง ๖ ชาติเป็นอย่างมาก ก็จะบรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน ท่านเป็นผู้บำเพ็ญบารมีอย่างปานกลาง มีสมาธิและปัญญาเท่าๆ กัน

๙. สัตตักขัตตุปรมะ หมายถึง พระโสดาบันที่จะปฏิสนธิใน มนุษยภูมิและเทวภูมิอีกเพียง ๗ ชาติ ก็จะบรรลุอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน

ลำดับต่อจากนั้น พระบรมศาสดาได้มีพระดำรัสที่เป็นสาระสำคัญในเรื่องนี้ว่า

[๑] น ตาวายํ สาริปุตฺต ฌมฺมปริยาโย ปฏฺิภาสึ ภิกฺขุณํ
ภิกฺขุณีเน อฺุปาสกานํ อฺุปาสิกานํ [๒] ตํ กิสฺส เหตุ. มายิมํ
ฌมฺมปริยาโย สุตฺวา ปมาทํ อหริสฺสูติ. [๓] อปิจาโย มยา
สาริปุตฺต ฌมฺมปริยาโย ปณฺหาธิปฺปาเยน ภาสิตฺติติ.”

“๑. ดูกุรสาริปุตฺร ธรรมเทศนายังไม่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุ
ภิกษุณี อฺุปาสก อฺุปาสิกาก่อน

๒. ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะผู้ฟังธรรมเทศนาที่เรา
กล่าวนี้แล้ว อย่าถึงความประมาท

๓. กระนั้นก็ตาม เรากล่าวธรรมเทศนาไว้โดยลักษณะ
ที่ควรเฉลยคำถาม”

พระสูตรนี้เป็นหลักฐานแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นว่าถ้า
พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามีผู้ยังเป็นสอุปาทิเสสอยู่
ทราบวาตนพ้นจากอบายได้แล้ว อาจหลงประมาทอยู่ไม่พากเพียร
ปฏิบัติเพื่อให้บรรลุอรหัตตผล ดังนั้น จึงทรงคอยให้มีผู้ถามเสียก่อน
ด้วยเหตุนี้ พระอริยะทั้ง ๓ จำพวกข้างต้นจึงสามารถรู้ได้ว่าตนมีสุคติภพ
แน่นอนด้วยคำตรัสของพระพุทธเจ้า ไม่อาจรู้ชัดด้วยตนเองได้ และโดย
เหตุที่ท่านไม่อาจรู้ชัดเองได้ เจ้ามหานามจึงสงสัยในภพที่จะไปเกิดต่อไป
ดังข้อความในสังยุตตนิกายว่า

๑ อญ. นวก. ๒๓.๑๒.๓๑๔

[๑] ตสฺส มยฺหํ ภนฺเต ตสฺมี สมเย มุสฺสเตว ภควนฺตํ
 อารพฺภ สติ. มุสฺสติ ฐมฺมํ อารพฺภ สติ. มุสฺสติ สัมมํ อารพฺภ
 สติ. [๒] ตสฺส มยฺหํ ภนฺเต เอวํ โหติ “อิมมฺหิ จาหํ สมเย
 กาลํ กรายฺยํ, กา มยฺหํ คติ. โก อภิสมฺปรายติ. [๓] มา ภายิ
 มหานาม มา ภายิ มหานาม. อปาปํ เต มรณํ ภวิสฺสติ.
 อปาปิกา กาลํกิริยา. [๔] ยสฺส กสฺสจि มหานาม ที่มฺรตฺตํ
 สหฺธาปริภาวิตํ จิตฺตํ, สีสฺส ๔เปยฺ สุต ๔เปยฺ จาค ๔เปยฺ ปญฺญา
 ปริภาวิตํ จิตฺตํ, ตสฺส โย หิ ขวายํ กาโย รูปี ๔เปยฺ ตํ อิธเว
 กากา วา ขาทนฺติ. คิซฺฆา วา กุลลา วา สุนฺหา วา สิงฺคาลา
 วา วิวิธา วา ปาณกฺขาตา ขาทนฺติ. ยญฺจ ขวสฺส จิตฺตํ
 ที่มฺรตฺตํ สหฺธาปริภาวิตํ, สีสฺส ๔เปยฺ สุต ๔เปยฺ จาค ๔เปยฺ
 ปญฺญาปริภาวิตํ, ตํ อุทฺธํคามิ โหติ วิเสสคามิ.”

^๑ ส. มหา. ๑๙.๑๐๑๗-๑๘.๓๒๐-๑

“๑. [เจ้ามหานามทูลถามว่า] สมัยนั้น หม่อมฉันลืมนสติที่ปรารภถึงพระผู้มีพระภาค พระธรรม และพระสงฆ์ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ

๒. หม่อมฉันมีความดำริว่าถ้าเราพึงเสียชีวิตในเวลานี้ คติของเราจะเป็นอย่างไร สัมปรายภพจะเป็นอย่างไร

๓. [พระผู้มีพระภาคตรัสว่า] ขอถวายพระพรมหาบพิตร อย่างกล้วยๆ การสวรรคตอันดีงามจักมีแก่มหาบพิตร การสิ้นชีวิตอันดีงามจักมีแก่มหาบพิตร

๔. ดูกรมหาบพิตร จิตของผู้ใดผู้หนึ่งที่อบรมแล้ว ด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ตลอดกาลนาน กายนี้ของผู้นั้น มีรูป...พวกกา แร้ง นกตะกรุม สุนัข สุนัขจิ้งจอก หรือหนอนต่างชนิด ย่อมกัดกินกายนี้แหละ ส่วนจิตของผู้นั้นอันศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา อบรมแล้วตลอดกาลนาน ย่อมไปสู่เบื้องบนบรรลุดุคคุณธรรมพิเศษ”

หลังจากนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า อริยสาวกผู้เพียรพร้อมด้วย
องค์ ๔ คือ มีศรัทธามั่นคงในพระรัตนตรัยและมีศีลอันหมดจด ย่อม
น้อมน้อมโอนไปสู่พระนิพพาน แล้วตรัสอุปมาเปรียบจิตที่อบรมดีแล้ว
ด้วยศรัทธาเป็นต้นว่า เมื่อบุคคลดำลงในน้ำแล้วทุบหม้อบรรจุเนยใส
หรือน้ำมัน เศษหม้อย่อมแตกจมลง แต่เนยใสหรือน้ำมันย่อมลอยเหนื
น้ำ ฉะนั้น จิตที่อบรมดีแล้วด้วยศรัทธาเป็นต้นย่อมสูงส่งขึ้นตามลำดับ
ฉะนั้น หรือเมื่อบุคคลตัดต้นไม้ที่โอนไปทางทิศตะวันออก ต้นไม้ที่ถูก
ตัดย่อมโอนไปทางทิศตะวันออก ฉะนั้น จิตที่อบรมดีแล้วด้วยศรัทธา
เป็นต้นย่อมโอนไปสู่พระนิพพานเหมือนเดิม ฉะนั้น

พระสูตรที่นำมาอย่างนี้แสดงหลักฐานว่า พระโสดาบันและพระสก
ทาคามีบางท่านยังมีความสงสัยในภพหน้า กิเลสที่ตนละได้แล้ว และ
กิเลสที่ยังละไม่ได้ ดังคำพูลถามของเจ้ามหานาม อย่างไรก็ตาม ความ
สงสัยดังกล่าวไม่ใช่วิจิกิจจานิวรรณอันละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค ได้แก่
ความสงสัย ๘ หรือ ๑๖ อย่างอันมีอัตตทิฏฐิเป็นที่อาศัย ดังกล่าวไว้ใน
กัณฑ์ชาตนิสสุทธี ดังนั้น พระอริยะเหล่านั้นจึงไม่มีวิจิกิจจานิที่จัดเป็น
อกุศลควรละด้วยมรรคญาณ

มหาปัจจุเวกขณะ ๗

มหาปัจจุเวกขณะ คือ การตรวจดูอันยิ่งใหญ่ ๗ ประการของ
พระโสดาบันจากมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ โกสัมพียสูตร^๑ มีข้อความ
ดังต่อไปนี้

กถณฺจ ภิกฺขเว ยายํ ทิฏฺฐิ อริยา นิยยานิกา นิยยาติ
ตถฺกกรสฺส สมฺมาทฺถุขทฺถายาย.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความรู้เห็น[คือโสดาปัตติมรรค-
ญาณ]อันปราศจากโทษ เป็นธรรมนำออกซึ่งผู้ทำตามนั้น
เพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ เป็นไฉน”

[๑] อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรณฺณคโต วา รุกฺขมูลคโต วา
สุมฺภวาคารคโต วา อิติ ปฏฺวิสณฺจิกฺขติ “อตฺถิ นุ โข เมตํ ปริ-
ยฺยฺญจํ อหฺมตฺตํ อปฺปหีนํ, เยนาหํ ปริยฺยฺญจาเนน ปริยฺยฺญจิต-
จิตฺโต ยถาภูตํ นปฺปชาเนยฺยํ น ปสฺเสยฺยน”ติ.

สเจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กามราคปริยฺยฺญจิตฺโต โหติ, ปริยฺยฺญจิต-
จิตฺโตว โหติ. สเจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ พยาปาทปริยฺยฺญจิตฺโต ถิน-
มิทฺฐปริยฺยฺญจิตฺโต, อุทฺธจจุกุกฺกุจฺจปริยฺยฺญจิตฺโต, วิจิกิจฺฉาปริยฺยฺญจิตฺโต

^๑ ม. ม. ๑๒.๔๙๑-๕๐๐.๔๓๙-๔๕

อิธโลกจินตตาย ปสฺสโต, ปรโลกจินตตาย ปสฺสโต โหติ, ปริยญฺจิต-
จิตโตว โหติ. สเจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ภณฺทนชาโต กลหชาโต
วิวาทาปนโน อณฺณมณฺณํ มุขสตฺติหิ วิตุทฺทโต วิหริติ, ปริ-
ยญฺจิตจิตโตว โหติ.

โส เอวํ ปชานาติ “นตฺถิ โข เม ตํ ปริยญฺจํ อชฺฌตํ
อปฺปหิเน, เยนํ ปริยญฺจํ เยน ปริยญฺจิตจิตโต ยถาภูตํ นป-
ปชาเนยฺยํ น ปสฺเสยฺยํ. สุปฺปณฺหิตํ เม มานสํ สจฺจํ
โพธายา”ติ. อิทมสฺส ปจฺมํ ฅาณํ อริคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตร
อสาธารณํ ปุณฺณชฺเชหิ.

“๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่า โคน
ไม้ หรือเรือนว่าง ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า เรามีจิตอันปริ-
ยญฺฐานกิเลสใดกลุ้มรุมแล้ว ไม่พึงรู้เห็นตามความเป็นจริง
ปริยญฺฐานกิเลสในกายในที่เรายังละไม่ได้ นั้น มีอยู่หรือหนอ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุมีจิตอันกามราคะกลุ้มรุม
ก็ชื่อว่า มีจิตถูกกลุ้มรุมแล้วเทียว มีจิตอันพยาบาทกลุ้มรุม
...มีจิตอันถีนมิทธะกลุ้มรุม...มีจิตอันอุทธัจจกุกกุกจะกลุ้มรุม
...มีจิตอันวิจิกิณฺหา กลุ้มรุม...เป็นผู้ชวนชวายในการคิดเรื่อง
โลกนี้...เป็นผู้ชวนชวายในการคิดเรื่องโลกหน้า...เกิดขัดใจ
ทะเลาะวิวาทตีกันและกันด้วยหอกคือปากอยู่ ก็ชื่อว่า
มีจิตถูกกลุ้มรุมแล้วเทียว

ภิกษุ นั้นย่อมรู้ชัดตั้งนี้ว่า เรามีจิตอันปรัยฐานกิเลส ไตกลุ้มรุมแล้ว ไม่พึงรู้เห็นตามความเป็นจริง ปรัยฐาน- กิเลสในภายในที่เรายังละไม่ได้ นั้นมิได้มี จิตเราตั้งไว้ดีแล้ว เพื่อตรัสรู้สัจธรรม เธอได้บรรลุปัจจเวกขณญาณที่ ๑ นี้ อันเกิดขึ้นอาศัยโลกุตระไม่เนื่องด้วยปุถุชน”

พระพุทธองค์ทรงจำแนกปรัยฐานกิเลสมีกามราคะเป็นต้นเพื่อ แสดงจำนวนกิเลสดังกล่าวที่มีอยู่ในจิตของปุถุชนและพระเสกขะ มิได้ หมายความว่า กิเลสทุกอย่างต้องเกิดขึ้นในจิตของพระอริยะ

ปรัยฐานกิเลสคือนิ वर्ธบางอย่างปรากฏแก่พระอริยะในขณะเจริญ วิปัสสนาอยู่ แต่กิเลสดังกล่าวไม่อาจปิดบังความเกิดดับของรูปนามได้ เมื่อท่านกำหนดรู้กิเลสเหล่านั้นแล้วก็สามารถกำจัดได้ทันทีโดยไม่พุงชาน เป็นเวลานาน ต่อมาเมื่อวิปัสสนามีกำลังมากขึ้น กิเลสดังกล่าวก็จะไม่ ปรากฏขึ้นอีก ดังนั้น ปัจจเวกขณญาณที่ ๑ จึงเกิดแก่ผู้ไม่พบปรัยฐาน- กิเลสที่ปิดบังไม่ให้รู้เห็นความเกิดดับ และทำให้ผู้บรรลุมั่นใจได้ว่าตน เป็นพระอริยะ

[๒] ปุณ จ ปรี ภิกขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสณฺณจิตฺติ
 “อิมํ นุ โข อหํ ทิฏฺฐิํ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต
 ลภามิ ปจฺจตฺตํ สมณํ, ลภามิ ปจฺจตฺตํ นิพฺพุตินฺ”ติ. โส เอวํ
 ปชานาติ “อิมํ โข อหํ ทิฏฺฐิํ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลี-
 กโรนฺโต ลภามิ ปจฺจตฺตํ สมณํ, ลภามิ ปจฺจตฺตํ นิพฺพุตินฺ”ติ.
 อิทมสฺส ทุตฺติยํ ฅาณํ อริคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสาทารณํ
 ปุณฺณชฺชนเหหิ.

“๒. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อม
 พิจารณาเห็นดังนี้ว่า เราเสพคุ่นเจริญและทำความรู้เห็นนี้
 ให้มาก ย่อมบรรลุความสงบภายในจิตของตน บรรลุความ
 ดับกิเลสภายในจิตของตนหรือหนอ อริยสาวกนั้นย่อมรู้
 ชัดอย่างนี้ว่า เราเสพคุ่นเจริญและทำความรู้เห็นนี้ให้มาก
 ย่อมบรรลุความสงบเฉพาะตน ย่อมบรรลุความดับกิเลส
 เฉพาะตน เธอได้บรรลุปัจจุเวกขณญาณที่ ๒ นี้ อันเกิดขึ้น
 อาศัยโลกุตตระไม่เนื่องด้วยปุณฺณชฺชน”

พระอริยะผู้บรรลุมรรคญาณแล้วเจริญวิปัสสนาอยู่ย่อมเสพคุ่น
 ปัญญาที่เกิดจากมรรคญาณอยู่เสมอ ท่านพบว่าปริยภูฏานกิเลสสงบไป
 จากจิตของตน และกิเลสที่เนื่องด้วยอารมณ์ที่ตนกำหนดรู้ก็ยังไม่เกิดขึ้น
 ดังนั้น ปัจจุเวกขณญาณที่ ๒ จึงเกิดแก่ผู้รู้เห็นความสงบไปของกิเลส
 และทำให้ผู้บรรลุมั่นใจได้ว่าตนเป็นพระอริยะ

[๓] ปุณ จ ปรี ภิกขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสณฺธิกฺขติ
 “ยถารูปายาหํ ทิฏฺฐิยา สมฺนฺนาคโต, อตฺถิ นุ โข อิตฺโต พหิทฺธา
 อณฺโณ สมฺโณ วา พุราหฺมโณ วา ตถารูปาย ทิฏฺฐิยา
 สมฺนฺนาคโต”ติ. โส เอวํ ปชานาติ “ยถารูปายาหํ ทิฏฺฐิยา
 สมฺนฺนาคโต, นตฺถิ อิตฺโต พหิทฺธา อณฺโณ สมฺโณ วา
 พุราหฺมโณ วา ตถารูปาย ทิฏฺฐิยา สมฺนฺนาคโต”ติ. อิทมสฺส
 ตตฺถิยํ ญาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสารารณํ ปุณฺณชเนหิ.

“๓. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อม
 พิจารณาเห็นดังนี้ว่า เราประกอบด้วยความรู้เห็น[คือมรรค-
 ญาณ]เช่นใด สมณะหรือพราหมณ์อื่นนอกธรรมวินัยนี้ ผู้
 ประกอบด้วยความรู้เห็นเช่นนั้น มีอยู่หรือหนอ อริยสาวก
 นั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า เราประกอบด้วยความรู้เห็นเช่นใด
 สมณะหรือพราหมณ์อื่นนอกธรรมวินัยนี้ ผู้ประกอบด้วย
 ความรู้เห็นเช่นนั้น มิได้มี เธอได้บรรลุปัจจุเวกชนญาณที่
 ๓ นี้ อันเกิดขึ้นอาศัยโลกุตตระไม่เนื่องด้วยปุณฺณชน”

[๔] ปุณ จ ปรี ภิกขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสณฺณิกขติ
 “ยถารูปาย ฐมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนฺนาคโต,
 อหฺมปิ ตถารูปาย ฐมฺมตาย สมฺนฺนาคโต”ติ. กถํรูปาย จ
 ภิกขเว ฐมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนฺนาคโต.
 ฐมฺมตา เอสา ภิกขเว ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิณฺจาปิ
 ตถารูปํ อาปตฺตํ อาปชฺชติ, ยถารูปาย อาปตฺตํ วุฏฺฐจฺฉานํ
 ปณฺณายติ. อถ โข นํ ชีปฺปเมว สตฺถริ วา วิณฺญสฺสุ วา สพฺพรหม-
 จาริสุ เทเสติ วิวรติ อุตฺตานิโกโรติ, เทเสตฺวา วิวรติว
 อุตฺตานิเกตฺวา อายตี สํวรํ อาปชฺชติ. เสยฺยถาปิ ภิกขเว ททโร
 กุมารโ มนุโ อุตฺตานเสยฺยโก หตฺถเณ วา ปาเทณ วา
 องฺคารํ อกุกมิตฺวา ชีปฺปเมว ปฏิสํหริติ, เอวเมว โข ภิกขเว
 ฐมฺมตา เอสา ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส กิณฺจาปิ ๕เป๕ สํวรํ
 อาปชฺชติ. โส เอวํ ปชานาติ “ยถารูปาย ฐมฺมตาย ทิฏฺฐิ-
 สมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนฺนาคโต, อหฺมปิ ตถารูปาย ฐมฺมตาย
 สมฺนฺนาคโต”ติ. อิทมสฺส จตฺตุถํ ฅาณํ อริคตํ โหติ อริยํ
 โลกุตฺตรํ อสากาธารณํ ปุณฺณชฺชเนหิ.

“๕. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น[คือ มรรคญาณ] ประกอบด้วยธรรมตาเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยธรรมตาเช่นนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยธรรมตาอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมตานี้ของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น คือ ความออกจากอาบัติเช่นใดย่อมปรากฏ อริยสาวกย่อมต้องอาบัตินั้นบ้างโดยแท้ ถึงอย่างนั้น อริยสาวกนั้นก็รับแสดง เปิดเผย ทำอาบัตินั้นให้ปรากฏในสำนักพระศาสดา หรือเพื่อนสพรหมจารีที่เป็นวิญญูชน ครั้นแสดงเปิดเผย ทำให้ปรากฏแล้ว ก็ถึงความสำรวมต่อไป เปรียบเหมือนเด็กอ่อนผู้นอนหงาย ถูกถ่านไฟด้วยมือหรือเท้าแล้วก็ชักหนีเร็วพลัน ฉะนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมตานี้ของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น...ก็ถึงความสำรวมต่อไป อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยธรรมตาเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยธรรมตาเช่นนั้น เธอได้บรรลุปัจจุเวกขณญาณที่ ๔ นี้ อันเกิดขึ้นอาศัยโลกุตตระไม่เนื่องด้วยปุถุชน”

ภิกษุผู้เป็นพระอริยะมักต้องอาบัติที่ไม่มีเจตนาและเป็นโทษทางโลกซึ่งเรียกว่า อจิตตกะบัตถัตตวิวัชชะ เช่น อาบัติหนักตามกฏการสิกขาบท (ว่าด้วยการสร้างกุฏิใหญ่เกินขนาด) และอาบัติเบาตามสหเสยยสิกขาบท (ว่าด้วยการนอนร่วมกับอนุปสัมบันคือผู้ไม่ใช่ภิกษุและภิกษุณีเกิน ๓ วัน) ท่านอาจต้องอาบัติด้วยความพลั้งเผลอโดยปราศจากเจตนา และเมื่อต้องอาบัติแล้วก็จะปลงอาบัติบอกถึงโทษของตนทันที ส่วนคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยะก็จะไม่ปกปิดโทษของตน ถ้ามีผู้ที่หวังประโยชน์ก็จะยอมรับโทษของตนตามความเป็นจริง ดังมีหลักฐานกล่าวว่า

[๑] อริยสาวโก หิ อาปตฺตี อาปชฺชนโต ครุภาพตฺตีสู
กฏิการสทิสํ ลหุภาพตฺตีสู สหเสยยาทิสทิสํ อจิตฺตกาปตฺตี-
เยว อาปชฺชติ. [๒] ตมปิ อสญฺจิจฺจ, โน สญฺจิจฺจ. อาปนฺนํ
น ปญฺจิณาเทติ.^๑

“๑. โดยแท้จริงแล้ว อริยสาวกที่ต้องอาบัตีย่อมต้องอาบัติที่ไม่มีเจตนาเหมือนกฏการอาบัติในอาบัติหนัก และเหมือนสหเสยยอาบัติในอาบัติเบา

๒. ท่านต้องอาบัตินั้นโดยไม่ตั้งใจ ไม่ต้องอาบัติด้วยความตั้งใจ และไม่ปกปิดอาบัติที่ต้องแล้ว”

^๑ ม. อ. ๒.๓๐๙

เทเสตีติ อาปตติปฏิกุคาหเก สภาคปคฺคเล สติ เอกํ ทิวสํ
 วา รตฺตี วา อนธิวาเสตฺวา รตฺตี จตฺตฺรํเคปิ ตเม สภาค-
 ภิกฺขุโน วสนญฺจานํ คนฺตฺวา เทเสตีเยว.^๑

“คำกล่าวว่า เทเสติ (แสดง) หมายความว่า เมื่อมีบุคคล
 ที่หวังประโยชน์ก็ไม่รอตึงหนึ่งทิวาราตรี ย่อมไปสู่ที่พำนัก
 ของภิกษุผู้หวังประโยชน์แม้มีความมืดที่มืองค์ ๔ [ความ
 มืดในเวลาเที่ยงคืนของวันแรม ๑๕ ค่ำขณะอยู่ในโพรสนท์
 ที่บและมิเมฆบัง] แล้วแสดงอาบัติที่ได้ียว”

^๑ ม. อ. ๒.๓๐๙

[๕] ปุณ จ ปรั ภิกขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสมฺภิกขติ
 “ยถารูปาย ฐมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนํนาคโต,
 อหฺมปิ ตถารูปาย ฐมฺมตาย สมฺนํนาคโต”ติ. กถํรูปาย จ
 ภิกขเว ฐมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนํนาคโต.
 ฐมฺมตา เอสา ภิกขเว ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิณฺจาปิ
 ยานิ ตานิ สพฺรหฺมจารีนํ อุจฺจาวจานิ กิกรณียานิ, ตตฺถ
 อุตฺตํกมาปฺนโน โหติ. อถ ขวสฺส ติพฺพาเปกฺโข โหติ อธิ-
 สึลสิกฺขาเย อธิจิตฺตสิกฺขาเย อธิปญฺญาสิกฺขาเย.

เสยฺยถาปิ ภิกขเว คาวิ ตรฺณวจฺฉา ฅมฺภํ จ อาลุมฺปติ,
 วจฺฉกํ จ อปฺจินฺติ, เอวเมว โข ภิกขเว ฐมฺมตา เอสา ทิฏฺฐิ-
 สมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิณฺจาปิ ๗เป๗ อธิปญฺญาสิกฺขาเย. โส
 เอวํ ปชานาติ “ยถารูปาย ฐมฺมตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล
 สมฺนํนาคโต, อหฺมปิ ตถารูปาย ฐมฺมตาย สมฺนํนาคโต”ติ.
 อิทมฺสฺส ปญฺจมํ ฅาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสํวาทณํ
 ปุณฺณชฺเชนฺหิ.

“๕. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยธรรมตาเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยธรรมตาเช่นนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยธรรมตาอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมตานี้ของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น คือ อริยสาวกถึงความขวนขวายในกิจใหญ่ๆน้อยๆที่ควรทำของเพื่อนสพรหมจารีโดยแท้ ถึงอย่างนั้น ความเพียรยิ่งในอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ของเธอก็มีอยู่

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนแม่โคลูกอ่อน ย่อมเล็มหญ้ากินด้วย ขำเลียงดูลูกด้วยฉะนั้น อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดอยู่อย่างนี้ว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยธรรมตาเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยธรรมตาเช่นนั้น เธอได้บรรลุปัจจเวกขณญาณที่ ๕ นี้ อันเกิดขึ้นอาศัยโลกุตตระไม่เนื่องด้วยปุถุชน”

[๖] ปุณ จ ปรี ภิกขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสณฺณิกฺขติ
 “ยถารูปาย พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนฺนาคโต,
 อหฺมปิ ตถารูปาย พลตาย สมฺนฺนาคโต”ติ. กถํรูปาย จ ภิกขเว
 พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนฺนาคโต. พลตา เอสา
 ภิกขเว ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส, ยํ ตถาคตปฺปเวทิตะ ฐมฺม-
 วินเย เทสิยมาเน อตฺถิเกตฺวา มนสิเกตฺวา สพฺพเจตฺสา
 สมฺนฺนาหริตฺวา โหติโตโสโต ฐมฺมํ สฺสณฺาติ. โส เอวํ ปชานาติ
 “ยถารูปาย พลตาย ะเปยฺย สมฺนฺนาคโต”ติ. อิทมฺสสฺส จญฺฺจ
 ฅาณํ อธิคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสากาธณฺํ ปุณฺณชฺเชนฺหิ.

“๖. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง อริยสาวก
 ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น
 ประกอบด้วยพละเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยพละเช่นนั้น
 ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบ
 ด้วยพละอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย พละนั้นของบุคคลผู้ถึง
 พร้อมด้วยความรู้เห็น คือ เมื่อบุคคลแสดงธรรมวินัยที่
 พระตถาคตประกาศไว้ อริยสาวกนั้นใส่ใจทำให้เกิดประโยชน์
 กำหนดด้วยจิตทั้งหมดเจียโสตพึงธรรม อริยสาวกนั้นรู้ชัด
 อย่างนี้ว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วย
 พละเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยพละเช่นนั้น เธอได้บรรลุ-
 ปัจจเวกขณะญาณที่ ๖ นี้ อันเกิดขึ้นอาศัยโลกุตตระไม่เนื่อง
 ด้วยปุถุชน”

[๗] ปุณ จ ปรี ภิกขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสณฺณิกขติ “ยถารูปาย พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนฺนาคโต, อหฺมปิ ตถารูปาย พลตาย สมฺนฺนาคโต”ติ. กถํรูปาย จ ภิกขเว พลตาย ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมฺนฺนาคโต. พลตา เอสา ภิกขเว ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส, ยํ ตถาคตปฺปเวทิตฺเต ธมฺมวินฺเย เทสิยมาเน ลภติ อตฺถเวทํ. ลภติ ธมฺมเวทํ. ลภติ ธมฺมุปสํหิตํ ปามุขชํ. โส เอวํ ปชานาติ “ยถารูปาย พลตาย ๔เปยฺย สมฺนฺนาคโต”ติ. อิทมสฺส สตฺตมํ ญาณํ อริคตํ โหติ อริยํ โลกุตฺตรํ อสาลธารณํ ปุณฺณชเนหิ

“๗. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง อริยสาวกย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยผละเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยผละเช่นนั้น ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยผละอย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผละนี้ของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น คือ เมื่อบุคคลแสดงธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศไว้ อริยสาวกนั้นย่อมเข้าใจความหมาย เข้าใจหลักธรรมได้รับความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม อริยสาวกนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่าบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยผละเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยผละเช่นนั้น เธอได้บรรลุปัจจุเวกขณะญาณที่ ๗ นี้ อันเกิดขึ้นอาศัยโลกุตตระไม่เนื่องด้วยปุณฺณชน”

เอวํ สตตตํคสมนฺนาคตสฺส โข ภิกฺขเว อริยสาวกสฺส
ธมฺมตา สฺสสมนฺนิจฺจา โหติ โสตาปตฺติผล สจฺฉนิกิริยา. เอวํ
สตตตํคสมนฺนาคโต โข ภิกฺขเว อริยสาวโก โสตาปตฺติผล-
สมนฺนาคโต โหติ.

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมตา[คือปกติของพระอริยะ]
อันอริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ ประการอย่างนี้ ตรวждู
ดีแล้วด้วยญาณที่เห็นประจักษ์โสดาปัตติผล ดูกรภิกษุ
ทั้งหลาย อริยสาวกผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ ประการนี้ย่อม
เป็นผู้เพียบพร้อมด้วยโสดาปัตติผล”

การเข้าผลสมาบัติ

ผลสมาบัติ คือ การเกิดขึ้นของผลจิตแห่งพระอริยะเหมือนกับ
เข้าไปสู่ความดับรูปนามทั้งหมด ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

กา ผลสมาปตฺติตฺติ.

ยา อริยผลสฺส นิโรธเ อปฺปนา

“ถามว่า : ผลสมาบัติคืออะไร

ตอบว่า : คือ การเข้าอยู่ในความดับ[รูปนาม]ของผล
จิตแห่งพระอริยะ”

ปุถุชนไม่อาจเข้าผลสมาบัติได้ เพราะยังมิได้บรรลุลผล พระอริยะ
ทุกท่านเข้าผลสมาบัติได้ตามผลที่ตนบรรลุ ไม่อาจย้อนกลับไปเข้าผล-
สมาบัติในระดับผลที่บรรลุผ่านมาแล้วหรือผลขั้นสูง

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงความเห็นของบางคน (เกจิวัฑเ) ว่า
บางคนกล่าวว่า “พระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้นเข้าผลสมาบัติได้
เพราะบำเพ็ญสมาธิสิกขาบริบูรณ์ แต่พระโสดาบันและพระสกทาคามีไม่
อาจเข้าผลสมาบัติได้ เพราะมิได้บำเพ็ญสมาธิสิกขาบริบูรณ์” แล้วกล่าว
แย้งว่า ปุถุชนอาจเข้าฌานสมาบัติที่ตนเคยบรรลุมาแล้วได้ พระอริยะ
จึงควรเข้าผลสมาบัติที่เคยบรรลุมาแล้วได้เช่นเดียวกัน แม้ในคัมภีร์ปฎิ-
สัมภิทามรรคก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

โสตาปัตติผลสมาปัตตตถาย อุปปาทำ ปวตฺตํ นิमितฺตํ
อายุหนํ ปฏิสนธิํ อเปย อภิภูยฺยตฺติ โคตรภุ.

“ญาณชื่อว่า โคตรภุ เพราะครอบงำความเกิดขึ้น ความ
เป็นไป นิमित (สิ่งที่ปรากฏเหมือนมีจริง) ความขวนขวาย
ปฏิสนธิ...เพื่อต้องการเข้าโสตาปัตติผลสมาบัติ”

สภากาามิผลสมาปัตตตถาย อุปปาทำ อเปย อภิภูยฺยตฺติ-
ติ โคตรภุ.*

“ญาณชื่อว่า โคตรภุ เพราะครอบงำความเกิดขึ้น...
เพื่อต้องการเข้าสภากาามิผลสมาบัติ”

สรุปความว่าพระอริยะสามารถเข้าผลสมาบัติที่ตนบรรลุได้โดยแท้
อย่างไรก็ตาม ท่านไม่สามารถเข้าผลสมาบัติได้ในขณะที่อินทรีย์ ๕ ยัง
ไม่แก่กล้า จึงควรเจริญวิปัสสนาซ้ำแล้วซ้ำเล่าเพื่อให้สมาธิอินทรีย์เป็นต้น
แก่กล้า เมื่ออินทรีย์ ๕ แก่กล้าบริบูรณ์แล้วท่านก็จะบรรลุผลสมาบัติ
เมื่อเข้าผลสมาบัติได้เสมอๆ จึงจะแน่ใจว่าตนเป็นพระอริยะบุคคล ดัง
ข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

* ขุ. ปฏิ. ๓๑.๖๐.๗๐

วิปัสสนา ปเนสา ติวา โหติ สงฺขารปริคฺคณฺหนก-
 วิปัสสนา ผลสมาปตฺติวิปัสสนา นิโรธสมาปตฺติวิปัสสนาติ.
 ตตฺถ สงฺขารปริคฺคณฺหนกวิปัสสนา มนฺทา วา โหตุ ติกฺขา
 วา, มคฺคสฺส ปทญฺจานํ โหติเยว. ผลสมาปตฺติวิปัสสนา ติกฺขาว
 วญฺญติ มคฺคภาวนาสทิสสา. นิโรธสมาปตฺติวิปัสสนา ปน นา-
 ติมนฺทนาตติกฺขา วญฺญติ.*

“อนึ่ง วิปัสสนามี ๓ อย่าง คือ

๑. สังขารปริคคณหนกวิปัสสนา (วิปัสสนาที่กำหนดรู้
 สังขาร) จะเป็นอย่างไรหรืออย่างแก่ก็ตาม เป็นเหตุใกล้
 แก่มรรคได้เช่นกัน

๒. ผลสมาบัติวิปัสสนา (วิปัสสนาเพื่อเข้าผลสมาบัติ)
 ต้องเป็นอย่างแก่กล้าจริงๆ เช่นเดียวกับมรรคภาวนาจึงใช้ได้

๓. นิโรธสมาบัติวิปัสสนา (วิปัสสนาเพื่อเข้านิโรธ-
 สมาบัติ) ต้องไม่อ่อนไม่แก่เกินไป จึงใช้ได้”

* วิสุทฺธิ. ๒.๓๙๔, ปฏฺฐิ. อ. ๑.๓๓๓

ข้อความว่า “สังขารปริคคัณหนกวิปัสสนา (วิปัสสนาที่กำหนดรู้สังขาร) จะเป็นอย่างอ่อนหรืออย่างแก่ก็ตาม เป็นเหตุใกล้แก่มรรคได้เช่นกัน” หมายความว่า วิปัสสนาอย่างอ่อนย่อมก่อให้เกิดทันธาภิญญามรรค คือ มรรคที่บรรลุช้า ส่วนวิปัสสนาระดับแก่กล้าย่อมก่อให้เกิดชิปปาภิญญามรรค คือ มรรคที่บรรลุเร็ว วิปัสสนาจึงอาจมีระดับอ่อนหรือแก่กล้าของวิปัสสนา แต่ไม่ว่าเป็นระดับใดเมื่อวิปัสสนานั้นบริบูรณ์ด้วยลักษณะของวุฏฐานคามินี คือ พาไปสู่มรรคได้ ก็เป็นเหตุใกล้ของมรรคเช่นกัน

ข้อความว่า “เช่นเดียวกับมรรคภาวนา” หมายความว่า เหมือนกับมรรคภาวนา เพราะแม้จะรับเอาสังขารเป็นอารมณ์ก็ดำเนินไปโดยลักษณะถอยออกจากสังขารทั้งปวง และเพราะเป็นปัจจัยแก่ผลที่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์เหมือนมรรคที่เป็นปัจจัยแก่ผลในมรรควิธี

การกล่าวว่า วิปัสสนาเพื่อเข้าผลสมบัติต้องแก่กล้าจริงๆ จะใช้ได้ หมายถึงวิปัสสนาของผู้ที่เริ่มพากเพียรเพื่อเข้าผลสมบัติ เมื่อสามารถเข้าผลสมบัติจนเข้าช่องแล้วก็อาจเข้าผลสมบัติได้แม้สังขารูปกษญาณจะไม่แก่กล้าก็ตาม ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคว่า

[๑] สงฺขารูปกฺขาย ติกฺขภาเว สติ กิเลสปปหาเน
สมตฺถสฺส มคฺคสฺส สมฺภวโต ตสฺสา ติกฺขภาวทสฺสนตฺถํ
เววจนปเทหิ สห ทพฺพํ กตฺวา มฺลปทานิ วุตฺตานิ. [๒]
ผลสฺส นิสฺสสาหาภาเวน สนตฺสภาวตฺตา มคฺคายตตตฺตา จ
มนทกฺกตาปิ สงฺขารูปกฺขา ผลสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทสฺสนตฺถํ
มฺลปทาเนว วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิ.^๑

“๑. พระสารีบุตรกล่าวถึงมูลบท (บทหลัก) [๕ บทว่า
อุปฺปาทํ (ความเกิดขึ้น) เป็นต้น] โดยกล่าวย้ากับคำไวยพจน์
[๑๐ บทว่า คตฺติ (คติ) เป็นต้นไว้ในมรรคาวาระ] เพื่อแสดง
ความแก่กล้าของสังขารูปกษญาณั้น เพราะความเกิดขึ้น
ของมรรคที่สามารถละกิเลสได้เมื่อสังขารูปกษญาณแก่กล้า
แล้ว

๒. พึงทราบที่ท่านกล่าวถึงมูลบท [๕ บทไว้ในผล-
สมาปัตติวาระ] เพื่อแสดงว่า แม้สังขารูปกษาจะเป็นอย่าง
อ่อนก็เป็นปัจจัยแก่ผลได้ เพราะผลมีสภาพสงบโดยปราศ
จากความอึดสาหะ[ในการขจัดกิเลส]และเกิดเนื่องด้วยมรรค
[ที่ตนบรรลุแล้ว]”

^๑ ปฎิสิ. อ. ๑.๒๙๒

อานิสงส์ของผลสมาบัติ

พระอริยะควรอธิษฐานเป็นลำดับแรกว่าขอให้ผลจิตเกิดอย่างเดียว ตลอดเวลาจากนี้ แล้วเข้าผลสมาบัตินานตลอดเท่าที่ต้องการเพื่อสวैयाโลกุตตรสุขคือสุขในผลและสุขในนิพพาน เหมือนพระราชาเสวยสุขในราชสมบัติ และเทวดาเสวยสุขในทิพยสมบัติ ในขณะที่เข้าผลสมาบัติ พระอริยะจะบรรลुความดับสังขารทุกข์ทั้งหมดอยู่อย่างสงบสุข นอกจากนั้น ผู้ที่เริ่มบรรลุมรรคผลแล้วมักเข้าผลสมาบัติบ่อยๆ หรือดำรงอยู่ในผลสมาบัติเป็นเวลานาน เพื่อให้พระวิปัสสนาจารย์หรือเพื่อนสพรหมจารี มั่นใจว่าตนเป็นพระอริยะ

ลักษณะของการเข้าผลสมาบัติ

พระอริยกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นสังขารคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณแล้วสละอารมณ์ดังกล่าว บรรลुความสงบที่ไม่มีสังขารโดยสิ้นเชิง การสละสังขารแล้วบรรลุความดับสังขารนี้ คือการเข้าผลสมาบัติ ดังพระสารีบุตรกล่าวไว้ในมหาเวทลลสูตรว่า

[๑] เทว โข อาวุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตํ เจโตวิมุตฺติยา
สมาปตฺติยา. [๒] สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตํ
จ ธาตุยา มนสิกาโร.*

“๑. ผู้มีอายุ บัณฑิตทั้งหลาย จักเข้าถึงจิตวิมุตติที่ไม่มีนิมิต
(ผลสมาบัติ) มี ๒ ประการ

๒. คือ การไม่ใส่ใจนิมิตทั้งหมด และการใส่ใจ[นิพ-
พาน]ธาตุที่ไม่มีนิมิต”

* ม. มุ. ๑๒.๔๕๘.๔๐๗

ลำดับการเข้าผลสมาบัติ พึงทราบตามนัยแห่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค
ดังต่อไปนี้

[๑] ผลสมาปัตตตติเกน हि อริยสาวเกน รโหคเตน ปฏี-
สल्लीเนน อุทฺทพฺพยาทิวเสน สงฺขารํ ปสฺสิตพฺพา. [๒] ตสฺส
ปวตฺตานุปฺพุทฺธิปสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตรฎฺฎาณา-
นนฺตรา ผลสมาปัตติวเสน นิโรธํ จิตฺตํ อปฺเปติ. [๓] ผล-
สมาปัตตตินินฺนตฺตาย เจตฺถ เสกฺขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น
มคฺโค.”

“๑. โดยแท้จริงแล้ว อริยสาวกผู้ต้องการจะเข้าผล-
สมาบัติ ต้องหลีกเร้นอยู่ในที่สงบ กำหนดเห็นสังขารด้วย
วิปัสสนาญาณมีอุทฺทพฺพญาณเป็นต้น

๒. จิตของท่านผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับแล้วย่อมเข้า
ไปในความดับด้วยอำนาจผลสมาบัติในลำดับต่อจากอนุโลม-
ญาณที่มีสังขารเป็นอารมณ์

๓. อนึ่ง ผลจิตเท่านั้นบังเกิดขึ้นแม้แก่พระเสกขะ เพราะ
น้อมจิตไปสู่ผลสมาบัติ มรรคจิตหาเกิดไม่”

๑ วิสุทธิ. ๒.๓๘๗

พระอริยบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาอยู่ย่อมเห็นประจักษ์ความเกิดดับ คืออุทฺทพฺพญาณเป็นลำดับแรก จากนั้นวิปัสสนาญาณต่าง ๆ จึงเรียงมา ปราภฏจนกระทั่งถึงสังขารุเปกขาญาณ ด้วยเหตุนี้ พระอริยะผู้เจริญ วิปัสสนาเพื่อเข้าผลสมาบัติจึงบรรลุลุทฺทพฺพญาณเป็นต้นไปจนถึง สังขารุเปกขาญาณ เมื่อสังขารุเปกขาญาณแก่กล้าแล้วอนุโลมญาณย่อม เกิดขึ้น และเมื่อสละอารมณ์ที่เป็นสังขารูปนามทั้งหมดได้แล้วจึงเข้าสู่สภาพดับสังขารคือพระนิพพาน การเกิดขึ้นของจิตในขณะนั้น จะเหมือน ในขณะที่ย่อมบรรลุมรรค ผลจิตที่เป็นผลของมรรคที่เกิด (อันเกิดขึ้นก่อน) ย่อมปราภฏอย่างเดียว เพราะเป็นการเจริญวิปัสสนาโดยมุ่งบรรลุผลจิต ที่เคยเกิดมาแล้ว ไม่เกิดมรรคจิตขั้นสูงที่มีได้มุ่งหวังไว้

ถ้าพระอริยะมุ่งหวังจะบรรลุมรรคขั้นสูงแล้วเจริญวิปัสสนาวิปัสสนา นั้นก็จะต่างจากวิปัสสนาที่ปฏิบัติเพื่อเข้าผลสมาบัติ เพราะต้องทำหน้าที่ ของสัมมปปธาน ๔ อย่าง จึงไม่อาจบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงได้ง่าย เหมือนวิปัสสนาที่ปฏิบัติเพื่อเข้าผลสมาบัติ ดังคัมภีร์มหาภูิกายของวิสุทธิ- มรรคกล่าวว่า

อญโณเยว วิปัสสนาจาโร อริยมคฺควาโห, อญโณ ผล-
สมาปตฺตือวโห.^๑

“การปฏิบัติวิปัสสนาที่นำมารรคญาณอันประเสริฐมาให้
แตกต่างจากการปฏิบัติวิปัสสนาที่นำผลสมาบัติมาให้”

พระอริยะผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรคขั้นสูงจะบรรลุวิปัสสนา
ขั้นต่างๆ ก่อนแล้วบรรลุมรรคขั้นสูงเมื่อสังขารูปกขาญาณแก่กล้าแล้ว
แต่ไม่อาจเข้าผลสมาบัติได้เพราะมุ่งหวังในมรรค และถ้าวิปัสสนาญาณ
ของท่านยังไม่แก่กล้าก็จะเกิดสังขารูปกขาญาณซ้ำแล้วซ้ำเล่า บางท่าน
ที่ยังยินดีในการเข้าผลสมาบัติอยู่ก็อาจโน้มใจไปในผลสมาบัตินั้น ทำให้
มีผลจิตปรากฏอย่างต่อเนื่องและอยู่ได้นาน ดังนั้น ผู้ที่ต้องการจะบรรลุ
มรรคขั้นสูงจึงควรอธิษฐานขอไม่เข้าผลสมาบัติตลอดช่วงเวลานี้ แม้ใน
เวลาปฏิบัติธรรมก็ต้องระมัดระวังไม่ให้โน้มจิตไปในผลสมาบัติ

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๕๗๔

การตั้งอยู่ของผลสมาบัติ

พระสารีบุตรกล่าวถึงองค์ ๓ ในการตั้งอยู่ของผลสมาบัติไว้ในมหาเวทลลสูตรว่า

[๑] ตโย โข อาวุโส ปจจยา อนิมิตตยา เจโตวิมุตติยา จิตฺติยา. [๒] สพฺพนิมิตฺตานญฺจ อมนสิกาโร, อนิมิตฺตยา จ ภาตฺตยา มนสิกาโร, ปุพฺพเพ จ อภิสงฺขาโร.”

“๑. ผู้มีอายุ ปัจจัยของการตั้งอยู่แห่งเจโตวิมุตติที่ไม่มีนิมิต มี ๓ ประการ

๒. คือ การไม่ใส่ใจในนิมิตทั้งหมด การใส่ใจ[นิพพาน] ภาตฺตที่ไม่มีนิมิต และการกำหนดเวลาไว้ก่อน”

^๑ ม. มุ. ๑๒.๔๕๘.๔๐๗

พระอริยะผู้ต้องการจะดำรงอยู่ในผลสมาบัติเป็นเวลา ๕ นาที ๑๐ นาที ๓๐ นาที ๑ ชั่วโมง หรือมากน้อยกว่านี้ พึงอธิษฐานขอให้ผลสมาบัติตั้งอยู่ตลอดเวลาเพียงนั้น แล้วเจริญวิปัสสนาต่อไปโดยให้กำหนดรู้รูปนามตามปกติ ไม่ต้องพะวงถึงผลสมาบัติ เมื่อสังขารเปกขาญาณแก่กล้าขึ้นตามลำดับวิปัสสนาญาณแล้ว จิตจะละจากอารมณ์รูปนามทั้งหมดแล้วเข้าสู่ความดับรูปนามคือพระนิพพานในที่สุด อย่างไรก็ตาม การดำรงอยู่แห่งผลสมาบัติได้นานตามเวลาที่อธิษฐานมักปรากฏแก่บุคคลผู้มีวิปัสสนาญาณแก่กล้า ส่วนในผู้มีวิปัสสนาญาณไม่แก่กล้าอาจดำรงอยู่ได้ไม่นานตามคำอธิษฐาน และถ้าไม่อธิษฐานไว้ก่อนก็มักดำรงอยู่ในผลสมาบัติได้เพียงชั่วขณะ

ความดับของรูปนามในผลสมาบัติ

พระอริยะย่อมรู้เห็นความดับรูปนามเป็นอารมณ์อย่างเดียวในขณะที่เข้าผลสมาบัติ ดังข้อความที่กล่าวถึงความตั้งมั่นของผลจิตในอังคุตตรนิกายว่า

[๑] อิธานนฺท ภิกฺขุ เอวํ สณฺณํ โหติ “เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิตํ, ยทฺธิํ สพฺพสงฺขารสมฺภโว สพฺพปฺปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหาภิชโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺ”ติ. [๒] เอวํ โข อานนฺท สียา ภิกฺขุโน ตถารูโป สมာธิปฏฺฐิลาโภ, ยถา เหนว ปถวิยํ ปถวิสณฺณํ อสฺส, น อาปสฺมี อาโปสณฺณํ อสฺส, น เตชสฺมี เตโชสณฺณํ อสฺส, น วายสฺมี วาโยสณฺณํ อสฺส, น อากาसानญายตเน อากาसानญายตณฺสณฺณํ อสฺส, น วิญฺญาณญายตเน วิญฺญาณญายตณฺสณฺณํ อสฺส, น อากิณฺจณญายตเน อากิณฺจณญายตณฺสณฺณํ อสฺส, น เนวสณฺณานาสณฺณายตเน เนวสณฺณานาสณฺณายตณฺสณฺณํ อสฺส, น อธิโลเก อธิโลกสณฺณํ อสฺส, น ปรโลเก ปรโลกสณฺณํ อสฺส, ยมฺปิ ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ วิญฺญาตํ ปตฺตํ ปริเยสิตํ อนฺุจิจริตํ มนสา, ตตฺตฺราปิ น สณฺณํ อสฺส, สณฺณํ จ ปน อสฺสาติ.”

^๑ อัง. ทสก. ๒๔.๖.๗, อัง. เอกาทสก. ๒๔.๗.๒๖๕

“๑. ดูกรอานนท์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สำคัญอย่างนี้ว่า ความดับนี้สงบ ประณีต อันเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง สละอุปธิทั้งหมด[คือขันธ์ กิเลส อภิสังขารอันเป็นบุญบาป และกามคุณ] สิ้นต้นหา คลายกำหนด ดับทุกข์

๒. ดูกรอานนท์ การบรรลुสมาธิเช่นนั้นของภิกษุ[ผู้เข้า] ผลสมาบัติ]เป็นความใส่ใจอย่างนี้ว่า ภิกษุนั้นไม่พึงสำคัญ ปรฐวิกิถินว่าเป็นปรฐวิกิถิน ไม่พึงสำคัญอาโปกิถินว่าเป็นอาโปกิถิน ไม่พึงสำคัญเตโชกิถินว่าเป็นเตโชกิถิน ไม่พึงสำคัญวาโยกิถินว่าเป็นวาโยกิถิน ไม่พึงสำคัญอากาศาณญ-
จายตนฌานว่าเป็นอากาศาณญจายตนฌาน ไม่พึงสำคัญ วิทยัญญายตนฌานว่าเป็นวิทยัญญายตนฌาน ไม่
พึงสำคัญอากิญจัญญายตนฌานว่าเป็นอากิญจัญญายตน-
ฌาน ไม่พึงสำคัญเนวสัณญานาสัณญายตนฌานว่าเป็นเนว-
สัณญานาสัณญายตนฌาน ไม่พึงสำคัญโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้
ไม่พึงสำคัญโลกหน้าว่าเป็นโลกหน้า ไม่พึงสำคัญรูปที่ให้เห็น
เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ได้รับ อารมณ์ที่รู้ชัด อันตนถึงแล้ว
ด้วยใจ แสวงหาแล้ว เทียวคิดแล้ว แต่เธอยังมีสัญญาอยู่ การ
บรรลुสมาธิเช่นนั้นพึงมีแก่ภิกษุได้ดังนี้”

ข้อความว่า “ภิกษุนั้นไม่พึงสำคัญปรฐวิกิถินว่าเป็นปรฐวิกิถิน” เป็นต้น
หมายความว่า แม้ภิกษุนั้นจะบรรลुरुูปฌานแล้วก็ไม่รับรู้อารมณ์ของรูป-
ฌานในขณะที่เข้าผลสมาบัติ

ข้อความว่า “ไม่เพียงสำคัญอากาสาัญจายตนฉานว่าเป็นอากาสา-
 ัญจายตนฉาน” เป็นต้น หมายความว่า แม้ภิกษุนั้นจะบรรลุอรุปฉาน
 แล้วก็รับรู้อารมณ์ของอรุปฉานในขณะที่เข้าผลสมาบัติ

ข้อความว่า “ไม่เพียงสำคัญโลกนี้ว่าเป็นโลกนี้ ไม่เพียงสำคัญโลกหน้า
 ว่าเป็นโลกหน้า” เป็นต้น หมายความว่า ภิกษุนั้นไม่รู้เรื่องของโลกนี้
 เริ่มตั้งแต่จิตของตนเป็นต้นไป ไม่รู้เรื่องของโลกหน้าอันมีเทวโลกเป็นต้น
 ด้วยอภิญญาจิตหรือด้วยจิตปกติ

ข้อความว่า “ไม่เพียงสำคัญรูปที่ได้เห็น” เป็นต้น หมายถึง ไม่คิดถึง
 อารมณ์ที่เป็นบัญญัติหรือปรมาัตถ์ทุกอย่างเหมือนในเวลาก่อนจะบรรลุ
 มรรคผล

ข้อความว่า “แต่เธอยังมีสัญญาอยู่” หมายถึง ภิกษุนั้นจะได้รู้เห็น
 พระนิพพานที่ดับสังขารูปนามทั้งหมด

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายเรื่องนี้ว่า

[๑] เอตํ สนตํ เอตํ ปณฺเฑนฺติ สนตํ สนฺตฺตฺตํ อปฺเปตฺวา
 นิสินฺนสฺส ทิวสฺสปี จิตฺตฺตฺตฺตํ ปาโท สนตํ สนฺตฺตฺตํ ปวตฺตติ.
 [๒] ปณฺเฑตํ ปณฺเฑนฺติ อปฺเปตฺวา นิสินฺนสฺส ทิวสฺสปี จิตฺตฺตฺตํ
 ปาโท ปณฺเฑตํ ปณฺเฑนฺตฺตํ ปวตฺตติ. [๓] นิพฺพานํ นิพฺพานนฺติ
 อปฺเปตฺวา นิสินฺนสฺส ทิวสฺสปี จิตฺตฺตฺตํ ปาโท นิพฺพานํ นิพฺ-
 พานนฺตฺตํ ปวตฺตติ สหฺพํเปตํ ผลสฺมาปตฺติสฺมาธิ สนฺธาย
 วุตฺตํ.”

“๑. พระดำรัสว่า เอตํ สนตํ เอตํ ปณฺเฑตํ (สภาพนั้นสงบ
 ประณีต) หมายความว่า จิตตฺตฺตํของผู้หนึ่งเข้าผลสมาบัติ
 โดยใสใจว่าสงบๆ ย่อมดำเนินไปว่าสงบๆ แม้ตลอดวัน

๒. จิตตฺตฺตํของผู้หนึ่งเข้าผลสมาบัติโดยใสใจว่า
 ประณีตๆ ย่อมดำเนินไปว่าประณีตๆ แม้ตลอดวัน

๓. จิตตฺตฺตํของผู้หนึ่งเข้าผลสมาบัติโดยใสใจว่าดับ
 ทุกข์ๆ ย่อมดำเนินไปว่าดับทุกข์ๆ แม้ตลอดวัน โดยประการ
 ดังนี้ คำทั้งหมดนั้นระบุถึงสมาธิในผลสมาบัติ”

ข้อความว่า “จิตตฺตฺตํของผู้หนึ่งเข้าผลสมาบัติโดยใสใจว่าสงบๆ
 ย่อมดำเนินไปว่าสงบๆ” หมายถึง การดำเนินไปของผลจิตที่รับเอาความ
 สงบเป็นอารมณ์ มิใช่หมายถึงการบริกรรมในใจ ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วใน
 เรื่องมรรคจิต

๑ อัง. อ. ๓.๓๑๘

การออกจากผลสมาบัติ

การสละอารมณ์คือพระนิพพานที่ดับสังขารแล้วกลับมารับรู้อารมณ์ที่เป็นสังขารคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือการออกจากผลสมาบัติ ดังพระสารีบุตรกล่าวไว้ในมหาเวทลลสูตรว่า

เทว โข อาวุโส ปจฺจยา อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺตียา
วุฏฺฐจฺฉานาย, สพฺพนิมิตฺตทานญจ มนสิกาโร, อนิมิตฺตตาย จ
ธาทุยา อมนสิกาโร.*

“ผู้มีอายุ ปัจจัยของการออกของเจโตวิมุตติที่ไม่มีนิมิต (ผลสมาบัติ) มี ๒ ประการ คือ การใส่ใจนิมิตทั้งหมด และการไม่ใส่ใจ[นิพพาน]ธาตุที่ไม่มีนิมิต”

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

สพฺพนิมิตฺตทานนฺติ รูปนิมิตฺตเวทนาสมฺมุตาสงฺขารวิญ-
ญาณนิมิตฺตาทนํ กามญจ น สพฺพาเนเวตานิ เอกโต มนสิ-
กาโรติ, สพฺพสํสฺกาคฺคิวกวเสน ปเนตํ วุตฺตํ. ตสฺมา ยํ ภวํสฺส
อารมฺมณํ โหติ, ตํ มนสิกาโรโต ผลสมาปตฺตํ วุฏฺฐจฺฉานํ โหติ.^๒

* ม. มุ. ๑๒.๔๕๘.๔๐๗

^๒ วิสุทธิ. ๒.๓๘๘

“คำว่า สพฺพนิมิตฺตานํ (นิมิตทั้งหมด) คือ นิมิตอันได้แก่
รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ แม้บุคคลไม่อาจ
ใส่ใจในนิมิตทั้งหมดนั้นพร้อมกันได้ แต่คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่อง
ด้วยการประมวลนิมิตทั้งหมด[ที่ควรเป็นอารมณ์ของจิต
ซึ่งออกจากสมาบัติ] ดังนั้น นิมิตใดเป็นอารมณ์ของภวังค์
ได้ เมื่อพระอริยะใส่ใจในนิมิตนั้น การออกจากผลสมาบัตีย่อม
เกิดขึ้น”

เมื่อภวังคจิตเกิดขึ้น พระอริยะย่อมออกจากผลสมาบัติ แต่พระ
อริยะทั่วไปยากที่จะรับรู้ภวังคจิตได้ ท่านมักรับรู้สภาวะที่เกิดต่อจากภวังค์
เช่น การพิจารณาผลและนิพพาน (ปัจจุเวกขณญาณ) การใส่ใจอารมณ์
อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือการกำหนดรู้รูปนามปัจจุบัน จิตที่พิจารณา ใส่ใจ
หรือกำหนดรู้เหล่านี้มักปรากฏชัดแก่ท่าน ดังนั้น เมื่อจิตดังกล่าวปรากฏ
ขึ้นก็ควรรู้ว่าตนได้ออกจากผลสมาบัติแล้ว

ข้อความว่า “คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการประมวลนิมิตทั้งหมด”
หมายความว่า ภวังคจิตดวงใดดวงหนึ่งที่เกิดต่อจากผลขวนจิตดวง
สุดท้ายย่อมรับเอาสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ แต่ไม่อาจรับรู้
สังขารทั้ง ๕ อย่างพร้อมกันได้ อย่างไรก็ตาม ข้อความนี้หมายถึงสังขาร
ทั้งหมดที่เป็นอารมณ์ของภวังค์ต่างๆ อันปรากฏแก่พระอริยะผู้ออก
จากสมาบัติ ข้อนี้เหมือนวิปัสสนาที่เห็นประจักษ์รูปนามทีละอย่างใน
ปัจจุบันขณะ ตามที่กล่าวไว้ในพระบาลีและอรรถกถาว่ารู้เห็นสังขารที่มี

ในภูมิ ๓ ทั้งหมด (เตภูมกสังขาร) หรือรู้เห็นขั้นทั้ง ๕ ที่จริงแล้วในขณะที่หนึ่งๆ จิตย่อมรับอารมณ์ได้อย่างเดียว จะรับมากกว่าหนึ่งอารมณ์ไม่ได้

บางท่านสามารถเข้าออกผลสมาบัติได้เร็ว โดยเกิดผลจิตและจิตที่พิจารณา ใส่ใจ หรือกำหนดรู้สลับกันไปหลายครั้ง ทำให้ไม่อาจเข้าผลสมาบัติได้นาน โดยเฉพาะบางท่านที่ระดับหลักสูตรมาน้อยอาจพิจารณานึกคิดในขณะที่เข้าผลสมาบัติ ทำให้ต้องออกจากผลสมาบัตินั้น ดังเรื่องพระมหาโมคคัลลานที่จะกล่าวต่อไป

ในวันหนึ่งพระเถระบอกเหล่าภิกษุว่า “เราเข้าอาเนญชสมาธิอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำสิปปินิกา ได้ยินเสียงบันลืออันแสนะโสดขของฝูงช้างที่ลงไปเล่นน้ำแล้วขึ้นฝั่ง” อาเนญชสมาธิ คือ สมาธิที่ไม่หวั่นไหว เป็นอรรถัตถผลสมาธิที่บุคคลบรรลุโดยอาศัยรูปาวจรจตุตถฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นบาทตั้งที่อธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาของอุทาน^๑ สมาธิตั้งกล่าวมีความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ทำให้ไม่ได้ยินเสียงทุกอย่างแม้กระทั่งเสียงฟ้าผ่าในขณะที่เข้าผลสมาบัติ ดังนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงไม่เชื่อพระโมคคัลลานแล้วไปกราบทูลพระพุทธเจ้าพระพุทธองค์ตรัสตอบว่า

อตฺเถโส ภิกฺขเว สมาธิ, โส จ โข อปริสุทฺโธ.^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมาธินั้นมีอยู่จริง แต่ยังไม่หมดจด”

^๑ อุทาน. อ. หน้า ๑๙๕

^๒ วิ. มหาว. ๑.๒๓๒.๑๖๕

การที่พระเถระได้ยินเสียงช้างก็เพราะว่าท่านเข้าอาณูชสมาธิแล้ว
ออกจากสมาธิตั้งกล่าว และเกิดจิตปกตีสลับกันไป อนึ่ง ในอรรถกถาพระ
วินัย^๑ อธิบายเพิ่มเติมว่า ท่านบรรลुरुธรรมเป็นพระอรหันต์เมื่อออกบวช
แล้ว ๗ วัน ท่านยังไม่เข้าช่องในสมาบัติด้วยสีภาวะ ๕ อย่างแล้วเข้า
จตุตถฌาน และได้ยินเสียงช้างเมื่อออกจากจตุตถฌาน แต่ท่านสำคัญ
ว่าได้ยินในขณะที่เข้าสมาบัติจึงกล่าวเช่นนั้น แม้พระอรรถกถาจารย์จะ
กล่าวว่าเป็นจตุตถฌานก็ควรเป็นจตุตถฌานของอรหัตตผลอย่างเดียว
เพราะเข้าฌานเมื่อเริ่มบรรลุเป็นพระอรหันต์

การกล่าวว่าพระมหาโมคคัลลาน์ได้ยินเสียงช้างในขณะที่ออกจาก
ฌาน และสำคัญว่าการได้ยินนั้นเกิดในขณะที่เข้าสมาบัติ ตามหลักฐานใน
พระบาลีและอรรถกถาทำให้ทราบว่าการรับรู้หรือการใส่ใจอารมณ์อย่างใด
อย่างหนึ่งอาจเกิดขึ้นก่อนปัจจุเวกขณญาณในเวลาออกจากสมาบัติ

^๑ วิ. อ. ๑.๕๕๗

ในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นยกตัวอย่างว่า มีพระเถระและศิษย์สามเณรไปอยู่ในวัดป่าแห่งหนึ่ง พระเถระได้ที่พักหลบลมฝนได้ แต่สามเณรไม่ได้ที่พัก พระเถระมัวคิดหาที่พักให้สามเณรจึงไม่อาจเข้าผลสมาบัติได้ตลอดพรรษา แต่สามเณรยังเวลาให้ผ่านไปด้วยสุขในผลสมาบัติ ครั้นออกพรรษาแล้วสามเณรถามพระเถระว่าท่านอยู่ในวัดป่ารีนรมย์หรือไม่ ท่านตอบว่าไม่รีนรมย์ จากเรื่องนี้สามเณรเป็นตัวอย่างของพระอรหันต์ประเภทแรก จึงสามารถเข้าผลสมาบัติเสวยนิพพานสุขได้แม้จะไม่มีที่พัก แต่พระเถระเป็นพระอรหันต์ประเภทหลัง ที่ไม่อาจเข้าผลสมาบัติเพราะพะวงหาที่พักให้สามเณร

ด้วยเหตุนี้ ผู้เจริญวิปัสสนาจึงควรพากเพียรปฏิบัติธรรมเพื่อให้บรรลุความเป็นพระอริยะผู้สามารถเข้าผลสมาบัติได้เสมอในเวลาที่ต้องการ

นิพพานกถา

ต่อไปนี้จะกล่าวถึงพระนิพพานอันเป็นอารมณ์ของมรรคผลโดยสังเขป พระนิพพานนั้นมีไช้ปราสาท มหานคร แสงสว่าง หรือความร่มเย็น เพราะสิ่งเหล่านั้นเป็นบัญญัติ คือ สิ่งที่ชาวโลกสมมุติกัน และเป็นสังขตธรรม คือ ธรรมที่เกิดตามเหตุปัจจัย คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร แต่พระนิพพานเป็นปรมาตมธรรม คือ ธรรมที่เป็นสภาวะอันสูงสุดไม่แปรปรวน และเป็นอสังขตธรรม คือ ธรรมที่ไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง พระนิพพานนี้มีลักษณะสงบจากกิเลสและทุกข์ในวัฏฏะคือรูปนาม (สนธิ-ลักษณ) และไม่มีสังขารูปนามที่เกิดดับอยู่เสมอ (วิสังขาร) ที่จริงแล้วพระนิพพานได้ชื่อว่าวิสังขาร เพราะเป็นสภาพตรงกันข้ามกับสังขารที่ชาวโลกรับรู้กันว่าเป็นบุคคล เป็นเรา ของเรา

คัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคแสดงลักษณะของพระนิพพานว่า

[๑] อุปปาโท สงขารรา. อนุปาโท นิพพานํ [๒] ปวตฺตํ
สงขารรา. อปฺปวตฺตํ นิพพานํ [๓] นิมิตฺตํ สงขารรา. อนิมิตฺตํ
นิพพานํ [๔] อายุหนรา สงขารรา. อนอายุหนรา นิพพานํ [๕]
ปฏิสนฺธิ สงขารรา. อปฺปฏิสนฺธิ นิพพานํ^๑

“๑. ความเกิดขึ้น[ของรูปนาม] เป็นสังขาร ความไม่
เกิดขึ้น เป็นพระนิพพาน

๒. ความดำเนินไป[ของรูปนาม] เป็นสังขาร ความไม่
ดำเนินไป เป็นพระนิพพาน

๓. นิमित[คือสังขารรูปนาม] เป็นสังขาร ความไม่มีนิमित
เป็นพระนิพพาน

๔. ความขวนขวาย[คือกุศลและอกุศล] เป็นสังขาร
ความไม่ขวนขวาย เป็นพระนิพพาน

๕. การเกิดใหม่ เป็นสังขาร การไม่เกิดใหม่ เป็นพระ
นิพพาน”

^๑ ข. ปฏฺ. ๓๑.๕๓.๖๑

ข้อความข้างต้นแสดงว่า พระนิพพาน คือ สภาพดับสังขารูปนามทั้งหมดที่เป็นความไม่เกิดขึ้นก่อนของรูปนาม ความไม่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องหลังจากเกิดขึ้นแล้ว ความไม่มีนิमितคือสังขารที่ปรากฏเหมือนมีจริง ความไม่ชวนชวายทำกุศลและอกุศลเพื่อให้ตนอยู่ดีมีสุข และการไม่เกิดใหม่ นอกจากนี้ ยังมีคำศัพท์แสดงถึงพระนิพพานอันประกอบรูปศัพท์มาจากธาตุ (ธาตุสี่ทฤษฏ) ในพระบาลีและอรรถกถา อาทิเช่น

- นิพพนติ ธีรา (ผู้มีปัญญาย่อมดับ)
- นิพพาเปนติ ราคคฺคี (ยังไฟราคะให้ดับ)
- ปรินิพพายติ (ย่อมปรินิพพาน)
- ปรินิพพาตุ สฺสโต (ขอพระสฺสโตโปรดปรินิพพาน)
- ปรินิพพาเยยฺย (พึงปรินิพพาน)
- ปรินิพพายิ (ปรินิพพานแล้ว)
- ปรินิพพายิสฺสติ (จักปรินิพพาน)
- อนุตฺราปรินิพพายี (ผู้ปรินิพพานในระหว่าง)
- ปรินิพพุโต (ปรินิพพานแล้ว)

ดังนั้น จึงตั้งรูปวิเคราะห์คือคำจำกัดความของคำว่า นิพพาน ดังนี้

[๑] นิพพาติ วฏฺฐทุกฺขํ เอตถาติ นิพพานํ

[๒] นิพพาติ วฏฺฐทุกฺขํ เอตสฺมี อธิคเตติ นิพพานํ

[๓] นิพพายเต นิพพานํ

“๑. ทุกข์ในวัฏฏะย่อมดับไปในสภาวะนี้ เหตุนั้น สภาวะนั้นชื่อว่า นิพพาน (สภาวะเป็นที่ดับทุกข์)

๒. ทุกข์ในวัฏฏะย่อมดับไปเมื่อบุคคลลบบรรลุสภาวะนี้ เหตุนั้น สภาวะนั้นชื่อว่า นิพพาน (สภาวะทำให้ดับทุกข์)

๓. ความดับ ชื่อว่า นิพพาน (สภาวะดับทุกข์)”

นิพพานอันเป็นสภาวะดับรูปนามดังกล่าว ตรัสไว้ในพระบาลี^๑ ว่า

- อตกาวจโร (หยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ) คือ ไม่ใช่สมมุติบัญญัติที่รู้ได้ด้วยการตรึกนึกคิด

- คมภีโร (ลึกซึ้ง) คือ ไม่ปรากฏชัดเหมือนสมมุติบัญญัติ

- ทุทฺทโส (เห็นได้ยาก) คือ ไม่อาจรู้เห็นได้ด้วยปัญญาปกติที่เกิดจากการเรียนรู้ (สุตมยปัญญา) หรือเกิดจากการคิดรู้ (จินตามยปัญญา)

- ปณฺทิตเวทนีโย (เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง) คือ เป็นสิ่งที่บัณฑิตผู้เจริญวิปัสสนาบรรลุมรรคญาณและผลญาณแล้วจะพึงเห็นโดยประจักษ์

^๑ วิ. มหา. ๔.๗.๖-๗

อนึ่ง นิพพานนี้ไม่ใช่อารมณ์ของตัณหาที่ผูกพันกามคุณ จึงเป็นสภาวะที่พ้นไปจากตัณหา หรือเป็นสภาวะปราศจากตัณหา ที่จริงแล้วผู้ที่รู้เห็นนิพพานด้วยมรรคญาณย่อมดับตัณหาไปจากจิตของตน ดังข้อความในพระบาลีว่า

[๑] นิพพานํ อิติ นํ พุรุมีติ วานํ วุจฺจติ ตณฺหา. [๒] โย ราชโ ส อภิขเฌา โลโฆ อุกฺกสฺสมูลํ, [๓] วานปฺปหานํ วานวูปสมํ วานปฺวินิสฺสคฺคํ วานปฺปฏฺวิปฺปสฺสทฺธิ อมตํ นิพฺพานํ^๑

“๑. ในบาทคาถาว่า นิพพานํ อิติ นํ พุรุมิ (ตถาคตกล่าวสภาวะนั้นว่าเป็นนิพพาน) ตัณหาได้ชื่อว่า วานะ (สภาวะผูกพันนั้นๆ เข้ากับภพอื่น หรือผูกกรรมเข้ากับผลกรรม)

๒. ราชะไดมียอยู่ ราชะนั้นเป็นอภิขเฌา เป็นอุกกสมูล คือโลภะ

๓. พระตถาคตกล่าวการละตัณหา ความสงบแห่งตัณหา การสละตัณหา การระงับตัณหา ว่าเป็นนิพพานอันไม่ตาย”

^๑ พุ. จุฬ. ๓๑.๖๓.๑๔๖

นนทิสโยชโน โลโก วิตกกุสส วิจารณ
ตณฺหาย วิปฺปหาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ.”

“โลกมีความเพลิดเพลिनประกอบไว้ ความตริกไป[ใน
อารมณ์]ต่างๆ เป็นเครื่องสัจฺยฺจของโลกลนั้น ตถาคตกล่าว
ว่านิพฺพาน เพราะละตัณหาได้เด็ดขาด”

ตามหลักฐานที่กล่าวมานี้ จึงตั้งรูปวิเคราะห์ของ นิพฺพาน ศัพท์
อีกนัยหนึ่งว่า

[๑] วานโต นิฺกฺขนฺตํ นิพฺพานํ. [๒] นตฺถิ วานํ เอตฺถาติ
นิพฺพานํ. [๓] นตฺถิ วานํ เอตสฺมี อธิคเตติ นิพฺพานํ

“๑. สภาวะพ้นไปจากตัณหา ชื่อว่า นิพฺพาน

๒. ตัณหาย่อมไม่มีในสภาวะนี้ เหตุฉนั้น สภาวะนั้นชื่อว่า
นิพฺพาน (สภาวะเป็นที่ปราศจากตัณหา)

๓. ตัณหาย่อมไม่มีเมื่อบุคคลบรรลุสภาวะนี้ เหตุฉนั้น
สภาวะนั้นชื่อว่า นิพฺพาน (สภาวะทำให้ตัณหาปราศจากไป)”

^๑ บ. สุ. ๒๕.๑๑๑๕.๕๔๗

ตามรูปวิเคราะห์ข้างต้นนิพพานเป็นสภาวะที่พ้นไปจากตัณหา โดยองค์ธรรมคือความสงบแห่งรูปนามและทุกข์ในวิภวภูมิตั้งหมด

นิพพานนั้นมีความไม่มีนิमितเป็นเครื่องปรากฏ (อนิมิตตปัจจุ-
ปฏฐาน) คือ ปรากฏในปัญญาของพระอริยะโดยปราศจากนิमितคือรูปร่าง
สัณฐาน ผู้ที่รู้เห็นนิพพานแล้ว จึงไม่อาจกล่าวว่านิพพานมีรูปร่าง อย่างไร
หรือเหมือนกับสิ่งใด ท่านรู้่านิพพานเป็นความดับไม่เกิดขึ้นอีกของรูปนาม
ที่เกิดดับอยู่เสมอ และกล่าวถึงสภาวะดับนั้นโดยปราศจากรูปร่างสัณฐาน
ดังคัมภีร์มิลินทปัญญากล่าวว่า

อปปฏิภาคัม มหาราช นิพพานัน น สกกา นิพพานสสุ
รูป วา สณฺจนํ วา วยํ วา ปมาณํ วา โอปมเมเน วา
การณเน วา เหตุนา วา นเยเน วา อุปทสฺสยิตุํ^๑

“มหาบพิตร นิพพานไม่มีสิ่งใดเปรียบเทียบได้ บุคคลไม่อาจ
แสดงสี รูปร่าง ขนาด หรือจำนวนของนิพพานด้วยการ
เปรียบเทียบ ด้วยเหตุช่วย ด้วยเหตุหลัก หรือด้วยนัย[ที่
อนุมานรู้]”

^๑ มิลินท. หน้า ๓๒๕

นิพพานไม่ใช่อภาว์บัญญัติ

บางคนอาจเข้าใจว่านิพพานเป็นความว่างเปล่าไม่มีอะไรเลย เพราะกล่าวไว้ข้างต้นว่านิพพานเป็นความดับรูปนาม ความไม่เกิดมีของรูปนาม โดยสำคัญว่านิพพานเป็นอภาว์บัญญัติ คือ บัญญัติที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มี แต่นิพพานไม่ใช่ความว่างเปล่า เพราะปรากฏโดยสภาวะดับรูปนาม ดังนั้นพระอริยะจึงรู้เห็นนิพพานได้ด้วยมรรคญาณและผลญาณ อีกทั้งกระแสรูปนามของพระอรหันต์จะดับสนิทไม่เกิดขึ้นอีกหลังปรีนิพพานแล้ว ความปรากฏโดยสภาวะของนิพพานตรัสไว้ในคัมภีร์อุทานและอิติวุตตกะว่า

[๑] อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ. [๒] โน เจ ตํ ภิกฺขเว อภวิสส อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ, [๓] นยิธ ชาตสฺส ภุตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถ. [๔] ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ, [๕] ตสฺมา ชาตสฺส ภุตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายติ. ^๑

“๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น ไม่ถูกเหตุปัจจัยกระทำ ไม่ถูกปรุงแต่ง มีอยู่

๒. ถ้าธรรมชาติอันไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น ไม่ถูกเหตุปัจจัยกระทำ ไม่ถูกปรุงแต่ง จักไม่มี

^๑ พ. อ. ๒๕.๗๓.๒๑๓, พ. อิตติ. ๒๕.๔๓.๒๖๔

๓. ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกเหตุ
ปัจจัยกระทำ ถูกปรุงแต่งนี้ จะไม่พึงปรากฏ

๔. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะธรรมชาติอันไม่เกิดขึ้น
ไม่มีขึ้น ไม่ถูกเหตุปัจจัยกระทำ ไม่ถูกปรุงแต่ง มีอยู่

๕. ดังนั้น ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดขึ้น มีขึ้น
ถูกเหตุปัจจัยกระทำ ถูกปรุงแต่ง จึงปรากฏ”

พระพุทธดำรัสนี้หมายความว่า นิพพานที่เป็นความดับไม่เกิดขึ้น
ของรูปนามมีลักษณะดังนี้ คือ

- ไม่เกิดขึ้น คือ ปราศจากความเกิดขึ้นของรูปนาม
- ไม่มีขึ้น คือ ไม่มีความปรากฏของรูปนาม
- ไม่ถูกเหตุปัจจัย คือ กรรม จิต อกุศล และอาหารกระทำให้เกิดขึ้น
- ไม่ถูกเหตุปัจจัยดังกล่าวปรุงแต่งให้มีลักษณะแตกต่างกัน

ถ้านิพพานไม่มี ความขาดสูญแห่งกระแสนิพพานที่เกิดดับอยู่เสมอ
ก็มีไม่ได้ นิพพานเป็นสภาวะที่มีจริงโดยปรมาตม เพราะเป็นอารมณ์ของ
มรรคญาณและผลญาณ หาใช่สภาพที่ไม่มีจริงเหมือนอภิปัญญัตติ และ
โดยเหตุที่เป็นสภาวะที่มีจริง กระแสนิพพานที่เกิดขึ้นแก่พระอริยะจึง
ดับสูญไม่ดำเนินในภพต่อไปหลังจากท่านปรินิพพานแล้ว

[๑] อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตฺถํ, [๒] ยตฺถ เหว ปถวี น อาโป น เตโช น วาโย น อากาसानญายตฺถํ น วิญญานญายตฺถํ น อากิณฺณญายตฺถํ น เนวสณฺณานาสณฺณายตฺถํ น หายํ โลโก น ปรโลโก น อุโป จนฺทิมสฺสุริยา. [๓] ตตฺตราปาหํ ภิกฺขเว เหว อาคตฺติ วทามิ น คตฺติ น จิตฺติ น จุตฺติ น อุปฺปตฺตติ อุปฺปตฺติจฺจํ อุปฺปวตฺตํ อนารมฺมณเมเวตํ. [๔] เอเสวนโต ทฺวักขสฺส.^๑

“๑. บัณฑิตย[ี่เป็นอารมณ์คือนิพพาน]นั้นมียู่

๒. ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาสนัญญายตนะ วิญญูณัญญายตนะ อากิณฺณญายตนะ เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสอง ย่อมไม่มีในบัณฑิตยนั้น

๓. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวบัณฑิตยนั้นว่าเป็น การมา การไป การตั้งอยู่ การจติ การเกิดขึ้น บัณฑิตยนั้น หาที่ตั้งอาศัยมิได้ ไม่มีการเป็นไปอย่างต่อเนื่อง[ของรูปธรรม กับนามธรรม] หาอารมณ์มิได้

๔. บัณฑิตยนี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข^๑”

^๑ พุ. อ. ๒๕.๗๑.๒๑๒

ข้อความว่า “ดิน น้ำ ไฟ ลม ย่อมไม่มีในปัจจุบัน” หมายความว่า ในนิพพานอันเป็นอาร์มณปัจจัยของมรรคญาณและผลญาณ ไม่มีธาตุทั้ง ๔ และไม่มีอุปาทายรูปที่อาศัยธาตุทั้ง ๔ พร้อมทั้งไม่มีนามธรรมที่เกี่ยวกับกามภพและรูปภพที่เกิดขึ้นอาศัยรูป

ข้อความว่า “อากาศาณญายตนะ วิญญูณญายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัณญานาสัณญายตนะ ย่อมไม่มีในปัจจุบัน” หมายความว่า ในนิพพานไม่มีอารมณ์และนามธรรมที่รู้อารมณ์ซึ่งเกี่ยวกับอรูปภพ

ข้อความว่า “โลกนี้ โลกหน้า ย่อมไม่มีในปัจจุบัน” หมายความว่า ในนิพพานไม่มีธรรมที่เกี่ยวกับโลกนี้และโลกหน้าทั้งหมด ดังนั้น ในขณะที่เกิดมรรคผลที่รับนิพพานเป็นอารมณ์ ผู้บรรลุนิพพานย่อมไม่รับรู้เรื่องของโลกนี้เริ่มตั้งแต่จิตของตนเป็นต้นไป ไม่รับรู้เรื่องของโลกหน้าอันมีเทวโลกเป็นต้น คือ ไม่มีความรู้สึกถึงโลก

ข้อความว่า “พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสอง ย่อมไม่มีในปัจจุบัน” หมายความว่า ในนิพพานไม่มีพระจันทร์และพระอาทิตย์รวมไปถึงดาวเคราะห์ต่างๆ เพราะไม่จำเป็นต้องมีแสงสว่างเพื่อขจัดความมืด เนื่องจากไม่มีความมืดเพราะปราศจากรูปโดยสิ้นเชิง ทั้งแสงสว่างและความมืดเป็นรูปปรมาณู แม้ในพระสูตรบางสูตร^๑ ได้ระบุถึงการไม่มีความมืดในนิพพานว่า ตโม ตตถ น วิชฺชติ (ความมืดไม่มีในนิพพานนั้น)

^๑ พุ. ญ. ๒๕.๑๐.๑๐๔

ข้อความว่า “เราไม่กล่าวปัจจัยนั้นว่าเป็นการมา การไป การตั้งอยู่ การเคลื่อนย้าย การเกิดขึ้น” หมายความว่า ในนิพพานไม่มีการมา เหมือนการย้ายมาสู่มนุษยภูมิหรือเทวภูมิจากภูมิอื่น ไม่มีการย้ายจากนิพพานไปสู่ภูมิอื่น ไม่มีการตั้งอยู่ของบุคคลเหมือนในมนุษยภูมิหรือเทวภูมิ ไม่มีจุดคือความตาย ไม่มีการเกิดขึ้นใหม่หลังจุติ มีเพียงเป็นอารมณ์ของมรรคญาณ ผลญาณ และปัจจุเวกขณะญาณ

ข้อความว่า “ปัจจัยนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้” หมายความว่า นิพพานไม่ใช่รูปธรรม จึงมิได้ตั้งอยู่ในที่ใดๆ หรืออาศัยสิ่งใด และแม้เป็นนามธรรมก็มิได้อาศัยธรรมที่เป็นปัจจัยเพราะไม่ใช่ธรรมที่เป็นผล (ปัจจัยอุปบัน)

ข้อความว่า “ปัจจัยนี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์” หมายความว่า นิพพานอันเป็นอารมณ์ของมรรคผลนี้เป็นที่สุดแห่งทุกข์ในวัฏฏะคือรูปนาม เพราะเมื่อบุคคลบรรลุนิพพานแล้วทุกข์ทั้งหมดก็หมดสิ้นไป

นิพพานตรงกันข้ามกับสังขาร

[๑] ยสฺมา นิพพานํ สพฺพสงฺขารวิธุรสภาวํ, [๒] ตสฺมา
ยถา สงฺขตธมฺเมสุ กตฺถจิ นตฺถิ, ตถา ตตฺถปิ สพฺเพ สงฺขต-
ธมฺมา. [๓] น หิ สงฺขตาสงฺขตธมฺมานํ สโมธานํ สมฺภวติ.*

“๑. โดยเหตุที่นิพพานมีสภาวะไกลจากสังขารทั้งปวง

๒. ดังนั้น สังขตธรรมทั้งปวงจึงไม่มีในนิพพานเหมือน
นิพพานไม่มีในสังขตธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

๓. เพราะการประชุมร่วมกันของธรรมที่เป็นสังขตะและ
อสังขตะหาไม่มี”

เมื่อสังขารที่เกิดดับยังปรากฏอยู่ บุคคลย่อมบรรลุนิพพานที่ดับ
สังขารไม่ได้ และสังขารก็ไม่ปรากฏในขณะที่พระอริยะรู้เห็นนิพพาน ท่าน
ทราบว่สังขารอย่างใดอย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้นอีกเมื่อปรินิพพานแล้ว

พระอริยะผู้รู้เห็นนิพพานที่เป็นสภาวะดับสังขารทุกอย่างด้วยมรรค-
ญาณจะไม่เกิดตัณหาเหล่านี้ คือ

- อปายคมนียตัณหา คือ ตัณหาที่นำไปสู่อบาย
- โอปาริกกามตัณหา คือ กามตัณหาอย่างหยาบ
- สุขุมกามตัณหา คือ กามตัณหาอย่างละเอียด

* อุทาน. อ. ๔๑๘

- รูปตัณหา คือ ตัณหาในรูปमानและรูปภาพ
- อรูปตัณหา คือ ตัณหาในอรูปमानและอรูปภาพ

ท่านสละตัณหาออกไปทำให้ไม่เกิดขึ้นอีก ได้คลายเครื่องผูกคือ ตัณหา ปราศจากความพัวพันในตัณหา ดังนั้น นิพพานที่ดับสังขาร อันเป็นอารมณ์ของมรรคญาณ ๔ จึงเป็นสภาวะดับตัณหา สละตัณหา ปล่อยวางตัณหา พ้นไปจากตัณหา และไม่มีความพัวพันในตัณหา ดัง พระพุทธดำรัสว่า

[๑] กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรธํ อริยสัจจํ. [๒] โย ตสฺสายุว เตญฺหาย อเสสวिरาคนิโรธํ จาโค ปฏินิสฺสํโค มุตฺติ อนาลโย.”

“๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสัจคือความดับทุกข์เป็นไฉน
๒. ได้แก่ ความดับสนิทโดยสิ้นเชิง ความสละ ความ ปล่อย ความหลุดพ้น และความไม่พัวพันในตัณหา นั่น”

^๑ ม. มุ. ๑๒.๑๓๔.๙๒-๙๔

นอกจากนั้น เมื่อบุคคลรู้เห็นนิพพานด้วยมรรคญาณ ๔ สังขารทั้งหมดย่อมดับไปไม่ปรากฏในขณะนั้น พร้อมทั้งไม่เกิดกิเลสและชั้นที่ควรเกิดขึ้นก่อนจะรู้เห็นนิพพาน ดังนั้น นิพพานจึงกล่าวว่า

- ที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง
- สละอุปธิทั้งหมด[คือชั้น กิเลส อภิสังขารอันเป็นบุญบาป และ
กามคุณ]

- สิ้นตัณหา
- คลายกำหนด
- ดับทุกข์

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในพระสูตรว่า

อิทมปิ โข จานํ ทุทุทสํ, ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมฺภโว สพฺพูปริปฺภินิสฺสสฺสโค ตณฺหาภฺชโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ^๑

“แม้ฐานะนี้คือนิพพานอันเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง
สละอุปธิทั้งหมด สิ้นตัณหา คลายกำหนด ดับทุกข์ ก็รู้เห็น
ได้ยาก”

^๑ ที.มหา. ๑๐.๖๔.๓๑

นิพพาน ๒ ประเภท

นิพพานมีอย่างเดียวโดยสภาวะสงบแห่งวิญญูทุกขีคือรูปนาม
จำแนกเป็น ๒ ประเภทตามการมีอยู่หรือไม่มีของขันธ ดังนี้

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน ความดับ กิเลสของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ โดยยังมีขันธเหลืออยู่
๒. อนุปาทิเสสนิพพาน ความดับกิเลสของพระอรหันต์ผู้ปรินิพพานแล้ว โดยไม่มีขันธอย่างสิ้นเชิง

อนุปาทิเสสนิพพานเป็นการดับขันธที่เรียกว่า ขันธปรินิพพาน คือขันธในภพใหม่ที่อาจเกิดขึ้นเมื่อมิได้อบรมมรรค แต่ดับสนิทไม่เกิดอีกหลังจากปรินิพพานจุติจิตของพระอรหันต์ เพราะได้อบรมมรรคแล้ว ดังนั้น การดับขันธดังกล่าวจึงปรากฏในขณะบรรลุมรรค แต่ไม่ใช่สภาวะที่เกิดขึ้นจริง ๆ จึงกล่าวไม่ได้ว่าเกิดขึ้นในกาลไหน ความจริงแล้วกิเลสและขันธในภพใหม่มักเกิดขึ้นอยู่เสมอในทุกๆ ขณะที่มิเหตุปัจจัยพร้อมมูลเมื่อยังมีได้อบรมมรรค กิเลสและขันธที่ควรเกิดขึ้นนั้นยังมีได้เกิดขึ้นแล้ว จึงไม่ใช่อดีต มิได้เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบัน จึงไม่ใช่ปัจจุบัน และมีได้จะเกิดขึ้นต่อไปแน่นอน จึงไม่ใช่อนาคต จึงเป็นธรรมที่พ้นไปจากกาลทั้ง ๓ ที่เรียกว่า กาลวิมุต แม้ความดับสนิทไม่เกิดอีกของกิเลสและขันธเหล่านั้นก็ไม่ใช่อดีต ปัจจุบัน และอนาคต จึงเป็นกาลวิมุตเช่นเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้ นิพพานทั้ง ๒ คือ สอุปาทิเสสนิพพานที่เป็นการดับกิเลส และอนุปาทิเสสนิพพานที่เป็นการดับขันธจึงไม่อาจกล่าวว่าเกิดขึ้นในกาล

ไหนดเพราะเป็นกาลวิมุต และเพราะเป็นสภาวะดับสนิทไม่เกิดอีกของกิเลส และขันธที่เป็นกาลวิมุต โดยเหตุที่นิพพานเป็นกาลวิมุต ดังนั้น จึงไม่ควรสงสัยว่าพระอริยะรับรู้การดับกิเลสอนาคตในขณะบรรลुโคตรภูญาณ รู้การดับกิเลสปัจจุบัน หรือรับรู้การดับขันธอนาคตในขณะบรรลุมรรค-ญาณ

ในคัมภีร์อิติวุตตกะกล่าวถึงเรื่องนิพพานว่า

[๑] เทวมา ภิกขเว นิพพานธาดุโย. กตเม เทว. สอุปาทิ-
เสสา จ นิพพานธาดุ, อนุปาทิเสสา จ นิพพานธาดุ. [๒]
กตมา จ ภิกขเว สอุปาทิเสสา นิพพานธาดุ. อธิ ภิกขเว
ภิกขุ อรหํ โหติ ชีณาสโว วุสิตวา กตกรณีโย โอหิต-
ภาโร อนุปปตตสทตโธ ปริกชีณภวสณฺโณสน โสมมทณฺณวา
วิมุตโต. ตสฺส ติฏฺฐจฺจนฺเตว ปณฺจอินฺทริยานิ, เยสํ อวิจฺจาทตฺตา
มนาปามนาปํ ปจฺจานุโมติ. สุขทุกฺขํ ปฏิสฺสเวเตติ. ตสฺส โย
ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย, อयํ วุจฺจติ ภิกขเว สอุปาทิ-
เสสา นิพพานธาดุ. [๓] กตมา จ ภิกขเว อนุปาทิเสสา
นิพพานธาดุ. อธิ ภิกขเว ภิกขุ อรหํ โหติ เปช สมนฺทณฺณวา
วิมุตโต. ตสฺส อธิว ภิกขเว สพฺพเวทียิตานิ อนภินฺนิตานิ
สีตี ภวิสฺสนฺติ. อयํ วุจฺจติ ภิกขเว อนุปาทิเสสา นิพพาน-
ธาดุ.^๑

^๑ พุ. อิติ. ๒๕.๔๔.๒๖๕-๖๖

“๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุมี ๒ ประเภทเหล่านี้
นิพพานธาตุ ๒ ประเภทเป็นไฉน คือ สอฺปาติเสสนิพพาน-
ธาตุ และอนฺปาติเสสนิพพานธาตุ

๒. ดูกรภิกษุทั้งหลาย สอฺปาติเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน
ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ไกลจากกิเลส สิ้นอาสวะแล้ว
อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้
แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว สิ้นสังโยชน์ในภพนี้
แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้นย่อมสวຍ
อารมณ์ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ยังสวຍสุขและทุกข์อยู่ เพราะ
อินทรีย์ ๕ ยังไม่ดับไป อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ของเธอยัง
ตั้งอยู่ที่เดียว ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ
และโมหะของเธอนี้ได้ชื่อว่า สอฺปาติเสสนิพพานธาตุ

๓. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อนฺปาติเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน
ภิกษุในธรรมวินัยนี้เป็นผู้ไกลจากกิเลส สิ้นอาสวะแล้ว
อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระลงได้
แล้ว มีประโยชน์ของตนอันบรรลุแล้ว สิ้นสังโยชน์ในภพนี้
แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ เวทนาทั้งปวงของเธอ
ในอัตภาพนี้แหละไม่ถูกทำให้เพลิดเพลιν[โดยตัณหา มานะ
และทิฏฐิ] จักสงบเย็น ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสงบเย็นนี้
ได้ชื่อว่า อนฺปาติเสสนิพพานธาตุ”

ทูเว อีมา จกขุมตา ปกาสิตา
 นิพพานธาตุ อนิสสิเตน ตาทินา
 เอกา หิ ธาตุ อธิ ทิฏฐจรมมิกา
 สอฺปาทิสเสสา ภวเนตฺติสงฺขยา.
 อนฺปาทิสเสสา ปน สมฺปรายิกา
 ยมฺหิ นิรุชฺฌนฺติ ภวานิ สพฺพโส
 เย เอตทญฺเฌย ปทํ อสงฺขตํ
 วิมุตฺตจิตฺตา ภวเนตฺติสงฺขยา
 เต ฐมฺมสारा ธิคมา ขเย รตา
 ปหํสุ เต สพฺพภวานิ ตาทิโน.^๑

^๑ พุ. ยติ. ๒๕.๔๔.๒๖๖

“นิพพานธาตุ ๒ ประเภทเหล่านี้ พระตถาคตผู้มีจักขุ
ไม่ถูกตณฺหาและทณฺฐิเข้าอิงอาศัย ผู้คงที่ ได้ประกาศไว้
นิพพานธาตุอย่างหนึ่งมีในปัจจุบันนี้ ชื่อว่าสุปปาติเสส เพราะ
สันตณฺหาส่วนนิพพานธาตุอีกอย่างหนึ่งที่มีในเบื้องหน้า เป็น
ที่ดับสนิทแห่งภพทั้งหลายโดยสิ้นเชิง ชื่อว่าอนุปาติเสส

ชนเหล่าใดหยั่งรู้นิพพานธาตุที่พึงบรรลุด้วยมรรคญาณ
และผลญาณ ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีจิตหลุดพ้นแล้วเพราะ
สันตณฺหาที่นำไปสู่ภพ ชนเหล่านั้นยินดีแล้วในนิพพานเป็น
ที่สิ้นกิเลส เพราะบรรลุธรรมอันเป็นสภาวะ เป็นผู้คงที่ ละภพ
ได้ทั้งหมด”

ในคาถาข้างต้นมีคุณบทของนิพพานธาตุ คือ

- อสังขตะ (สภาวะที่ไม่ถูกปัจจัยคือกรรม จิต อุตุ และอาหาร หรืออวิชชา สังขาร ฯลฯ ประดุจดัง อีกนัยหนึ่ง เป็นสภาวะตรงกันข้ามกับสังขตธรรม เหมือนน้ำกับไฟ ความร้อนกับความเย็น ความมืดและความสว่าง ป่าช้าและที่โล่งแจ้ง)

- ปทะ (สภาวะที่พระอริยะพึงบรรลุด้วยมรรคญาณและผลญาณ)

นอกจากนั้น นิพพานที่จำแนกออกเป็น ๒ ประเภทข้างต้น แบ่งตามเหตุที่ต่างกัน คือ มีขันธ์ หรือไม่มีขันธ์ อนึ่ง นิพพานที่เป็นอารมณ์ของมรรคญาณและผลญาณนั้นมีลักษณะเดียวคือลักษณะสงบ จึงไม่อาจแบ่งประเภทนิพพานว่ามีลักษณะสงบบ้าง ไม่สงบบ้าง ดังนั้น จึงไม่ควรแบ่งนิพพานโดยความเป็นเหตุและผลว่า นิพพานที่เป็นอารมณ์ของมรรคญาณและผลญาณเป็นเหตุที่แตกต่างจากนิพพานที่มีขันธ์เหลืออยู่หรือดับขันธ์อันเป็นผล มิฉะนั้นแล้วจะขัดแย้งกับพระบาลีที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น และทำให้เข้าใจผิดว่านิพพานที่เป็นเหตุเป็นปรมาตม ส่วนนิพพานที่เป็นผลเป็นบัญญัติที่ไม่มีลักษณะสงบ อีกทั้งยังขัดแย้งกับข้อความในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะว่า

ตเหตุ สภาวโต เอกวิธมปิ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุ-
ปาติเสสนิพพานธาตุ เจติ ทิวริโ หิติ การณปริยาเยน.^๑

“นิพพานนั้น แม้มีสภาพเป็นอย่างเดียว แต่ก็จำแนกเป็น
๒ อย่างตามปริยายแห่งเหตุ คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ
(ความดับที่มีขั้นเหลืออยู่) และอนุปาติเสสนิพพานธาตุ
(ความดับที่ไม่มีขั้นเหลืออยู่)”

บางคนเข้าใจว่านิพพานเป็นบัญญัติที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มี ซึ่งเรียกว่า
อภาวบัญญัติ ถ้านิพพานเป็นอภาวบัญญัติ ก็ไม่ใช่สภาวะที่มีจริงโดย
ปรมาตม์ แต่เป็นเพียงความนึกคิดที่เป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณจิต หาก
เป็นเช่นนั้น ความดับกิเลสด้วยสอุปาทิเสสนิพพานหรือความดับขั้นด้วย
อนุปาติเสสนิพพานก็ไม่จริง พระอรหันต์ก็ยังมีกิเลสอยู่ และเมื่อท่าน
ปรินิพพานแล้วก็ต้องไปเกิดใหม่อีก ไม่มีใครสามารถพ้นไปจากทุกข์ใน
วัฏฏสงสารได้

^๑ สกคห. หน้า ๔๓

นิพพานเป็นอารมณ์ของมรรคผล

นิพพานที่เป็นอารมณ์ของมรรคผล เป็นนิพพานโดยทั่วไป แม้ นิพพานสองประเภทที่กล่าวนั้นก็นับเข้าในนิพพานโดยทั่วไป ดังนั้น พระ อริยะที่รับเอาความดับรูปนามเป็นอารมณ์ในขณะบรรลุมรรคผลจึง ประกอบด้วยความดับกิเลสด้วยอุปาทิเสสนิพพานและความดับขันธด้วย อุปาทิเสสนิพพาน เพราะดับรูปนามทั้งหมดในสภาวะอารมณ์ที่ตนรับรู้

ท่านมิได้รู้เห็นความดับรูปนามโดยจำแนกว่ามีขันธเหลืออยู่หรือไม่ มีขันธเหลืออยู่ มิได้รู้อารมณ์ที่ละส่วนโดยจำแนกเป็นความดับราคะ ความ ดับโทสะ ความดับโมหะ ความดับรูป ความดับเวทนา ฯลฯ มิได้รู้อารมณ์ โดยจำแนกเป็นความดับในอนาคต และมีได้รู้อารมณ์พร้อมกับคำ บัญญัติว่านิพพานดับรูปนาม ไม่มีกิเลส ไม่มีขันธ ไม่มีสังขาร ดังนั้น นิพพานที่พระอริยะเห็นแจ้งจึงไม่ใช่อภาว์บัญญัติที่เกิดจากความนึกคิด ผู้ที่ปฏิบัติธรรมจนกระทั่งบรรลุนิพพานแล้วจะรู้เห็นว่ากิเลสดับไปจากจิต ของตน และขันธในภพใหม่ก็จะไม่เกิดขึ้นอย่างแน่นอน และจะเข้าใจว่า นิพพานเป็นสภาวะลึกซึ้ง เห็นได้ยาก ไม่ใช่วิสัยของการตรึกนึกคิด

มีข้อความเกี่ยวกับนิพพานในสังยุตตนิกายว่า

[๑] ตสฺมาติห ภิกฺขเว เส อายตเน เวทิตพฺเพ. [๒] ยตฺถ จกฺขุ จ นินฺรุชฺฌติ รูปสณฺณมา จ นินฺรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ. [๓] ยตฺถ โสตมฺภ จ นินฺรุชฺฌติ, สทฺทสณฺณมา จ นินฺรุชฺฌติ เส อายตเน เวทิตพฺเพ. [๔] ยตฺถ ฆานณฺจ นินฺรุชฺฌติ, คนฺธสณฺณมา จ นินฺรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ. [๕] ยตฺถ ชิวฺหา จ นินฺรุชฺฌติ, รสสณฺณมา จ นินฺรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ. [๖] ยตฺถ กาโย จ นินฺรุชฺฌติ, โผฏฺฐพฺพสณฺณมา จ นินฺรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ. [๗] ยตฺถ มโน จ นินฺรุชฺฌติ ฐมฺมสณฺณมา จ นินฺรุชฺฌติ, เส อายตเน เวทิตพฺเพ.^๑

“๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แหละ บุคคลพึงรู้ปัจจัยนั้น [คือนิพพาน]

๒. จักขุและสัญญาในรูปดับ ณ ที่ใด บุคคลพึงรู้ปัจจัยนั้น [คือที่ดับของจักขุและสัญญาในรูป]

๓. หูและสัญญาในเสียงดับ ณ ที่ใด บุคคลพึงรู้ปัจจัยนั้น [คือที่ดับของหูและสัญญาในเสียง]

๔. จมูกและสัญญาในกลิ่นดับ ณ ที่ใด บุคคลพึงรู้ปัจจัยนั้น [คือที่ดับของจมูกและสัญญาในกลิ่น]

^๑ ส. สฬา. ๑๘.๑๑๗.๙๔

๕. ลীনและสัญญาในรสดับ ณ ที่ใด บุคคลพึงรู้ปัจจัย
นั้น [คือที่ดับของลีนและสัญญาในรส]

๖. กายและสัญญาในการกระทบสัมผัสดับ ณ ที่ใด
บุคคลพึงรู้ปัจจัยนั้น [คือที่ดับของกายและสัญญาในการ
กระทบสัมผัส]

๗. ใจและสัญญาในธรรมดับ ณ ที่ใด บุคคลพึงรู้ปัจจัย
นั้น [คือที่ดับของใจและสัญญาในธรรม]

ข้อความว่า “บุคคลพึงรู้ปัจจัยนั้น[คือนิพพาน]” หมายความว่า พึง
เพียรปฏิบัติเพื่อให้รู้เห็นนิพพานอันเป็นอาร์มณปัจจัยด้วยมรรคญาณ ๔

ข้อความว่า “จักขุและสัญญาในรูปดับ ณ ที่ใด บุคคลพึงรู้ปัจจัย
นั้น[คือที่ดับของจักขุและสัญญาในรูป] หมายความว่า เมื่อบุคคลกำหนด
รู้รูปนามในขณะที่เห็นแล้วรู้แจ้งนิพพาน ความดับของจักขุและสัญญาใน
รูปย่อมประจักษ์เป็นพิเศษ พระพุทธองค์จึงตรัสถึงความดับของจักขุและ
สัญญาในรูปไว้ในเรื่องนี้ ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

“ยตถ จกขุ จ นิรุชฌติ รูปสณฺญา จ นิรุชฌติ. เส
 อายตเน เวทิตพฺเพ”ติ เอตถ ทฺวินนํ อายตนาณํ ปฏิกฺเขเปน
 นิพฺพานํ ทสฺสิต^๑.”

“พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนิพพานด้วยการปฏิเสธ
 อายตนะ ๒ ในพระดำรัสที่ว่า ยตถ จกขุ จ นิรุชฌติ รูป-
 สณฺญา จ นิรุชฌติ. เส อายตเน เวทิตพฺเพ (จักขุและสัญญา
 ในรูปดับ ณ ที่ใด บุคคลพึงรู้ปัจจัยนั้น)”

อนึ่ง ในขณะที่จักขุและสัญญาในรูปดับ เมื่อความดับของจักขุ
 ปรากฏชัด ความดับของรูปที่เกิดร่วมกับจักขุก็ปรากฏชัด และเมื่อความ
 ดับของสัญญาในรูปปรากฏชัด ความดับของจิตและเจตสิกที่เกิดร่วม
 กับสัญญาในรูปพร้อมทั้งรูปอันเป็นอารมณ์ของสัญญาก็ปรากฏชัด เมื่อ
 ความดับของจักขุและสัญญาในรูปปรากฏชัด ความดับของวิปัสสนาที่
 กำหนดรู้รูปนามในขณะที่เห็นก็ปรากฏชัด

สรุปความว่ารูปนามทุกอย่างของพระอริยะที่รู้แจ้งนิพพานในขณะ
 เห็นย่อมดับไป ท่านผู้บรรลุธรรมจึงมิได้รู้เห็นรูปนามทุกอย่างในขณะบรรลु
 มรรคผลโดยรับเอาความดับเป็นอารมณ์

^๑ ม. อ. ๔.๑๗

ในพระสูตรข้างต้นนั้น พระพุทธองค์ระบุถึงความดับของอายตนะเป็นคู่ๆ ไปว่าคือนิพพาน เนื้อหาโดยรวมตรัสถึงความดับของอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ทั้งหมด ดังนั้น พระอานนท์จึงกล่าวสรุปความพระสูตรนี้ว่า

สพายตนิโรธ โน เอตํ อาวุโส ภควตา สนฺธาย ภาสิตํ^๑

“ผู้มีอายุทั้งหลาย พระพุทธทวเจนั้น พระผู้มีพระภาคทรงภาษิตหมายเอาความดับแห่งอายตนะ[ภายในและภายนอก] ๖”

แม้คัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรนั้นก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

[๑] สพายตนิโรธ วุจฺจติ นิพพานํ [๒] ตํ สนฺธาย ภาสิตนฺติ อตฺถโก. [๓] นิพพานสมฺมิชฺหิ จกฺขฺวาทีนิ เจว นิ-
รฺุชฺฌนฺติ รูปสณฺณาทโย จ นิรฺุชฺฌนฺตํ^๒

“๑. นิพพานได้ชื่อว่าความดับอายตนะ[ภายในและภายนอก] ๖

๒. พระสูตรนี้ตรัสไว้ระบุถึงนิพพานนั้น

๓. เพราะจักขุเป็นต้นและสัญญาในรูปเป็นต้นย่อมดับในนิพพาน”

^๑ ส. สฬา. ๑๘.๑๑๗.๙๔

^๒ ส. อ. ๓.๔๑

รวมทั้งมติของอาจารย์บางท่านที่พบในอรรถกถาของคัมภีร์อุทาน ก็สอดคล้องกับข้อความข้างต้นว่า

๑. อญเณ อิธาคิ อชฺฌตฺติกายตนานิ. [๒] หุรฺนฺติ พหิรายตนานิ. [๓] อุภยมนฺตเรนาติ จิตฺตเจตสิกาคิ.^๑

“๑. อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า คำว่า อิธ (ในอายตนะภายในนี้) คือ อายตนะภายใน ๖

๒. คำว่า หุรฺ (ในอายตนะภายนอกอื่น) คือ อายตนะภายนอก ๖

๓. คำว่า อุภยมนฺตเรน (ในธรรมคือจิตและเจตสิก อันเป็นวิญญูณ ๖ ที่นอกจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอก) คือ ๕๓ และเจตสิก”

ผู้เจริญวิปัสสนาพึงกำหนดรู้รูปรูปนามอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏชัดในทวาร ๖ เมื่อมรรคผลปรากฏขึ้น เขาจะเห็นว่ารูปรูปนามทุกอย่างดับไปโดยไม่มีทวาร อารมณฺ์ จิต หรือเจตสิกอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏในขณะนั้น ความดับรูปรูปนามอย่างนี้เป็นความดับทุกข์ที่เรียกว่านิพพาน

^๑ อุทาน. อ. ๙๘

เมื่ออายตนะทั้งหมดดับ สังขารทั้งหมดก็ดับไปด้วยเช่นกัน พระพุทธองค์จึงกล่าวถึงนิพพานว่าเป็นสภาวะตรงกันข้ามกับสังขารโดยปฏิเสธสังขารทุกอย่างว่า

ยตถ อาโป จ ปถวี เตโช วาโย น คารติ.
 อโตะ สรา นิวตตุนติ เอตถ วฏฺฐํ น วตตติ.
 เอตถ นามญจ รูปญจ อเสสํ อุปฺปชฺชติ.*

“ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ไม่ตั้งอยู่ในนิพพานใด กระแสขันธ์ย่อมถอยกลับในนิพพานนี้ วนเวียน [กรรม, กิเลส และวิบาก]ไม่เป็นไปในนิพพานนี้ รูปและนามย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงในนิพพานนี้”

* ส. ส. ๑๕.๒๗.๑๘

วิญญานํ อนิทสสนํ	อนนตํ สพฺพโตปภํ
เอตถ อาโป จ ปถวี	เตโช วาโย น คารติ.
เอตถ ทีฆมฺจ รสฺสมฺจ	อณฺุ ญฺลํ สุภาสฺสํ
เอตถ นามมฺจ รูปมฺจ	อเสสํ อุปรุชฺชติ
วิญญานสฺส นิโรธเณ	เอตเถตํ อุปรุชฺชติ.*

“นิพพานที่บุคคลพึงรู้แจ้ง ไม่มีใครเห็นได้ ไม่มีขอบเขต
ผุดผ่องรอบด้าน ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโย-
ธาตุย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในนิพพานนี้

รูปที่ยาวและสั้น ละเอียดยและหยาบ ที่งามและไม่งาม
ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในนิพพานนี้ รูปนามย่อมดับไม่มีเหลือใน
นิพพานนี้ เพราะวิญญานดับ รูปนามนั้นจึงดับไม่มีเหลือใน
นิพพานนี้”

ข้อความว่า “เพราะวิญญานดับ รูปนามนั้นจึงดับไม่มีเหลือใน
นิพพานนี้” หมายความว่า เพราะวิญญานคือจิตจิตของพระอรหันต์และ
อภิสังขารวิญญานคือจิตที่ปรุงแต่งรูปนามจึงดับสนิทโดยสิ้นเชิงในนิพพาน
หมายความว่า เพราะจิตดับ รูปนามในปัจจุบันจึงดับสนิท และเพราะอภิ-
สังขารวิญญานที่ให้ผลต่อไปดับ รูปนามในอนาคตจึงไม่เกิดขึ้นอีก ดังนั้น
รูปนามทั้งหมดจึงดับสนิทไม่เกิดอีกเหมือนเปลวไฟที่หมดเชื้อแล้วดับสนิท
ไปฉะนั้น

* ที. ส. ๙.๔๙๙.๒๒๓-๒๔

ข้อความว่า “นิพพานที่บุคคลพึงรู้แจ้ง” หมายความว่า พึงรู้แจ้ง ด้วยมรรคญาณ

ข้อความว่า “ไม่มีขอบเขต” หมายความว่า ไม่มีขอบเขต คือ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

พระดำรัสว่า สัพพโตปภัง มีความหมาย ๓ ประการ พบในคัมภีร์ อรรถกถา^๑ ว่า

- มีทำนัรอบด้าน คือ มีทำนัเพื่อลงเรือเหมือนมหาสมุทรที่มี ทำนัรอบด้าน หมายความว่า มีหนทางบรรลุนิพพานด้วยกรรมฐาน ๓๘ อย่างใดอย่างหนึ่ง (กรรมฐาน ๓๘ คือ กรรมฐาน ๔๐ อันได้แก่ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, อนุสสติ ๑๐, พรหมวิหาร ๔, อรูปฌาน ๔, อาหาเร-
ปฏิกูลสัญญา ๑, จตุราตุวัตถทาน ๑ โดยรวมอาโลกกสิณคือกสิณแสง
สว่างเข้าไปในโอทาทกสิณคือกสิณสีขาบ และรวมอากาศกสิณคือกสิณ
ช่องว่างเข้าไปในอนันตอากาศกสิณ คือ กสิณอากาศหาขอบเขตมิได้ (อาภาสา-
นัญจายตนฌาน)

- ปรากฏในทิศทั้งหมด คือ นิพพานเป็นธรรมที่บุคคลผู้ปฏิบัติ
ชอบสามารถบรรลุได้ในทิศทั้งหมดโดยไม่จำกัดสถานที่

- ผุดผ่องรอบด้าน คือ ไม่มีธรรมอื่นที่สว่างไสวโชติช่วงบริสุทธิ์
ผุดผ่องกว่านิพพาน เพราะไม่ประกอบด้วยกิเลสที่ทำให้เศร้าหมอง เช่น
เดียวกับการกล่าวถึงปัญญาว่าเหมือนแสงสว่างและกล่าวถึงจิตที่ไม่
ประกอบด้วยกิเลสว่าผุดผ่องดังพระพุทธรูปดำรัสว่า

^๑ ที. อ. ๑.๓๒๗, ม. อ. ๒.๓๒๑

ปณฺณาอาโลโก ปณฺณาโอภาโส ปณฺณาปชฺโชโต.^๑

“แสงสว่างคือปัญญา โอภาสคือปัญญา ดวงประทีปคือ
ปัญญา”

ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ.^๒

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ผุดผ่อง”

อีกนัยหนึ่ง ข้อความว่า “ผุดผ่องรอบด้าน” หมายความว่า ผุดผ่องรอบด้าน เพราะไม่ถูกกิเลสรบกวนให้ขุ่นมัว กล่าวคือ ปัญญาและจิตที่ถูกกิเลสซึ่งเกิดร่วมหรือเกิดในกาลก่อนและเกิดภายหลังรบกวน ก็อาจขุ่นมัวไม่ผุดผ่อง แต่นิพพานเป็นความดับกิเลสและสังขารทุกอย่าง จึงไม่ประกอบด้วยกิเลสโดยประการทั้งหมด ดังนั้น จึงไม่ถูกกิเลสรบกวนให้ขุ่นมัวเหมือนการทาสีดำบนอากาศไม่ได้ คำอธิบายนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาของสัทธัมมปิณฑะ^๓

การกล่าวว่านิพพานผุดผ่องรอบด้านมิใช่ระบุว่านิพพานเป็นแสงสว่างเหมือนแสงจันทร์ แสงอาทิตย์ หรือแสงของดวงดาว ถ้านิพพานเป็นแสงสว่างก็ควรกล่าวไว้ในพระบาลีและอรรถกถาสัน่ๆ ว่าเป็นอย่างนั้น อีกทั้งไม่ควรกล่าวไว้ในลักษณะตรงกันข้ามจากกิเลสและสังขารว่า ความสิ้นราคะ (ราคขโย) (ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง) สพฺพสงฺขาร-

^๑ อภ. ฐ. ๓๔.๑๖.๒๔

^๒ อญ. เอกก. ๒๐.๔๙.๙

^๓ ที. ฎี. ๑.๔๗๕

สมถ (ความไม่เกิดขึ้น) อนุปาทา เป็นต้น นอกจากนั้น การถือว่า นิพพานเป็นแสงสว่างยังขัดแย้งกับข้อความว่าอนิทสสน (ไม่มีใครเห็นได้) อนิมิตตปัจจุปฏาณ (มีความไม่มีนิมิตเป็นเครื่องปรากฏ) และข้อความ ในพระบาลีและอรรถกถาทั้งหมดที่กล่าวว่าไม่มีรูปนามในนิพพาน

ขอสรุปความของนิพพานด้วยคาถาประพันธ์ว่า

นิสเสสสงฺขารวิเวกลกฺขณํ

สกลสงฺขตวิธูรสภาวํ

นิพฺพานเมตํ สุกเตน เทสิตํ

ชาเนยฺย สงฺขารนิโรธมตฺตํ.

“ผู้มีปัญญาพึงรู้เห็นนิพพานที่พระสุคตทรงแสดงไว้ อัน มีลักษณะสังัดจากสังขารทั้งปวง มีสภาพห่างไกลจากสังขต- ธรรมทั้งสิ้นว่าเป็นเพียงสภาพดับสังขาร”

[คาถานี้ชื่อว่า อุปชาติ ผสมระหว่างอินทรวงศ์และทุดปะทะ โดยบาทที่ ๑, ที่ ๓ และที่ ๔ เป็นอินทรวงศ์ ส่วนบาทที่ ๒ เป็นทุดปะทะ ลักษณะของทุดปะทะ ไม่พบในวุตโตทัยปกรณ แต่พบในคัมภีร์ฉันทโมญขรี (ปริจเจทที่ ๓ ข้อ ๒๕) ว่า ทุดปะทํ ภาวติ นภนยา เจ (คาถาที่ประกอบด้วย น, ภ, น และ ย คณะ ชื่อว่า ทุดปะทะ)]

ปริเฉทที่ ๗
มหาวิปัสสนา ๑๘

อดีต นานวาคเมยย นปปฏิกังเข อนาคต
ยทตัต ปหีนํ ตํ อปตตตญจ อนาคต.
ปัจจุพนนญจ ยํ ธมมํ ตตถ ตตถ วิปสสติ
อัสหีริ อสกุปปํ ตํ วิทวา อนุปรุหเย.

ม. อ. ๑๔.๒๗/๒.๒๔๑

อดีตดับไปแล้ว อนาคตยังมาไม่ถึง จึงไม่ควรคำนึง
ถึงอดีต ไม่มุ่งหวังอนาคต พึงเจริญวิปัสสนาญาณให้รู้
แจ้งสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบันขณะนั้นๆ อัน
ค้นหาทวิฏฐิไม่อาจฉุดรั้ง และทำให้วิบัติได้

มหาวิปัสสนา ๑๘

อฏฺฐการส มหาวิปัสสนา นาม อนิจฺจานุปัสสนาทิกา
ปณฺญา. ยาสฺ-

[๑] อนิจฺจานุปัสสนํ ภาเวนฺโต นิจฺจสณฺณํ ปชหติ. [๒]
ทุกฺขานุปัสสนํ ภาเวนฺโต สุขสณฺณํ ปชหติ. [๓] อนตฺตตานุปัสสนํ
ภาเวนฺโต อตตตสณฺณํ ปชหติ. [๔] นิพฺพิทานุปัสสนํ ภาเวนฺโต
นหนํ ปชหติ. [๕] วิราคานุปัสสนํ ภาเวนฺโต รากํ ปชหติ.
[๖] นิโรธานุปัสสนํ ภาเวนฺโต สมุทฺยํ ปชหติ. [๗] ปฏฺฏิ-
นิสฺสัคคานุปัสสนํ ภาเวนฺโต อาทานํ ปชหติ. [๘] ขยานุปัสสนํ
ภาเวนฺโต ฆนสณฺณํ ปชหติ. [๙] วยานุปัสสนํ ภาเวนฺโต
อายุหนํ ปชหติ. [๑๐] วิปริณามานุปัสสนํ ภาเวนฺโต ฐวสณฺณํ
ปชหติ. [๑๑] อนิมิตฺตานุปัสสนํ ภาเวนฺโต นิमितฺตํ ปชหติ.
[๑๒] อปฺปณฺหิตานุปัสสนํ ภาเวนฺโต ปณฺธี ปชหติ. [๑๓]
สฺกฺขยตานุปัสสนํ ภาเวนฺโต อภินิเวสํ ปชหติ. [๑๔] อธิ-
ปณฺญารมฺมวิปัสสนํ ภาเวนฺโต สาราทานาภินิเวสํ ปชหติ.
[๑๕] ยถาภูตฌาณทสฺสนํ ภาเวนฺโต สมฺโมหาภินิเวสํ
ปชหติ. [๑๖] อาทีนวานุปัสสนํ ภาเวนฺโต อาลยาภินิเวสํ
ปชหติ. [๑๗] ปฏฺฐิสงฺขานุปัสสนํ ภาเวนฺโต อปฺปฏฺฐิสงฺขํ
ปชหติ. [๑๘] วิวฏฺฏฺฏานุปัสสนํ ภาเวนฺโต สํโยคาภินิเวสํ
ปชหติ.^๑

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๘๘

“มหาวิปัสสนา คือ ปัญญาารู้เห็นรูปนามโดยความไม่เที่ยง
เป็นต้น ๑๘ อย่าง คือ

๑. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นว่าไม่เที่ยง (อนิจจานุปัสสนา)
ย่อมละความสำคัญว่าเที่ยง (นิจสัณญา)
๒. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นว่าเป็นทุกข์ (ทุกขานุปัสสนา)
ย่อมละความสำคัญว่าสุข (สุขสัณญา)
๓. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน (อนัตตานุ-
ปัสสนา) ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตน (อัตตสัณญา)
๔. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นความเบื่อบั่น (นิพพิทานุ-
ปัสสนา) ย่อมละความเพลิดเพลน (นันทิ)
๕. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นความคลายกำหนด (วिरาदानุ-
ปัสสนา) ย่อมละความกำหนด (ราคะ)
๖. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นความดับ (นิโรธานุปัสสนา)
ย่อมละความเกิดขึ้น (สมุทัย)
๗. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นความสละทั้งกิเลสที่สำคัญว่า
เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน] (ปฏินิสัสคคานุปัสสนา) ย่อมละ
ความยึดถือกิเลสและสังขาร] (อาทานะ)
๘. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นความสิ้นไป (ขยานุปัสสนา)
ย่อมละความสำคัญว่าเป็นกลุ่ม (ชนสัณญา)

๙. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นความเสื่อมไป[ของสังขารที่เป็นอดีตและอนาคตที่มีได้เห็นประจักษ์โดยตั้งไว้เสมอกับความเสื่อมไปของสังขารปัจจุบันที่เห็นประจักษ์] (วยานุปัสสนา) ย่อมละความขวนขวาย[เพื่อความอยู่ดีมีสุข] (อายุหนะ)

๑๐. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นความแปรไป (วิปริณามานุปัสสนา) ย่อมละความสำคัญว่าเที่ยง (ฐฐสัญญา)

๑๑. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นว่าไม่มีนิมิตรูปร่าง (อนิมิตตานุปัสสนา) ย่อมละนิมิตรูปร่าง (นิมิตตะ)

๑๒. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นว่าไม่น่าปรารถนา (อัปปณิหิตานุปัสสนา) ย่อมละความปรารถนา[สุข] (ปณิธิ)

๑๓. ผู้เจริญปัญญาารู้เห็นว่าว่างเปล่า (สุญญตานุปัสสนา) ย่อมละความยึดมั่น[ว่าเป็นตัวตน] (อภินิเวสะ)

๑๔. ผู้เจริญปัญญาอันยิ่งที่รู้เห็นสภาวะธรรม[ว่าสังขารดับไปเพราะรู้เห็นความดับไปของสังขารที่เป็นอารมณ์และสภาพรู้อารมณ์] (อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา) ย่อมละความยึดมั่นโดยยึดถือว่าเป็นแก่นสาร[ที่เที่ยงและเป็นตัวตน] (สาราทานาภินิเวสะ)

๑๕. ผู้เจริญปัญญาเห็นตามความเป็นจริง[ในรูปนาม พร้อมด้วยเหตุปัจจัย] (ยถาภูตญาณทัสสนะ) ย่อมละความยึดมั่นคือความหลง[ด้วยทวิขันธ์และวิจิกิจนา] (อภินิเวสะ)

๑๖. ผู้เจริญปัญญาเห็นโทษ (อาทีนवानุปัสสนา) ย่อมละความยึดมั่นด้วยความผูกพัน (อาลยาภินิเวสะ)

๑๗. ผู้เจริญปัญญากำหนดรู้อีก[เพื่อสละสังขาร] (ปฏิสังขานุปัสสนา) ย่อมละความไม่กำหนดรู้อีก[ในสังขารที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน] (อัปปภูตสังขา)

๑๘. ผู้เจริญปัญญาเห็นที่ถอยกลับจากสังขารทั้งหมด [สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ] (วิวัฏฏานุปัสสนา) ย่อมละความยึดมั่นที่ประกอบ[ในสังขาร] (สังโยคาภินิเวสะ)”

๑. อนิจจานุปัสสนา

ผู้ปรารภความเพียรที่กำหนดรู้รูปนามโดยลักษณะพิเศษตามสมควร ย่อมรู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปปัญญาที่รู้เห็นว่ามีเที่ยงนี้ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา ในเรื่องนี้ที่เกี่ยวข้องมีข้อความ ๓ ประการ คือ

๑. อนิจจะ สภาพไม่เที่ยง คือ รูปนามชั้น ๕ ที่เกิดดับอยู่ทางทวาร ๖ เพราะประกอบด้วยสภาวะเกิดขึ้นและดับไป หรือเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไปทันที
๒. อนิจจลักษณะ ลักษณะไม่เที่ยง คือ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปหรือความเกิดขึ้นแล้วดับไปทันที
๓. อนิจจานุปัสสนา ญาณรู้เห็นว่ามีเที่ยง โดยเห็นประจักษ์ความไม่เที่ยงของรูปนามปัจจุบัน

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

[๑] อนิจฺจนฺติ ชนฺธปณฺจกํ. กสฺมา. อุปฺปาทวยณฺณตฺต-
ภาวา หุตฺวา อภาวโต วา. [๒] อุปฺปาทวยณฺณตฺตํ อนิจฺจ-
ลกฺขณํ, หุตฺวา อภาวสงฺขาโต วา อาการวิกาโร.*

“๑. ชั้น ๕ ชื่อว่า สภาพไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้น ดับไป และแปรผัน[จากสภาพทั้งสอง] หรือเพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป

* วิสุทธิ. ๒.๓๑๓

๒. ความเกิดขึ้น ดับไป และแปรผัน หรือลักษณะ
แปรปรวนที่เรียกว่าความเกิดขึ้นแล้วดับไป ชื่อว่า ลักษณะ
ไม่เที่ยง”

[๑] อนิจจตาติ เตสเวยว อุปปาทวยณฺณตตํ หุตฺวา
อภาโว วา. [๒] นิพพตฺตานํ เอเตเนวากาเรน อฏฺฐตฺวา ชณ-
ภงเคน เกโทติ อตฺถโก. [๓] อนิจฺจานุสฺสนาติ ตสฺสา อนิจฺ-
ตาย วเสน รูปาทีสุ อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา.^๑

“๑. คำว่า อนิจจตา (ความไม่เที่ยง) คือ ความเกิดขึ้น
ดับไป และแปรผันของขันธ์ ๕ เหล่านั้น

๒. ความหมายก็คือ การไม่ตั้งอยู่โดยลักษณะนั้นของ
ขันธ์ที่เกิดขึ้นแล้วพินาศไปโดยความดับไปชั่วขณะ

๓. คำว่า อนิจฺจานุสฺสนา (ญาณรู้เห็นว่าไม่เที่ยง) คือ
การรู้เห็นในรูปเป็นต้นว่าไม่เที่ยงโดยเนื่องด้วยความไม่เที่ยง
นั้น”

^๑ วิสุทฺธิ. ๑.๓๑๖

ในความหมายของลักษณะไม่เที่ยง ๒ ประการนั้น ประการหลัง คือความเกิดขึ้นแล้วดับไปปรากฏชัดในวิปัสสนาญาณระดับสูงตั้งแต่ ฅณญาณเป็นต้นไป ดังนั้น จึงเป็นลักษณะที่สำคัญกว่าประการแรก ผู้ที่ รู้เห็นลักษณะดังกล่าว จึงชื่อว่าบรรลุอนิจจานุปัตตนาญาณอย่างแก่กล้า ดังคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

หุตฺวา อภาวภูเจนาติ อิทํ อิตเรสํ จตฺตุนํ อาการานํ
สงฺคหกตฺตา วิสฺสุ วุตฺตํ.^๑

“คำว่า หุตฺวา อภาวภูเจนาติ (เพราะเป็นสภาพเกิดขึ้นแล้ว
ดับไป) นี้ กล่าวไว้โดยเฉพาะ เพราะรวมลักษณะอื่น ๔
อย่าง[ไว้ในลักษณะแรก]”

ข้อนี้หมายความว่า ในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี^๒ ได้กล่าวถึงลักษณะ
แรกว่า ไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาพเกิดขึ้นแล้วดับไป แล้วกล่าวว่าไม่เที่ยง
เพราะเหตุ ๔ ประการอื่น การกล่าวแยกออกจากกันโดยไม่กล่าวรวม
เป็นลักษณะ ๕ อย่าง มีจุดมุ่งหมายเพื่อรวมลักษณะ ๔ อย่างหลัง
ไว้ในลักษณะแรกเพื่อย้ำความสำคัญของลักษณะแรกว่าผู้เจริญวิปัสสนา
ที่เห็นประจักษ์ว่ารูปนามเกิดดับ ก็จ้ะรู้เห็นลักษณะอีก ๔ อย่าง คือ

^๑ มูลฎีกี. ๒.๔๑

^๒ อภี. อ. ๒.๕๔

- มีการเกิดขึ้นและดับไป (อุปปาทวยวณตตา)
- แปรปรวนไม่คงที่ (วิปริณาม)
- ดำรงอยู่ชั่วขณะ (ตาวกาลิก)
- ปฏิเสธความเที่ยง (นิจจปฏิกเขป)

นอกจากนี้ มีคำอธิบายในคัมภีร์มหาภูิกาทของวิสุทธิมรรคว่า

กิญจาปี อุปปาทาติ ติวิมฺปิ สงฺขตลกฺขณตยา อนิจฺจ-
ลกฺขณํ, ตถาปี ชาตฺติชราทีสุ ทิฏฺฐาสุ น ตถา อนิจฺจลกฺขณํ
ปากฺกํ หุตฺวา อุปฺปฺภฺจติ ยถา วยฺยกฺขณตฺติ อาห ภฺงฺโก นาม
อนิจฺจตยา ปรมา โภฏีติ.*

“ขณะทั้ง ๓ มีความเกิดขึ้นเป็นต้นแม้มีลักษณะไม่เที่ยง
เพราะเป็นลักษณะของสังขตธรรม แต่ลักษณะไม่เที่ยงย่อม
ไม่ปรากฏโดยประจักษ์ในเมื่อบุคคลรู้เห็นขณะเกิดขึ้นและ
ขณะแปรปรวนเหมือนขณะดับไป ดังนั้นจึงกล่าวว่า ภงฺโก
นาม อนิจฺจตยา ปรมา โภฏี (ที่สุดของความไม่เที่ยง ชื่อว่า
ความดับ)”

อนึ่ง สภาวะที่ถูกปรุงแต่งโดยเหตุปัจจัยที่ประชุมร่วมกันอย่าง
พร้อมเพรียง ชื่อว่า สังขาร หรือสังขตธรรม คือ รูปนาม หรือชั้น ๕
นั่นเอง สังขตธรรมดังกล่าวประกอบด้วยขณะ ๓ คือ อุปปาทะ (ขณะ

* วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๘๖

เกิดขึ้น) ฐิติ (ขณะตั้งอยู่) และภังคะ (ขณะดับไป) ที่เรียกว่า ซาติ (ความเกิดขึ้น) ชรา (ความแปรปรวน) และมรณะ (ความแตกดับ) ขณะทั้ง ๓ เหล่านี้ได้ชื่อว่า สังขตลักษณะ คือ ลักษณะของสังขตธรรม และสังขตธรรมก็คือสภาพไม่เที่ยง (อนิจจะ) นั่นเอง สังขตลักษณะทั้ง ๓ คือ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จึงได้ชื่ออนิจจลักษณะอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ความไม่เที่ยงของสังขตธรรมจะยังไม่ปรากฏโดยการรู้เห็นความเกิดขึ้นและตั้งอยู่เท่านั้น เพราะบุคคลอาจอนุมานรู้ได้ว่าเมื่อมีความเกิดขึ้นและตั้งอยู่ก็ต้องมีความดับไป ต่อเมื่อบุคคลได้รู้เห็นความดับไปแล้วจึงจะเข้าใจความไม่เที่ยงอย่างชัดเจน ดังนั้น ความไม่เที่ยงจึงปรากฏชัดในขณะดับไป ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า ภงฺโค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โภฏี (ที่สุดของความไม่เที่ยง ชื่อว่า ความดับ) ที่จริงแล้ววิปัสสนาญาณเป็นการเห็นประจักษ์จากโลกทัศน์ภายในจนกระทั่งรู้เห็นความดับอย่างชัดเจน ไม่ใช่การบริกรรมหรือพิจารณาว่า สพุเพ สงฺขารา อนิจฺจา (สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นต้น)

แม้สภาวะไม่เที่ยงคือรูปนามจะเป็นคนละอย่างกับลักษณะไม่เที่ยง แต่ถ้าบุคคลรู้เห็นลักษณะไม่เที่ยงโดยมิได้กำหนดรู้สภาวะที่แท้จริงของรูปนาม ก็จะเป็นการรับรู้สมมุติบัญญัติ ไม่ใช่อนิจจานุปัสสนาญาณ ต่อเมื่อกำหนดรู้สภาวะที่แท้จริงของรูปนามจึงจะเป็นอนิจจานุปัสสนาญาณ ดังคัมภีร์อัฐฐาสาลินีกล่าวว่า

[๑] วุฏฺฐจณคามินี ปน วิปัสสนา กิमारมมณาติ. ลกฺขณา-
 รมมณาติ. [๒] ลกฺขณํ นาม ปณฺณตฺตติคฺคิํ นวตฺตพฺพธมฺมภูตํ.
 [๓] โย ปน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ตีณิ ลกฺขณานิ สล-
 ลกฺขเฑติ, ตสฺส ปณฺจกฺขนฺธา กณฺเฑ พทฺธกฺุณปํ วีย โหนฺติ.
 สงฺขารารมฺมณเมว ฅาณํ สงฺขารโต วุฏฺฐจติ. [๔] ยถา หิ
 เอโก ภิกฺขุ ปตฺตํ กิณฺตฺกาโม ปตฺตวาณิเชน ปตฺตํ อาภตํ
 ทิสฺวา ภูจฺปหฺนุจฺ คณฺหิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา วิมฺสมานํ ตีณิ
 ฉิทฺตานิ ปสฺเสยฺย. โส น ฉิทฺเตสุ นิราลโย โหติ. ปตฺเต ปน
 นิราลโย โหติ. [๕] เอวเมว ตีณิ ลกฺขณานิ สลลกฺขเฑตฺวา
 สงฺขารेषุ นิราลโย โหติ. สงฺขารารมฺมณเมว ฅาณนฺ สง-
 ขารโต วุฏฺฐจตีติ เวทิตพฺพํ.

[๖] ทุสฺโสปเมปิ เอสฺว นโย.*

* อภ. อ. ๑.๒๘๒

“๑. ถามว่า : ฐานคามินีวิปัสสนามีอะไรเป็นอารมณ์ [เพราะมีข้อสงสัยว่าฐานคามินีวิปัสสนานั้นมีสังขารเป็น อารมณ์ หรือมีลักษณะ ๓ เป็นอารมณ์ ถ้ามีสังขารเป็นอารมณ์ แล้ว ลักษณะ ๓ ก็เป็นอารมณ์ไม่ได้ ถ้ามีลักษณะ ๓ เป็น อารมณ์ก็ไม่ควรกล่าวว่าโคตรภูและมรรคนี้พ้นไปจากอารมณ์ ที่เป็นสังขาร แต่ควรกล่าวว่าโคตรภูและมรรคนี้พ้นไปจาก อารมณ์ไตรลักษณ์]

ตอบว่า : ฐานคามินีวิปัสสนามีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์

๒. ตามธรรมดาไตรลักษณ์นั้นมีสภาพเป็นบัญญัติ หาใช่ เรียกว่าเป็นกามธรรม มหัคคตธรรม โลกุตตรธรรมแต่ ประการใดไม่

๓. บุคคลใดรู้เห็นไตรลักษณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ ตัวตน ชันธ ๕ ย่อมปรากฏแก่เขาเหมือนซากสัตว์เน่าผูก ห้อยที่คอ ญาณที่มีสังขารธรรมเป็นอารมณ์ก็พ้นไปจากสังขาร

๔. อุปมาว่าภิกษุรูปหนึ่งต้องการซื้อบาตร ได้เห็นบาตร ที่คนขายบาตรนำมาให้ชม รู้สึกชื่นชมพอใจคิดว่าจะซื้อบาตร นี้แล้วตรวจดู จึงเห็นรูทะลุ ๓ รู ท่านมิใช่หมดความพอใจ ในรูทะลุ แต่หมดความพอใจในบาตร ฉะนั้นใด

๕. ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้ไตรลักษณ์แล้วย่อมหมด ความพอใจในสังขาร เขาพ้นไปจากสังขารด้วยญาณที่มีสังขาร เป็นอารมณ์ บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้

๖. แม้ข้ออุปมาผ้า[ที่มีรอยขาด ๓ แห่ง]ก็มีนัยเดียวกัน”

มูลฐานคามินีวิปัสสนาคือสังขารเพกาญาณเบื้องต้นและอนุโลม-
 ญาณกำหนดรู้สังขารโดยสภาวะที่มีจริงของรูปนาม เช่น ความแข็งหรือ
 อ่อนของธาตุดิน การกระทบสัมผัสของผัสสะ การรู้อารมณ์ของจิต เป็นต้น
 แล้วรู้เห็นความดับไปของสังขาร จึงจะรู้เห็นไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง
 เมื่อนั้น สังขารย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมว่าเหมือนซากเน่าที่นำรังเกียจ
 เหมือนซากงูซากสุนัขเน่าผูกห้อยคอย่อมก่อให้เกิดความรังเกียจ เมื่อ
 ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้สังขารอย่างนี้ โคตรภูญาณที่เกิดต่อจากอนุโลม-
 ญาณที่รู้เห็นสังขารว่าไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมพ้นไปจากสังขาร คือ เล่นไป
 หานิพพานที่ดับสังขารโดยไม่รับเอาสังขารเป็นอารมณ์

การที่ผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นไตรลักษณ์แล้วต้องการจะสละสังขารที่
 เนื่องด้วยไตรลักษณ์นั้น มีอุปมาว่า ภิกษุรูปหนึ่งต้องการซื้อบาตร แต่
 เห็นบาตรมีรูทะลุ ๓ รู จึงเปลี่ยนใจ ภิกษุรูปนั้นอยากจะซื้อบาตรก่อน
 จะเห็นรูทะลุ เมื่อเห็นแล้วจึงหมดความต้องการ ทั้งที่ความต้องการดัง
 กล่าวเนื่องด้วยบาตร ไม่เกี่ยวกับรูทะลุ เพราะไม่ต้องการรูทะลุตั้งแต่ต้น
 ในกรณีเดียวกัน ผู้ปฏิบัติธรรมมีความผูกพันเยื่อใยในสังขารก่อนจะรู้
 เห็นไตรลักษณ์ ไม่ใช่ผูกพันในไตรลักษณ์ ดังนั้น จึงต้องการสละสังขารที่
 ประกอบด้วยไตรลักษณ์ ไม่ใช่ต้องการจะสละไตรลักษณ์ ด้วยเหตุนี้
 โคตรภูญาณและมรรคญาณที่รู้เห็นความดับสังขารเป็นอารมณ์ จึงพ้นไป
 จากสังขาร ไม่ใช่พ้นไปจากไตรลักษณ์แต่อย่างใดที่เป็นบัญญัติ ดัง
 คัมภีร์มูลกัจจายน์อธิบายว่า

[๑] อนิจฺจนฺตฺยาทีนา สงฺขารेषฺส ปวตฺตมาเนน ฌาเณน
 ลกฺขณานิปี ปฏฺวิพฺพธานิ โหนฺติ ตทาการสงฺขารคฺคหณฺโตติ
 อาห ลกฺขณารมฺมณาติ. สงฺขารารมฺมณา เอว ยถาวุตฺตา-
 ธิปฺปาเยน ลกฺขณารมฺมณาติ วุตฺตาติ ทสฺเสนฺโต ลกฺขณํ
 นามาติอาทิมาห. [๒] อนิจฺจตา ทุกฺขตา อนตฺตตาติ หิ วิสฺสุ
 คยฺหมานํ ลกฺขณํ ปณฺณตฺตติคฺคิกํ ปรมตฺถโต อวิชฺขมานํ
 อวิชฺขมานตฺตา เอว ปรีตฺตาทีวเสน นวตฺตพฺพธมฺมภูตํ. [๓]
 ตสฺมา วิสฺสุ คเหตุพฺพสฺส ลกฺขณสฺส ปรมตฺถโต อภาวา อนิจฺจํ
 ทุกฺขํ อนตฺตาติ สงฺขารे สภาวโต สลฺลกฺขเณโตว ลกฺขณานิ
 สลฺลกฺขเเตติ นามาติ อาห “โย ปน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ
 ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺขเเตติ”ติ.

๔. ยสฺมา จ อนิจฺจนฺตฺยาทีนา สงฺขาราว ทิสฺสमानา,
 ตสฺมา เต กณฺเฏ พทฺธกฺกนํปิ วีย ปฏฺนิสฺสชฺชเนีย โหนฺติ.”

“๑. แม้ไตรลักษณ์ก็เป็นอันบุคคลแทงตลอดได้ด้วย
 วิปัสสนาญาณที่ดำเนินไปในสังขารโดยนัยว่าไม่เที่ยงเป็นต้น
 เพราะได้กำหนดสังขารโดยลักษณะนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า
 ลกฺขณารมฺมณา (วฏฺฐานคามินีวิปัสสนามีไตรลักษณ์เป็น
 อารมณฺ) พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่าวิปัสสนาที่มีสังขาร
 เป็นอารมณฺนั้นแหละที่กล่าวว่ามีไตรลักษณ์เป็นอารมณฺ

๑ มุลฺล. ๑.๑๔๑

ตามความประสงค์ที่ได้กล่าวไว้แล้ว จึงกล่าวว่า ลักษณะนาม (ตามธรรมชาติไตรลักษณ์นั้นมีสภาพเป็นบัญญัติ หาใช่เรียกว่าเป็นกามธรรม มหัคคตธรรม โลกุตตรธรรมแต่ประการใดไม่) เป็นต้น

๒. โดยแท้จริงแล้ว ไตรลักษณ์ที่บุคคลรู้เห็นโดยเฉพาะ[มิได้กำหนดรู้สังขาร]ว่าเป็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความไม่ใช่ตัวตน เป็นบัญญัติที่ไม่มีจริงโดยปรมาตม์ จึงเป็นธรรมที่กล่าวไม่ได้ว่าเป็นกามธรรมเป็นต้นเพราะไม่มีจริงนั่นเอง

๓. ผู้ที่กำหนดรู้สังขารโดยสภาวะที่มีจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ย่อมได้ชื่อว่ารู้เห็นไตรลักษณ์ เพราะไม่มีไตรลักษณ์ที่ควรถือเอาโดยเฉพาะ[ซึ่งมิได้กำหนดรู้สังขาร]โดยปรมาตม์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โย ปน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺเขติ (บุคคลได้รู้เห็นไตรลักษณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน)

๔. โดยเหตุที่สังขารปรากฏอยู่โดยลักษณะไม่เที่ยง เป็นต้น ดังนั้น สังขารเหล่านั้นจึงเป็นสิ่งที่ควรสละไปเหมือนซากสัตว์เน่าผูกห้อยอยู่ที่คอ”

สรุปความว่าผู้ปรารถนาความเพียรที่กำหนดรู้สภาวะที่มีจริงของรูปนามในปัจจุบันขณะแล้วรู้เห็นความไม่เที่ยง ปัญญาที่รู้เห็นความไม่เที่ยงนั้นชื่อว่าอนิจจานุปัตตนา ปัญญาดังกล่าวนี้อย่างไม่ปรากฏในระดับญาณปริณญา คือ ปัญญาที่รู้ชัดด้วยการกำหนดรู้ อันเป็นนามรูปปริเฉทญาณและปัจจัยปริคคหญาณ เพราะญาณทั้งสองรู้เห็นลักษณะพิเศษ (สภาวะ-ลักษณะ) ของรูปนาม ต่อมาบรรลุมมสนญาณเป็นต้นแล้วรู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนจึงได้ชื่อว่าอนิจจานุปัตตนาเป็นต้น ปัญญาที่รู้เห็นว่าไม่เที่ยงชื่อว่าอนิจจานุปัตตนา ไม่ชื่อว่าทุกขานุปัตตนา หรืออนัตตานุปัตตนา ปัญญาที่รู้เห็นว่าเป็นทุกข์ชื่อว่าทุกขานุปัตตนา ปัญญาที่รู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตนชื่อว่าอนัตตานุปัตตนา ดังคัมภีร์วิภังคมูลฎีกากล่าวว่า

[๑] อนิจจาทีหิ อนิจจลักษณะนาทีน อณฺณตตวจนํ รูปูปนา-
ทิวเสน ปวตฺตรูปาทิคคฺคหณโต วิสิฏฺฐจสฺส อนิจฺจาทิคคฺคหณสฺส
สพฺภาวา. [๒] น หิ นามรูปปริจฺเจทมตฺเตน กิจฺจสํหริ โหติ.
อนิจฺจาทโย จ รูปาทีนํ อากาธา ทฏฺฐพฺพา. [๓] อนิจฺจนฺติ จ
คณฺหนโต ทุกฺขํ อนตฺตาติ น คณฺหาติ. ตถา ทุกฺขาทิคคฺคหณ
อิตรสฺสาคคฺคหณ^๑

“๑. การแสดงความต่างกันระหว่างอนิจจลักษณะเป็นต้น
กับขั้นที่ไม่เที่ยงเป็นต้น ย่อมมีได้ เพราะมีการรู้เห็นความ
ไม่เที่ยงเป็นต้นอันพิเศษไปจากการรู้เห็นรูปเป็นต้นที่ดำเนิน
ไปโดยลักษณะแปรปรวนเป็นต้น

^๑ มุลฎี. ๒.๔๓-๔๔

๒. โดยแท้จริงแล้วความสำเร็จของหน้าที่[คือ อนิจจา-
นุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา] ย่อมไม่มีด้วย
การกำหนดรูรูปร่างนามอย่างเดียว แต่พึงรู้เห็นลักษณะไม่เที่ยง
ของรูปเป็นต้น

๓. นอกจากนั้น ผู้ที่รู้เห็นที่ไม่เที่ยงย่อมรู้เห็นว่าเป็น
ทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน การไม่รู้เห็นอนิจลักษณะเป็นต้นอื่นในขณะ
รู้เห็นทุกขลักษณะเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ปัญญาที่รู้เห็นสภาวะที่มีจริงของ
รูปนามชั้น ๕ เป็นคนละอย่างกับญาณที่รู้เห็นไตรลักษณ์ของชั้น ๕
เหล่านั้น ดังนั้น พระอรหันตอาจารย์จึงแยกไตรลักษณ์ออกจากชั้นที่ไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ถ้าท่านไม่แยกสภาพทั้งสองออกจากกันแล้ว
การรู้เห็นรูปนามก็จะเป็นการรู้เห็นไตรลักษณ์ไปพร้อมกัน แต่ความจริง
มิใช่ออย่างนั้น ดังนั้น จึงมีการรู้เห็นลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้นด้วยสัมม-
ญาณเป็นต้นอันจัดเป็นตีสถปรมิปัญญา (การรู้ชัดด้วยการพิจารณาสามัญญ-
ลักษณะ) ดังคัมภีร์อนุฎีกาอธิบายว่า

อิทานิ ตเมว เกทํ ฌาตตีรณปริณญาวิสยตาย ปากุฏ
กาตุํ น หิติอาทิมาห.^๑

“บัดนี้พระภิกษุอาจารย์กล่าวว่า น หิ (โดยแท้จริงแล้ว
ความสำเร็จของหน้าที่[คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา
อนัตตานุปัสสนา] ย่อมไม่มีด้วยการกำหนดรู้รูปรูปนามอย่าง
เดียว แต่พึงรู้เห็นลักษณะไม่เที่ยงของรูปเป็นต้น) เพื่อแสดง
ความต่างกันนั้นให้ปรากฏชัดโดยความเป็นวิสัยของฌาต-
ปริณญาและตีรณปริณญา”

ข้อความว่า “เพื่อแสดงความต่างกันนั้นให้ปรากฏชัดโดยความ
เป็นวิสัยของฌาตปริณญาและตีรณปริณญา” หมายความว่า ชั้นที่ ๕ ที่
ได้ชื่อว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นวิสัยของฌาตปริณญา คือ
กำหนดรู้ด้วยฌาตปริณญา ส่วนไตรลักษณ์เป็นวิสัยของตีรณปริณญา คือ
กำหนดรู้ด้วยตีรณปริณญา

^๑ อนนฺต. ๒.๔๙

เวลาปรากฏแห่งอนิจจานุปีสสนา

ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้รูปรูปนามปัจจุบันตามสภาวะที่เป็นจริง ย่อมเกิดปัญญอันหมดจดทำลายสันตติบัญญัติ คือ การเกิดขึ้นสืบต่อไม่ขาดสายแห่งอารมณ์เหมือนเป็นกลุ่มก้อน กล่าวคือ ผู้ที่มีได้กำหนดรู้รูปรูปนามที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะย่อมไม่อาจรู้เห็นสภาวะที่มีจริงของรูปรูปนามได้ อีกทั้งไม่อาจรู้เห็นความเกิดดับของรูปรูปนามได้อย่างแน่นอน ดังนั้น ผู้ที่ไม่เห็นประจักษ์ความเกิดดับของรูปรูปนามจึงเข้าใจผิดว่ารูปที่เห็นมาก่อนเป็นอย่างเดียวกับรูปที่เห็นในภายหลัง การเห็นที่เกิดขึ้นก่อนก็เป็นอย่างเดียวกันกับการเห็นที่เกิดในภายหลัง ดังนั้นเป็นต้น กระแสรูปรูปนามที่ต่อเนื่องไม่ขาดสายจนทำให้เข้าใจผิดว่าเป็นสิ่งเดียวกันคือสันตติบัญญัตินี้เป็นเครื่องปิดบังอนิจจลักษณะคือความเกิดขึ้นแล้วดับไป จึงทำให้อนิจจลักษณะดังกล่าวไม่ปรากฏแก่คนทั่วไปที่มีได้กำหนดรู้รูปรูปนาม แต่ผู้ที่กำหนดรู้รูปรูปนามจนสามารถรู้เห็นความเกิดขึ้นอันเป็นเบื้องต้นและความดับไปอันเป็นที่สุดของรูปรูปนามได้แล้วย่อมเข้าใจว่า สภาวะเกิดขึ้นของรูปรูปนามหนึ่งๆ เป็นคนละอย่างกับสภาวะดับไป รูปที่เกิดขึ้นก่อนเป็นคนละอย่างกับรูปที่เกิดขึ้นในภายหลัง นามที่เกิดขึ้นก่อนก็เป็นคนละอย่างกับนามที่เกิดขึ้นในภายหลัง รูปและนามทั้งสองนั้นเกิดขึ้นและดับไปเป็นส่วนๆ มิได้ตั้งอยู่ยั่งยืน บุคคลนั้นสามารถทำลายสันตติบัญญัติดังกล่าวด้วยการรู้เห็นความเกิดดับของรูปรูปนาม ลำดับนั้นอนิจจลักษณะของรูปรูปนามย่อมปรากฏ เพราะสันตติบัญญัติไม่สามารถปิดบังได้ โดยประการดังนี้ อนิจจานุปีสสนาย่อมปรากฏตั้งแต่เวลาเห็นอนิจจลักษณะที่เกิดขึ้นเองเมื่อทำลายสันตติบัญญัติได้แล้ว

เมื่ออนิจจลักษณะปรากฏชัดเจนแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมอาจกำหนดตามสภาวะนั้นๆ ว่า “ไม่เที่ยง” “เป็นทุกข์” “ไม่ใช่ตัวตน” แต่การกำหนดโดยปริกรรมในใจไม่ใช่หลักสำคัญ จะปริกรรมหรือไม่ปริกรรมก็ได้ ความเข้าใจที่เห็นประจักษ์ลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน จึงเป็นหลักสำคัญ เพราะอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยการรู้เห็นไตรลักษณ์อย่างแท้จริง นอกจากนั้น ถ้าตั้งใจปริกรรมว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนในขณะที่ไตรลักษณ์มิได้ปรากฏจริง ๆ ก็จะเป็นเพียงความจำได้หมายรู้คือสัญญาเท่านั้น ไม่ใช่ปัญญาเห็นประจักษ์อย่างแท้จริง ดังที่กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๕

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและมหาภูติกถากล่าวถึงเรื่องอนิจจลักษณะว่า

[๑] อนิจจลक्षणं ตาว อุทฺทพฺพยานํ อมนสิการา
สนฺตติยา ปฏฺิจนฺนตฺตา น อุปฺปจฺจติ. [๒] อุทฺทพฺพํ ปน
ปริคฺคเหตฺวา สนฺตติยา วิโกปีตาย อนิจฺจลक्षणํ ยาถาว-
สฺสโต อุปฺปจฺจติ.”

“๑. อนิจจลักษณะที่พระองค์ทรงแสดงไว้เป็นลำดับ
แรกย่อมไม่ปรากฏ เพราะสันตติปิดบังไว้ เนื่องจากมิได้รู้
เห็นความเกิดดับ

๒. แต่เมื่อรู้เห็นความเกิดดับแล้วทำลายสันตติบัญญัติ
อนิจจลักษณะก็ปรากฏตามสภาพของตนอย่างแท้จริง”

๑ วิสุทธิ. ๒.๓๑๒

[๑] สมนตติยา หิสฺส ปฏิจฺจนนตฺตา อนิจฺจลฺกขณํ น
 อุปฺปจฺจติ. สา จ สมนตติ อุตฺถยพฺพยามนสิกาเรน ปฏิจ-
 จาติกา ชาตา. [๒] อุตฺถยพฺพยํ ปสฺสโต น อุตฺถยวตฺถา
 วยวตฺถํ ปาปฺพจฺาติ. วยวตฺถา วา อุตฺถยวตฺถํ. อณฺโณว
 อุตฺถยกฺขโณ. อณฺโณว วยกฺขโณติ เอโกปิ ฐมฺโม ขณฺวเสน
 เกทโต อุปฺปจฺจติ. ปเคว อตีตาภิโกติ อาห “อุตฺถยพฺพยํ ปน
 ะเปยฺ อุปฺปจฺจติ”ติ. [๓] ตตฺถ สมนตติยา วิโกปิตายาติ ปุพฺพพา-
 ปริเยน ปวตฺตตฺมานานํ ฐมฺมานํ อณฺโณณณณณณณณ
 สมนตติยา อุกฺขมาภิตาย. น หิ สมฺมเทว อุตฺถยพฺพยํ สล-
 ลกฺเขนตสฺส ฐมฺมา สมฺพนธภาเวน อุปฺปจฺจหนฺติ. อถ โข
 อโยสลาภา วีย อสมฺพนธภาเวนนาติ สฺสจฺจจฺจจฺจจฺจจฺจ
 ปากฺกํ โหติ.*

* วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๘๒

“๑. อนิจจลักษณะย่อมไม่ปรากฏแก่ผู้ที่มีได้กำหนดรู้
 อยู่ นั่น เพราะถูกสันตติปิดบังไว้ อนึ่ง สันตตินั้นเป็น
 สภาพปิดบังได้ด้วยการไม่รู้เห็นความเกิดดับ

๒. เมื่อบุคคลรู้เห็นความเกิดดับอยู่ ขณะเกิดย่อมไม่ถึง
 ขณะดับ หรือขณะดับไม่ถึงขณะเกิด ขณะเกิดปรากฏเป็น
 อย่างหนึ่ง ขณะดับปรากฏเป็นอย่างหนึ่งไม่ปะปนกัน แม้
 สภาวะธรรมอย่างหนึ่งก็ปรากฏเป็นคนละอย่างในขณะเกิด
 และในขณะดับดังกล่าวนี้นี้ รูปนามที่เป็นอดีตเป็นต้นไม่มี
 ชื่อน่าสงสัยเลย ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า
 อุทยพฺพํ ปน ๒เปฯ อุปฺภฺจติ (แต่เมื่อรู้เห็นความเกิดดับ
 แล้วทำลายสันตติบัญญัติ อนิจจลักษณะก็ปรากฏตามสภาพ
 ของตนอย่างแท้จริง)

๓. ในเรื่องนั้น คำว่า สนฺตติยา วิโกปิตาย (ทำลาย
 สันตติบัญญัติ) หมายความว่า ทำลายความสืบทอดไม่ขาดสาย
 ด้วยการกำหนดรู้ความเป็นคนละอย่างของสภาวะธรรมที่
 ดำเนินไปก่อนและหลัง โดยแท้จริงแล้ว เมื่อบุคคลกำหนดรู้
 ความเกิดดับอย่างถูกต้อง สภาวะธรรมทั้งหลายย่อมไม่
 ปรากฏโดยความสืบทอด แต่ปรากฏโดยความขาดช่วงไม่
 สืบทอด เหมือนเส้นเหล็กมัดหนึ่ง[ที่เรียงไว้ทีละเส้น]ปรากฏ
 โดยความไม่ปะปนกัน”

ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาดังกล่าว ผู้ที่กำหนดรู้รูปนามตามที่ปรากฏย่อมรู้เห็นความเกิดดับของรูปนามที่ละอย่างว่า รูปนามที่เกิดขึ้นก่อนเป็นคนละอย่างกับรูปนามที่เกิดขึ้นต่อมา ไม่ใช่เป็นสภาวะอย่างเดียวกัน การรู้เห็นความเกิดดับนี้ชื่อว่าทำลายสันตติบัญญัติที่ตนสำคัญว่าเป็นสิ่งเดียวกันที่สืบทอดไม่ขาดสาย ผู้ที่ทำลายสันตติบัญญัติได้ย่อมรู้เห็นอนิจลักษณะของรูปนามที่เป็นสภาพเกิดขึ้น แปรปรวน และดับไป หรือเป็นสภาพเกิดขึ้นแล้วดับไป ในขณะนั้นปัญญาที่เห็นประจักษ์ว่ารูปนามไม่เที่ยงย่อมเกิดขึ้นโดยมีชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา ย่อมทำลายนิจสัจญา คือ ความสำคัญว่ารูปนามเที่ยง อีกทั้งทำลายวิภูฏทุกซ์อันได้แก่ กิเลส กรรม และวิบากชั้นที่จักเกิดต่อไปโดยเนื่องด้วยสัญญาดังกล่าว ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

อนิจโต อนุปัสสนโต นิจสณณํ ปชหติ.*

“ผู้ที่รู้เห็นว่าไม่เที่ยงย่อมขจัดความสำคัญว่าเที่ยง”

ข้อความว่า “ย่อมขจัดความสำคัญว่าเที่ยง” เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญ ดังคำว่า ราชา อาคณฺติ (พระราชเสด็จมา) ที่กล่าวรวมไปถึงข้าราชการบริพารของพระองค์อีกด้วย ดังนั้น จึงหมายความว่าถึงอกุศลทุกอย่างที่เกิดตามสัญญา เช่น ความเห็นผิดที่เรียกว่า ทิฏฐิวิปลลส ความคิดผิดที่เรียกว่า จิตตวิปลลส เป็นต้น ดังคัมภีร์มหาฎีกาของวิสุทธิมรรคอธิบายว่า

* พุ. ปฏิ. ๓๑.๕๒.๕๙

[๑] นิจุสสมณฺหิ นิจุคหาหิ. สญฺวาสีเสน นิทุเทโส. [๒]
สุขสสมณฺ อตฺตสสมณฺหิ เอตฺถาปิ เอสฺว นโย.*

“๑. คำว่า นิจุสสมณ (ความสำคัญว่าเที่ยง) คือ ความ
ยึดมั่นว่าเที่ยง คำนี้แสดงไว้โดยมุ่งกล่าวถึงสัญญาเป็นหลัก

๒. แม้คำว่า สุขสสมณา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) อตฺต-
สสมณา (ความสำคัญว่าเป็นตัวตน) ก็มีนัยเดียวกันนั้นแหละ”

[๑] นิจุสสมณายาติ สงฺขตธมฺมา นิจุจา สสฺสตาติ เอว
ปวตฺตาย มิจุสาสมณาย. [๒] สญฺวาคคฺคเณเนว ทิฏฺฐิ-
จิตฺตานมฺปิ คหณิ ทฏฺฐพฺพ. [๓] เอส นโย อิทฺโต ปราสุปิ.๒

“๑. คำว่า นิจุสสมณาย (ความสำคัญว่าเที่ยง) หมาย
ความว่า ความสำคัญผิดที่เป็นไปอย่างนี้ว่า สังขตธรรมเที่ยง
ยั่งยืน

๒. พึงทราบการถือเอาทิฏฐิและจิตด้วยการถือเอาสัญญา
อีกด้วย

๓. แม้อนุปัสสนาอื่นจากนี้[ทุกขานุปัสสนาและอนัตตา-
นุปัสสนา] ก็มีนัยเดียวกัน”

* วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๘๘

๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๙๓

ข้อความนี้หมายความว่า ความสำคัญว่าเที่ยงที่จะได้ด้วยอนิจจานุปัตสนานั้น เป็นมิจจาสัญญาที่สำคัญผิดว่าสังขารอันเป็นการเห็นได้ยิน ชลขเป็นของเที่ยง ดำรงอยู่เสมอ ไม่แปรปรวน เมื่อสัญญาวิปลาสดังกล่าว ถูกจะได้ ก็เป็นอันละทิฏฐิวิปลาสและจิตตวิปลาสได้ การที่ทุกขานุปัตสนาละสุขสัญญา และอนัตตานุปัตสนาละอตตสัญญา ก็เช่นเดียวกัน

การละกิเลสด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ

ถามว่า : นิจจสัญญาเป็นต้นที่ถูกละด้วยอนิจจานุปัตสนานั้น เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน

ตอบว่า : กิเลสที่เป็นอดีตเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วดับไป จึงถูกละไม่ได้ กิเลสที่เป็นอนาคตยังไม่ปรากฏในขณะเจริญวิปัสสนา แต่จะเกิดขึ้นแน่นอนแก่ผู้ที่มีได้เจริญวิปัสสนา จึงถูกละไม่ได้ นอกจากนั้น ในปัจจุบันขณะที่บุคคลรู้เห็นว่าไม่เที่ยง ก็เกิดกุศลวิปัสสนาอย่างเดียว ไม่มีกิเลสที่ควรละในขณะนั้น จึงละกิเลสปัจจุบันไม่ได้ ความจริงแล้วกิเลสที่ถูกละนั้นเป็นสิ่งที่จะปรากฏเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูลโดยเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ไม่รู้เห็นถึงความไม่เที่ยงของรูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖

อนุสัยที่นอนเนื่อง

กิเลสที่พร้อมจะเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยเหมาะสม ไม่ใช่อดีต เพราะไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว ไม่ใช่อนาคต เพราะยังไม่แน่นอนว่าเกิดขึ้น และไม่ใช่ปัจจุบัน เพราะไม่ใช่กำลังเกิดขึ้น จัดเป็นอนุสัย คือ กิเลสนอนเนื่อง ซึ่งพ้นไปจากกาลทั้ง ๓ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สันตานานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในกระแสจิต เป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูลแก่ปุถุชนและพระเสกขะ เพราะยังละกิเลสด้วยมรรคไม่ได้

๒. อารัมมณานุสัย กิเลสที่นอนเนื่องในอารมณ์ที่มีได้กำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นแก่ปุถุชนและพระเสกขะคิดว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ในบางแห่งเรียกว่า อารัมมณธัคคหิตุปปันนะ คือ กิเลสที่เกิดขึ้นเพราะยึดมั่นอารมณ์

อารัมมณานุสัย

วิปัสสนาญาณสามารถละกิเลสที่เป็นอารัมมณานุสัย ส่วนมรรคญาณละกิเลสที่เป็นสันตานานุสัย ดังข้อความในคัมภีร์วิวัฏฐาค์ว่า

[๑] สัตตานุสยา กามราคานุสโย ปฏิฆานุสโย มานา-
 นุสโย, ทิฏฐานุสโย วิจิกิจจานุสโย, ภวราคานุสโย อวิชชา-
 นุสโย. [๒] ยัม โลเก ปิยรูปํ สาทรูปํ, ऐतद्य สัตตानํ ราค-
 นุสโย อนุเสติ. [๓] ยัม โลเก อปปิยรูปํ อสาทรูปํ, ऐตद्य สัตตानํ
 ปฏิฆานุสโย อนุเสติ. [๔] อิติ อิเมสุ ธมฺเมสุ อวิชชา อน-
 ปติตา. [๕] ตเทกภูโจ มาโน จ ทิฏฺฐิ จ วิจิกิจฺจา จ ทฏฺฐพฺพา^๑

“๑. อนุสัย ๗ คือ กามราคานุสัย (อนุสัยที่ยินดีกามคุณ)
 ปฏิฆานุสัย (อนุสัยที่โกรธเคือง) มานานุสัย (อนุสัยที่ถือตัว)
 ทิฏฐานุสัย (อนุสัยที่เห็นผิด) วิจิกิจจานุสัย (อนุสัยที่สงสัย)
 ภวราคานุสัย (อนุสัยที่ยินดีภพ) และอวิชชานุสัย (อนุสัยที่
 ไม่รู้จริง)

๒. ราคานุสัยของเหล่าสัตว์ย่อมนอนเนื่องในสภาพที่
 น่ารักน่ายินดีในโลก[คือสังขาร]นี้

๓. ปฏิฆานุสัยของเหล่าสัตว์ย่อมนอนเนื่องในสภาพที่
 ไม่น่ารักไม่น่ายินดีในโลกนี้

๔. เมื่อเป็นดังนี้ อวิชชานุสัยก็นอนเนื่องในราคะและ
 ปฏิฆะทั้ง ๒ เหล่านี้

๕. พึงทราบว่ามานานุสัย ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจจานุสัย
 ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับจิตที่ประกอบกับอวิชชา นั้น”

^๑ อภ. วิ. ๓๕.๘๑๖.๔๑๕

ข้อความนี้อธิบายว่า อารมณ์จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สภาวอภิญ्ञารมณ์ อารมณ์ที่น่ายินดีพอใจตามธรรมชาติ เช่น รูปงาม เสียงไพเราะ กลิ่นหอม เป็นต้น

๒. ปริกัปปอภิญ्ञารมณ์ อารมณ์ที่น่ายินดีพอใจโดยความคิดนึก เช่น สิ่งปฏิกุศล อุจจาระ ชากศพ เป็นต้น เป็นอารมณ์ที่บุคคลทั่วไปไม่พึงปรารถนา แต่สัตว์บางชนิดมีสัญข สุกกร หรือนกแร้ง เป็นต้น พอใจอารมณ์เหล่านั้นด้วยอำนาจแห่งจินตนาการของตน

อารมณ์ทั้งสองประเภทเหล่านี้เป็นสภาพที่น่ารักน่ายินดีในโลกคือ สังขาร ชื่อว่า ปิยรูป (สภาพที่น่ารัก) สาตรูป (สภาพที่น่ายินดี) กาม-ราคะนุสัยและภวราคะนุสัยย่อมนอนเนื่องอยู่ในอภิญ्ञารมณ์อันเป็นธรรมฝ่ายโลกิยะนั้น

โดยทำนองเดียวกัน อนิฏฐารมณ์แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สภาวอนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ไม่น่ายินดีพอใจตามธรรมชาติ เช่น รูปไม่งาม เสียงไม่ไพเราะ กลิ่นเหม็น เป็นต้น

๒. ปริกัปปอนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ไม่น่ายินดีพอใจโดยความคิดนึก เช่น การพบเห็นพระพุทเจ้าที่เดียรถียสำคัญว่าเป็นอัปมงคล เป็นต้น

อารมณ์ทั้งสองประเภทเหล่านี้เป็นสภาพที่ไม่น่ารักไม่น่ายินดีในโลกคือสังขาร ชื่อว่า อัปปิยรูป (สภาพที่ไม่น่ารัก) อสาดรูป (สภาพที่ไม่น่ายินดี) ปฏิฆานุสัยย่อมนอนเนื่องอยู่ในอนิฏฐารมณ์อันเป็นธรรมฝ่ายโลกิยะนั้น

นอกจากนั้น ในทุกขณะที่กามราคานุสัยนอนเนื่องในอริยมรรค และปฏิฆานุสัยนอนเนื่องในอริยมรรค แม้อวิชชานุสัยก็นอนเนื่องใน อารมณ์เหล่านั้นอีกด้วย เมื่ออวิชชานุสัยนอนเนื่องอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ และวิกิจจนาที่มักเกิดร่วมกับอวิชชาในจิตดวงเดียวกันก็นอนเนื่องเช่นกัน

อนึ่ง การนอนเนื่อง ไม่ใช่การชอนอยู่ภายใน แต่เป็นความพร้อม ที่เกิดขึ้นได้ตามอำนาจของอารมณ์เมื่อมีเหตุปัจจัย เพราะยังละไม่ได้ด้วย วิปัสสนาญาณโดยตถังคปหานและมรรคญาณโดยสมุจเฉตปหาน ดัง คำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

เอตถ สตฺตานํ รากานุสโย อนุเสตฺติ เอตสฺมิ อภิچارมฺมเณ
สตฺตานํ อปฺปหีนฺนุเจน รากานุสโย อนุเสตฺติ.^๑

“พระดำรัสว่า เอตถ สตฺตานํ รากานุสโย อนุเสตฺติ (รากานุสยของเหล่าสัตว์ย่อมนอนเนื่องในสภาพที่น่ารบกวนใน โลกนี้) หมายความว่า รากานุสยของเหล่าสัตว์ย่อมนอนเนื่อง ในอริยมรรคนี้โดยสภาพที่ยังละไม่ได้ด้วยวิปัสสนาญาณและ มรรคญาณ”

อารมฺมณฺสนฺตานานุสยเนสุ อภิچارมฺมเณ อารมฺมณานุสยเนน อนุเสตฺติ.^๒

“ในบรรดาการนอนเนื่องในอารมณ์และการนอนเนื่องใน กระแสจิต ก็เลสย่อมนอนเนื่องในอริยมรรคโดยนอนเนื่อง ในอารมณ์”

^๑ อภ. อ. ๒.๔๙๕-๕๖

^๒ มุลฎีก. ๒.๒๓๑

[๑] อารมมณสนฺตานานุสยเนสุติ อารมมณานุสยน์
สนฺตานานุสยนฺนติ ทวีสุ อนุสยเนสุ. [๒] ยถา หิ มคฺเคน
อสมฺมุจฺฉิโน ราโค การณลาเภ อุปฺปชฺชนารโห ฅามคตฺถุเจน
สนฺตानะ อนุเสตีติ วุจฺจติ, [๓] เอวํ อภิฏฺฐารมฺมณมฺปิตี ตสฺส
อารมฺมณานุสยน์ ทฎฺฐพฺพ.^๑

“๑. คำกล่าวว่า อารมมณสนฺตานานุสยเนสุ (ในบรรดา
การนอนเนื่องในอารมณและการนอนเนื่องในกระเสจิต)
หมายความว่า การนอนเนื่อง ๒ ประการ คือ การนอนเนื่อง
ในอารมณและการนอนเนื่องในกระเสจิต

๒. อุปมาว่าราคะที่ยังละไม่ได้เต็ดขาดด้วยมรรคควร
เกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัย ย่อมกล่าวว่า สนฺตानะ อนุเสติ (ย่อม
นอนเนื่องในกระเสจิต) โดยความเป็นสภาพที่มีกำลัง ฉันท

๓. แม้อิฏฐารมณที่ยังละไม่ได้ด้วยวิปัสสนาและมรรค
ได้ควรเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัย ย่อมกล่าวว่า อารมมณะ อนุ-
เสติ (ย่อมนอนเนื่องในอารมณ) โดยความเป็นสภาพที่มีกำลัง
ฉันทนั้น พึงทราบการนอนเนื่องในอารมณของราคะนั้น
อย่างนี้”

^๑ อนุฎ. ๒.๒๒๘

สรุปความว่า การที่กิเลสนอนเนื่องในอารมณ์ คือ การเกิดกิเลสได้ในอารมณ์ที่มีได้รู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ จึงเรียกว่าอารมณ์มณาสัย คือ อนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ พระพุทธองค์ตรัสถึงการละอนุสัยประเภทนี้ว่า

[๑] สุขาย ภิกขเว เวทนาย ราคานุสโย ปหาตัพโพ.

[๒] ทุกขาย เวทนาย ปฏิฆานุสโย ปหาตัพโพ. [๓] อทุกข-
มสุขาย เวทนาย อวิชขานุสโย ปหาตัพโพ.”

“๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอควรละราคานุสัยในการ
เสวยสุข (สุขเวทนา)

๒. ควรละปฏิฆานุสัยในการเสวยทุกข์ (ทุกขเวทนา)

๓. ควรละอวิชขานุสัยในการเสวยไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์
(อุเบกขาเวทนา)”

ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายเรื่องนี้ว่า

อิมสมิ สุตเต อารมมณานุสโย กถิโต.^๑

“พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอารมณ์มณาสัยไว้ในพระสูตรนี้”

^๑ ส. สฬา. ๑๘.๒๕๑.๑๘๘

^๒ ส. อ. ๓.๑๓๖

อาร์มมณานุสัยนี้มีชื่ออื่นว่า อาร์มมณาริคคหิตุปปันนะ คือ กิเลสที่เกิดขึ้นเพราะยึดมั่นอารมณ์ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

จกฺขาทีนํ ปน อาปาถคเต อารมฺมเณ ปุพฺพภาเค อนุป-
 ปชฺชมานมปิ กิเลสชาตํ อารมฺมณสฺส อริคฺคหิตตฺตา เอว
 อปรภาเค เอกนฺเตน อุปฺปตฺติโต อารมฺมณาริคคหิตุปฺปนฺนติ
 วุจฺจติ.^๑

“อนึ่ง เมื่ออารมณ์มาปรากฏแก่จักขุเป็นต้น กิเลส
 ทั้งหลายที่แม้จะยังไม่เกิดขึ้นในเบื้องต้น[ขณะได้รับอารมณ์]
 ได้ชื่อว่า อาร์มมณาริคคหิตุปปันนะ เพราะเกิดขึ้นแน่นอน
 ในภายหลัง เนื่องจากยึดมั่นอารมณ์โดยแท้”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า เมื่ออารมณ์ ๖ ที่น่าพอใจหรือไม่
 น่าพอใจอันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรือธรรมารมณ์ มาปรากฏ
 ทางทวาร ๖ เป็นการเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส หรือนึกคิด
 ในขณะนั้นกิเลสที่เป็นความโลภหรือความโกรธเกิดขึ้นหรือไม่ก็ได้ ถ้ากิเลส
 เกิดขึ้นในขณะนั้นก็จะเกิดอีกในภายหลังแน่นอน หรือแม้จะไม่เกิดขึ้น
 ในขณะนั้นเพราะโยนิสมนสิการเป็นต้น กิเลสก็อาจปรากฏได้ในภาย
 หลังเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อม เช่น การหวนคิดถึง การพบกับอารมณ์ที่

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๗๓-๗๔

คล้ายคลึงกันหรือการพบกับอารมณ์ที่ตรงกันข้าม การกระตุ้นชักชวนจากคนอื่น เพราะบุคคลยึดมั่นอารมณ์ไว้ แต่ถ้าไม่มีความยึดมั่นอารมณ์กิเลสก็จะปรากฏไม่ได้ ดังนั้น กิเลสที่พร้อมจะปรากฏเพราะยึดมั่นอารมณ์นี้จึงได้ชื่อว่า อารัมมณาริคคหิตุปปันนะ

พระอริยะผู้ขจัดกิเลสได้เด็ดขาดด้วยมรรคญาณแล้วย่อมสามารถละกิเลสที่เป็นอารัมมณานุสัยที่ชื่อว่าอารัมมณาริคคหิตะได้แน่นอน ส่วนวิปัสสนาจะอารัมมณานุสัยได้เช่นกัน กล่าวคือ ผู้ปฏิบัติธรรมที่รู้เห็นว่

อารมณ์มีรูป การเห็น หรือเสียง การได้ยินเป็นต้นที่ปรากฏทางทวาร ๖ นั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ย่อมได้ชื่อว่าละกิเลสที่ยึดมั่นผิดว่

เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน จึงกล่าวได้ว่ากิเลสไม่นอนเนื่องในอารมณ์ที่กำหนดรู้ เมื่ออารัมมณานุสัยสงบไปดังนั้น กิเลสที่เป็นปริยฐานหรือ

วิติกมระวมถึงกุศลกรรม อกุศลกรรม และวิบากขั้นที่อาจเกิดขึ้นเมื่อมีอนุสัยก็พลอยสงบไปพร้อมกัน ดังคัมภีร์มหาภูิกากล่าวถึงความสงบไปของกิเลส กรรม และวิบากเหล่านั้นด้วยวิปัสสนาว่า

[๑] อนิจจานุปัสสนา ตาว ตทงคปฺปหานวเสน นิจฺจ-
สณฺณํ ปริจฺจชติ. [๒] ปริจฺจชนฺตํ จ ตถา อปฺปวตฺตติยํ เย
นิจฺจนฺติ คหณวเสน กิเลสํ, ตมฺมุลกา อภิสงฺขารํ, ตทฺภูย-
มุลกา จ วิปกา ขนฺธา อนาคเต อุปฺปชฺชยุํ, เต สพฺเพปิ
อปฺปวตฺตติกรณวเสน ปริจฺจชติ. [๓] ตถา ทุกฺขานุปัสสนา-
ทโย. [๔] เตนาค วิปัสสนา ตทงฺควเสน สทฺธิ ขนฺธาภิ-
สงฺขารเหติ กิเลสํ ปริจฺจชตฺติ.*

“๑. อนิจจานุปัสสนาที่แสดงเป็นลำดับแรก ย่อมละนิจ-
จสัญญาด้วยตทงคปหานเป็นต้น

๒. อนึ่ง อนิจจานุปัสสนาละนิจจสัญญาอยู่ย่อมละกิเลส
โดยยึดมั่นว่าเที่ยงอภิสังขาร[คือบุญบาป]ที่มีกิเลสนั้นเป็นเหตุ
และวิปากขันธที่มีกิเลสและอภิสังขารทั้งสองนั้นเป็นเหตุ
ทั้งหมด อันอาจเกิดได้ในอนาคตโดยทำให้ไม่เกิดอีก

๓. ทุกฺขานุปัสสนาเป็นต้นก็จะ[สุขสัญญาเป็นต้น]ได้เช่น
เดียวกัน

๔. ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า วิปัสสนา
ตทงควเสน สทฺธิ ขนฺธาภิสงฺขารเหติ กิเลสํ ปริจฺจชติ
(วิปัสสนาย่อมละกิเลสพร้อมด้วยขันธและอภิสังขารโดย
ตทงคปหาน)”

* วิสุทธิ. ฎี. ๑.๔๑๒

อธิบายโดยสังเขปว่า เมื่อบุคคลไม่รู้เห็นว่าอารมณ์ที่ปรากฏทาง ทวาร ๖ นั้นไม่เที่ยง กิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยงย่อมมีโอกาสเกิดขึ้น ดังนั้น กิเลสจึงนอนเนื่องในอารมณ์ที่ไม่รู้เห็นว่าไม่เที่ยง ต่อมาบุคคลนั้นอาจคิด ถึงอารมณ์ดังกล่าวว่าเที่ยงตามเหตุปัจจัยที่ปรากฏพร้อมมูล การคิดถึง นี้เป็นปริยฐาน ภายหลังต่อมาเขาจะพยายามเพื่อให้ได้รับอารมณ์ที่พอใจ เพื่อให้อยู่ดีมีสุข หรือเพื่อทำลายสิ่งที่ไม่พอใจ ตามเหตุปัจจัยที่ตนได้รับความพยายามนี้เป็นอกิสังขารที่มีกิเลสเป็นเหตุเกิด เพราะเกิดต่อกจาก กิเลสซึ่งสำคัญว่าเที่ยง หลังจากนั้นวิบากขันธ์ในภพใหม่คือปฏิสันธิจิต เป็นต้นยอมเกิดต่อมาตามเหตุปัจจัยเพราะอกิสังขารคือบุญและบาป

โดยประการดังนี้ วิบากขันธ์ในภพใหม่ยอมเกิดขึ้นเมื่อมีกรรมเป็น เหตุ ถ้าไม่มีกรรม วิบากขันธ์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ และกรรมก็ไม่เกิดขึ้นถ้า ไม่มีกิเลสที่สำคัญผิดว่าเที่ยง แม้กิเลสก็จะเกิดขึ้นไม่ได้เมื่อไม่มีความ ยึดมั่นผิดว่าเที่ยง จะเห็นได้ว่าถ้าบุคคลรู้เห็นตามความเป็นจริงว่าอารมณ์ ที่ปรากฏทางทวาร ๖ ไม่เที่ยง ความยึดมั่นผิดว่าเที่ยงย่อมไม่เกิดขึ้น อนิจจานุปัสสนาจึงทำให้สภาวะเหล่านี้สงบไป คือ

- อนุสัยที่ยึดมั่นว่าเที่ยง
- ปริยฐานที่คิดถึงอารมณ์ที่เคยพบว่ายเที่ยง
- วิตักกมะคือความล่องละเมิดทางกายและวาจาโดยเนื่องด้วย อารมณ์ที่คิดว่าเที่ยง

- ความพยายามทำบุญและบาปคืออกิสังขาร เพื่อให้ได้รับสิ่งที่ตนต้องการและปฏิเสธสิ่งที่ตนไม่ต้องการ
- วิบากชั้นหนึ่งในภพใหม่อันเป็นผลของบุญและบาป

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า อนิจจานุปัตสนาย่อมละกิเลส กรรม และ วิบากชั้นหนึ่ง เพราะทำให้อนุสัยเป็นต้นไปจนถึงชั้นหนึ่งในภพใหม่สงบลง โดยทำนองเดียวกัน ทุกขานุปัตสนาย่อมละสุขสัญญา และอนัตตานุปัตสสนาก็ละอัตตสัญญารวมไปถึงกิเลสเป็นต้น ดังนั้น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า “วิปัสสนาย่อมละกิเลสพร้อมด้วยชั้นหนึ่งและอกิสังขารโดยตัทธกัปหาน”

สันตทานุสัย

กิเลสที่เกิดขึ้นได้เมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูลในกระแสจิตของปุถุชน พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี เพราะยังละไม่ได้ด้วยมรรค ชื่อว่า สันตทานุสัย คือ กิเลสนอนเนื่องในกระแสจิต หมายความว่า กิเลสที่พร้อมจะเกิดขึ้นในกระแสจิตของบุคคลเหล่านั้น ตัวอย่างเช่น คนป่วยไข้ที่ยังไม่หายสนิท เมื่อมีคนถามว่าสบายดีไหม ก็ต้องตอบว่าไม่สบาย เพราะเมื่อก่อนได้เคยมีไข้และจะมีไข้อีกต่อไปในการทำนองเดียวกัน กิเลสเหล่านี้ คือ

- อนุสัย ๗ ในปุถุชน
- อนุสัย ๕ เว้นทิฏฐิและวิจิกิจฉาในพระโสดาบันและพระสกทาคามี
- อนุสัย ๓ คือ ภวราคะ มานะ และอวิชชา ในพระอนาคามี

กิเลสดังกล่าวแม้จะมีใช้กำลังเกิดขึ้นด้วยขณะทั้ง ๓ คือ ขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ก็มีสภาพจะเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล จึงเป็น อนุสัยที่พร้อมจะเกิดขึ้นอยู่เสมอ

ในคัมภีร์ยมกกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

[๑] อนาคามิสฺส อวิชฺชานุสโย จ มานานุสโย จ ภว-
รคานุสโย จ อนุเสนติ ๒เปฯ [๒] ทฺวินฺนํ ปุคฺคฺลํ อวิชฺชา-
नुสโย จ กามรคานุสโย จ ปฏิฆานุสโย จ มานานุสโย จ
ภวรคานุสโย จ อนุเสนติ. โน จ เตสํ ทิฏฺฐานุสโย จ
วิจิกิฉานุสโย จ อนุเสนติ. [๓] ปุณฺณชฺชนสฺส อวิชฺชานุสโย จ
อนุเสนติ, กามรคานุสโย จ ปฏิฆานุสโย จ มานานุสโย จ
ทิฏฺฐานุสโย จ วิจิกิฉานุสโย จ ภวรคานุสโย จ อนุเสนติ.”

“๑. อวิชชานุสัย มานานุสัย และภวราคานุสัย ย่อม
นอนเนื่องแก่พระอนาคามี ๒ลฯ

๒. อวิชชานุสัย กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย
และภวราคานุสัย ย่อมนอนเนื่องแก่บุคคล ๒ จำพวก [พระ
โสดาบันและพระสกทาคามี] แต่ทิฏฐานุสัยและวิจิกิฉา-
नुสัยไม่นอนเนื่องแก่บุคคลเหล่านั้น

๑ อภี. ย. ๓๘.๑๓.๓๔๐

๓. อวิชชานุสัย กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย
ทิฏฐานุสัย วิจิกิจจานุสัย และภวราคานุสัย ย่อมนอนเนื่อง
แก่ปุถุชน”

ในบรรดาอนุสัย ๗ อนุสัยที่ไม่เกิดร่วมกันโดยขณะเกิดขึ้น (อุป-
ปาทขณะ) คือ

- กามราคะกับภวราคะ
- ราคะกับปฏิฆะและวิจิกิจจา
- ปฏิฆะกับมานะ ทิฏฐิ วิจิกิจจา และราคะ
- มานะกับทิฏฐิ วิจิกิจจา และปฏิฆะ
- ทิฏฐิกับวิจิกิจจา ภวราคะ และมานะ

กิเลสที่มีได้เกิดขึ้นร่วมกันถูกเรียกว่าเป็นกิเลสนอนเนื่องร่วมกัน
อยู่ในกระแสจิตโดยชื่อว่าอนุสัย กิเลสดังกล่าวไม่ใช่กำลังเกิดขึ้นจริงๆ
โดยความเป็นขณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เหมือนปริยฐานและวิตก-
กมะ แต่เป็นกิเลสที่พร้อมจะเกิดขึ้นเมื่อได้รับเหตุปัจจัยที่เหมาะสม
เพราะยังไม่ถูกละได้เด็ดขาดด้วยมรรค

เรื่องที่กามราคะและปฏิฆะนอนเนื่องอยู่ร่วมกันในบุคคล ปรากฏ
ในคัมภีร์ยมกและอรรถกถาว่า

[๑] ยสฺส กามราคานุสโย อนุเสติ, ตสฺส ปฏิฆานุสโย
อนุเสตฺติติ. อามนฺตา. [๒] ยสฺส กามราคานุสโย อุปฺปชฺชติ,
ตสฺส ปฏิฆานุสโย อุปฺปชฺชตฺติติ. อามนฺตา.”

“๑. [พิจารณาว่า] กามราคานุสัยนอนเนื่องแก่บุคคลใด
ปฏิฆานุสัยก็นอนเนื่องแก่บุคคลนั้น ใช่หรือไม่

[วิสัชนาว่า] ใช่

๒. [พิจารณาว่า] กามราคานุสัยนั้นกำลังเกิดแก่บุคคลใด
ปฏิฆานุสัยก็กำลังเกิดแก่บุคคลนั้น ใช่หรือไม่

[วิสัชนาว่า] ใช่ [กำลังเกิด]”

[๑] ยมฺหิ สนฺดาเน อนุสยา อุปฺปฬีนา, ยมฺหิ วา ปน
เนสฺส สนฺดาเน อุปฺปตฺติปจฺเจ สติ อุปฺปตฺติ อนิวาริตา. [๒]
ตตฺถ อนุปฺปชฺชนกฺขณेषิ อุปฺปนฺนปฺพพฺพเจว กาลนฺตเร
อุปฺปชฺชมานกฺขเ อุปาทาย ยสฺส กามราคานุสโย อุปฺปชฺชติ,
ตสฺส ปฏิฆานุสโย อุปฺปชฺชติเยว นาม.

^๑ อภิ. ย. ๓๘.๓, ๓๓๐.๓๓๕, ๕๔๓

“๑. อนุสัยยังมิได้ถูกละในกระแสนันธ์ใด หรือว่าเมื่อมีเหตุเกิดของอนุสัยเหล่านั้นในกระแสนันธ์ การเกิดขึ้นของอนุสัยมิได้ถูกห้ามไว้

๒. กามราคานุสัยกำลังเกิดแก่บุคคลใดแม้ในขณะที่กำลังเกิดขึ้นปฏิฆานุสัยก็ชื่อว่ากำลังเกิดแก่บุคคลนั้น เพราะอาศัยอนุสัยที่เคยเกิดขึ้นและจักเกิดขึ้นในกาลอื่นในกระแสนันธ์ที่ยังละและห้ามอนุสัยไม่ได้”

ในคัมภีร์มูลฎีกา^๑ อธิบายเพิ่มเติมว่า กิเลสที่มีกำลังพร้อมจะเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยเหมาะสม เป็นกิเลสนอนเนื่องที่ชื่อว่าอนุสัย หมายถึง กามราคะเป็นต้น ๗ อย่างเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับกิเลสอื่นที่แม้จะไม่ถูกละด้วยมรรค ส่วนคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๒ กล่าวว่า กิเลสที่อาจเกิดขึ้นได้โดยมิได้ข่มไว้ด้วยสมถะและวิปัสสนา ก็ชื่อว่าอนุสัยเหมือนกิเลสที่มีได้ถูกละด้วยมรรค

ตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น อนุสัย ๗ อย่าง, ๕ อย่างหรือ ๓ อย่างย่อมนอนเนื่องในกระแสนันธ์ของปุถุชนและพระเสกขะอยู่เสมอในเวลาเหล่านี้ คือ

- ขณะเกิดอกุศลจิต
- ขณะเกิดกุศลจิต
- ขณะเกิดวิปากจิตทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภาวังก์ และจุติ

^๑ มูลฎีก. ๓.๑๖๐

^๒ เล่ม ๒ หน้า ๓๗๔

อนุสัยเหล่านี้ยังนอนเนื่องในกระแสนั้นคือรูปร่างเดียวของ
อสังขสัจจะพรหมอีกด้วย ดังนั้น อนุสัยดังกล่าวที่นอนเนื่องในกระแสนั้น
ของปุถุชนและพระเสกขะ ซึ่งอาจเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย จึงได้ชื่อว่า
สันดานานุสัย ย่อมถูกละได้เด็ดขาดด้วยมรรคเท่านั้น ไม่อาจจะได้เด็ดขาด
ด้วยวิปัสสนา วิปัสสนานั้นย่อมละกิเลสที่กำลังเกิดขึ้นด้วยตัทธกัปหาน
และข่มกิเลสอื่นที่มีได้เกิดขึ้นด้วยวิกัมภกัปหาน

สรุปความว่า ข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “อนิจจานุปัสสนา
ละความสำคัญว่าเที่ยง” คือ อนิจจานุปัสสนาละอารมณ์านุสัย กิเลส
ที่เป็นปริยฐานและวิตกกัมมะพร้อมทั้งกรรม และวิปากขันธตามนัยที่
กล่าวมาแล้วข้างต้น

เมื่อบุคคลรู้เห็นความไม่เที่ยงแล้วก็รู้เห็นความทุกข์ และความไม่ใช่อัตถ์ตน

ผู้ที่เห็นประจักษ์อารมณ์ว่าไม่เที่ยงแล้วย่อมปราศจากความยึดมั่นว่าเที่ยง อีกทั้งยังไม่สำคัญว่าอารมณ์ที่เกิดขึ้นแล้วดับไปนั้นเป็นสุขหรือเป็นอรรถตน เขาเข้าใจว่าสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับไปนั้นเป็นทุกข์ที่ไม่น่าปรารถนา พอใจ เพราะยังมีความเกิดดับอยู่ และเข้าใจว่าไม่อยู่ในอำนาจของตน ไม่สามารถบังคับบัญชาได้ ดังนั้น ปัญญาที่รู้เห็นความทุกข์และความไม่ใช่อัตถ์ตนจึงเกิดขึ้นโดยคล้อยตามปัญญาที่รู้เห็นความไม่เที่ยง ดังข้อความในอังคุตตรนิกายว่า

[๑] อนิจฺจสยฺยภา ภาเวตพฺพา อสฺมิมานสมฺมุคฺชาตาย.

[๒] อนิจฺจสยฺยนิโน ภิกฺขเว อนตฺตสยฺยภา สยฺยจาทิ. [๓]
อนตฺตสยฺยนิ อสฺมิมานสมฺมุคฺชาตํ ปาปฺภนาติ ทิฏฺฐเจว ธมฺเม
นิพฺพานิ^๑

“๑. พึงเจริญสำคัญว่าไม่เที่ยง เพื่อเพิกถอนอัสสมิมานะ
(ความถือตัว)

๒. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อม
เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สำคัญว่าไม่เที่ยง

๓. ผู้สำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อมถึงความเพิกถอนอัสสมิ-
มานะ และบรรลุนิพพานในปัจจุบันภพ”

^๑ อัง. นวก. ๒๓.๑.๒๘๒

อัสมิมานะ คือ ความถือตัว เป็นความถือตัวในคุณธรรมที่มีจริง ซึ่งสำคัญว่าดีกว่าบุคคลอื่น เกิดขึ้นแก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี และ พระอนาคามี ที่จริงแล้วแม้พระอริยะจะไม่มี ความยึดมั่นในตัวตนเหมือน บุคคลอื่น เพราะละสักรายทัญญูได้เด็ดขาดแล้ว แต่ท่านยังคิดถึง กระทำ หรือ พุตจาโดยมีความถือตัวด้วยอัสมิมานะ อัสมิมานะที่เกิดแก่พระอริยะนี้ ในบางแห่งเรียกว่า ทัญญูมานะ เพราะมีลักษณะบางส่วนคล้ายกับสักราย- ทัญญูในบางแห่งก็เรียกว่ามิจจาทัญญูในกรณีที่กล่าวว่าสัมมาทัญญูคือมรรค เบื้องบนละมิจจาทัญญู

ข้อความว่า “ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตนย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ สำคัญว่าไม่เที่ยง” เป็นใจความในเรื่องนี้ หมายความว่า เมื่อบุคคลรู้เห็นว่า ไม่เที่ยง ก็เป็นอันรู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน และเมื่อรู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน ก็เป็น อันละอัสมิมานะด้วยอรหัตตมรรคได้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่าพึง เจริญอนิจจสัญญาเพื่อเพิกถอนอัสมิมานะ ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

[๑] อนิจจลกฺขณํ ทิฏฺฐเจ อนตฺตลกฺขณํ ทิฏฺฐเมว โหติ.

[๒] เตสุ หิ ตีสุ ลกฺขณेषु เอกสฺมี ทิฏฺฐเจ อิตฺตทวํ ทิฏฺฐเมว โหติ. [๓] เตน วุตฺตํ “อนิจจสณฺณิโน ภิกฺขเว อนตฺตสณฺณวา สณฺณจาตี”ติ.^๑

^๑ อัง. อ. ๓.๒๘๖

“๑. เมื่อบุคคลรู้เห็นอนิจจลักษณะก็เป็นอันรู้เห็นอนัตต-
ลักษณะ

๒. โดยแท้จริงแล้ว เมื่อบุคคลรู้เห็นลักษณะหนึ่งใน
ลักษณะ ๓ เหล่านั้น ก็เป็นอันรู้เห็นลักษณะอื่นได้

๓. ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า อนิจจสณฺณโน ภิกฺขเว
อนตฺตสณฺณมา สณฺญาติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความสำคัญว่า
ไม่ใช่ตัวตนย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สำคัญว่าไม่เที่ยง)”

สรุปความว่า ผู้ปรารถนาความเพียรที่รู้เห็นความไม่เที่ยงแล้วย่อม
รู้เห็นความเป็นทุกข์และความไม่ใช่ตัวตนโดยประจักษ์ได้ กล่าวคือ เมื่อ
เขาคิดพิจารณาอารมณ์ที่ตนรู้เห็นว่าไม่เที่ยง ย่อมพบลักษณะที่เป็นทุกข์
และไม่ใช่ตัวตน ไม่พบลักษณะที่เป็นสุขและเป็นตัวตน ดังนั้น ไม่เพียง
กิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยงจะสงบไปในขณะนั้น แม้กิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นสุข
และเป็นตัวตนก็สงบไปเช่นเดียวกัน

ในคัมภีร์สัมโมหิโนทนี^๑ กล่าวว่า ความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ โดยสมมุติมักปรากฏแก่ชาวบ้านทั่วไป เมื่อเขาเห็นหม้อหรือแก้วหรือ สิ่งใดสิ่งหนึ่งหล่นจากมือแตกไป ก็พูดว่า ไม่เที่ยง หรือเมื่อมีแผลเกิดขึ้น ในร่างกาย หรือถูกหนามตำ ก็พูดว่าเป็นทุกข์ แต่ความไม่ใช่ตัวตนไม่ ปรากฏชัดเจนเหมือนความมืดที่รู้ได้ยาก ความไม่เที่ยงและความเป็น ทุกข์อาจปรากฏทั้งในสมัยที่มีหรือไม่มีพระพุทธานุเจ้ามาตรัสรู้หรือไม่มีก็ได้ แต่ความไม่ใช่ตัวตนปรากฏได้เมื่อมีพระพุทธานุเจ้ามาตรัสรู้เท่านั้นแม้ดาบส ผู้มีฤทธิ์มากที่เป็นพระโพธิสัตว์ชื่อสรภังคะเป็นต้นก็แสดงธรรมเรื่อง ความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ แต่ไม่อาจแสดงถึงเรื่องความไม่ใช่ตัวตน ได้ เพราะถ้าท่านแสดงเรื่องอนัตตาได้ผู้ฟังก็ควรจะบรรลุธรรมเช่นเดียว กัน การแสดงเรื่องอนัตตานี้เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูเท่านั้น ดังนั้น พระพุทธานุเจ้าจึงแสดงเรื่องอนัตตาควบคู่ไปกับลักษณะไม่เที่ยงบ้าง ลักษณะ เป็นทุกข์บ้าง หรือลักษณะทั้งสองอย่างบ้าง

ความจริงแล้วลักษณะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ที่ดาบสนอกพระศาสนา กล่าวถึงนั้น เป็นเพียงไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ที่เจือด้วยสมมุติบัญญัติ ไม่ ใช้ลักษณะไม่เที่ยงและเป็นทุกข์อย่างแท้จริง เพราะลักษณะไม่เที่ยงที่รู้ว่า หม้อแตกเนื่องด้วยสมมุติบัญญัติคือหม้อไม่ใช่สภาพที่รู้เห็นด้วยวิปัสสนา- ญาณ เพราะหม้อเป็นสิ่งที่ไม่มีจริงโดยสภาวะ แม้การรู้เห็นความตายว่า ไม่เที่ยง ก็เป็นความไม่เที่ยงที่เจือด้วยสมมุติบัญญัติเช่นกัน นอกจากนั้น

^๑ อภิ. อ. ๒.๕๕

ความเป็นทุกข์ที่เจ็บปวดตามร่างกายของคนทั่วไปก็ไม่ใช่ความทุกข์ที่เป็นทุกข์ลักษณะ เพราะเนื่องด้วยสมมุติบัญญัติคือเราเจ็บ เราปวด ตาบส มีสรวังจะเป็นต้นที่ไม่รู้จักอนิจลักษณะและทุกข์ลักษณะอย่างชัดเจน เช่นนี้ย่อมไม่อาจแสดงถึงอนัตตลักษณะที่แท้จริงได้

อนิจลักษณะและทุกข์ลักษณะโดยปรมาณนั้นเป็นสิ่งที่รู้เห็นได้ยาก และส่งผลให้ผู้เจริญวิปัสสนาสามารถรู้เห็นอนัตตลักษณะได้ในเวลาต่อมา แม้ลักษณะทั้งสองนั้นก็ป็นวิสัยของพระพุทธานุเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ดังคัมภีร์มูลฎีกากล่าวว่า

[๑] อนตฺตลกฺขณปณฺณาปนสฺส อณฺเณสํ อวิสยตฺตา
อนตฺตลกฺขณทีปกาณํ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณานณฺจ ปณฺณาปนสฺส
อวิสยตา ทสฺสีตา โหติ. [๒] เอวํ ปน ทุปฺปณฺณาปนตา
เอเตสํ ทุรฺปฺปญฺจานตาย โหติ.^๑

“๑. พระอรรถกถาจารย์ แสดงว่าการแนะนำอนิจ-
ลักษณะและทุกข์ลักษณะ[ที่แท้จริง]ซึ่งแสดงถึงอนัตตลักษณะ
ไม่ใช่วิสัย เพราะการแนะนำอนัตตลักษณะไม่ใช่วิสัยของ
ผู้อื่น

๒. อนึ่ง การแนะนำได้ยากอย่างนี้ย่อมมีได้เพราะ
ลักษณะทั้งสามนั้นปรากฏได้ยาก”

^๑ มูลฎีก. ๒.๔๓

ข้อความนี้หมายความว่า ดาบสนอกพระศาสนาจะไม่เข้าใจอนิจจ-
ลักษณะและทุกขลักษณะโดยปรมาตม์ จึงไม่สามารถแนะนำอนัตตลักษณะ
ได้และนอกจากพระพุทธเจ้าแล้วก็ไม่มีใครเข้าใจไตรลักษณ์ที่แท้จริงโดย
ปรมาตม์ได้ จึงไม่มีใครสามารถแนะนำได้ ยกเว้นพระพุทธเจ้าเท่านั้น การ
ที่บุคคลอื่นกล่าวแนะนำไตรลักษณ์ได้ยากก็เพราะว่าเป็นสภาวะธรรมที่รู้
ได้ยากนั่นเอง เพราะต้องรู้เห็นสภาวะที่มีจริงหรือลักษณะพิเศษ (สภาวะ-
ลักษณะ) ของรูปนามอย่างชัดเจนก่อนจึงจะรู้เห็นไตรลักษณ์ได้

อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะที่แสดงถึงอนัตตลักษณะได้นั้นต้อง
เป็นลักษณะที่แท้จริงซึ่งบุคคลเห็นประจักษ์ด้วยวิปัสสนา ไม่ใช่ลักษณะ
โดยสมมุติบัญญัติที่เป็นความแตกสลายของหม้อหรือความเจ็บปวดโดย
ทั่วไป ลักษณะโดยสมมุติบัญญัติดังกล่าวไม่อาจแสดงถึงอนัตตลักษณะได้
เพราะไม่ใช่ปัญญาเห็นประจักษ์อย่างแท้จริง ดังคัมภีร์อนุฎีกาอธิบายว่า

[๑] น หิ ฌณฺเฏทกณฺเฏกเวธาทิวเสน ลพฺภมานา อนิจฺจ-
ทุกฺขตา สตฺตานํ เอกนฺตโต อนตฺตตาทิคมเหตุ โหนติ. [๒]
ปจฺจยปฺปฏฺวิทฺธตาอภินฺนสมฺปฏฺวีปฺพนาทิวเสน ปน ลพฺภ-
มานา โหนติ. [๓] ตถา หิ จกฺขาทินิ กมฺมาทิมหาภฺยูตาทิ-
ปจฺจยปฺปฏฺวิทฺธวตฺตินิ. [๔] ตโต เอว อหฺตฺวา สมฺภวานฺติ, หฺตฺวา
ปฏฺวีเณตฺติ อนิจฺจานิ, อภินฺนสมฺปฏฺวีปฺพิตตฺตา ทุกฺขานิ. เอว
มฺภฺยูตานิ จ อวสวตฺตนโต อนตฺตกานีติ ปรีคฺคเห จิตฺเทหิ สมฺ-
ปจิตฺตณฺณสมฺภารเหิ ปสฺสิตฺถํ สกฺกา.*

* อนุฎี. ๒.๔๖

“๑. โดยแท้จริงแล้ว อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะที่ปรากฏโดยเนื่องด้วยความแตกสลายของหม้อหรือการเสียบแทงของหนามเป็นต้น ไม่ใช่เหตุที่ทำให้เหล่าสัตว์บรรลุนัตตลักษณะได้อย่างแน่นอน

๒. แต่อนิจจลักษณะและทุกขลักษณะที่ปรากฏโดยเนื่องด้วยเหตุปัจจัยและการบีบคั้นเสมอจึงเป็นเหตุดังกล่าว

๓. ดังจะเห็นได้ว่า จักษุเป็นต้นดำเนินไปเนื่องในอดีต มีกรรมเป็นต้นและปัจจัยในปัจจุบันมีมหาภูตรูปเป็นต้น

๔. ด้วยเหตุนั้นแหละ จึงไม่เที่ยง เพราะไม่เคยเกิดแล้วเกิดขึ้น เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป และเป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นเสมอ[โดยความเกิดดับ] อนึ่ง आयตนะที่เป็นอย่างนั้นไม่ใช่ตัวตน เพราะไม่อยู่ในอำนาจ ดังนั้น ผู้ที่ได้สั่งสมปัญญาอุปถัมภ์ไว้ซึ่งดำรงอยู่ในการกำหนดรู้จึงสามารถเห็นได้”

สรุปความว่า อนิจจานุปัตสสนาแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ปัจจัจชฌาณ ปัญญาเห็นประจักษ์ว่ารูปนามไม่เที่ยงโดยรู้เห็นความเกิดดับหรือความดับไปเท่านั้นในขณะระลึกรู้เท่าทันสภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวาร ๖

๒. อนุমানฌาณ ปัญญาที่อนุমানรู้ว่ารูปนามในอดีตหรืออนาคต ที่เป็นภายนอก หรือที่อยู่ในโลกทั้งหมดมีสภาพไม่เที่ยง โดยเข้าใจตามปัญญาที่เห็นประจักษ์จากประสบการณ์ของตนแล้ว ในบางแห่งเรียกว่า อันวยฌาณ คือ ปัญญาคล้อยตามปัญญาเห็นประจักษ์

อนิจจานุปัตสสนาทั้ง ๒ ประเภทโดยการเห็นประจักษ์และโดยการอนุমানรู้ มักเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่สัมมสนฌาณเป็นต้นไป และมีกำลังแก่กล้าบริบูรณ์ในระดับภักคฌาณเป็นต้นไปโดยละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยง ดังปรากฏข้อความว่า

อนิจจานุปัสสนนํ ภาเวนุโต นิจุสสณณํ ปชหติ.^๑

“ผู้เจริญอนิจจานุปัตสสนาย่อมละนิจุสสณญาได้”

อนิจจโต อนุปัสสนนโต นิจุสสณณํ ปชหติ.^๒

“ผู้ที่รู้เห็นอย่างไม่เที่ยงย่อมขจัดความสำคัญว่าเที่ยง”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๙

^๒ ชุ. ปฎิ. ๓๑.๕๒.๕๙

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

[๑] ยทนิจํ ตํ ทุกขนฺติ วจฺนโต ปน ตทฺเหว ชนฺธปณฺจกํ
ทุกฺขํ. กสฺมา. อภินฺหปฺปฏิปฺปนา. [๒] อภินฺหปฺปฏิปฺปนา-
กาโร ทุกฺขลกฺขณฺ*

“๑ ชั้นที่ ๕ นั้นนั่นแหละ ชื่อว่า สภาพเป็นทุกข์ ดัง
พระพุทธดำรัสว่า ยทนิจํ ตํ ทุกฺขํ (สภาพใดไม่เที่ยง สภาพ
นั้นเป็นทุกข์) เพราะถูกบีบคั้นอยู่เสมอ

๒. ลักษณะที่ถูกบีบคั้นอยู่เสมอ ชื่อว่า ลักษณะเป็นทุกข์”

ลักษณะเป็นทุกข์จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ทุกขทุกข์ ทุกข์แท้ คือ ลักษณะที่ทนได้ยากของทุกข-
เวทนาที่มีอยู่ภายในกายและใจ หมายถึงอาการที่ทนได้ยาก มีอยู่ภายใน
กายและใจขณะที่ส่วยอารมณ์อยู่

๒. วิปริณามทุกข์ ทุกข์แปรปรวน คือ สุขเวทนาที่รู้สึกเป็นสุข
ทางกายและใจ เป็นสภาวะที่แปรปรวนไม่คงที่อยู่เสมอ

๓. สังขารทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ลักษณะที่ถูกความ
เกิดดับบีบคั้นอยู่เสมอซึ่งมีอยู่ในทุกรูปนาม

* วิสุทธิ. ๒.๓๑๓

ทุกขลักษณะที่จัดเป็นไตรลักษณ์นั้นเป็นลักษณะของสังขารทุกข์
อย่างเดียว เพราะเนื่องด้วยสังขารที่มีในภุมิ ๓ ทั้งหมด ดังคัมภีร์มหา-
ฎีกาของวิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ตัสสุ ทุกขตาสุ สงขารทุกขตาเว พยาปิเน.^๑

“ในบรรดาทุกขลักษณะทั้ง ๓ ลักษณะของสังขารทุกข์
เท่านั้นครอบคลุมไป[ในสังขารทั้งหมด]”

ผู้ที่มิได้กำหนดรู้รูปนามซึ่งเกิดดับทางทวาร ๖ ย่อมไม่รู้เห็นถึงความ
เกิดดับปีบค้ำรูปนามอยู่เสมอ เมื่อทุกขเวทนาเกิดขึ้นเพราะอยู่ในอริยาบถ
อย่างใดอย่างหนึ่งนานก็มักมิได้กำหนดรู้ตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียง
สภาวะที่ทนได้ยาก แต่มักเปลี่ยนอริยาบถเพื่อหลีกเลี่ยงเวทนาดังกล่าว
ทุกขเวทนาจึงไม่ประจักษ์แก่คนทั่วไปเพราะอริยาบถปิดบังทุกข์เมื่อบุคคล
มิได้รู้เห็นลักษณะของทุกขทุกข์ที่หยาบก็ไม้อาจเห็นประจักษ์ลักษณะของ
วิปริณามทุกข์และสังขารทุกข์ได้

ส่วนผู้ที่กำหนดรู้รูปนามซึ่งเกิดดับทางทวาร ๖ ย่อมรู้เห็นถึงความ
เกิดดับปีบค้ำรูปนามอยู่เสมอ ดังนั้น เขาจึงสามารถรู้เห็นความแปรปรวน
หายไปของสุขเวทนาที่เกิดขึ้นในอริยาบถที่สบาย และรู้เห็นทุกขเวทนาที่
ทนได้ยาก เช่น ความเจ็บปวด เมื่อย ที่ปรากฏขึ้นโดยความเป็นสภาพ
ของสังขาร ในบางขณะอาจกำหนดรู้จิตที่ต้องการจะเปลี่ยนอริยาบถ

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๓๓

เพราะทนนิ่งต่อไปไม่ได้ และกำหนดรู้อากัปภิกิริยาเปลี่ยนอิริยาบถ รวมไป
ถึงความปรากฏของสุขเวทนาเมื่อทุกขเวทนาจางหายไป ผู้ที่รู้เห็นว่า
รูปนามถูกความเกิดดับบีบคั้นแล้วปฏิบัติอย่างนี้ชื่อว่าผู้เพิกอิริยาบถที่
ปิดบังทุกข์ และเข้าใจทุกขลักษณะอย่างแท้จริง เพราะได้ประจักษ์ลักษณะ
ของสังขารทุกข์ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ทุกขลกขณฺ อภินุสสมปฏิปปีฬนสฺส อมนสิการา อิริยา-
ปเถหิ ปฏิจจนนตฺตา น อุปฺปจฺจติ.^๑

“ทุกขลักษณะไม่ปรากฏ เพราะอิริยาบถปิดบังไว้ เนื่อง
จากมิได้ใส่ใจการถูกบีบคั้นเนื่องๆ”

อภินุสสมปฏิปปีฬน มนสิกตฺวา อิริยาปเถ อุกฺขมาภูเต
ทุกขลกขณฺ ยาถาวสฺสโรติ อุปฺปจฺจติ.^๒

“เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมใส่ใจการถูกบีบคั้นเนื่องๆ แล้วเพิก
ถอนอิริยาบถ ทุกขลักษณะย่อมปรากฏโดยสภาพของตน
ตามความเป็นจริง”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๑๒

^๒ วิสุทธิ. ๒.๓๑๒-๑๓

คำกล่าวในคัมภีร์อรรถกถาว่า “เพิกถอนอิริยาบถ” อาจทำให้เข้าใจว่าท่านแสดงความปรากฏของทุกขทุกข์เพียงอย่างเดียว แต่ท่านยังแสดง ความปรากฏของวิปริณามทุกข์และสังขารทุกข์ด้วยคำกล่าวว่า “ใส่ใจการ ถูกบีบคั้นเนื่องๆ” อีกด้วย ดังนั้น ประโยคข้างต้นจึงแสดงถึงความปรากฏ ของทุกข์ทั้งสามประเภท

ทุกขานุปัสสนาโดยปรมัตถ์ที่รู้เห็นทุกข์ลักษณะอย่างแท้จริงย่อม ละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นสุข กล่าวคือ ผู้ที่ไม่รู้เห็นรูปนามว่าเป็นทุกข์ย่อม สำคัญผิดว่าเป็นสุขด้วยสัญญาวิปลาส ทัศนวิปลาส และจิตตวิปลาส นอกจากนั้นยังเกิดกิเลสอื่น กุศลกรรมหรืออกุศลกรรม และวิบากขั้น ธ์ ที่เป็นผลกรรม แต่ผู้ที่เห็นว่าเป็นทุกข์ย่อมไม่เกิดความสำคัญผิดเป็นต้น ในอารมณ์นั้นเพราะทุกขานุปัสสนาละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเป็นสุข ดังปรากฏ ข้อความว่า

ทุกขานุปัสสนํ ภาเวนโต สุขสณฺณํ ปชหติ.

“ผู้เจริญทุกขานุปัสสนาย่อมละสุขสัญญาได้”

ทุกขโต อนุปัสสนโต สุขสณฺณํ ปชหติ.*

“ผู้ที่รู้เห็นว่าเป็นทุกข์ย่อมละสุขสัญญาได้”

* ข. ปฎิ. ๓๑.๕๒.๕๙

สรุปความว่า ทุกขานุปัสสนาแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ปัจจักษญาณ ปัญญาเห็นประจักษ์ว่ารูปนามเป็นทุกข์ โดยรู้เห็นว่าถูกบีบคั้นด้วยความเกิดดับ หรือแปรปรวนแตกสลายไป หรือ ถูกเบียดเบียน

๒. อนุमानญาณ ปัญญาที่อนุมานรู้ว่ารูปนามในอดีตหรืออนาคต ที่เป็นภายนอก หรือที่อยู่ในโลกทั้งหมดมีสภาพเป็นทุกข์ โดยเข้าใจตามปัญญาที่เห็นประจักษ์จากประสบการณ์ของตนแล้ว ในบางแห่ง เรียกว่า อันวยญาณ คือ ปัญญาคล้อยตามปัญญาเห็นประจักษ์

ทุกขานุปัสสนาทั้ง ๒ ประเภทโดยการเห็นประจักษ์และโดยการอนุมานรู้ มักเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่สัมมสนญาณเป็นต้นไป และมีกำลังแก้กล้า บริบูรณ์ในระดับภังคญาณเป็นต้นไป

๓. อนัตตานุปัสสนา

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้รูปรูปนามโดยสภาวลักษณะแล้วย่อมรู้เห็นว่ารูปรูปนามไม่เป็นไปตามที่ตนต้องการ ปัญญาที่รู้เห็นว่าเป็นเพียงสภาวธรรมที่เกิดดับไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ตัวตน ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา

อัตตาที่ตรงกันข้ามกับอนัตตามีใช้หมายถึงตัวตนคือร่างกายอันเป็นที่ประชุมกันของหลักรูปนามซึ่งเป็นบัญญัติ แต่หมายถึงอาตมมันหรือวิญญาณที่คนทั่วไปเข้าใจผิดว่าเป็นเจ้าของแห่งขันธ (สามี) สิ่งที่ยังคงอยู่ตลอดเวลา (นิวาสี) สิ่งที่ทำกรรม (การก) สิ่งที่เสวยผลกรรม (เวทก) สิ่งที่ยังร่างกายทั้งหมดและบางส่วนคืออินทรีย์เป็นต้นให้ดำเนินไปตามความต้องการของตน (สยวสี) สิ่งที่ควบคุมร่างกายให้เป็นไปตามที่ต้องการ (อธิฏฐายก) ดังกล่าวไว้แล้วในตอนต้น

อัตตาไม่ใช่ขันธ ๕ ไม่มีอยู่ในขันธ ๕ เป็นเพียงบัญญัติที่คนทั่วไปผู้ยังมีทิฏฐิอยู่ยึดมั่นว่ามีจริง ฉะนั้น ขันธ ๕ จึงเป็นอนัตตาตามรูปวิเคราะห์ว่า น อตฺตา อนตฺตา (อนัตตา คือ สภาวะไม่ใช่อัตตา) หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อตฺตา เอเตสนตฺติ อนตฺตา (สภาวะไม่มีอัตตา) ที่จริงแล้วถ้าขันธ ๕ เป็นอัตตา ก็ควรเป็นไปตามที่ตนต้องการ อยู่ในบังคับบัญชา แต่มิได้เป็นอย่างนั้น จึงเป็นอนัตตา ส่วนลักษณะที่ไม่เป็นไปตามต้องการ ชื่อว่า อนัตตลักษณะ

ผู้ที่เห็นประจักษ์ความเกิดดับของขั้น ๕ ตามความเป็นจริงย่อมไม่พบอัตตาที่เป็นตัวตนอยู่ในความต้องการ จึงรู้เห็นว่ารूपนามเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่อัตตาแต่อย่างใด ญาณรู้เห็นว่าเป็นอนัตตานี้ชื่อว่า **อนัตตานุปัสสนา** ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] ยํ ทุกฺขํ ตทนฺตฺตาติ ปน วจฺนโต ตทฺเว ชนฺธปญฺจํ
อนตฺตา. กสฺมา. อวสวตฺตนโต.

[๒] อวสวตฺตนาภาโร อนตฺตลฺกขณฺ"

“๑. ขั้น ๕ นั้นเน้นเทียวเป็นอนัตตา ดังพระพุทธานุญาตว่า ยํ ทุกฺขํ ตทนฺตฺตา (สภาวะธรรมใดเป็นทุกข์ สภาวะธรรมนั้นไม่ใช่ตัวตน) เพราะไม่เป็นไปตามต้องการ

๒. ลักษณะที่ไม่เป็นไปตามต้องการ เป็นลักษณะของอนัตตา”

คนทั่วไปที่ไม่ได้กำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวาร ๖ ย่อมไม่สามารถแยกแยะสภาวะธรรมนั้นโดยขณะ สภาพ หน้าที่ และอารมณ์ได้ แต่จะรู้เห็นในลักษณะที่เป็นกลุ่มก้อนอย่างเดียวกัน เช่น ในขณะเห็นรูป เขาสำคัญว่าความอยากดู การดูครั้งแรก การดูครั้งต่อมา และการพิจารณาเกิดขึ้นพร้อมกัน แทนที่จะรู้เฉพาะสภาวะเห็นอย่างเดียวยุคหนึ่งจัตว่าสมณบัญญัติ คือ บัญญัติอาศัยกลุ่ม ได้ปิดบังสภาวะธรรมที่แท้จริง ผู้ที่มีได้กำหนดรู้อย่างนี้ย่อมไม่อาจเข้าใจอนัตตลักษณะ และอนัตตานุปัสสนาก็จะไม่ปรากฏแก่เขา

๑ วิสุทธิ. ๒.๓๑๓

ในกรณีตรงกันข้าม ผู้ที่กำหนดรู้สภาวะธรรมที่ปรากฏทางทวาร ๖ ย่อมสามารถแยกแยะสภาวะธรรมนั้นโดยขณะ สภาพ หน้าที่ และ อารมณ์ในขณะที่สุดิ สมภาติ และปัญญาที่กำลังแก้กำลังขึ้น เขาไม่รู้เห็น ในลักษณะที่เป็นกลุ่มก้อน เช่น ในขณะเห็นรูปย่อมรู้เห็นว่ามีเพียง สภาวะเห็นปรากฏแล้วดับไปโดยไม่อยู่ในอำนาจของตน ขณะนั้นจึงว่า สามารถทำลายชนบัญญัติที่ปิดบังสภาวะธรรมได้ ผู้ที่กำหนดรู้เช่นนี้ย่อม เข้าใจอนัตตลักษณะ และอนัตตานุปัสสนาก็จะปรากฏแก่เขา ดังคัมภีร์ วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อนตตลกขณํ นานาธาตุวินิพฺโกลสฺส อมนสิการา สมเนน
ปฏิจฺจนนตฺตา น อุปฺปจฺจาติ.^๑

“อนัตตลักษณะไม่ปรากฏเพราะถูกกลุ่มปิดบังไว้ เนื่องจากมิได้รู้เห็นการกระจายออกไปของธาตุต่างๆ [ที่เป็น รูปธาตุและนามธาตุ]”

นานาธาตุโย วินิพฺภุชิตฺวา สมณินิพฺโกลโค กเต อนตต-
ลกขณํ ยถาวาสสโต อุปฺปจฺจาติ.^๒

“เมื่อกระจายธาตุต่างๆ ออกไป แล้วทำการกระจาย ความเป็นกลุ่ม อนัตตลักษณะย่อมปรากฏโดยสภาพของ ตนตามความเป็นจริง”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๑๒

^๒ วิสุทธิ. ๒.๓๑๓

ความเป็นกลุ่มที่ปิดบังอันตลัลักษณะ จำแนกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. สันตติชนะ ความเป็นกลุ่มโดยความต่อเนื่อง หมายความว่า รูปนามเป็นสภาพเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง คนทั่วไปจึงไม่สามารถแยก रूप แยกนามในแต่ละขณะออกจากกัน ทำให้ยึดมั่นผิดว่าเป็นตัวตนที่เป็นไปตามที่ตนต้องการ เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังสภาวะธรรมไว้ เช่น ในขณะที่เห็นรูป คนทั่วไปมักสำคัญว่าความอยากดู การดูครั้งแรก การดูครั้งต่อมา และการพิจารณาเกิดขึ้นพร้อมกัน จึงทำให้เข้าใจผิดว่าเราเห็นได้ดูได้ตามความต้องการของตน แม้ในขณะที่ได้ยิน ฯลฯ รวมไปถึงขณะเหยียด คู้ เดิน ยืน นั่ง นอน เป็นต้น คนทั่วไปก็ไม่สามารถแยก रूप แยกนามในแต่ละขณะออกจากกันได้ จึงทำให้ยึดมั่นผิดว่าเป็นตัวตนที่เป็นไปตามที่ตนต้องการ

ส่วนผู้ที่เกิดปัญญาารู้เห็นสภาวะธรรมย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่า อากัปภิกิริยาทางกาย วาจา และใจ ล้วนเป็นสภาวะธรรมที่เกิดตามเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนแต่อย่างใด เช่น ความอยากดู เป็นสภาวะอย่างหนึ่ง การดูเป็นอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น ความเข้าใจดังนี้เป็น การรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามที่ปราศจากความต่อเนื่อง

๒. สมุททชนะ ความเป็นกลุ่มโดยกองรูปนาม หมายความว่า คนทั่วไปมักสำคัญว่ารูปนามเป็นกลุ่มเดียวกัน ไม่สามารถแยกแยะรูปนามออกจากกันได้ เพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าวปิดบังไว้ ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตน เช่น ในขณะที่คู้ก็สำคัญว่าความอยากจะคู้กับสภาวะคู้เป็น

อย่างเดียวกัน นอกจากนั้นยังสำคัญว่าจักขุประสาทกับรูปที่เห็น โสต-
 ประสาทกับเสียงที่ได้ยิน เป็นอย่างเดียวกัน เมื่อเห็นมือของตนแล้วสัมผัส
 หรือสัมผัสแล้วเห็นมือ ก็สำคัญว่ารูปมือที่เห็นและรูปมือที่สัมผัสเป็นอย่าง
 เดียวกัน อีกทั้งยังสำคัญว่าจักขุประสาทรูปอันเป็นที่ตั้งของสภาวะเห็นและ
 กายปสาทรูปอันเป็นที่ตั้งของสภาวะสัมผัสเป็นอย่างเดียวกัน ดังนั้นเป็นต้น
 ความเป็นกลุ่มโดยกองรูป กองนาม หรือทั้งกองรูปนามที่บุคคลสำคัญ
 ว่าเป็นอย่างเดียวกันนี้ ชื่อว่า สมุหฺมณะ เป็นสิ่งที่ปิดบังอนัตตลักษณะ
 ของรูปนามแก่บุคคลผู้มีได้เจริญวิปัสสนา

ส่วนผู้ที่เกิดปัญญาารู้เห็นสภาวะธรรมย่อมเข้าใจว่ารูปและนามเกิด
 คนละขณะกันโดยเป็นคนละส่วน เช่น จิตที่ต้องการจะรู้หรือเหี้ยมเกิดขึ้น
 ก่อนสภาวะรู้หรือเหี้ยม ทั้งสองอย่างเป็นคนละขณะกัน ถ้าไม่มีจิตที่
 ต้องการจะรู้หรือเหี้ยม สภาวะรู้หรือเหี้ยมย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อ
 กำหนดรู้ว่า พองหนอ สภาวะพองเป็นคนละอย่างกับจิตที่กำหนดรู้ ถ้า
 ไม่มีสภาวะพองจิตที่กำหนดรู้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนั้นในขณะกำหนด
 สภาวะเห็น ได้ยิน และสัมผัสอย่างต่อเนื่องย่อมเข้าใจว่า รูปที่เห็น เสียง
 ที่ได้ยิน การกระทบสัมผัสที่รับรู้ เป็นคนละอย่างกัน อีกทั้งยังเข้าใจว่า
 จักขุประสาทรูปอันเป็นที่ตั้งของสภาวะเห็นและกายปสาทรูปอันเป็นที่ตั้งของ
 สภาวะสัมผัสเป็นคนละอย่างกัน สภาวะเห็น (จักขุวิญญาณ) การกระทบ
 ระหว่างรูปและการเห็น (ผัสสะ) และความรู้สึกดีหรือไม่ดีอันเกิดจากการ
 เห็น (เวทนา) ก็เป็นคนละอย่างกัน ดังนั้นเป็นต้น เขาย่อมเข้าใจว่า
 อากัปภิกิริยาทางกาย วาจา และใจ ล้วนเป็นสภาวะธรรมที่เกิดตามเหตุปัจจัย

ไม่มีตัวตนแต่อย่างใด ความเข้าใจดังนี้เป็นความรู้เห็นอนัตตลักษณะของ
รูปนามที่ปราศจากความเป็นกอง

๓. กิจจขณะ ความเป็นกลุ่มโดยหน้าที่ หมายความว่า รูป
นาม แต่ละอย่างมีหน้าที่ต่างกันตามสภาวะนั้นๆ แต่คนทั่วไปมักสำคัญ
ว่ารูปนามเป็นอย่างเดียวกันอันมีหน้าที่เหมือนกัน เพราะถูกความเป็น
กลุ่มดังกล่าวปิดบังไว้ ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตน เช่น ในขณะที่เห็น จักขุ-
ประสาททำหน้าที่ให้เห็นรูป จักขุวิญญาณทำหน้าที่เห็น รูปทำหน้าที่ถูก
เห็น ดังนี้ เป็นต้น แต่ผู้ที่มิได้เจริญวิปัสสนาย่อมเข้าใจว่ารูปนามเป็นอย่าง
เดียวกัน จึงมีตัวตนที่เห็น ได้ยิน ฯลฯ ที่จริงแล้วหน้าที่ของรูปนามเป็น
กฎธรรมชาติที่ดำเนินไปตามครรลองปกติ เช่น

- จักขุวิญญาณทำหน้าที่เห็น
- โสตวิญญาณทำหน้าที่ได้ยิน
- ฆานวิญญาณทำหน้าที่รู้กลิ่น
- ชิวหาวิญญาณทำหน้าที่ลิ้มรส
- กายวิญญาณทำหน้าที่กระทบสัมผัส
- มโนวิญญาณทำหน้าที่นึกคิดเรื่องราวต่างๆ
- สุขเวทนาทำหน้าที่ยังจิตให้ร่าเริง
- ทุกขเวทนาทำหน้าที่ยังจิตให้เศร้าหมอง
- อุเบกขาเวทนาทำหน้าที่ยังจิตให้วางเฉย คือไม่ทุกข์ไม่สุข
- จิตที่ต้องการจะรู้ทำหน้าที่ก่อให้เกิดรูปที่เคลื่อนไหวโดยสภาวะรู้
- รูปที่รู้ทำหน้าที่เคลื่อนไหวเข้าหาร่างกาย

ส่วนผู้ที่เกิดปัญญาารู้เห็นสภาวะธรรมย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่า รูปนามแต่ละอย่างมีหน้าที่ต่างกัน ความเข้าใจดังนี้เป็น การรู้เห็นอนัตตลักษณะของรูปนามที่เป็นคนละอย่างกันโดยหน้าที่ว่าสภาวะ ธรรมอย่างหนึ่งไม่อาจทำหน้าที่อีกอย่างหนึ่งได้

๔. อารัมมณณะ ความเป็นกลุ่มโดยอารมณ์ หมายความว่า นามธรรมแต่ละอย่างมีอารมณ์ต่างกันตามสภาวะนั้นๆ แต่คนทั่วไปมัก สำคัญว่านามธรรมมีอารมณ์เหมือนกันเพราะถูกความเป็นกลุ่มดังกล่าว ปิดบังไว้ทำให้เข้าใจผิดว่ามีตัวตนที่มีอารมณ์เหมือนกัน เป็นเราคนเดียว กันที่เห็น ได้ยิน ฯลฯ เช่น จักขุวิญญาณรับรูปเป็นอารมณ์ จิตที่เห็นจึง ไม่ใช่จิตที่ได้ยิน หรือจิตที่เห็นสีขาวไม่ใช่จิตที่เห็นสีดำ จิตที่ เห็นสีดำ ไม่ใช่จิตที่เห็นสีขาว หรือจิตดวงแรกที่เห็นไม่ใช่จิตดวงต่อมาที่เห็น

ส่วนผู้ที่เกิดปัญญาารู้เห็นสภาวะธรรมย่อมเข้าใจอย่างถูกต้องโดยไม่ถูกปิดบังว่า นามธรรมแต่ละอย่างมีอารมณ์ต่างกัน ความเข้าใจดังนี้เป็น การรู้เห็นอนัตตลักษณะของนามว่ามีอารมณ์ต่างกัน เช่น จิตที่ต้องการ จะดู จิตที่กำหนดรู้ว่า “อยากดูหนอ” จิตที่เห็น และจิตที่กำหนดรู้ว่า “เห็น หนอ” เป็นคนละอย่างกัน ความเข้าใจดังนี้เป็น การรู้เห็นอนัตตลักษณะ ของนามที่เป็นคนละอย่างกันโดยอารมณ์

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามข้อความในคัมภีร์มหาฎีกาของวิสุทธิ-
มรรคว่า

[๑] ยา เหาสา อณฺณมณฺญปตฺถทฺเธสุ สมฺภูติเตสุ รูปรูป-
ธมฺเมสุ เอกตฺตาภินิเวสวเสน อปริมํหิตตสงฺขาเรหิ คยฺหมานา
สมฺภูทมนฺตา, ตถา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ กิจฺจเกทสฺส สติปิ ปฏฺธิ-
นียตภาเว เอกโต คยฺหมานา กิจฺจทมนฺตา, ตถา สารมฺมณ-
ธมฺมานํ สติปิ อารมฺมณกรณเกเท เอกโต คยฺหมานา
อารมฺมณทมนฺตา จ, [๒] ตา ธาตุสุ ญาเณน วินิพฺภุชิตฺวา
ทิสฺสมานาสฺ หตฺถเณน ปริมชฺชียมาโน เผณปิณฺโฑ วีย วิลยํ
คจฺจนฺติ, [๓] ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานา สุญฺเฆา เอเต ธมฺมา
ธมฺมมตฺตาติ อนตฺตลกฺขณํ ปากฺกฏตรํ โหติ.*

* วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๘๒-๘๓

“๑. โดยแท้จริงแล้ว บัญญัติเหล่าใด คือ

- ความเป็นกลุ่มโดยกองรูปนาม (สมุหชนบัญญัติ) ที่บุคคลผู้ยังไม่ได้รู้ชัดสังขารรับรู้โดยเข้าใจว่าเป็นอย่างเดียวกันในรูปธรรมและนามธรรมที่เกิดร่วมกันและอุปถัมภ์กันและกัน

- ความเป็นกลุ่มโดยหน้าที่ (กิจจชนบัญญัติ) ซึ่งบุคคลรับรู้โดยเข้าใจว่าเป็นอย่างเดียวกันแม้สภาวะธรรมนั้นๆ จะมีหน้าที่ต่างกันแน่นอน

- ความเป็นกลุ่มโดยอารมณ์ (อาร์มณชนบัญญัติ) ซึ่งบุคคลรับรู้โดยเข้าใจว่าเป็นอย่างเดียวกันแม้สภาวะธรรมที่รับอารมณ์นั้นๆ จะมีการรับอารมณ์ต่างกัน

๒. บัญญัติเหล่านั้นย่อมเสื่อมสลายไปเมื่อบุคคลรู้เห็นธาตุโดยกระจายแยกออกด้วยปัญญา เหมือนฟองน้ำที่กระทบมือ

๓. ลักษณะของอนัตตาย่อมปรากฏชัดว่า ธรรม[คือรูปนาม]เหล่านี้เป็นเพียงสภาวะธรรมที่ว่างเปล่าจากตัวตน อันดำเนินไปตามเหตุปัจจัย”

อนัตตานุปัตสสนาที่ละความเป็นกลุ่มโดยความต่อเนื่อง (โดยขณะ) กองรูปนาม (โดยสภาพ) หน้าที่ และอารมณ์ดังนี้ ย่อมเข้าใจว่ามีเพียง สภาวะธรรมที่จำแนกเป็นรูปนาม ไม่มีตัวตน เรา ของเรา และสามารถ ละอัตตสัญญาเป็นต้นได้ กล่าวคือ ผู้ที่ไม่รู้เห็นรูปนามตามความเป็นจริง ย่อมเกิดสัญญาวิปลาสที่สำคัญผิดว่ามีตัวตนรวมถึงทัญญูวิปลาสและ จิตตวิปลาส เขาย่อมทำกรรมที่เป็นบุญหรือบาปด้วยอำนาจของวิปลาส และจะเกิดวิบากขั้นอันเป็นผลกรรมต่อมา ในกรณีตรงกันข้าม ผู้ที่เห็นว่า เป็นอนัตตาย่อมไม่เกิดความสำคัญผิดเป็นต้นในอารมณ์นั้น เพราะ อนัตตานุปัตสสนาละสัญญาวิปลาสเป็นต้นไปจนถึงทุกขในสังสารวัฏที่มี ขั้นใหม่ในภพต่อไป ดังปรากฏข้อความว่า

อนตตานุปสสนํ ภเวนโต อตตสญญํ ปชหติ.^๑

“ผู้เจริญอนัตตานุปัตสสนาย่อมละอัตตสัญญาได้”

อนตตโต อนุปสสนโต อตตสญญํ ปชหติ.^๒

“ผู้ที่รู้เห็นว่าเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๙

^๒ พุ. ปฎิ. ๓๑.๕๒.๕๙

สรุปความว่า อนัตตานุปัตสสนาแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ปัจจัจจญาณ ปัญญาเห็นประจักษ์ว่ารูปนามเป็นเพียง
สภาวะธรรม ไม่ใช่อัตตาตัวตนหลังจากเข้าใจว่ารูปนามที่ปรากฏทางทวาร
๖ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือบังคับบัญชาไม่ได้

๒. อนุमानญาณ ปัญญาที่อนุมานรู้ว่ารูปนามในอดีตหรือ
อนาคต ที่เป็นภายนอก หรือที่อยู่ในโลกทั้งหมดย่อมมีสภาพไม่ใช่ตัวตน โดย
เข้าใจตามปัญญาที่เห็นประจักษ์จากประสบการณ์ของตนแล้ว ในบางแห่ง
เรียกว่า อำนวยญาณ คือ ปัญญาคล้อยตามปัญญาเห็นประจักษ์

อนัตตานุปัตสสนาทั้ง ๒ ประเภทโดยการเห็นประจักษ์และโดยการ
อนุมานรู้ มักเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่สัมมสนญาณเป็นต้นไป และมีกำลังแก้ล้า
บริบูรณ์ในระดับภังคญาณเป็นต้นไป

อนึ่ง อนิจจานุปัตสสนาที่รู้เห็นความไม่เที่ยงนั้น จำแนกเป็น ๒
ลักษณะ คือ

๑. การรู้เห็นสภาวะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปในแต่ละขณะ
๒. การรู้เห็นสภาวะเกิดขึ้นและดับไป

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์มหาภูทิกของวิสุทธิมรรคว่า

วิเสสโต ธมฺมานํ ขณิกนิโรธ อนิจฺจตาโฆโรติ ทสฺเสนโต
หุตฺวา อภาโว วาติอาทิมาห.^๑

“พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่าชื่อว่าอนิจจลักษณะย่อม
มีในการดับไปชั่วขณะของสภาวะธรรมโดยเฉพาะ จึงกล่าวว่า
หุตฺวา อภาโว วา (หรือลักษณะแปรปรวนที่เรียกว่าความ
เกิดขึ้นแล้วดับไป) เป็นต้น”

อนิจฺจโต ตาว อนุปัสสนา ภงฺกานุปัสสกกสฺส ยุตฺตา,
ภงฺโก นาม อนิจฺจตาย ปรมมา โภฏิติ.^๒

“ธรรมดาคือความดับเป็นที่สุดของความไม่เที่ยง ดังนั้น
การรู้เห็นที่ไม่เที่ยงจึงเหมาะสมแก่ผู้เห็นประจักษ์ความดับ”

ในอนิจจลักษณะทั้งสองนี้ ลักษณะหลังเป็นความดับไปของรูปนาม
ในปัจจุบันที่เรียกว่า ภังคขณะ จัดเป็นอนิจจลักษณะที่ปรากฏชัดเจนที่สุด
ดังนั้น อนิจจานุปัสสนาจึงเกิดขึ้นแก่ผู้ที่บรรลุภังคญาณแล้วด้วยการเห็น
ความดับไปของรูปนามที่เกิดดับอยู่เสมอ นอกจากนั้น ทุกขานุปัสสนา
ก็ปรากฏแก่เขาที่เข้าใจว่ารูปนามเป็นทุกข์ที่ไม่น่าชอบใจ เพราะถูกความ
เกิดดับบีบคั้น หรือเป็นทุกข์เพราะเสื่อมสลายไป ไม่ใช่เป็นสุขที่น่าชอบใจ
และอนัตตานุปัตสสนาย่อมปรากฏในขณะที่เข้าใจว่าไม่อาจควบคุมให้รูปนาม
เที่ยงและเป็นสุขที่ถาวรได้

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๑.๔๑๑

^๒ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๘๗

ตามที่กล่าวมาแล้วนี้ อนุปัสสนา ๓ ประการ ย่อมปรากฏตามสมควรแก่ผู้รู้เห็นความดับไปของรูปนามในปัจจุบัน ดังคัมภีร์วิสุทธิ-
มรรคกล่าวว่า

[๑] ตตถ ยสฺมา ภฺงโค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โภฏี,
[๒] ตสฺมา โส ภฺงคานุปสฺสโก โยคาวจโร สพฺพํ สงฺขารคตํ
อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโต. [๓] ตโต อนิจฺจสฺส ทฺวขตฺตา,
ทฺวขสฺส อนตฺตตฺตา ตทฺเว ทฺวขโต อนุปสฺสติ, โน สุขโต.
อนตฺตโต อนุปสฺสติ, โน อตฺตโต.*

“๑. ในเรื่องนั้น ธรรมดาว่าความดับไปเป็นที่สุดของ
ความไม่เที่ยง

๒. ดังนั้น ผู้ปรารภความเพียรที่รู้เห็นความดับไปจึง
รู้เห็นสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง มิใช่เห็นว่าเที่ยง

๓. หลังจากนั้นย่อมรู้เห็นเป็นทุกข์ มิใช่เห็นว่าเป็นสุข
และรู้เห็นว่ามีโทษตัวตน มิใช่เห็นว่าเป็นตัวตน เพราะสภาพ
ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และทุกข์ก็เป็นอนัตตา”

* วิสุทธิ. ๒.๓๑๕

๔. นิพพิทานุปัสสนา

นิพพิทานุปัสสนาก็คือนิพพิทาญาณที่กล่าวไว้ต่อจากอาทีนวญาณในปริจเฉทที่ ๖ ย่อมปรากฏแก่ผู้รู้เห็นความดับไปของรูปนามในปัจจุบันขณะนั้นๆ แล้วรู้สึกรูปรูปนามน่ากลัวและมีโทษ จึงเกิดความเบื่อหน่ายรูปนามที่ตนรู้เห็นความดับไปนั้น

ผู้ที่ไม่รู้เห็นตามความเป็นจริงด้วยอนุปัสสนานี้ย่อมสำคัญว่ารูปนามน่าเพลิดเพลิน จึงเกิดความเพลิดเพลินที่เรียกว่าตัณหาอันเกิดร่วมกับปิตติ (สปปิตักตณฺหา) ส่งผลให้เกิดกิเลส กรรม และวิบากซึ่งเป็นผลกรรมต่อมาโดยอาศัยความเพลิดเพลินเป็นเหตุ แต่ความเพลิดเพลินเป็นต้นนั้นย่อมถูกขจัดได้ด้วยอนุปัสสนานี้ในขณะรู้เห็นสังขารว่าน่าเบื่อหน่าย ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคและมหาภูติกถากล่าวว่า

นิพพิทานุสฺสณํ ภาวะนุโต นนฺที ปชหติ.^๑

“ผู้เจริญนิพพิทานุสฺสนาย่อมละความเพลิตเพลินได้”

[๑] นิพพิทานุสฺสนายาติ สงฺขาระสุ นิพพิทนากาเรน
ปวตฺตาย อนุสฺสนาย. [๒] นนฺทีโตติ สบฺปีติกตณฺ्हโต.^๒

“๑. คำว่า นิพพิทานุสฺสนาย (ด้วยนิพพิทานุสฺสนา)
หมายความว่า ด้วยอนุสฺสนาที่ดำเนินไปโดยลักษณะ
เปื้อนหน่ายในสังขารทั้งหลาย

๒. คำว่า นนฺทีโต (จากความเพลิตเพลิน) หมายความว่า
[เปลื้องจิต]จากต้นเหตุที่เกิดร่วมกับปิตี”

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๙

^๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๔๑๐

๕. วิจารณ์ปัสสนา

ผู้เจริญวิปัสสนาที่เบือนหน้ารูปนามด้วยนิพพิทาญาณแล้วย่อมคลายกำหนดในรูปนามที่รู้เห็นความดับไปอยู่นั้น จิตของเขาย่อมโน้มไปสู่พระนิพพานที่ดับรูปนาม ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคและมหาฎีกาอธิบายว่า

[๑] ขยวิราโคติ สงฺขารานํ ขณฺถโก. [๒] อจฺจนฺต-
วิราโคติ นิพฺพานํ. [๓] วิจารณ์ปัสสนาติ ตทฺถยทสฺสนวเสน
ปวตฺตา วิปัสสนา จ มคฺโค จ.^๑

“๑. คำว่า ขยวิราโค (ความเสื่อมสิ้นไป) อธิบายได้ว่า
ความดับไปในทุกขณะของสังขารทั้งหลาย

๒. อจจนตวิราโค (ความสิ้นไปอย่างยิ่ง) คือพระนิพพาน

๓. คำว่า วิจารณ์ปัสสนา (การรู้เห็นความคลาย
กำหนด) คือ วิปัสสนาและมรรคที่เป็นไปด้วยการเห็นวิราคะ
ทั้งสองนั้น”

วิจารณ์ปัสสนายาติ ตถา วิรชฺชนากาเรน ปวตฺตาย
อนุปัสสนาย.^๒

“คำว่า วิจารณ์ปัสสนาย (อนุปัสสนาที่รู้เห็นความคลาย
กำหนด) อธิบายได้ว่า อนุปัสสนาที่เป็นไปโดยลักษณะคลาย
กำหนดเหมือนอย่างนั้น”

^๑ วิสุทธิ. ๑.๓๑๖

^๒ วิสุทธิ. ฎี. ๑.๔๑๐

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ความเสื่อมสิ้นไปของกองสังขารที่กำหนดรู้ ชื่อว่า ขยวิราคะ วิปัสสนาที่กำหนดรู้ชื่อว่ารับเอาความเสื่อมสิ้นไปเป็นอารมณ์ ส่วนพระนิพพานที่ดับสังขารทั้งหมดชื่อว่า อัจจันตวิราคะ แต่วิปัสสนาไม่อาจรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ได้โดยตรง อย่างไรก็ตาม มุญจितุกัมยตาญาณมีสภาพต้องการจะพ้นไปจากสังขารและน้อมไปสู่พระนิพพาน ดังนั้น จึงชื่อว่าเห็นพระนิพพานโดยอ้อม โดยน้อมไปสู่พระนิพพาน ด้วยเหตุนี้ มุญจितุกัมยตาญาณจึงได้ชื่อว่า วิจารณ์ุปัสสนา เพราะรู้เห็นวิราคะทั้งสองอย่างนั้น แม้มรรคญาณก็ได้ชื่อว่าวิจารณ์ุปัสสนา เพราะรับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์โดยตรง และรู้เห็นความเสื่อมสิ้นไปของสังขารโดยหน้าที่อันไม่สงสัย ในที่นี้หมายเอา มุญจितุกัมยตาญาณว่าเป็นวิจารณ์ุปัสสนา เพราะอยู่ในเรื่องการจำแนกวิปัสสนาฝ่ายโลกิยะ

ผู้ที่บรรลุถึงญาณไปแล้วสามารถรู้เห็นความดับไปของสังขารได้ชัดเจนย่อมเข้าใจว่าสังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะนั้นมีลักษณะเบื่อบรรเทาชื่อว่า นิพพิทานุปัสสนา ส่วนปัญญาที่มีลักษณะคลายกำหนดชื่อว่า วิจารณ์ุปัสสนา ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงไม่ควรบริกรรมในใจว่าน่าเบื่อบรรเทาๆ หรือคลายกำหนดๆ แต่ให้รู้สึกถึงสภาวะเบื่อบรรเทาหรือคลายกำหนดในสังขารที่ปรากฏไตรลักษณ์อย่างแท้จริง

๖. นิโรธานุปัสสนา

นิโรธานุปัสสนา คือ ปัญญาารู้เห็นความดับไป เป็นมูญจิตุกัมยตา-
ญาณที่มีกำลังแก่กล้าซึ่งต้องการจะปล่อยวางสังขารที่ได้เห็นประจักษ์
ความดับไป คนทั่วไปที่มีได้รู้เห็นความดับไปพร้อมด้วยการปล่อยวาง
สังขารย่อมจะเกิดสังขารในภพใหม่ต่อไปโดยเนืองด้วยสังขารที่ตนมิได้
เห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง แต่เมื่อรู้เห็นความดับไปด้วยนิโรธานุ-
ปัสสนาแล้ว สังขารในภพใหม่ก็ไม่เกิดขึ้น การกำหนดรู้เพื่อไม่ให้สังขาร
เกิดขึ้นในภพใหม่นี้เป็นการทำให้สังขารดับไป ดังคำอธิบายในคัมภีร์
มหาภูิกาวิสุทธิมรรควา

[๑] นิโรธานุปัสสนายาติ สงฺขารานํ นิโรธสฺส อну-
ปัสสนาย. [๒] ยถา สงฺขารา นิสฺสํยุตฺตานิเยว, อายตฺติ ปุนพฺภว-
วเสน น อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ วา อนุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา.
[๓] มูญจิตุกมฺยตา หิ อโยํ พลปฺปตฺตา.*

“๑. คำว่า นิโรธานุปัสสนาย (ปัญญาารู้เห็นความดับไป)
คือ ปัญญาารู้เห็นความดับไปของสังขารทั้งหลาย

๒. อีกนัยหนึ่ง คือ ปัญญาารู้เห็นโดยสังขารดับไปไม่
เกิดขึ้นอีกโดยความเป็นภพใหม่

๓. แท้จริงแล้ว อนุปัสสนานี้ก็คือมูญจิตุกัมยตาญาณ
ที่บรรลุความแก่กล้า”

* วิสุทธิ. ฎี. ๑.๔๑๐

[คำว่า นิโรธานุสสนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ปัญญารู้เห็นความดับไป หรือ ปัญญารู้เห็นว่าดับไป = นิโรธสฺส
อนุสสนา นิโรธานุสสนา (กัมมัญญัญญุตูปปริสสมาส) หรือ นิโรโธ อนุสสนา
นิโรธานุสสนา (ปัญจมีตูปริสสมาส)

- ปัญญารู้เห็นเพื่อให้สังขารดับไป หรือ ปัญญารู้เห็นที่ยังสังขารให้
ดับไป = นิโรธาย อนุสสนา นิโรธานุสสนา (จตุตถิตูปริสสมาส) หรือ นิ-
โรธตฺติ นิโรโธ, นิโรโธ จ โส อนุสสนา จาติ นิโรธานุสสนา (วิเสสนนุรพพท
กรรมธารยสมาส)

ข้อความตามนัยแรกว่า “ปัญญารู้เห็นความดับไป” และตามนัยที่ ๒ ว่า
“ปัญญารู้เห็นเพื่อให้สังขารดับไป” ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกานี้ สอดคล้องกับคำ
อธิบายของ นิโรธ ศัพท์ในคำว่า นิโรธานุสสสิ ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา
เรื่องอานาปานกถา^๑

^๑ วิสุทฺธิ. ๑.๓๑๖

อนึ่ง ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายข้อความจากคัมภีร์ปฐิสมัภาทา-
มรรค^๑ ว่า นิโรธติ โน สมุเทติ. นิโรธโต สมุทโย ปชหติ (ย่อมยัง
ราคะให้ดับไป ย่อมไม่ให้ราคะเกิด เมื่อทำให้ดับไปย่อมละความเกิดขึ้น
ของราคะได้) ดังนี้ว่า

[๑] โส เอว อรชชุนโต โลกิเกเนว ตาว ฌาเณน รากํ
นิโรธติ, โน สมุเทติ. สมุทโย น กโรตติ อตฺโถ. [๒] อถ วา
โส เอว วิรตโต ยถา ทิฏฺฐัง สงฺขารคตํ ตถา อทิฏฺฐมปิ
อนวยฌาณวเสน นิโรธติ, โน สมุเทติ. นิโรธโตว มนสิกโรติ,
นิโรธเมวสฺส ปสฺสติ, โน สมุทยนติ อตฺโถ.^๒

“๑. เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นไม่กำหนดอยู่อย่างนี้ก็ทำ
ราคะ[ในสังขาร]ให้ดับไปด้วยญาณชั้นโลกีย์ก่อน หมายความว่า
ว่า กระทำมิให้เกิดขึ้น

๒. อีกนัยหนึ่งเธอเป็นผู้ปราศจากความกำหนดอย่างนี้
แล้ว ย่อมกำหนดรู้ว่าดับไปในสังขาร[ในปัจจุบัน]ที่ตนเห็น
แล้ว ไม่กำหนดรู้ว่าเกิดขึ้น ฉันทใด ก็กำหนดรู้ว่าดับไปใน
สังขาร[ในอดีตและอนาคต]แม้ที่มิได้เห็น ไม่กำหนดรู้ว่า
เกิดขึ้นด้วยญาณที่คล้อยตาม[ญาณที่เห็นประจักษ์] ฉะนั้น
ความหมายก็คือ กำหนดรู้ว่าดับไปอย่างเดียว คือเห็นแต่
ความดับอย่างเดียวของสังขารนั้น ไม่เห็นความเกิด”

^๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๕๒.๕๙

^๒ วิสุทธิ. ๒.๓๑๕-๑๖

[คำว่า นิโรธติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ให้ดับไป = นิ บพหน้า + รุธ ธาตุ = ดับไป + เณ การิตปัจจัย +
ติ วิภัตติ
- กำหนดรู้ดับไป = นิ บพหน้า + นิโรธ ศัพท์ + เณ ปัจจัย หรือ
อิ ปัจจัยในความหมายว่า กำหนดรู้ + ติ วิภัตติ

ตามหลักภาษาให้ลง เณ ปัจจัยทำยนามธาตุ คือ นิโรธ ศัพท์ด้วย จ ศัพท์
ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๙) ว่า ธาตุรูปเณ นามสมา ญโย จ (เมื่อ
มีรูปของธาตุ ลง ญ ปัจจัยทำยนามศัพท์ และตั้งชื่อว่าการิตปัจจัย) หรือลง อิ
ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตุวตฺเต
นามสมิ (ลง อิ ปัจจัยทำยนามศัพท์ในอรรถของธาตุ)]

แม้ในอรรถกถาจะแสดงความหมายของนิโรธานุปัสสนาไว้ ๒ นัย
แต่มิได้หมายความว่า ๒ อย่าง ที่จริงแล้วมีเพียงอย่างเดียวคือ
มูญจิตุกัมยตาญาณที่มีกำลังแก่กล้า กล่าวคือ ตามนัยแรกกล่าวว่าให้ดับ
ราคะโดยไม่ระบุว่าเป็นการเจริญธรรมใดด้วยวิธีใด จึงจะทำให้ราคะดับ
และมีได้ระบุว่ราคะที่จะต้องละนั้นเกิดในจิตดวงใด เพียงแต่ให้กำหนด
ความดับของสังขารที่เป็นปัจจุบัน อดีต และอนาคต แล้วละราคะที่
หลงยึดติดในสังขารเหล่านั้นให้หมดไป อย่างเดียวกันกับนัยที่ ๒ นั่นเอง

นัยที่ ๒ ท่านไม่ระบุว่าจะต้องทำให้กิเลสใดดับไป เพียงแต่ให้ราคะ
ดับไปเหมือนที่แสดงไว้แล้วในนัยที่ ๑ เมื่อบุคคลกำหนดรู้ความดับของ
สังขารแล้ว ราคะที่ยึดติดในสังขารก็ไม่เกิดขึ้น ดังนั้น นัยที่ ๒ จึงมี

ความหมายเหมือนกับนัยที่ ๑ อนึ่ง การกล่าวว่าทำให้ราคะดับยังหมายความว่า การทำให้กิเลสอื่น ธรรมที่มีราคะเป็นมูลเหตุ และวิบากขั้นที่ เป็นผลกรรมดับลงด้วย ดังนั้น นัยที่ ๑ และที่ ๒ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ ฎีกาข้างต้นจึงสอดคล้องกับนัยที่ ๒ และที่ ๑ ของคัมภีร์อรรถกถาที่ นำมาแสดงไว้นั้น

สรุปความว่า นิโรธานุปัตสนาแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ปัจจกขญาณ ปัญญาเห็นประจักษ์ว่ารูปนามในปัจจุบัน ดับไป รูปนามเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่อัตตาตัวตน หลังจากเข้าใจว่า รูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือบังคับบัญชาไม่ได้

๒. อนุमानญาณ ปัญญาที่อนุมานรู้ว่ารูปนามในอดีตหรือ อนาคตก็ดับไปเหมือนรูปนามในปัจจุบัน โดยเข้าใจตามปัญญาที่เห็น ประจักษ์จากประสบการณ์ของตนแล้ว มักเกิดขึ้นเมื่อปัจจกขญาณมีกำลัง แก่กล้า ในบางแห่งเรียกว่า อำนวยญาณ คือ ปัญญาคล้อยตามปัญญา เห็นประจักษ์

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

[๑] ยถา ทิฏฐัง สมปติ อุปปัจจติ สงฺขารคตํ นิโรเธติ,
นิโรธํ มนสิกโรติ, [๒] เอวํ อทิฏฐมปิ อตฺติตานาคตํ อนฺว-
ย-
ณฺณวเสน ยถา อิทํ เอตฺรหิ, เอวํ อิตเรปิติ อนฺุมินฺนโต
นิโรเธติ, มนสิกตสฺสาปิ นิโรธํ มนสิกโรติ.*

* วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๘๘

“๑. ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำหนดรู้ว่าดับไปในกองสังขาร
ที่ปรากฏในปัจจุบันอันตนเห็นแล้ว ฉันใด

๒. ย่อมอนุमानกำหนดรู้สังขารที่เป็นอดีตและอนาคต
อันตนมิได้เห็นแล้วว่าดับไป คือ ใส่ใจความดับไปของกอง
สังขารที่ตนใส่ใจว่า แม้สังขารอื่นก็ดับไปเหมือนกองสังขาร
นี้ในปัจจุบัน ฉันนั้น”

อนึ่ง อาจกล่าวได้ว่าวิราคานุปัตตนาเป็นมุกฺขจิตฺตัมยตาณฺณอย่าง
อ่อน (ตรุณวิปัสสนา) เพราะคัมภีร์มหาภูทิกาชังตันระบุว่านิโรธานุปัตตนา
เป็นมุกฺขจิตฺตัมยตาณฺณอย่างแก่กล้า (พลววิปัสสนา) นอกจากนั้น การ
ละระคะเป็นต้นที่ควรเกิดขึ้นในสังขารที่กำหนดรู้ด้วยอนุमानญาณ เป็น
การละด้วยวิกขัมภนปหาน เพราะบุคคลไม่อาจขจัดอนุสัยที่นอนเนื่อง
แล้วหรือจักนอนเนื่องในรูปนามฝ่ายอดีตหรืออนาคตที่ไม่ประจักษ์ได้ด้วย
วิปัสสนาขั้นโลกีย์ แต่ขจัดได้ด้วยมรรคญาณขั้นโลกุตระเท่านั้น ดังคัมภีร์
มหาภูทิกาชองวิสุทฺธิมรรคกล่าวว่

[๑] ราคํ นิโรเธตฺติ ราคํ วิกฺขมฺภนนิโรธํ ปาเปติ. [๒]
วิกฺขมฺภตฺตํ อตฺถโก.^๑

“๑. คำว่า ราคํ นิโรเธติ (ทำราคะให้ดับ) หมายความว่า
ทำราคะให้ถึงความดับโดยข่มไว้

๒. ความหมายคือ ข่มราคะไว้”

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๘๗

๗. ปฏินิสัคคานุปัสสนา

คำอธิบายอนุปัสสนานี้ ปรากฏในคัมภีร์มหาภูิกาวิสุทธมรรควา

[๑] สงฺขารานํ ปฏินิสฺสชฺชนากาเรน ปวตฺตา อนุปัสสนา
ปฏินิสฺสคคานุปัสสนา, [๒] ปฏิสงฺขา สนฺติภูจฺณา หิ อยฺย^๑

“๑. ปัญญารู้เห็นที่ดำเนินไปโดยลักษณะสละทิ้งสังขาร
[กิเลสที่สำคัญว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน] ชื่อว่า ปฏินิส-
สัคคานุปัสสนา

๒. ที่จริงแล้วปฏินิสัคคานุปัสสนาเป็นปฏิสังขาญาณ
ที่กำหนดรู้อีกและสังขารูปกขาญาณที่ว่างเฉย”

ข้อความว่า “ปัญญารู้เห็นที่ดำเนินไปโดยลักษณะสละทิ้งสังขาร”
เป็นสำนวนที่กล่าวไว้โดยอ้อม (เนยฺยตฺถ) ไม่ใช่เนื้อความที่กล่าวโดยตรง
(นิตฺตตฺถ) เพราะหมายถึงปัญญารู้เห็นที่ดำเนินไปโดยการสละทิ้งกิเลสที่
สำคัญว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ดังพระพุทธดำรัสว่า

[๑] รูปํ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ. ตํ ปชฺหถ. [๒] ตํ โว ปหีนํ
ที่สมรุตํ หิตาย สุขาย ภวิสฺสตี.^๒

“๑. ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของเธอ จงละรูปนั้น

๒. รูปที่เธอจะได้แล้วนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุข
ตลอดราตรีนาน”

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๑.๙๔

^๒ ส. ข. ๑๗.๓๓.๒๘

แม้พระพุทธรูปข้างต้นจะตรัสถึงการละรูป แต่รูปไม่ใช่ธรรมที่ควรละ ธรรมที่ควรละคือฉันทราคะอันอาศัยรูปเกิดขึ้น ดังนั้น การละรูปจึงเป็นการละฉันทราคะดังกล่าว

[เนื้อความที่พบในพระไตรปิฎกจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. นิตตละ เนื้อความโดยตรง เช่น รูป อนิจจัง (รูปไม่เที่ยง)

เวทนา อนิจจา (เวทนาไม่เที่ยง)

๒. เนยยัตตะ เนื้อความโดยอ้อม เช่น รูป ภิกขเว น ตมฺหากํ, ตํ ปชหถ. ตํ โว ปหีนํ ทิสมรตฺตํ หิตาย สุขาย ภวิสฺสติ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของเธอ จงละรูปนั้น รูปที่เธอจะได้แล้วนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดราตรีนาน) คำว่า ตํ (รูปนั้น) เป็นเนื้อความโดยอ้อม เพราะรูปเป็นทุกข์สิ่งที่น่าเข้าไปในปริณุญยธรรม คือ ธรรมที่ควรกำหนดรู้ แต่ในที่นี้หมายถึงราคะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะ นี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงรูปอันเป็นที่ตั้งของราคะ แต่เจตนาหมายถึงราคะอันอาศัยรูปเกิดขึ้น]

อุปมาว่าผู้ที่ต้องการจะตัดขาดจากบุตรเลวทรามที่ก่อทุกข์ให้
 ครอบครัวย เมื่อสามารถตัดใจได้ว่าเขาไม่ใช่ลูกของเราแล้ว ก็จะละความ
 ทุกข์ใจที่เกิดจากบุตรของตนได้ ในทำนองเดียวกัน เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมรู้
 เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริงแล้วละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข
 เป็นตัวตนในสังขารได้ ก็นับว่าได้ละสังขารไปด้วย ในคัมภีร์ฎีกาจึงกล่าว
 ว่าข้อความในพระสูตรเป็นสำนวนทางภาษา อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์
 วิสุทธิมรรคกล่าวถึงการละกิเลสโดยตรงว่า

[๑] อยมปิ อนิจจาทีอนุปัสสนา ตทกฺวเสน สทฺธิ ขนฺธา-
 ภิสฺสงฺขาเรหิ กิเลสํ ปริจฺจชนโต, สงฺขตโทสทสฺสเนน จ
 ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตณฺนิหนตาย ปกฺขนฺทนโต “ปริจฺจา-
 ปญฺนิสฺสคโค เจว ปกฺขนฺทนปญฺนิสฺสคโค จา”ติ วุจฺจติ. [๒]
 ตสฺมา ตาย สมฺนํนาคโต ภิกฺขุ ยถาวุตฺเตน นเยน กิเลสเ จ
 ปริจฺจชติ, นิพฺพาเน จ ปกฺขนฺนติ. นาปิ นิพฺพตฺตณฺวเสน
 กิเลสเ อาทียติ, น อโทสทสฺสิตาวเสน สงฺขตารมฺมณํ [๓]
 เตन วุจฺจติ “ปญฺนิสฺสชฺชติ โน อาทียตี”ติ.^๑

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๑๖

“๑. แม้ปัญญาารู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นนี้ก็เรียกว่า การสลัดทิ้งไปด้วยการสละ เพราะละกิเลสพร้อมทั้งขันธ์ และอภิสังขาร (กรรม) ด้วยตักทอปหาน (ละชั่วคราว) และ เรียกว่าการสลัดทิ้งไปด้วยการเล่นเข้าไป เพราะเล่นเข้าไป ในพระนิพพานอันตรงกันข้ามกับสังขตธรรม โดยการน้อม ไปในพระนิพพานนั้นด้วยการเห็นโทษของสังขตธรรม [คือ พระไตรลักษณ์]

๒. ดังนั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยปัญญาารู้เห็นนั้นจึงละ กิเลสและเล่นเข้าไปในพระนิพพานโดยนัยดังกล่าวแล้ว อีก ทั้งไม่ยึดถือกิเลสไว้ด้วยการทำให้เกิด ไม่ยึดถืออารมณ์ของ สังขตธรรมด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ

๓. ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค]ว่า ปฏิ-
นิสฺสชฺชติ โน อาทียติ (สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้)”

ข้อความข้างต้นอธิบายได้ว่า วิปัสสนาญาณทั้งสอง คือ ปฏิสังขา-
ญาณและสังขารูปกชาญาณ ชื่อว่าปฏินิสสัคคานุปัสสนา (ปัญญาารู้เห็น ความสละทิ้ง) เพราะละกิเลส และเพราะเล่นเข้าไปในพระนิพพานโดย การน้อมไปในพระนิพพานนั้น โดยคำว่า ปฏินิสฺสคฺค (สลัดทิ้ง) หมายถึง การสละสิ่งที่ไม่ต้องการ หรือการปลดปล่อยสิ่งที่ตนต้องการ อย่างแรก เป็นการสลัดทิ้งไปด้วยการสละ (ปริจจาคปฏินิสฺสคฺค) อย่างหลังเป็น การสลัดทิ้งด้วยการเล่นเข้าไป (ปุกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺค)

การสลัดทิ้งด้วยการสละ คือ การละกิเลสที่ยึดมั่นว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน ในสังขารที่กำหนดรู้อยู่ อีกทั้งละกุศลกรรมและอกุศลกรรม ที่มีกิเลสเป็นเหตุพร้อมด้วยวิบากขั้นที่เป็นผลกรรมโดยตทั้งคปทาน

การสลัดทิ้งด้วยการเล่นเข้าไป คือ การน้อมไปสู่พระนิพพานที่มีสภาพเที่ยง เป็นสุข เป็นปรมาตถ์อันตรงกันข้ามกับสังขาร วิปัสสนาญาณทั้งสองนี้เห็นโทษของสังขารเหมือนคนที่เห็นภัยในสถานที่ใดที่หนึ่งแล้วต้องการจะไปสู่สถานที่อื่น หนึ่ง การน้อมไปสู่พระนิพพานเป็นเพียงความต้องการจะดับสังขาร ไม่ใช่การรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

ข้อความว่า “อีกทั้งไม่ยึดถือกิเลสไว้ด้วยการทำให้เกิด” อธิบายได้ว่า เมื่อบุคคลไม่รู้เห็นพระไตรลักษณ์ กิเลสย่อมได้โอกาสเกิดขึ้นในอารมณ์ที่มีได้รู้เห็นพระไตรลักษณ์ และเมื่อกิเลสได้โอกาสเกิดขึ้น บุคคลก็เชื่อว่า ยึดถือกิเลส ทำให้เกิดกิเลส ส่วนผู้ปฏิบัติธรรมที่รู้เห็นพระไตรลักษณ์แล้ว ย่อมไม่ให้โอกาสเกิดกิเลสในอารมณ์ปัจจุบันที่ตนกำหนดรู้อยู่ จึงไม่เชื่อว่ายึดถือกิเลส ทำให้เกิดกิเลส เพราะกิเลสไม่ได้โอกาสเกิดขึ้น

ข้อความว่า “ไม่ยึดถืออารมณ์ของสังขตธรรมด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ” อธิบายได้ว่า ผู้ที่ไม่เห็นโทษมีความไม่เที่ยงเป็นต้นยอมเชื่อว่ารับเอาสังขารเป็นอารมณ์เพื่อการยึดมั่นด้วยกิเลสในทุกขณะที่คิดถึงสังขารธรรม ส่วนผู้ที่รู้เห็นพระไตรลักษณ์แล้วย่อมเห็นโทษดังกล่าว จึงเชื่อว่า ไม่ยึดถืออารมณ์ของสังขตธรรม เพราะไม่ยึดมั่นด้วยกิเลส

มหาวิปัสสนา ๑๘ นับเข้าในอนุปัสสนา ๗

เมื่ออนุปัสสนา ๗ เริ่มตั้งแต่อนิจจานุปัสสนาจนถึงปฏินิสสัคคานุปัสสนาปรากฏบริบูรณ์แล้ว วิปัสสนา ๑๐ ประการที่จะกล่าวต่อไปก็ปรากฏบริบูรณ์ไปด้วย ดังกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาหลายแห่ง^๑ ว่า “ผู้เจริญวิปัสสนาควรเจริญอนุปัสสนา ๗” แม้ในคัมภีร์ปฐีสัมภิตามมรรค^๒ ก็กล่าวถึงอนุปัสสนา ๗ ไว้หลายแห่ง

นอกจากนั้น ถ้าอนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนาปรากฏบริบูรณ์แก่ผู้เจริญวิปัสสนาแล้ว นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา และปฏินิสสัคคานุปัสสนาย่อมปรากฏบริบูรณ์ได้เอง ดังนั้น พระพุทธองค์จึงมักเน้นการเจริญอนุปัสสนา ๓ ข้างต้น ดังข้อความในคัมภีร์มหาฎีกาของวิสุทธิมรรคว่า

สตฺตธา อฏฺฐารสฺสาติอาทินา วิภตฺตาปิ หิ อนุปสฺสนา-
ปการา อนิจฺจานุปสฺสนาทีเสวว ตีสุ อนโตคฺคธาติ มตฺถกป-
ปตฺตา วิปสฺสนา ตาสํ เอว วเสน ติฏฺฐติ.^๓

“ที่จริงแล้วประเภทของอนุปัสสนาที่จำแนกเป็น ๗ และ ๑๘ ประการเป็นต้นย่อมนับเข้าในอนุปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ดังนั้น วิปัสสนาที่บรรลุถึงความยิ่งยวดจึงดำรงอยู่โดยเนื่องด้วยอนุปัสสนา ๓ นั้นแหละ”

^๑ ม. อ. ๑.๔๑๒, ม. อ. ๔.๑๒๑, ส. อ. ๓.๒๘๒, อัง. อ. ๒.๓๒๑, อัง. ๓.๒๔๔

^๒ ข. ปฎิ. ๓๑.๙, ๘๓.๑๒, ๑๐๓

^๓ วิสุทธิ. ฎิ. ๒.๕๐๘

ข้อความนี้อธิบายได้ว่า แม้วิปัสสนาจะกล่าวจำแนกได้หลากหลาย เป็นอนุปัสนา ๗ มหาวิปัสสนา ๑๘ วิปัสสนา ๔๐ เป็นต้น ก็สามารถนับเข้าในอนุปัสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสนา ทุกขานุปัสนา และอนัตตานุปัสนา ถ้าเจริญอนุปัสนา ๓ อย่างบริบูรณ์ วิปัสสนาอื่นทั้งหมดก็เป็นอันบริบูรณ์ไปด้วย ดังนั้น วิปัสสนาที่ถึงความยิ่งยวดจึงตั้งอยู่โดยการรู้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

[๑] ยา จ อนิจจานุปัสสนา ยา จ อนิมิต্তานุปัสสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พุญฺชนเมว นานํ [๒] ยา จ ทุกขานุปัสสนา ยา จ อปฺปณฺหิตานุปัสสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พุญฺชนเมว นานํ [๓] ยา จ อนตฺตานุปัสสนา ยา จ สฺสณฺณตานุปัสสนา, อิเม ธมฺมา เอกตฺถา, พุญฺชนเมว นานํ^๑

“๑. อนุปัสนาเหล่านี้ คือ อนิจจานุปัสนาและอนิมิต্তานุปัสนา มีสภาพอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงศัพท์

๒. อนุปัสนาเหล่านี้ คือ ทุกขานุปัสนาและอปฺปณฺหิตานุปัสนา มีสภาพอย่างเดียวกันต่างกันแต่เพียงศัพท์

๓. อนุปัสนาเหล่านี้ คือ อนัตตานุปัสนาและสฺสณฺณตานุปัสนา มีสภาพอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงศัพท์”

^๑ พุ. ปฎิ. ๓๑.๒๒๗.๒๘๑, วิสุทฺธิ. ๒.๒๙๙-๓๐

ด้วยเหตุนี้ เมื่ออนิจจานุปัตตนาปรากฏบริบูรณ์แล้ว อนิมิตตานุ-
ปัตตนา ก็ปรากฏบริบูรณ์ เมื่อทุกขานุปัตตนาปรากฏบริบูรณ์แล้ว อัป-
ปณิหิตานุปัตตนา ก็ปรากฏบริบูรณ์ เมื่ออนัตตานุปัตตนาปรากฏบริบูรณ์
แล้ว สุขญัตตานุปัตตนา ก็ปรากฏบริบูรณ์

อนึ่ง เมื่ออนุปัตตนา ๓ ปรากฏบริบูรณ์แล้ว อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา
คือ ปัญญาเห็นประจักษ์ธรรมอันเป็นอธิปัญญา [ปัญญาารู้เห็นความดับไป
ของอารมณ์ปัจจุบันและวิปัสสนาจิตที่กำหนดรู้อารมณ์นั้นแล้วเข้าใจความ
ว่างเปล่าเป็นต้นด้วยอำนาจกัจจายณ] ย่อมปรากฏบริบูรณ์ ส่วนปัญญา
รู้เห็นตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณทสฺสน) ย่อมปรากฏก่อน เพราะ
เป็นเหตุของอนุปัตตนาเหล่านั้น ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ปน สพฺพาปิ วิปัสสนา. [๒]

ยถาภูตญาณทสฺสนํ กงฺขาวิตฺตรณวิสุทฺธิยา เอว สงฺคหิตं^๑

“๑. อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาก็คือวิปัสสนาทั้งปวง

๒. ปัญญารู้เห็นตามความเป็นจริงก็นับเข้าในกัṅขา-
วิตตรณวิสุตตินั่นเอง”

ส่วนวิปัสสนาอีก ๑๐ ประการที่เหลือพึงทราบว่ เมื่ออนิจจา-
นุปัตตนาปรากฏบริบูรณ์แล้ว นิโรธานุปัตตนา ขยานุปัตตนา วยานุปัตตนา
และวิปริณามานุปัตตนา ก็ปรากฏได้อีกด้วย เมื่อทุกขานุปัตตนาปรากฏ

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๐๐

บริบูรณ์แล้ว นิพพิทานุสสนา วิราคานุสสนา และอาทีนวานุสสนา ก็ปรากฏได้ เมื่อทุกขานุสสนาปรากฏบริบูรณ์แล้ว นิพพิทานุสสนา วิราคานุสสนา และอาทีนวานุสสนา ก็ปรากฏได้ ดังคัมภีร์มหาฎีกา ของวิสุทฺธิมรรควา

[๑] อนิจจานุสสนาย หิ สิทฺธาย นิโรธานุสสนา ขยานุสสนา วยานุสสนา วิปริณามานุสสนา จ เอก-
เทเสน สิทฺธา นาม โหนติ. [๒] ทุกขานุสสนาย สิทฺธาย นิพพิทานุสสนา วิราคานุสสนา อาทีนวานุสสนา จ. [๓]
อนตฺตานุสสนาย สิทฺธาย อิตฺธา.*

“๑. โดยแท้จริงแล้ว เมื่ออนิจจานุสสนาปรากฏบริบูรณ์แล้ว นิโรธานุสสนา ขยานุสสนา วยานุสสนา และ วิปริณามานุสสนา ชื่อว่าปรากฏเป็นบางส่วน

๒. เมื่อทุกขานุสสนาปรากฏบริบูรณ์แล้ว นิพพิทา-
नुสสนา วิราคานุสสนา และอาทีนวานุสสนา ชื่อว่า
ปรากฏเป็นบางส่วน

๓. เมื่อนัตตานุสสนาปรากฏบริบูรณ์แล้ว ปฏินิ-
สัคคานุสสนา ปฏิสังขานุสสนา และวิวิฏฐานุสสนา
ชื่อว่าปรากฏเป็นบางส่วน”

* วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๖๒

ข้อความว่า “ปรากฏเป็นบางส่วน” หมายถึงความปรากฏของอนุ-
 ปัสสนาบางส่วนในระดับสัมมสนญาณ แต่ในระดับภังคญาณเป็นต้นไป
 อนุปัสสนาย่อมปรากฏบริบูรณ์

[ในคัมภีร์มหาภูทิกของวิสุทธิมรรค ฉบับโบราณหลายฉบับ ไม่พบวิราค-
 อนุปัสสนาในเรื่องทุกขานุปัสสนา แต่คิดว่าคงจะตกไปจากการจารใบลานต่อๆ กัน
 มา เพราะวิราคอนุปัสสนากล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค^๑ ว่าละกามุปาทาน
 เหมือนทุกขานุปัสสนา มิได้กล่าวว่าละทิฏฐูปาทาน สิลัพพตูปาทาน และอัตต-
 วาทูปาทานเหมือนอนัตตานุปัสสนา ดังนั้น วิราคอนุปัสสนาจึงควรจัดเข้าใน
 กลุ่มทุกขานุปัสสนาที่มีการละกิเลสตัวเดียวกัน]

^๑ ชุ.ปฎิ. ๓๑.๒๑๘.๒๖๔

อนุปัสสนาทั้ง ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุ-
 ปัสสนา ย่อมปรากฏบริบูรณ์ด้วยการรู้เห็นความดับไปของรูปนามที่
 กำหนดรู้ในเวลาที่ยกมาเห็นความดับแก่ล้าเท่านั้น ดังข้อความใน
 คัมภีร์มหาภูิกายของวิสุทธิมรรคว่า

[๑] เกจิ ปเนตถ “อนิจฺจโต อนุปสฺสตี โน นิจฺจโตติ-
 อาทินา วิสฺสุ ทสฺสนกิञฺจํ นตฺถิ, ภงฺกทสฺสเนนฺน สพฺพํ ทิฏฺฐํ
 โหติ”ติ วทนฺติ. [๒] ตํ ภงฺกานุปสฺสนาย มตฺถกปฺปตฺติยํ ยุตฺตํ.
 [๓] ตโต ปน ปุพฺพภาเค อเนกาการโวรารา อนุปสฺสนา
 อิจฺฉิตพฺพา.^๑

“๑. อนึ่ง มีผู้กล่าวว่าหน้าที่ในการรู้เห็นโดยเฉพาะตาม
 ญว่า ย่อมรู้เห็นที่ไม่เที่ยง ไม่รู้เห็นที่เที่ยง เป็นต้น ไม่มี
 ในภังคญาณนี้ ลักษณะไม่เที่ยงทั้งหมดนั้นเป็นอันบุคคลเห็น
 ได้ด้วยการรู้เห็นความดับอย่างเดียว

๒. คำกล่าวนั้นเหมาะสมในเมื่อปัญญา^๑รู้เห็นความดับ
 ถึงความยิ่งยวด

๓. แต่อนุปัสสนาที่ระคนกันโดยลักษณะต่างๆ ย่อมมี
 ได้โดยแท้ในเบื้องต้นก่อนจะถึงความยิ่งยวดดังกล่าว”

^๑ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๘๗

แม้พระภิกษุอาจารย์จะกล่าวว่าเป็นความเห็นของบางคน (เกจิวัฑฐะ) ในทำนองคัดค้าน ก็เพียงคัดค้านความเห็นที่หมายถึงภังคญาณอย่างอ่อน มิได้คัดค้านโดยหมายถึงภังคญาณระดับแก่กล้า จึงจัดเป็นความเห็นที่ท่าน ยอมรับ ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า

วยลกฺขณฺญปฺปญฺจาเนกตตฺตญฺจ วิปสฺสกาณฺโ

“ความเป็นอย่างเดียวกับที่ปรากฏโดยลักษณะดับไป[ของ
สังขาร] เป็นความเป็นวิปัสสนาจิตอย่างเดียวกัน[ที่ปราศจาก
กิเลสระคนกัน]ของผู้เจริญวิปัสสนาทั้งหลาย”

^๑ ชุ.ปฎิ. ๓๑.๑๕๘.๑๗๙

๘. ขยานุปัสสนา

ขยานุปัสสนา คือ ปัญญาารู้เห็นความสิ้นไปอันเป็นความดับไปในปัจจุบันขณะของรูปนามที่กำหนดรู้อยู่ (ขณภงค) ขยานุปัสสนานี้ก็คือ ภาวนาที่รู้เห็นความดับไปของอารมณ์ที่ตนกำหนดรู้และวิปัสสนาจิตในขณะนั้น ปัญญาที่เป็นรูปร่างสัณฐานย่อมอันตรธานไป มีเพียงความดับไปของรูปนามที่เป็นสภาวะธรรมเท่านั้น ดังปรากฏข้อความว่า

ขยานุปัสสนนติ สงฺขารานํ ขณภงคานุปัสสนนํ^๑

“คำว่า ขยานุปัสสน (ปัญญาารู้เห็นความสิ้นไป) คือ ปัญญาารู้เห็นความดับไปในปัจจุบันขณะของสังขารทั้งหลาย”

ขยานุปัสสนาติ ปจฺจุปปนฺหานํ รูปกฺขณธาทีนํ ภงค-
ทสฺสนนฺจ ตตฺตฺขณฺภงคทสฺสนานนฺตรํ ตทารมฺมณฺจิตฺตเจตฺตสิ-
กฺกทสฺสนนฺทณฺณจ.^๒

“ขยานุปัสสนา คือ ปัญญาที่รู้เห็นความดับไปของรูป
ขันธ์เป็นต้นอันเป็นปัจจุบัน และปัญญาารู้เห็นความดับไป
ของจิตเจตสิกที่มีความดับไปนั้นเป็นอารมณ์ในลำดับต่อจาก
ความดับไปของขันธ์นั้นๆ”

^๑ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๖๐

^๒ ปฎิสิ. อ. ๑.๔๗๗

ขยานุปัสสนาติ ปน ฉนินิพโมคํ กตฺวา อนิจฺจํ ขยฺญเจนา-
ติ เอวํ ขยํ ปสฺสโต ฉาณํ^๑

“ขยานุปัสสนา คือ ปัญญาของผู้รู้เห็นความสิ้นไปโดย
กระทำการกระจายกลุ่มออกไปอย่างนี้ว่า ไม่เที่ยงเพราะมี
สภาพสิ้นไป”

ผู้ปฏิบัติธรรมที่บรรลุถึงญาณระดับแก่กล้าแล้วย่อมรู้เห็นความ
ดับไปอย่างชัดเจน เช่น ขณะคู้แขนย่อมรู้เห็นความดับไปเป็นขั้นๆ อย่าง
ละเอียดของสภาวะคู้ จึงทราบว่สภาวะคู้หมดสิ้นไปอยู่เสมอ นอกจากนั้น
ยังรู้เห็นวิปัสสนาจิตที่ดับไปต่อมาจากสภาวะเคลื่อนไหวได้อีกด้วย เขาไม่
พบรูปร่างสัณฐานของมือที่เคลื่อนไหวเหมือนคนทั่วไปที่เข้าใจว่ารูปร่าง
มืออยู่เสมอ และไม่พบจิตที่คงอยู่เสมอเหมือนที่ทั่วไปเข้าใจกัน สัญญา-
วิปลาสเป็นต้นที่สำคัญผิดว่าเป็นอย่างเดียวกันจึงไม่ปรากฏแก่เขา ดังนั้น
ผู้ที่เจริญอนุปัสสนานี้จึงสามารถละความสำคัญว่าเป็นกลุ่ม (ชนสมญา)
ได้ตั้งข้อความกล่าวว่า

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๓๘๑

[๑] ภงคานุปัสสนาโต ปฏฺจาย ตสฺสา ปาริปุริติ มน-
สญฺเฌาย ปหานํ โหติ. [๒] ตโต ปุพฺเพ อปริปฺพณตฺยา ตํ น
โหติ. [๓] เอวมณฺเฑตถาปิติ ปริปฺพณปริปฺพณตา ปหาน-
ตฺริณปริณญาสุ ทฏฺฐพฺพา.*

“๑. ความบริบูรณ์ของขยานุปัสสนานั้นมีได้ตั้งแต่ปัญญา
รู้เห็นความดับเป็นต้นไป ดังนั้น จึงจะความสำคัญว่าเป็น
กลุ่มได้

๒. การจะความสำคัญว่าเป็นกลุ่มนั้นย่อมไม่มีเพราะ
ขยานุปัสสนายังไม่บริบูรณ์ก่อนจะบรรลุถึงญาณนั้น

๓. แม้ในอนุปัสสนาอื่นก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น ความ
บริบูรณ์และความไม่บริบูรณ์ของวิปัสสนาญาณ พึงทราบใน
ปหานปริณญาและตฺริณปริณญา”

วิปัสสนาญาณในระดับตฺริณปริณญา คือ สัมมสนญาณและอุทยัพ-
พยญาณ มีกำลังไม่บริบูรณ์ อนิจจานุปัสสนาเป็นต้นที่เกิดในระดับดังกล่าว
จึงจะความสำคัญว่าเที่ยง (นิจุสญฺเฌา) เป็นต้นไม่ได้โดยสิ้นเชิง แต่ใน
ระดับปหานปริณญาคือถึงญาณเป็นต้นไปจะละได้โดยสิ้นเชิง เพราะผู้
ปฏิบัติธรรมที่บรรลุถึงญาณแล้วจะสามารถจะความสำคัญว่าเป็นกลุ่มได้

* วิสุทฺธิ. ฎิ. ๒.๔๖๐

๙. วยานุปัสสนา

วยานุปัสสนา คือ ปัญญาารู้เห็นความเสื่อมไป กล่าวคือ ผู้ที่รู้เห็นความดับไปในทุกขณะของรูปนามที่กำหนดรู้ในปัจจุบันขณะย่อมเข้าใจโดยอนุมานรู้ว่ารูปนามในอดีตและอนาคตก็มีสภาพดับไปเหมือนรูปนามในปัจจุบัน ลำดับนั้นเขาย่อมรู้ชัดว่ารูปนามทั้งหมดดับไปทุกขณะ ไม่คงอยู่เสมอโดยไม่มีการดับไป

อนุปัสสนานี้ย่อมละความขวนขวายเพื่อความอยู่ดีมีสุข (อายุหนะ) กล่าวคือ ผู้ที่ไม่รู้เห็นว่ารูปนามดับไปอยู่เสมอก็จะสำคัญผิดว่าตนและคนอื่นมีอยู่แน่นอน จึงขวนขวายเพื่อให้สังขารที่สำคัญว่าเป็นตนและผู้อื่นอยู่ดีมีสุขทั้งในภพนี้และภพหน้าส่วนผู้เจริญวิปัสสนาที่รู้เห็นว่าสังขารเสื่อมไปอยู่เสมอด้วยวยานุปัสสนาย่อมไม่ขวนขวายเพื่อให้สังขารที่เคยสำคัญผิดว่าเที่ยงอยู่ดีมีสุข เหมือนผู้ที่ขวนขวายทำงานเพื่อเลี้ยงดูบุตรธิดาที่กำลังเจริญเติบโตให้มีความสุข แต่เขาจะไม่อยากขวนขวายทำงานหาทรัพย์เมื่อทราบวาบุตรธิดาได้เสียชีวิตไปแล้ว

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

วยานุปัสสนาติ

อารมฺมณอนฺวเยน อุโป เอกวตฺถนา

นิโรเธ อธิมุตฺตตา วยลกฺขณาวิปัสสนาติ

เอวํ วุตฺตา ปจฺจกฺขโต เจว อนฺวयोโต จ สงฺขารานํ ภงฺคํ
ทิสฺวา ตสฺมิณฺเฒว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา. ตาย
อายุหนสฺส ปหานํ โหติ. “เยสฺสहि อตฺถาย อายุเหฺย, เต
เอวํ วยธฺมา”ติ วิปสฺสโต อายุหเน จิตฺตํ น นมตี.”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๘๑

“วยานุบัสนา คือ ความโน้มไปในโรที่เรียกว่าความ
ดัดไปนั้นนั่นแหละโดยรู้เห็นความดัดไปของสังขารทั้งหลาย
โดยประจักษ์และโดยญาณที่คล้อยตาม ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์
ปฏิสัมภิทามรรค]ดังนี้ว่า

‘ญาณที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๒ เหล่านี้ คือ การกำหนด
โดยสภาพอย่างเดียวกัน[คือความดัด]ในอารมณ์ทั้งสอง [คือ
อารมณ์ที่เห็นประจักษ์อันได้แก่ปัจจุบันและอารมณ์ที่ไม่
เห็นประจักษ์อันได้แก่อดีตและอนาคต]ด้วยการอนุมานรู้ที่
คล้อยตามอารมณ์[ที่เป็นปัจจุบัน] และความโน้มใจไปใน
ความดัด เป็นภังคญาณที่เห็นประจักษ์ลักษณะดัดไป’

การละความชวนชวายน้อมมีได้ด้วยวยานุบัสนานั้น
เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเห็นประจักษ์อยู่ว่า บุคคลพึง
ชวนชวายเพื่อประโยชน์แก่สังขารเหล่าใด สังขารเหล่านั้น
มีความดัดไปเป็นธรรมดาอย่างนี้”

๑๐. วิปริณามานุปัสสนา

วิปริณามานุปัสสนา คือ ปัญญาารู้เห็นความแปรไป ดังคัมภีร์วิสุทธิ-
มรรคกล่าวว่

[๑] วิปริณามานุปัสสนาติ รูปสตุตกาทิวเสน ตํ ตํ
ปริจฺเจทํ อติกุมฺมม อณฺณถาปวตฺติทสฺสนํ [๒] อุปฺปนฺนสฺส
วา ชราย เจว มรณฺน จ ทฺวิหากาเรหิ วิปริณามทสฺสนํ^๑

“๑. วิปริณามานุปัสสนา (ปัญญาารู้เห็นความแปรไป) คือ
การรู้เห็นความเป็นไปอย่างอื่นล่องพ้นขอบเขตนั้นๆ โดย
จำแนกเป็นรูปสัตตะกะเป็นต้น

๒. หรือการรู้เห็นความแปรปรวนของรูปนามที่เกิดขึ้น
แล้วโดยลักษณะทั้งสองคือความแก่และความตาย”

ข้อความนี้แสดงลักษณะของวิปริณามานุปัสสนาโดยจำแนกเป็น ๒
นัย ดังนี้

๑. การพิจารณารูปนามโดยรูปสัตตะกะ (รูป ๗ หมวด) ตามที่
กล่าวไว้ในสัมมสนญาณ แบ่งออกเป็น

- การพิจารณาอย่างหยาบ เช่น รูปที่เป็นไปในปฐมวัยไม่ทัน
ถึงมัชฌิมวัยก็ดับไปในปฐมวัยนั่นเอง ดังนั้น รูปในปฐมวัยจึงต่างจากรูป
ในมัชฌิมวัย และรูปในมัชฌิมวัยจึงไม่เหมือนกับรูปในปัจฉิมวัย

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๘๑

- การพิจารณาอย่างละเอียด เช่น รูปที่เป็นไปในขณะเดินไปข้างหน้ายังไม่ทันถอยกลับก็ดับไปในขณะเดินไปข้างหน้านั่นเอง ดังนั้นรูปในขณะเดินไปข้างหน้าจึงต่างจากรูปในขณะถอยกลับ

๒. การพิจารณารูปนามโดยความแปรปรวนด้วยความเสื่อมแล้วดับไป (ความเสื่อม คือ ความแก่ หรือลู่ติชณะ ความดับ คือ ความตาย หรือภังคชณะ) แบ่งออกเป็น

- การพิจารณาอย่างหยาบ เช่น รูปนามแปรปรวนด้วยความแก่ แปรปรวนด้วยความตาย ดังนั้น รูปนามทุกอย่างจึงแปรปรวนไม่คงอยู่เสมอด้วยลักษณะทั้งสอง

- การพิจารณาอย่างละเอียด เช่น รูปนามแปรปรวนจากขณะเกิดขึ้นไปสู่ขณะตั้งอยู่ และแปรปรวนจากขณะตั้งอยู่ไปสู่ขณะดับไป ดังนั้น รูปนามทุกอย่างจึงแปรปรวนไม่คงอยู่เสมอ

ปัญญารู้เห็นความแปรไปของรูปนามดังกล่าวโดยตรง (ปัจจักขญาณ) หรือโดยอนุমানรู้ (อัญญาณ) ชื่อว่า วิปริณามานุปัสสนา ย่อมละความสำคัญว่าเที่ยงแท้ไม่แปรปรวนที่เรียกว่าฐฐสัญญาได้

อนึ่งในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่า ปัญญารู้เห็นความแปรไปของรูปนามโดยอนุমানรู้ (อัญญาณ) จัดเป็นยานุปัสสนา ส่วนปัญญาที่รู้เห็นด้วยอำนาจยานุปัสสนาว่าสภาวะธรรมทั้งหมดมีสภาพแปรไป จัดเป็นวิปริณามานุปัสสนา ปรากฏขึ้นเมื่อบรรลุภังคญาณระดับแก่กล้าแล้ว ความเห็นข้างต้นกล่าวไว้โดยอาศัยลำดับที่ยานุปัสสนาอยู่

หน้าและอธิปญญาธัมมวิปัสสนาอยู่หลังอนุปัสสนานี้ ดังข้อความใน คัมภีร์นั้นว่า

[๑] วยานุปัสสนาติ ปจฺจุปปนฺนํ ขนฺธํ ฅกฺทสฺสนา-
นฺตรํ ตทฺทวเยเนว อตีตํ อนาคตขนฺธํ ฅกฺทสฺสนญาณํ

[๒] วิปริณามานุปัสสนาติ ตสฺมี ฅกฺทสงฺขาเต นิโรธ
อธิมุตฺตตฺตา อถ สพฺเพปิ อตีตํ อนาคตปจฺจุปปนฺนา ขนฺธา
วิปริณามวฺโถติ สพฺเพสํ วิปริณามทสฺสนญาณํ*

“๑. วยานุปัสสนา คือ ปญญาารู้เห็นความดับของขันธ
ในอดีตและอนาคตโดยคล้อยตามญาณที่รู้ประจักษ์ขันธใน
ปัจจุบันนั้นในลำดับต่อการรู้เห็นความดับของขันธใน
ปัจจุบัน

๒. วิปริณามานุปัสสนา คือ ปญญาารู้เห็นความผันแปร
ไปของขันธทั้งปวงว่า ขันธที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน
ทั้งปวงมีสภาพผันแปรไป เพราะน้อมไปในนิโรธที่เรียกว่า
ความดับนั้น”

* ปฎิส. อ. ๑.๑๑๓

๑๑. อนิมิตตานุปัสสนา

อนิมิตตานุปัสสนาก็คืออนิจจานุปัสสนานั้นเอง หมายถึง ปัญญา
รู้เห็นว่าไม่มีนิมิตรูปร่าง ดังคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอธิบายว่า

นิมิตฺตุนฺติ สงฺขารนิมิตฺตํ^๑

“คำกล่าวว่า นิมิตต์ (นิมิต, สิ่งที่ปรากฏเหมือนมีจริง)

หมายถึง นิมิตคือสังขาร”

สงฺขารนิมิตฺตุนฺติ สงฺขารานํ สมฺมูหาทิฆนฺวเสน สกฺกิจ-
ปริจฺเฉทตํ จ สวિકุคฺคานํ วีย อฺปปจฺฉานํ^๒

“คำกล่าวว่า สงฺขารนิมิตต์ (นิมิตคือสังขาร) หมายถึง
ความปรากฏของสังขารด้วยความเป็นกลุ่มโดยกองรูปนาม
เป็นต้น[แก่ผู้มีได้เจริญภาวนา]และความปรากฏของสังขาร
โดยขอบเขตคือหน้าที่ของตน[แก่ผู้มีได้เจริญภาวนา]”

คนทั่วไปที่มีได้เจริญวิปัสสนาภาวนาย่อมสำคัญว่ามีรูปร่างสัณฐาน
ที่คงอยู่เสมอในอากัปกิริยาทางร่างกาย เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน เหยียด
คู้ หรือสิ่งที่ใจรับรู้ เช่น การเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส
นึกคิดเรื่องราวต่างๆ รวมทั้งสิ่งที่มาปรากฏทางทวาร ๖ คือ รูป เสียง
กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ ทั้งหมดนี้เป็นชนบัญญัติที่เรียกว่า

^๑ วิสุทฺธิ. ๒.๓๒๑

^๒ วิสุทฺธิ. ฎี. ๒.๔๙๓

สังขารนิมิต วจนนิมิต (นิมิตว่าเที่ยง) ฐวนนิมิต (นิมิตว่ายั่งยืน) และสัสต-
นิมิต (นิมิตว่ามั่นคงถาวร)

ในกรณีตรงกันข้าม ผู้ที่เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งปรากฏอนิมิตตา-
นุปัสสนาในระดับภักคญาณย่อมรู้เห็นว่าอาภักปกิจริยาทางร่างกาย สิ่งที่ใจ
รับรู้ และสิ่งที่มาปรากฏทางทวาร ๖ เป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว
ดับไปทันที ไม่ปรากฏรูปร่างสัณฐาน อีกทั้งกิเลส กรรม และวิบากขั้นธ
ที่เป็นกรรมก็ไม่เกิดขึ้นด้วยความยึดมั่นรูปร่างสัณฐาน เพราะอนิมิตตา-
นุปัสสนาสังขารนิมิตได้ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

[๑] ยสฺมา ปเนส อนิจฺจานุปสฺสนาย สงฺขารานํ ฆน-
วิพฺโกลํ กตฺวา วจนนิมิตฺตฐวนนิมิตตสฺสสตนิมิตฺตานิ
ปชฺชนโต อาคโต, [๒] ตสฺมา อนิมิตฺโต.*

“อนึ่ง มรรคนี้ละนิมิตว่าเที่ยง ยั่งยืน และมั่นคงถาวร
โดยทำการกระจายกลุ่มของสังขารด้วยอนิจจานุปัสสนา
ดังนั้น จึงชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์”

ผู้เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งบรรลุอนิมิตตานุปัสสนาแล้วย่อมรู้เห็นว่า
มีเพียงสภาวะธรรมในปัจจุบันที่ดำเนินไปตามหน้าที่ สภาพ ขณะ และ
อารมณ์ที่แตกต่างกันอันเกิดดับอย่างรวดเร็ว ไม่มีรูปร่างสัณฐาน ดังนั้น
แก่นสารในรูปนามจึงไม่มี เหมือนคนฝ่าฝืนที่ไม่มีแก่น ยิ่งฝ่าไปก็จะพบ

* วิสุทธิ. ๒.๓๔๘

แต่กระพี้เรื่อยไป ที่จริงผู้รู้เห็นว่ารูปรูปนามไม่เที่ยงย่อมจะรู้เห็นว่ารูปรูปนาม
สิ้นไปและรู้เห็นสังขารว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมที่ไม่ใช่รูปร่างสัณฐาน ดัง
ข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อนิจฺโต มนสิโกโรโต ขยโต สงฺขารา อฺปฺภฺจนฺติ.^๑

“สังขารทั้งหลาย ย่อมปรากฏว่าสิ้นไปแก่ผู้รู้เห็นที่ไม่
เที่ยง”

อนิจฺโต มนสิโกโรโต นิमितฺตํ ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตี^๒

“ผู้รู้เห็นอยู่ว่าไม่เที่ยง ย่อมรู้เห็นนิमित[คือสังขาร]ตาม
ความเป็นจริง”

^๑ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๒๑๙.๒๖๕

^๒ ขุ. ปฎิ. ๓๑.๒๒๗.๒๘๐

๑๒. อัปปณิหิตานุปัสสนา

ค้นหาที่เพิลิตเพลินยินดีในรูป เพราะสำคัญผิดว่ารูปนามที่ปรากฏในขณะยืน เดิน นั่ง นอน เห็น ได้ยิน ฯลฯ เป็นสิ่งที่น่ารักใคร่พอใจ เรียกว่า ปณิธิ หรือปณิหิตะ แต่ผู้รู้เห็นว่ารูปนามเกิดดับอยู่ ย่อมเข้าใจว่าเป็นทุกข์ ไม่ใช่สิ่งที่ตั้งงาม การรู้เห็นเช่นนี้ชื่อว่า อัป-ปณิหิตานุปัสสนา คือ ปัญญาารู้เห็นว่าไม่น่าปรารถนา ย่อมละความปรารถนาสุข (ปณิธิ) และได้ชื่อว่าทุกขานุปัสสนา คือ ปัญญาารู้เห็นว่า เป็นทุกข์อีกด้วย

๑๓. สุธมฺมตานุปัสสนา

คนทั่วไปย่อมสำคัญผิดว่ามีตัวตนที่ทำอกำกับกริยามีการยืน เดิน นั่ง นอน ฯลฯ แต่ผู้เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งบรรลุถึงญาณและปรากฏอนัตตานุปัสสนาแล้วย่อมเข้าใจว่ามีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ไม่มีบุคคล เรา ของเรา จึงไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใด การรู้เห็นอย่างนี้ชื่อว่า สุธมฺมตานุปัสสนา ปัญญาารู้เห็นว่าว่างเปล่า หรืออนัตตานุปัสสนา คือ ปัญญาารู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน ย่อมละความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน (อภินิเวสะ)

๑๔. อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา

อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา คือ ปัญญาอันยังที่รู้เห็นสภาวะธรรมว่าสังขารดับไปเพราะรู้เห็นความดับไปของสังขารที่เป็นอารมณ์และวิปัสสนาจิตที่รู้อารมณ์ กล่าวคือ ผู้ที่บรรลุมรรคญาณระดับแก่กล้าแล้วย่อมรู้เห็นว่ารูปนามแต่ละอย่างดับไปอย่างรวดเร็ว อีกทั้งยังรู้เห็นว่าวิปัสสนาจิตที่รู้อารมณ์ดังกล่าวได้ดับไป ผู้ที่สามารถรู้เห็นความดับไปของรูปนามและวิปัสสนาจิตสลับกันไปนี้ย่อมเข้าใจว่าสิ่งที่ดับไปอยู่เป็นเพียงสังขารไม่ใช่ตัวตน เรา ของเรา การรู้เห็นอย่างนี้ชื่อว่า อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ละความยึดมั่นว่าอัตตาเป็นแก่นสาร เพราะเห็นประจักษ์ว่าไม่มีอัตตาเป็นแก่นสารอย่างแท้จริง ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อธิปณณารมมวิปัสสนาติ

“อารมมณณจ ปฏิสงขา ภงคณจ อนุปสสติ
 สุธมโต จ อุปฏจัน อธิปณณารมมวิปัสสนา”ติ

เอวํ วุตตา รูปาทิอารมมณํ ชานิตฺวา ตสฺส จ อารมมณสฺส
 ตทารมมณสฺส จ จิตฺตสฺส ภงคํ ทิสฺวา “สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ,
 สงฺขารานํ มรณํ, น อณฺโณ โกจิ อตฺถิ”ติ ภงควเสน สุธมตํ
 คเหตุวา ปวตฺตา วิปัสสนา. สว อธิปณณา จ ฐมเมสุ จ
 วิปัสสนาติ กตฺวา อธิปณณารมมวิปัสสนาติ วุจฺจติ, ตาย
 นิจฺจสาราภาวสฺส จ อตฺตสาราภาวสฺส จ สุกฺขํ ทิฏฺฐตฺตา
 สาราทานาภินเวสสฺส ปหานํ โหติ.*

“อธิปณณารมมวิปัสสนา (ปัญญาอันยิ่งที่รู้เห็นสภาวะ-
 ธรรมว่าสังขารดับไปเพราะรู้เห็นความดับไปของสังขารที่
 เป็นอารมณ์และวิปัสสนาจิตที่รู้อารมณ์) คือ วิปัสสนาที่รู้
 อารมณ์มีรูปเป็นต้นแล้วรู้เห็นความดับของอารมณ์นั้นและ
 ความดับของจิตที่มีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์แล้วดำเนินไป
 รับเอาความว่างเปล่าเป็นต้นด้วยอำนาจกัมมญาณว่า สังขาร
 นั้นแหละแตกดับไป ความตายมีอยู่แก่สังขาร ไม่มีใครอื่น
 ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค)ดังนี้ว่า

‘ความปรากฏโดยความว่างเปล่าย่อมรู้เห็นอารมณ์[ว่า
 ดับไป]และความดับไป[ของวิปัสสนาจิต] ชื่อว่าวิปัสสนาที่มี
 ปัญญาอันยิ่ง”

* วิสุทธิ. ๒.๓๘๒

๑๕. ยถาภูตญาณทัสสนะ

ยถาภูตญาณทัสสนะ คือ ปัญญาารู้เห็นตามความเป็นจริงในรูปนาม พร้อมด้วยเหตุปัจจัย ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

ยถาภูตญาณทัสสนนฺติ สปปจยนามรูปปริคคฺโห. เตน
“อโหสี หนู โข อหํ อตีตมฺหํ” ติวาทิวเสน เจว “อิสุสฺสโร
โลโก สมฺโมติ” ติวาทิวเสน จ ปวตฺตสฺส สมฺโมหาภินิเวสสฺส
ปหานํ โหติ.*

“ยถาภูตญาณทัสสนะ คือ การกำหนดรู้รูปนามพร้อม
ด้วยเหตุปัจจัย ทำให้ละความยึดมั่นผิดที่ดำเนินไปโดยนัย
เป็นต้นว่า ‘เราเคยเกิดมาก่อนอย่างต่อเนื่องในภพที่แล้วมา
ก่อนจะถึงภพนี้หรือไม่’ และโดยนัยเป็นต้นว่า ‘สัตว์โลกเกิด
จากพระเจ้า’”

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาจนปรากฏญาณนี้ย่อมรู้เห็นว่ามีเพียงรูปนาม
เกิดขึ้นโดยความเป็นเหตุและผล จึงเข้าใจว่ารูปนามในปัจจุบันเกิดจากเหตุ
คืออวิชชา ตัณหา อุปาทาน และกรรมในภพก่อน แม้รูปนามในอดีต
และอนาคตก็จะเกิดจากเหตุเหล่านั้น ในกาลทั้ง ๓ จึงมีเพียงรูปนามที่
เป็นเหตุและผลของกันและกัน อนุปัสสนานี้ย่อมละความยึดมั่นคือความ
หลงด้วยทิวฏฐิที่ยึดมั่นผิดว่ามีผู้เนรมิตเหล่าสัตว์และวิจิกิจฉาที่สงสัยว่าเรา
เคยเกิดมาก่อนหรือไม่

* วิสุทธิ. ๒.๓๘๒

๑๖. อาทีนวานุปัสสนา

อาทีนวานุปัสสนา คือ ปัญญารู้เห็นโทษ ย่อมละความยึดมั่นด้วยความผูกพัน ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

อาทีนวานุปัสสนาติ ภยตูปฏฺฐานวเสน อุปฺปนฺนํ สพฺพ-
ภาวํทิสฺสุ อาทีนวทสฺสนณฺณํ เตน “กิญฺจิ อลฺลียิตพฺพํ น
ทิสฺสตี”ติ อาลยาภินเวสสฺส ปหานํ โหติ^๑

“อาทีนวานุปัสสนา คือ ญาณรู้เห็นโทษในภพทั้งหมด
เป็นต้นที่เกิดขึ้นโดยปรากฏว่าน่ากลัว ทำให้ละความยึดมั่น
ด้วยความผูกพันว่า สิ่งใดๆ ที่พึงพึงได้หาไม่มี”

คนทั่วไปแม้จะลำบากยากเข็ญอย่างไรก็ไม่อาจสละภพชาติได้ จึง
ต้องการแสวงหาความสุขด้วยวิธีการต่างๆ เช่น คนป่วยหนักต้องการ
จะหายจากโรค คนยากจนต้องการจะมีทรัพย์ แม้ไม่ได้สิ่งที่ต้องการใน
ชาตินี้ก็ยังต้องการให้ได้ในชาติต่อไป หรือหากคิดว่าชีวิตมนุษย์มีทุกข์ก็
ต้องการจะไปเกิดเป็นเทวดาหรือพรหม หรือต้องการจะไปเกิดเป็นเศรษฐี
กษัตริย์ เทวดา หรือพรหมตลอดไป ไม่ต้องการจะดับทุกข์คือรูปนามด้วย
อำนาจความผูกพันคือตัณหา

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๘๒

ผู้ที่บรรลุถึงญาณระดับแก่กล้าแล้วย่อมเข้าใจว่าสังขารทั้งหมดเป็นที่พึ่งไม่ได้ โดยสังขารคืออารมณ์ที่กำหนดรู้ วิปัสสนาจิตที่รู้เห็นอารมณ์นั้น อารมณ์ที่ใคร่ครวญ และจิตที่ใคร่ครวญอารมณ์นั้น ไม่ใช่ที่พึ่งอย่างแท้จริง เขาไม่รู้เห็นที่พึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งในรูปนามที่เนื่องด้วยภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ ดังนั้น อนุปัสดนาก็จะละความผูกพันในภพ

๑๗. ปฏิสังขานุปัสสนา

ปฏิสังขานุปัสสนา คือ ปัญญากำหนดรู้อีกเพื่อปล่อยวางสังขาร จัดเป็นปฏิสังขานาณที่ปรากฏแก่ผู้ที่บรรลุมุขจิตกัมมตาญาณแล้วเพื่อปล่อยวางสังขาร หนึ่ง ข้อความว่า “ปล่อยวาง” และ “พ้นไป” มีความหมายอย่างเดียวกันในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งจึงกล่าวถึงข้อความทั้งสองไว้ในเรื่องมุขจิตกัมมตาญาณ ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคและมหาฎีกาอธิบายว่า

ปฏิสังขานุปัสสนาติ มุณฺจณสฺส อุปายกรณํ ปฏิสังขานาณํ, เตन อปฺปฏิสังขาย ปหานํ โหติ.^๑

“ปฏิสังขานุปัสสนา คือ ปัญญากำหนดรู้อีกอันกระทำเหตุแห่งการสละสังขาร ทำให้ละโมหะที่ไม่กำหนดรู้อีก”

สงฺขารานํ มุณฺจณสฺส อุปายภูตํ ปฏิสังขานาณํ ปฏิสังขานุปัสสนา, ตาย อนิจฺจาทีสุ อปฺปฏิสังขาทตฺตา ปฏิสังขานสฺส ปฏิปุกฺขภูตํ อวิชฺชํ ปชฺหติ.^๒

“ปัญญากำหนดรู้อีกอันกระทำเหตุแห่งการสละสังขาร ชื่อว่า ปฏิสังขานุปัสสนา ทำให้ละอวิชชาอันเป็นปฏิปักษ์ต่อการกำหนดรู้อีก เพราะการไม่กำหนดรู้อีกในความไม่เที่ยงเป็นต้น”

^๑ วิสุทธิ. ๒.๓๘๒

^๒ วิสุทธิ. ฎี. ๒.๔๖๑

คนทั่วไปที่ไม่รู้เห็นไตรลักษณ์ย่อมเกิดความเพลิดเพลนยินดีในสังขาร เมื่อประสบกับความทุกข์ของทุกขเวทนา ความแปรปรวนของสุขเวทนา และความสลายไปของสังขารทุกอย่างก็มักตกใจกลัว เขายังปล่อยวางสังขารไม่ได้เพราะยังยึดติดผูกพันอยู่

ผู้ที่รู้เห็นว่าสังขารตกอยู่ในกฎของไตรลักษณ์แล้วย่อมไม่สำคัญว่าสังขารนำเพลิดเพลนยินดี ไม่สำคัญว่าเป็นเรา ของเรา ไม่หวังให้สังขารที่ตนต้องการนั้นเป็นสุข ไม่หวังให้สังขารเสื่อมสิ้นไป ไม่กังวลว่าสังขารจะเป็นทุกข์ เหมือนความวางเฉยไม่มุ่งหวังหรือกังวลในหินทรายที่ไม่เกี่ยวกับตน

ที่จริงแล้วผู้ที่พ้นไปจากสังขารโดยสิ้นเชิงต้องเป็นพระอรหันต์เท่านั้น แต่ผู้เจริญวิปัสสนาที่บรรลุสังขารูปেকชาญาณอันประกอบด้วยฉัพพัคคูปেকขา (อุเบกขามือองค์ ๖ คือ ความวางเฉยไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ ๖ ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖) ก็จัดว่าพ้นไปจากสังขารได้เป็นอย่างดี ดังนั้น การปล่อยวางสังขารด้วยมุกฺขจิตฺตํกมยตาญาณจึงยังไม่สมบูรณ์ ต้องพยายามกำหนดรู้อีกต่อไปด้วยปฏิสังชาญาณจึงจะพ้นไปจากสังขารด้วยสังขารูปেকชาญาณดังกล่าว อนุปัสสนานี้ย่อมละความไม่กำหนดรู้อีกอันได้แก่อวิชชาที่ไม่รู้เห็นไตรลักษณ์

[๑] ยถา จิตฺตํ สงฺขารเ มุญฺจิตฺวา วิวฺญฺญํ นิพฺพานํ
 ปกฺขนฺทติ, ตถา ปวตฺตณโธ สงฺขารูปกฺขชา จ อนฺุโลมญฺจ
 “วิวฺญฺญานุปัสสนา”ติ วุตฺตํ. [๒] นิวิญฺจภาเวน โอคาพห-
 ภาเวน ปวตฺตสํโยชนาทิกิเลสา เอว กิเลสานิเวโส.*

“๑. สังขารูปกขญาณและอนุลอมญาณเรียกว่า วิวัญญา-
 นุปัสสนา เพราะดำเนินไปโดยที่จิต [คือ โคตรภูจิต มรรค-
 จิต และผลจิต] ปล่อยวางสังขารแล้วแล่นไปสู่พระนิพพาน
 ที่ปราศจากวิภว

๒. กิเลสอันมีสังโยชน์เป็นต้นที่ดำเนินไปโดยความ
 ต้งมั่นหยั่งลง[ในสังขาร] ชื่อว่า ความยึดมั่นด้วยกิเลส”

ผู้ที่บรรลุสังขารูปกขญาณและอนุลอมญาณแล้วย่อมรู้เห็นความ
 ดับไปของสังขารคืออารมณ์ที่กำหนดรู้ วิปัสสนาจิตที่รู้เห็นอารมณ์นั้น
 อารมณ์ที่ใคร่ครวญ และจิตที่ใคร่ครวญอารมณ์นั้น จึงวางเฉยในสังขาร
 ปราศจากความยินดียินร้าย คือ ไม่ยินดีในสังขารเหมือนในวิปัสสนาญาณ
 ขั้นต้น และปราศจากความกลัว รังเกียจ เบื่อหน่าย และต้องการปล่อยวาง
 เหมือนในระดับภยญาณเป็นต้น แต่จะรู้เห็นความดับไปของสังขารอย่าง
 ชัดเจน ในขณะที่วิปัสสนาจิตจะเหมือนถอยกลับออกจากสังขาร เหมือน
 หยดน้ำบนใบบัวที่กลิ้งตกลงไปจากใบบัว

* วิสุทธิ. ฎี. ๒.๓๘๒

เมื่อสังขารเพิกขาทนแก่กล้าแล้วก็เกิดอนุโลมญาณ พร้อมด้วย โคตรภูญาณ มรรคญาณ และผลญาณย่อมปรากฏขึ้นปล่อยวางสังขารทั้งหมดแล่นเข้าสู่ความดับรูปนามคือนิพพาน อนุปัสสนาที่ถอยกลับจากสังขารทั้งหมดแล่นเข้าสู่พระนิพพานนี้ชื่อว่า วิวิฏฐานุปัสสนา ย่อมละความยึดมั่นที่ประกอบในสังขารอันได้แก่ ความยินดีพอใจในกาม (กามราคสังโยชน์) และความขัดเคืองไม่พอใจ (ปฏิฆสังโยชน์) เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่บรรลุสังขารเพิกขาทนแม้จะคิดถึงเรื่องที่ตนชอบหรือไม่ชอบก็มักวางเฉยและไม่คิดถึงเรื่องนั้นเป็นเวลานาน

ในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค^๑ แสดงความเห็นว่ โคตรภูญาณที่เกิดจากอนุโลมญาณ ชื่อว่าวิวิฏฐานุปัสสนาแล้วกล่าวว่าข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคขัดแย้งกับข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวคือในจரியกถาของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่าอวิชชชจิตย่อมมิได้ในอนุปัสสนาอื่นจากวิวิฏฐานุปัสสนาด้วยคำว่า “อวิชชชจิตที่ใคร่ครวญเพื่อนิจจานุปัสสนา เป็นวิญญานจริยา (การเกิดขึ้นแห่งจิต) ส่วนอนิจจานุปัสสนา เป็นญาณจริยา...อวิชชชจิตที่ใคร่ครวญเพื่อปฏิสังขานุปัสสนา เป็นวิญญานจริยา ส่วนปฏิสังขานุปัสสนาเป็นญาณจริยา”

^๑ ปฏิส. อ. ๑.๑๑๔-๑๕

อย่างไรก็ตาม ในข้อวิภูฏานุปัสสนามีได้กล่าวถึงอาวัชชนจิตด้วย คำว่า “วิภูฏานุปัสสนาเป็นญาณจรียา” ถ้าสังขารูปกษายาณและอนุโลม-
ญาณเป็นวิภูฏานุปัสสนาก็ควรกล่าวว่าวิภูฏานุปัสสนามีอาวัชชนจิตอยู่
หน้า เพราะญาณทั้งสองต้องมีอาวัชชนจิตอยู่หน้าแน่นอน ส่วนโคตรภู-
ญาณอยู่ในอนุโลมวิถิ จึงไม่มีอาวัชชนจิตนำหน้า ดังนั้น วิภูฏานุ-
ปัสสนาจึงควรเป็นโคตรภูญาณอย่างเดียว

คำสรุป

ภาเวตพพา โยคีหิ ยา	ทฏฐพพา จ ปจฺจกฺขโต
วณฺณิตา ตา อฏฺฐารส	มหาวิปัสสนา มยา
ทุพฺโพธํ สุโพเธตฺถน	โยคินํ สุตฺตฺวทุธิยา.

“ข้าพเจ้าได้อธิบายมหาวิปัสสนา ๑๘ ซึ่งเป็นธรรมที่
ผู้ปรารถนาความเพียรควรเจริญและรู้เห็นโดยประจักษ์ เพื่อ
เพิ่มพูนความเข้าใจแก่ผู้ปรารถนาความเพียรโดยอธิบาย
ข้อความที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย”

ยโต จ ภิกขุ อาตาปี สมฺปชฌณํ น ริณฺจติ
ตโต โส เวทนา สพฺพา ปริชานาติ ปณฺทิตो.
โส เวทนา ปริญฺทาย ทิฏฺฐเจ ฐมฺเม อนาสโว
กายสฺส เกทา ฐมฺมภูโจ สงฺขยํ โนเปติ เวทฺตุ.

ส. สฬ. ๑๘.๒๕๒.๑๘๒

ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรไม่ขาดสัมปชัญญะ เป็นผู้มี
ปัญญาเห็นเวทนาทั้งปวง เธอยังเห็นเวทนาแล้ว
ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ในปัจจุบันชาติ เธอผู้มีปัญญา
ตั้งมั่นอยู่ในธรรม เมื่อเสียชีวิตแล้วย่อมไม่ถึงการนับ
[ในสมมุติบัญญัติใดๆ]

นิคมกถา

๑. นคร มอญลำไย นามะ มณฑลจลาจลปาทเก
 คิณชกาवासอาราม โย เถโร จิรมาวสี.
๒. ปุรนตุ ยัม ชยภูจัน ออยย อ่องเชยยะ ราชิโน
 ตสส ปจนิมภาเค โย อาวาโส นิคโม สตัม.
๓. มหาเภาวิหารสุมิ เอตสุมะ ปจนิมุตตเร
 สาลทายมมหาญป- วรสุสาปิ อุปนติเก.
๔. วสนโต โสภโน นาม วิสวสโส ตเถสโก
 อุปาสเกหิ สหุณม- รตจิตเตหิ ยาจิต.
๕. หิตตถาย หิตเสนัน วุฑฺธิยา สาสนสฺส จ
 วิปสฺสนานยัม นาม ยัม คนถัม กาทุมารภี.
๖. โส นิพพุเต สตถริ สตตสีตีเม
 วสเส จตฺตพัสสเตหิ ปจฺจโต
 สาเกน ปญจาทิกเตรสเส สเต
 มาฆสฺส สมฺปยุณเทนิมฺหิ นิฏฺฐิต.
๗. ยถา จายัม คโต สิทธิ- นนฺตฺราเยน เกวลี
 ตถา กลฺยาณสงฺกปฺปา สิขฺฆนฺตฺ สพฺพชนฺตฺนัม.

โสภณมหาเถโร

คำลงท้าย

๑-๕. พระเถระรูปใดพำนักอยู่ในวัดนามว่า วัดใต้จง (วัดตึก) ใกล้เชิงเขาต่อ่งวาย (ภูเขากลม) ในจังหวัดมณฑลไยเป็นเวลานาน พระเถระผู้มีนามว่าโสภณะนั้น มีพรรษา ๒๐ ผู้แสวงหามรรคาอันถูกต้องได้ไปอยู่วัดมหาสี (วัดกลองใหญ่) ใกล้กับมหาสถูปอินจินตอ (ป่าสาละ) ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้านฉิกขวน (ท่าภาษี) อันเป็นที่พำนักของสัตบุรุษอยู่ในทิศตะวันตกของเมืองชเวโบที่พระเจ้าอ่องเชยยะทรงสถาปนาชัยชนะ อันคณะอุบาสกผู้มีจิตริ่ نرمย์ในพระสัทธรรมวิงวอนแล้ว จึงปรารภเพื่อประพันธ์คัมภีร์ชื่อว่าวิปัสสนานัย เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้แสวงหาประโยชน์ และเพื่อความเจริญไพบูลย์แห่งพระศาสนา

๖. คัมภีร์นั้นจบแล้วในวันเพ็ญเดือน ๓ พุทธศักราช ๒๔๘๗ ภายหลังจากพระบรมศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว นับเป็นจุลศักราช ๑๓๐๕

๗. อนึ่ง คัมภีร์นี้บรรลุความสำเร็จบริบูรณ์โดยปราศจากอันตรายฉันใด ขอความดำริชอบของมวลชนจงสำเร็จสมประสงค์ ฉะนั้น

พระโสภณมหาเถระ

บันทึกท้ายเล่ม

ยถาปิ มฺเเล อนุปทุทเว ทพฺเห
ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปฺนเรว รุหติ
เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนุหเต
นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิตํ ปฺนปฺปญฺํ

พ. ธ. ๒๕/๗๕.๓๓๘

เมื่อรากปราศจากอันตรายมันคงอยู่ ต้นไม้ที่ถูกตัดแล้ว
ย่อมกลับงอกขึ้นได้ ฉะนั้นใด เมื่อบุคคลยังถอนเชื้อตัณหาไม่ได้ ทุกข์
นี้ย่อมเกิดขึ้นบ่อยๆ ฉะนั้น

การละสักกายทิฐิของพระโสดาบัน

กิเลสสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คนทั่วไปยึดมั่นในตัวตน ชื่อว่าสักกายทิฐิ ซึ่งอาจเป็นความสำคัญผิดว่ามีวิญญาณหรือกายทิพย์แฝงอยู่ภายในร่างกาย หรือแม้จะเข้าใจได้ถูกต้องว่าคนสัตว์ทั้งหลายประกอบด้วยรูปกับนามโดยไม่มีวิญญาณ แต่ก็ยังยึดมั่นว่าตัวตนนั้นเป็นเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี ความยึดมั่นดังกล่าวมีอยู่เสมอแก่ปุถุชนด้วยอำนาจสักกายทิฐิ ทำให้สร้างบุญบาปเพื่อให้ตนอยู่ดีมีสุขตลอดไป

ผู้ที่ละสิ้นสักกายทิฐิได้ คือ พระโสดาบัน ซึ่งจะสามารถละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค หลังจากบรรลุมรรคแล้ว เพียงขณะที่หลับตาลงจะรู้สึกเหมือนเลื่อนเข้าสู่อีกมิติหนึ่งได้เองคล้ายกับการเข้าถึงญาณ๑๑ (เป็นญาณระดับสูงสุดของปุถุชน ผู้ที่บรรลุนั้นจะรู้สึกเหมือนเล่นเข้าสู่อีกมิติหนึ่งที่สงบสุข และสภาวะธรรมปัจจุบันที่กำหนดรู้อยู่ เช่น สภาวะสัมผัส หรือ พองยุบ จะละเอียดขึ้นเป็นลำดับ เหมือนสำลีหรือปุยม่าย อีกทั้งไม่มีความฟุ้งซ่านรบกวนจิตโดยสิ้นเชิง) ในขณะนั้นจะรับรู้ความดับไปของรูปกายทั้งหมด เป็นความโล่งว่างอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะพิจารณาร่างกายส่วนใดก็จะพบเพียงความว่าง จะรับรู้เฉพาะบางส่วนที่มีสภาวะสัมผัส เช่น มือที่ถูกเสื่อ แต่เป็นความสัมผัสลอยๆ ที่ไม่ทราบว่าจะไรสัมผัสกัน เมื่อลิ้มตาขึ้นก็จะรับรู้ถึงการเลื่อนออกไปสู่อีกมิติหนึ่งที่มีการมองเห็นหรือการเห็นส่วนต่างๆ ของร่างกายปรากฏขึ้น จึงรับรู้ได้ว่าร่างกายยังมีอยู่

นอกจากนั้น สภาวะเกิดดับทางกายและใจย่อมปรากฏแก่ท่านตลอดเวลา เช่น

- ขณะเดินจงกรม อาจรู้สึกที่สภาวะลอยไปของขาหรือตัวที่เคลื่อนไปนั้น เป็นสภาวะลอยที่หยุดเป็นช่วงๆ คล้ายกับคลื่นทะเลที่เคลื่อนเป็นระลอกเบาๆ หนึ่งน้ำ เมื่อสังเกตจะเห็นเป็นสภาวะเบาที่ปรากฏแล้วหายไป จนสภาวะเคลื่อนไหวสิ้นสุดลง บางครั้งอาจรู้สึกถึงสภาวะเกิดดับของสภาวะเบาหนักที่ขาดช่วงละเอียดยับ บางครั้งก็รู้สึกถึงสภาวะสันสะเทือนภายในขา แต่รู้ไม่แน่นอนว่าเป็นส่วนไหน รู้สึกว่าสิ่งที่เคลื่อนไหวอยู่ไม่ใช่ขาของเรา แต่เป็นท่อนยาวๆ หักไปมาเคลื่อนไหวอยู่

- ขณะนั่งกรรมฐาน อาจรู้สึกถึงความสันสะเทือนละเอียดยับภายในร่างกาย เช่น ศีรษะ ร่างกายส่วนบน ร่างกายส่วนล่าง บางครั้งอาจรู้สึกที่สภาวะสัมผัสทางร่างกายสะเทือนละเอียดยับ บางครั้งจะเป็นจังหวะเด่นให้เห็นชัดๆ และไม่รู้สึกว่ามีรูปร่างสัณฐานของร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วน โดยความโล่งว่างเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจน

ในบางขณะที่สมาธิมีกำลังมากขึ้นก็จะรับรู้ความดับของจิตว่าเป็นเหมือนดวงกลมๆ ที่เริ่มเด่นชัดเข้าออก มีแสงนวลอยู่รอบเกิดดับให้เห็น บางครั้งก็แตกตัวออกเป็นภาพแสงยับๆ เหมือนสะเก็ดดาวที่กระจายออกเด่นไปมา มีแสงแล้วหายไปชัดๆ อยู่ที่ยับจนบางครั้งตามดูไม่ทัน บางครั้งก็เป็นดวงใหญ่ๆ เกิดดับให้เห็นมากกว่าเป็นดวงเล็กๆ สลับกับความมืด บางครั้งเหมือนเห็นพยับแดดที่มีลักษณะสั้นไหว หรือเห็นจิตโลกเกิดขึ้นแล้วหายไป สลับกันจนความโลกดับ โดยเหตุที่จิตเป็นสภาวะรู้อารมณ์

การรู้เห็นความเกิดดับของจิตจึงเหมือนได้รู้เห็นแสงสว่างปรากฏขึ้นแล้วดับไป บางครั้งอาจรู้เห็นความเกิดดับของจิตตื่นอีกด้วย โดยรู้สึกว่าเป็นเหมือนดวงไฟที่สว่างขึ้นมาแล้วดับวูบไป

- ขณะกำหนดเวทนา อาจรู้สึกถึงสภาวะคันที่เด่นไปมาแล้วหายไป มีลักษณะกระจายออกเหมือนดาวกระจายเข้ามาแทนที่สลับกันไป บางครั้งจะเห็นสภาวะคันนั้นขยายใหญ่ขึ้น มีรูปร่างเหมือนตัวหนอนขยับไปมา มีแสงเรืองๆ เต้นไปมาให้เห็น แต่ไม่รับรู้สภาวะคันได้ชัดเจนในขณะเห็นนั้น เมื่อภาพนั้นเด่นจนหายไป สภาวะคันจึงดับลง บางครั้งจะเห็นการขยายออกและหดหายไปของสภาวะคัน

ในบางขณะที่เดินจงกรมหรือทำอริยาบถย่อย จะมีจิตที่คิดอยากจะค้นหาสภาวะเดินว่ามีอะไรในสภาวะนั้น เมื่อเดินกำหนดไปเรื่อยๆ ก็พบว่าสิ่งที่พยายามค้นหานั้นไม่มี มีเพียงสภาวะเคลื่อนไหวเกิดดับสืบทอดกันไป อีกทั้งยังสามารถกำหนดรู้จิตสั่งได้ว่า มีเพียงจิตที่ต้องการจะทำอากัปภิกิริยาต่างๆ เช่น เหยียด คู้ เกิดดับสืบทอดกันไป หยาบบัง ละเอียดบัง ไม่มีใคร ไม่มีอะไร นอกจากจิตสั่งและร่างกายที่ทำตามจิตสั่ง

เมื่อเริ่มบรรลุลหรรคม จิตของท่านมักดึงดูดสู่ความดับรูปนาม การเข้าสู่ความดับรูปนามดังกล่าวก็คือการเข้าผลสมาบัตินั่นเอง ในขณะนั้นจะรู้สึกถึงความสงบเย็น คือ ไม่เร่าร้อนด้วยกิเลสและปลอดโปร่งโล่งใจ เพราะได้รับที่พึ่งซึ่งแสวงหาหลายกัปกัลป์ หลังจากออกจากความดับแล้วจึงรู้สึกถึงความสุขที่ไม่เคยได้รับมาก่อนในชีวิตที่เรียกว่านิพพาน-สุขนั่นเอง

ในช่วงแรกๆ มักเข้าผลสมาบัติได้ไม่นานนัก เพราะกำลังสมาธิยังมีไม่มาก ต่อมาเมื่อสมาธิมีกำลังมากขึ้นก็จะอยู่ได้นานนับชั่วโมง ในบางขณะแม้กำลังกินติ่มอยู่ก็รู้สึกเหมือนอยากดิ่งลงสู่ความดับ และสามารถดิ่งลงไปได้ บางวันตื่นนอนมากลางดึกก็รู้สึกเหมือนอย่างนั้น และสามารถดิ่งลงไปได้เช่นเดียวกัน

เมื่อออกจากกรรมฐานแล้วกลับไปอยู่กับครอบครัว ทำงาน ฯลฯ มักเข้าผลสมาบัติได้ยากเพราะมีเสียงอีกทีก็ ต่อเมื่อเสียงอีกทีก็หมดไป แม้เพียงไม่นาน ท่านก็จะสามารถเข้าผลสมาบัติได้เหมือนเดิม แต่จะดำรงอยู่ได้นานเพียงใดก็ขึ้นอยู่กับสมาธิในขณะนั้นๆ ในบางขณะที่มีอนุสาธรมณ์มากระทบจิต ท่านจะสามารถกำหนดรู้ความขุ่นมัวของจิตได้ทันที โดยโทสะไม่อาจครอบงำจิตของท่านได้ จึงไม่ทำอกาภิปริยาทางกายหรือวาจาด้วยอำนาจโทสะ

ข้อความทั้งหมดนี้เขียนตามประสบการณ์ในการปฏิบัติธรรม โดยบันทึกจากคำรายงานของผู้ปฏิบัติธรรมบางท่านในขณะสอนกรรมฐานของผู้เรียบเรียง หวังว่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านและทำให้มั่นใจแนวทางเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ว่าอำนวยผลให้บรรลुธรรมได้อย่างแท้จริง

ดัชนีค้นคำ

ก-ข

กรรม	๑๒๐
กรรมไม่มีในผล	๑๒๕
กรรมวิญญู	๑๐๙
กลาปนัย	๒๐๐
กลาปสัมมสนญาณ	๑๓๖
กังขาวิตรณวิสุทธิ	๙๕
กัมมัญญตา	๒๕๑
กามาสวะ	๓๙๘
กามุปาทาน	๔๐๐
กายประสาท	๘๑
การกำหนดสภาวะสัมผัส	๒๑
การกำหนดรู้	๗
การกำหนดรู้ต้องอาศัยอารมณ์	๒๗
การกำหนดรู้นามธรรม	๒๐๐
การเข้าผลสมบัติ	๕๖
การบริกรรม	๙
การบรรลุพระนิพพาน	๕๒
การหยั่งเห็นเหตุปัจจัย	๒๘

กำเนิด ๔	๓๐๔
กิจจขณะ	๕๖๖
กุศลฝ่ายแทงตลอด	๖๘
กุลมัจฉริยะ	๓๙๖
ขณะ ๓	๕๑๔
ขยานุปัสสนา	๕๙๖
ขณิกาปีติ	๒๔๖
ขณิกนัย	๒๐๑
ขุททกกาปีติ	๒๔๖
คติปัจจาคตวัตร	๑๓๑
คติ ๕	๓๐๔
ความเกิดดับของสังขาร ๖ อย่าง	๕๒
ความดับมี ๒	๒๖๙
ความต่างกันของรูปนาม	๘๓
ความปรากฏของอนัตตา	๑๕๓
ความยึดถือและปล่อยวาง	๑๖๘
ความลำเอียง ๔	๓๙๗
ความสงสัย ๑๖ ประเภท	๑๐๑
ความสงสัยฝ่ายอดีต ๕	๑๐๒
ความสงสัยฝ่ายอนาคต ๕	๑๐๓
ความสงสัยฝ่ายปัจจุบัน ๖	๑๐๓

ความหมดจดแห่งทิวทัศน์	๙๑
คำปริกรรม	๘
โคตรภู	๔๕๑
ฌานประสาท	๘๑

จ-ญ

จักขุประสาท	๘๑
จักขุเป็นปสาทรูป	๘๑
จิตสัง	๑๐
เจตนา	๑๒๐
จฬังกุเปกขา	๕๐
จันทาคติ	๓๙๗
ชีวหาประสาท	๘๑
ญาณะ	๓๗, ๒๔๖

ท-น-ฐ

ทิวาสวระ	๓๙๘
ทิวทัศน์	๘๙
ทิวทัศน์วิสุทธิ	๗๙, ๙๐-๑
ทิวทัศน์อุคฆาณนัย	๒๐๕
ทิวปาทาน	๔๐๐
ทุกขสัมมสนะ	๑๔๕
ทุกขานุปัสสนา	๕๕๕

ทุกข์	๕๕๕
ทุกข์ทุกข์	๕๕๖
ทุกข์ลักษณะ	๕๕๕
ทุกข์ลักษณะ ๑๐	๓๑๓
โทสาคติ	๓๙๗
ธัมมมัจฉริยะ	๓๙๕
นยวิปัสสนา	๑๓๖
นยทัสสนะ	๑๓๖
นยมนสิการ	๑๓๖
นาม	๙๒
นิกันติ	๓๘, ๒๕๘
นิพพาน	๔๗๕, ๔๗๗, ๔๘๗
นิพพิทานุปัสสนา	๕๗๔
นิกันติปริยาทานนัย	๒๐๙
นิโรธานุปัสสนา	๕๗๘
นัตตตะ	๕๘๕
เนยยัตตะ	๕๘๕
ฉิติ	๕๑๕

ป-ม

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา	๕๘๕
ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	๒๖๕

ปฏิบัติภินัย	๒๐๑
ปฏิสังขานญาณ	๓๐๙
ปฏิสังขานุปัสสนา	๖๑๔
ปรินิพพานวิภูษณธรรม	๕๓๑
ปรินิพพานวิภูษณธรรม	๕๓๑
ปสาทรูป	๙๑
ปักคหะ	๓๗, ๒๕๔
ปัจจุยปริคคหญาณ	๙๕
ปัจจุเวกขณญาณ	๓๘๕
ปัจจุจักขญาณ	๒๘
ปัสสัทธิ	๓๗, ๒๕๑
ปาคุญญตา	๒๕๑
ปีติ	๒๔๖
ผรณปีติ	๒๔๙
ผลสมาบัติ	๔๕๐
ผลไม่มีในกรรม	๑๒๕
พระจุฬาสิตาบัน	๑๒๘
พระอริยะ ๙ จำพวก	๔๒๙
พหิทธิจิต	๑๕๗
พิจารณาถึงความน่ากลัว	๔๓
พิจารณาถึงรูปนาม	๔๔

พิจารณารูปที่เกิดจากกรรม	๑๘๕
พิจารณารูปที่เกิดจากจิต	๑๘๒
พิจารณารูปที่เกิดจากอาหาร	๑๘๒
พิจารณารูปที่เกิดจากอตุ	๑๘๔
พิจารณารูปธรรมดา	๑๘๙
พทุธานุสสติ	๖
ภพ ๓	๓๐๔
ภวังคจิต	๑๗
ภยาคติ	๓๙๗
ภวาสวะ	๓๙๘
ภังคะ	๕๑๕
ภังคญาณ	๒๖๗
มรณานุสสติ	๖
มหาปัจจุเวกขณะ ๗	๔๓๕
มหาวิปัสสนา	๕๐๘
มัจฺฉริยะ ๕	๓๙๔
มานสมุคฺชาภฺณนญ	๒๐๘
มานะ	๘๙
มิจฺฉาญาณ	๓๙๒
มิจฺฉาวิมุตติ	๓๙๒
มิจฺฉาสติ	๓๙๒

มิจนาปฏิปัตตอวิชชา	๙๗
มุญจิจตุกัมมตาณฺณ	๓๐๔, ๓๐๗
มุกฺกตา	๒๕๑
เมตตภาวนา	๖
โมหาคติ	๓๙๗

ย-ห

ยมกนัย	๒๐๐
ยถาภูตญาณทัสสนะ	๖๑๑
รูป	๙๒
รูปตัณหา	๔๘๕
รูปนามโดยการเปรียบเทียบ	๘๙
รู้เห็นไตรลักษณ์	๔๗
ลหุตา	๒๕๑
ลักษณะของทุกข์ที่มาปรากฏ	๔๖
ลักษณะพิเศษของรูปและนาม	๙๒
ลามัจฉริยะ	๓๙๕
ลำดับกรรมวิญ	๑๑๑
วยะ	๒๑๘
วยานุปัสสนา	๕๙๙
วโยจตุตถังคมะ	๑๗๕
วิณณมัจฉริยะ	๓๙๕

วิญญูณฐิติ ๗	๓๐๕
วิญญูณปัจจุบัน	๒๑๙
วิธีรับอินทรีย์ ๙	๑๖๓
วิปริณามทุกข์	๕๕๖
วิปริณามานุปัสสนา	๖๐๒
วิปัสสนาญาณ	๒๗๐
วิปัสสนามี ๓	๔๕๒
วิปัสสนูปেকขา	๒๑๔
วิปัสสนูปกิเลส	๒๓๘-๒๔๑
วิวิฏฐานูปัสสนา	๖๑๖
วิปากวิฏ	๑๐๙
วिरคานูปัสสนา	๕๗๖
วุฒฐานคามินี	๓๔๒
เวทนาปัจจุบัน	๒๑๙
สภาวะ ๖ อย่าง	๑๗๙
สภาวะกระทบสัมผัส	๙๗
สภาวะไถยนิ	๙๕
สภาวะนึกคิด	๙๗
สภาวะรู้กลิ่น	๙๖
สภาวะลิ้มรส	๙๖

สภาวะเห็น	๘๔
สภาวะวิญญูจรรมณ	๕๓๑
สภาวะอนิญญจรรมณ	๕๓๑
สมุหสมณะ	๕๖๔
สอุปาทิเสสนิพพาน	๔๘๗
สังขารูปกขาณณ	๓๑๙
ลักกายทิฏฐิ	๑๓๒, ๔๐๑
สังขารทุกข	๕๕๖
สังขารปัจจุบัน	๒๑๙
สังขตลักษณะ	๕๑๓
สัญญาปัจจุบัน	๒๑๙
สันตติสมณะ	๕๖๔
สันตติปัจจุบัน	๙
สันตานุสย	๕๓๑, ๕๔๑
สัมมสนญาณ	๑๓๕
สีลัพพตูปาทาน	๔๐๐
สุข	๒๕๒
สุขุมกามตันทา	๔๘๔
แสงสว่าง	๒๔๑
สุญญตานุปัสสนา	๖๐๘

โสตประสาท	๘๑
เหตุเกิดของนาม	๘๙-๑๐๕
เหตุเกิดของรูป	๙๖-๑๐๖

อ-โอ

อธิปัญญารัมมวิปัสสนา	๖๐๙
อธิโมกข์	๓๗, ๒๕๕
อนัตตสัมมสนะ	๑๔๖
อนัตตลักษณะ ๕	๓๑๖
อนัตตลักษณะ ๔	๕๖๔
อนัตตานุปัสสนา	๕๖๑
อนิจจะ	๕๑๑
อนิจจลักษณะ	๕๑๑
อนิจจลักษณะ ๑๐	๓๑๐
อนิจจสัมมสนะ	๑๔๒
อนิจจานุปัสสนา	๕๑๑
อนิฏฐารมณ ๒	๕๓๓
อนิมิตตานุปัสสนา	๖๐๕
อนุปัสสนา ๓	๕๙๔
อนุปปาทนิโรธ	๒๖๙
อนุปปาทิเสสนิพพาน	๔๙๗
อนุมานญาณ	๒๙

อนุสัย	๕๓๑
อปายคมนียัตถ์หา	๔๘๔
อรุปัตถ์หา	๔๘๕
อวิชาสวะ	๓๙๘
อวิชามี ๒	๙๗-๙๘
อสุภากาวนา	๖
อัสสัคคจิต	๑๕๗
อัสสัคคปาทาน	๔๐๐
อัสสัคคิตานุสสันนา	๖๐๘
อัสสัคคิตตวิชา	๙๗
องค์ประกอบของภังคญาณ	๒๗๖
อาทินวณุสสันนา	๖๑๒
อารมณ	๒๔
อารมณ ๒	๕๓๓
อารักขกรรมฐาน ๔	๖
อารัทธวิปัสสะกะ	๒๓๖
อารัมมณานุสัย	๕๓๖
อารัมมณพหุ	๕๖๗
อารัมมณปัจจุ	๒๗
อาสวะ ๔	๓๙๘
อาวาสมัจฉริยะ	๓๙๖

อุทยะ	๒๑๘
อุทยัพพญาณ	๒๑๘
อุพเพกคาปัติ	๒๔๙
อุชุกตา	๒๕๒
อุเบกขา	๓๗, ๒๑๔, ๒๕๖
อุปกิเลสที่ควรละ ๑๖ ประเภท	๔๐๗
อุปัฏฐานะ	๓๗, ๒๕๕
อุปนีสัย	๖๘
อุปปาทะ	๕๑๔
อุปปาทนิโรธ	๒๖๙
อุปาทาน	๔๐๐
โอกกันตिकाปัติ	๒๔๙
โอภาส	๓๗
โอฬาริกกามตัณหา	๔๘๔

รายนามผู้ร่วมพิมพ์ “วิปัสสนาญาณ เล่ม ๒”

ยอดเหลือจากการจัดพิมพ์หนังสือพระปริตรธรรม ครั้งที่ ๑๖	๑๘๒,๑๕๕ บาท
มูลนิธิเพื่อการศึกษาและประชาสงเคราะห์	๒๐๐,๐๐๐ บาท
คุณสุรัตน์-คุณช่อทิพา-คุณทวีปรียา-คุณจารวี โอสธานุเคราะห์	๕๐,๐๐๐ บาท
คุณพิชัย ดิฐสถาพรเจริญ	๕๐,๐๐๐ บาท
มูลนิธินิยาม ปัทมะเสวี	๓๐,๐๐๐ บาท
คุณกฤษะ-คุณการอร ไทยวัฒน์	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณมยุรี เจริญ	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณศิริพร ศรีทอง	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณเสริมสุข ปัทมสถาน	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณคณิตสร-คุณวิไลวรรณ วิยศศิริ	๑๕,๐๐๐ บาท
คุณกมลทรรศน์ นลินทรางกูร	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณบุญเลิศ-คุณอุษณีย์ สว่างกุล และครอบครัว	๑๐,๐๐๐ บาท
อ.นพ.ประยุทธ์ ไชยครุฑวรานนท์	๑๐,๐๐๐ บาท
พญ.มันนี ไพรัชเวทย์	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณสิริเยม รักดีดำรงฤทธิ์	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณสมจิตร พัวพงศกร	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณสรพรเพชญ วรวิจิตรสถิต	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณศิริวรรณ กฤษณะสมิต	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณศิริวรรณ พานิชตระกูล	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณศุภมาส สุทธิสัมพันธ์	๑๐,๐๐๐ บาท

รายนามผู้บริจาค ๘,๕๐๐ - ๕,๐๐๙.๙๙ บาท

บุตร-ธิดา อุทิศแด่คุณพ่อชัยยุทธ์ ทวีพันธ์อักษร

คุณกานต์สินี จันทร์วิภาติลก

คุณวรวิมล-ทพญ.รัตนาวดี บุปผาเจริญสุข

คุณนพพร โชติทัตต์

พญ.นุสรา อรรถศิลป์

นพ.รณชัย หล่อสุวรรณกุล

คุณถาวร พิทักษ์ศิริพรรณ

คุณพงษ์ศักดิ์ เกษมสุวรรณ

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ - ๒,๑๐๐ บาท

คณะสงฆ์วัดพระธาตุหนองสามหมื่น

คุณกวี-คุณปรารักษ์มาศ นิตธิธรรม

คุณจรรยา จิรายุวัฒนกุล

คุณจิตปราณี เกียรติกุล

คุณทักษณีย์ เกลียวศิริกุล

พลโท ชัยนันท์-คุณกาญจนา อาจวงศ์ และเพื่อน

คุณพจน์ เหมะรัต

คุณวันชัย-คุณรุจิวรรณ ทวีอักษรพันธ์

คุณวิโรจน์-คุณวันทนี-คุณสาวิตรี-คุณจิตติมา-คุณบุญยดา เหล่าประภัสสร

นพ.สมจิตร์ ปริยอักษรกุล

คุณสายเกษม ตรีวิศวะเวทย์

คุณอรวิดี สุวรรณอินทร์

คุณอรพรรณ สุวรรณรัตน์ และครอบครัว

คุณอัจนริยา เกตุทัต

คุณอารีย์ ศรีวงศ์มณีรัตน์

คุณพนิดา เทพไชย

ครอบครัว อาชนิจกุล

คุณธันยา รักวณิชพงศ์

คุณนิภา วัฒนเวคิน

ดร.ทักษิณ-คุณรัตนภรณ์ เทพชาตรีนพ.วิฑูร วิสุทธิ์เสรีวงศ์

คุณลดาดี วณิชย

คุณยุทศักดิ์ ทวีพันธ์อักษร และครอบครัว

คุณพงษ์พันธ์ เสาวพุทธสุขเวช

พลโท ละม้าย-คุณกัญญา จันทระประเสริฐ

คุณชำนาญ เอาพาร

คุณสมหมาย จริยสมบุรณ์

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ - ๑,๑๐๐ บาท

Ms. Judith L. Rodger

คุณเกียรติ พูนสมบัติเลิศ

คุณฉวีวรรณ รักชาติ

คุณเฉลิม-คุณกันยา เหล่าประภัสสร

คุณชิตชม มณีพันธุ์

คุณทศพร สุทจจินดา

คุณนพวรรณ ศรีทอง	คุณนรจาพร จงควณิช
คุณพิชิต-คุณดัชรีย์ ชาญพิพัฒน์ชัย	คุณวิเชียร-คุณจุไรรัตน์ นิตยะกุล
คุณสุนทรา สว่างวงศากุล	คุณสถาพร พิมพ์แสง และกัลยาณมิตร
คุณสมนา พูนพิพัฒน์	คุณสมภารธ ภูวนัตตริย์
ดร.ศุภวัตร-คุณปิยนารถ ภูวกุล	คุณวินัย พากเพียรกิจ
คุณศักดิ์สิทธิ์ สุนทเรกานนท์	คุณชาวันย์ สวัสดิ์-ชูโต
คุณทรงพล-คุณปิยชนิตร-คุณชื่นชมบุญ-คุณคณาบุญ สุขจันทร์	
คุณชุนเพ็ง แซ่ไชว-คุณเกี้ยว แซ่ตั้ง-คุณกิตติ-คุณเง็กไ้-คุณพิสิฐ-	
คุณศุภัก-คุณวรากร เกลียวศิริกุล	คุณมชฌิมา ภูยธร ณ อยู่ธยา
คุณณิชาภัทร อาร์ค	คุณประถมาภรณ์ สวัสดิ์-ชูโต
คุณพอล อาร์ค	คุณมณฑาทิพย์ คุณวัฒนา
คุณอัมพร ชวัลย์สายสินธ์	ครอบครัว จงรักโชคชัย อุทิศแด่นางเฮ้ง แซ่ฝูง
ครอบครัว พงศ์สว่างพร	ครอบครัว ฟองศรีณย์-ต้นทวนิชย์-ทองเอี่ยม
คุณกรรณิการ์ สว่างอารีสกุล	คุณกาญจนา ไชยพิทักษ์
คุณจันทิกา เดชนรงค์	คุณโกศล-คุณอัมพิกา-คุณณิชากรนต์ รัตนภรณ์
คุณจารุณี อัครวาทย์จัน	คุณจงสุข-คุณศิริวัฒนา จรุงวัฒน์และครอบครัว
คุณจิราพร มัลลิกามาลย์	คุณเชษฐา-คุณอุมาพร ว่องวัฒนสิน
คุณชลลัฐพร เจียรนิลกุลชัย	คุณชวนชื่น บุญเสาว
คุณชาลี จันทนียงยง	คุณชัยพร-คุณพจมาน วินิจนัยพัฒนกิจ
ศ.ไชยยศ-รศ.ชลัยพร เหมะรัชตะ	คุณดลพร วินิชประภาและครอบครัว
คุณถนอม ศิวะดิษฐ์	คุณทองดี แซ่เตียว
คุณทัศนาศูติชูเดช และครอบครัว	คุณธนาชาติ เอื้อวุฒิเกริก
คุณธนิศร์ เทียมจรัส	คุณนงลักษณ์ สุปุณย์พิพัฒน์
คุณนภาพร อัจฉราฤทธิ์	คุณนฤมล สาสนรักกิจ
นพ.ปฐม สกลกิตติวัฒน์	คุณประภาพร เลหาชัยยศ
คุณประภารัตน์ จินดาหระ	คุณประวิทย์ ต้นตวสินชัย
คุณปารย์ จำปาสุต	คุณผาสุข กฤษณะสมิต

คุณพรทิพย์ นิธิกุลตานนท์	คุณพรรณี สัตะวรางค์
ทพ.เพิ่มศักดิ์ โรจน์ขจรนาลัย	คุณไพศาล-คุณนฤมล เพรศวิวัฒนา
คุณมาลี พงษ์พรต	คุณมงคล-คุณสุรศักดิ์-คุณสุรัชย์ เหล่าประภัสสร
คุณยุพิน ภวจันทร์รัศมี	คุณนาโอทากะ-คุณบุญศรีรัศมี ชาคากุชิ และคณะ
คุณรพีพร บุญเกิด	คุณมธุรส-คุณวรานนท์ สมคิด
คุณลินดา นันทวานิช	คุณวรรณฯ สุขเสมอ
คุณวราภรณ์ กุลสวัสดิ์ภักดี	คุณวศิน ไสยวรรณ
คุณวัชรีย์ พันธุ์ฉิมกร	คุณวิชิต อำนวยรักษ์สกุล
คุณวิภา เหล่าประภัสสร	พล.ต.ต.สว่าง บุรพาเดชะ
คุณวิวัฒน์-คุณกาญจนา-ด.ช.ธนัท-ด.ช.ธนน ลัมศักดิ์ากุล	
ทญ.สายสิน พิพิธสมบัติ	คุณสุกิจ-คุณอารี สถิตธรรมจิตร
คุณสุนทรี วัธนเวคิน	คุณสุพจน์ วัจนานนท์
คุณสุภากิจ-คุณสรินนา อรรถกิจโกศล	คุณสุภาภรณ์ อังชัยสุขศิริ
คุณสุริยาวิดี เตชะสงจรัส	ทญ.สุวรรณา หมู่ขจรพันธ์
คุณสุวรรณี จักรภีร์ศิริสุข	คุณสรนาท เมืองสมบุรณ์
คุณสว่าง ปิยาภิชาติ	คุณศลิษา คงปรีชา
คุณศลิษา คงปรีชา	คุณศัลยา ไม้เข็มศิริมงคล
คุณอรกัญญา ประภากรพิพัฒน์	พญ.อรอนงค์ พูลสวัสดิ์
คุณอุดมพร สิริสุทธิ	คุณอารีรัตน์ ดันทวิเชร-คุณกนกนพ บุณาค
พนักงานธนาคารสแตนดาร์ดชาร์เตอร์ด ฝ่ายสินเชื่อสถาบันการเงิน	
Mr. Conor McCoolle, Mr. Jeffrey Szeto, Mr. Robert A Johnson	
คุณพรสุข ชื่นสุขน	คุณนิตยา เลิศหิรัญวงศ์และเพื่อน
คุณรัตเกล้า จันทนสมิทะ-คุณเกษณีย์ พกมณี-คุณรัตนาวลี เงินเรืองชัย	
แม่ชี ไสภิน ตันอนุกุล	คุณสมปอง รัตนศิรินิมิตร
คุณวิทยา อนันต์โมนุท	คุณลักขณา วงศ์ศิริ
คุณนฤนธร สังขสัณญา	คุณสุมาลี วิวัฒน์วิธา
คุณศักดิ์ ประสาทฤทธา	คุณตรุณี โตสมภาค และครอบครัว

คุณปี่เอี่ยม แซ่เล้า-คุณเชียงฮวด-คุณดวงใจ-คุณนพดล แซ่กัว
 คุณทศพร-สุภาพร ศิริกร คุณปราณี ศิริไพโรจน์-คุณกัลยาณี จันทร์น้อย
 คุณสุทธิเดช เจริมहरราชอาณาจักร-คุณจุฑาพร เจริมहरราชอาณาจักร-คุณปพน จิระวัฒนากุล

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

พระอาจารย์เทพพนม สุทธิมน	แม่ชีสุนีย์ ประภาวิทย์
อุบาสิกานุชรา พินิจสารภิมย์	คุณหญิงสมน สุชีวะ
คุณกนก พฤทธิวิทย์	คุณกนกวรรณ สุวรรณเศรษฐ์
คุณกรกฎ เดชอุดม	คุณกรรณันท์ เจตน์จิราวัฒน์
คุณกรรณิการ์ ชินสวนานนท์	คุณกฤษณา ปทีปโชติวงศ์
คุณกัญญากร ชญาศิริสุข	คุณกาญจนา ทรัพย์รุ่งเรือง
คุณกาญจนา วัชรประภาพงศ์	คุณกาญจนา อาจวงษ์
คุณกิ่งทอง ชูเอกวงศ์	คุณกิตติ์ณัฐ อธิวัฒน์ธนิกกุล
คุณกุลธนา ชัยทศวัฒนา	คุณเก็จฤทธิ์ สระประทุม
คุณเกยูร อัสสกุล	คุณเกษียร เดชอุดม
คุณเกื้อหนุน ขจรไชยกุล	คุณขวัญใจ ตันติวสินชัย
คุณขวัญลิน กอปรวิริยะกิจ	คุณเครือวัลย์ จันทร์คำ
คุณจรัมพร ตันติวสินชัย	คุณจวงจันทร์ เหมะวัชระ
คุณจิราพร ศรีพลากิจ	พตท.ชนวีร์ ชมาฤกษ์
คุณชญาภา ตันติวสินชัย	คุณชวการ ลีกรพงษ์ และคุณกิมหล่าน แซ่ห่าน
คุณชัชวาลย์ สุขก้องวารี	คุณชัยยศ ศิริรัตนบวร
คุณชำนาญ เอาพาร	คุณชื่นชม สังข์รอด
คุณชูชื่น อัคระประภา	คุณไชยรัตน์ สิริพิพัฒน์
คุณชัยยัณห์ ยิ้มสำรวย	คุณณัฐวดี ลักษณะวิเศษ
คุณดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์	คุณดวงใจ ธนสถิตย์
คุณดวงมน จีงเสถียรทรัพย์	คุณทัศนีย์ กอปรวิริยะกิจ
คุณทศพร-คุณสุภาพร ศิริกร และคุณอัมพวัน ตฤณนารมย์	

คุณธีรศักดิ์ หล่อวินิจนันท์

คุณนงนุช โฆษิตเศรษฐ์

คุณนันทวัชร ญาณสร้อย

คุณนวลมณี กาญจนพิบูลย์

คุณนันทิกร สาขากร

คุณนิตยา สีลานุรักษ์

คุณนิภาพร โกวิทวรางกุล

คุณบุญญาพร ยิ่งเสรี

คุณเบญจพร เตชะปรีชาวงศ์

คุณประเทียณ จารุศุภร์

คุณประวิทย์ ธนาวิภาต

คุณปราณี ปฐมชัยวัฒน์

นพ.ปรีชา กิตติคุณ

คุณปัทมาวดี วรนิมมาน

มล.ปิยะทิพย์ โรซาร์พิทักษ์

นพ.พันธ์ศักดิ์ กังสวิวัฒน์

คุณพงศ์พัฒน์ ตันติวสินชัย

คุณเพียว ดำรงมหาสวัสดิ์

คุณพัชรี นาดประชา

คุณพล-คุณพินโณ-คุณวัลลภ-คุณศุภชัย-คุณรัชฎา เกตุแก้ว

คุณพิกุล ตันสกุล

คุณพิชิต ชูเอกวงศ์

คุณพิริยา สกุลคู

คุณเพียงเพ็ญ ช่อนกลิ่น

คุณไพเราะ มากเจริญ

คุณภูมิวัฒน์ นันทวนิชย์

คุณมณฑิยา ยาสุมทร

คุณทัศนีย์ ตรงค์สุวรรณ และครอบครัว

รศ.นงนารถ-คุณมณูญ เดชณรงค์

คุณนภัสกร สุขโต

คุณนวลศิริ เปาว์โรหิตย์

คุณนิจพนธ์-คุณพิณพินา หอวัฒนพันธ์

คุณนิภา เสตสุวรรณ

คุณนิภาพรรณ ดิสกุล ณ อยู่ธยา

พ.ต.อ.(พิเศษ) หมิง นิลบุล นิชมานนท์

คุณประจวบจิต วงษ์ไกร

คุณประภาส-คุณสอาด ชมาภักษ์

คุณประภาส-คุณเพริศพิชญ์ สุทธิธารณ์นฤภัย

ดร.ปรัชญา จำปาสุต

คุณปภัย์ จำปาสุต

คุณปาริชาติ แมค

คุณปิยะภา จงเสถียร

นพ.พุมิพงศ์ ภูมิสุวรรณ

คุณพงษ์ศักดิ์-คุณปิยวรรณ ปิยาภิชาติ

คุณพรชัย เลิศวีระศิริกุล

คุณพรพิมล อุโนนันต์ และญาติมิตร

คุณพิชมา โสมางกูร

คุณพิมพ์ใจ อาภาวัชรุตม์

คุณเพ็ญพรรณ วิสุทธ์ ณ อยู่ธยา

นพ.โพธิ์ทอง ปางพุมิพงษ์

คุณไพโรจน์ ปัญจวรรณ-คุณอักษรา ศิลปสุข

คุณมงคล อยู่ประเสริฐกุล

คุณมนัสนันท์ พันธ์สุดวิมล

คุณแม่พยงค์ อภาวัชรุตม์
 คุณยาใจ เลหาทะกุล
 คุณรตนวรรณ งามอาจหาญ
 คุณรังสิต-คุณนันทนา ทองประจำ
 คุณรุ่งโรจน์ สัตยสันท์กุล
 นพ.วรพล หัญฐะสกุล
 คุณวรรณษา ปารามย์
 คุณวัชรินทร์ รัตนมาศ
 คุณวาริน แผ้วพาลชน
 คุณวิชัย ผดุงทรัพย์
 คุณวิมลวรรณ ขจรภาพงศ์
 คุณสาลี นิรามัย
 คุณสุกัญญา คุณานพรัตน์
 คุณสุชาดา แจ้งขำ
 คุณสุดารักษ์ มณีเทศ
 คุณสุทิน-คุณสุวรรณี ศรีถาวรสุข
 คุณสุนิษา-คุณยุพิน จันทรวีภาติกล
 คุณสุภาพร ฮาร่า
 คุณสุภาเพ็ญ-คุณพุดพิงศ์ ศิริมาตย
 พญ.สุมาลี นิมนานิตย์
 คุณสุริย์ จิระจัญญ์ แยก
 คุณสมนึก รักญาติ
 คุณสรินนา อรรถกิจโกศล
 คุณสวัสดี ฐปนากร
 นาวาโทหญิง สุริสา เดชขำ
 นพ.ศิริ ดำรงค์ศักดิ์
 คุณศรีไศล วรานนท์

คุณยงยุทธ สุวรรณพิบูลย์
 คุณเยาวภา บุญถนอม
 คุณระพีพรรณ-คุณไพโรจน์ สงวนศิษย์
 คุณรัชนิวรรณ อุทัยศรี
 มล.ดวงกมล พานิช
 คุณว. อัสนกุล
 คุณวราภรณ์ เทพพันธ์กุลงาม
 คุณวัชรินทร์ เรียงวิริยะกิจ
 คุณวิสุทธิยา วิชา
 คุณวินิตา เทพวัลย์
 คุณสายาทิ เหมะรัชตะ
 คุณสินีรัตน์ ศรีประทุม
 คุณสุกาญจนา ลิ้มปิสวัสดิ์
 คุณสุชาติ-คุณอัจนรา เหล่าประภัสสร
 คุณสุชาติ-คุณอุทุมพร วงศ์ปาลามานนท์
 คุณสุภาวดี เศษฏทิ
 คุณสุพรทิพย์ เนตยารักษ์
 พญ.สุภาพร เกียรติพลพจน์
 ศ.สุภาพรรณ รัตนภรณ์
 คุณสุเมธ เอื้องพูลสวัสดิ์
 คุณสุวิทย์ กอปรวิริยะกิจ
 คุณสวัสดิ์ ขอจิตต์เมตต์-ต.ญ.พรรณวลัย ชู
 คุณสลิล ติระวัฒน์
 คุณสวิน อักขรายุธ
 คุณแสงอัมพร ชูเอกวงศ์
 คุณศรินทิพย์ จันทรสวัสดิ์
 คุณศักดิ์ชัย อนันต์ตรีชัย

คุณศานิต-คุณสุภาพร เกษสุวรรณ	คุณศุภมาศ อนันต์จินดา
คุณอมเรศ ศิล่ออ่อน	คุณอรดา-คุณบรรณรงค์ พิษญากร
คุณอรพิมล จินดาเวช	คุณอรพิมล ชูเตยรัตน์
คุณอรเพ็ญ พันธุ์เมธิ์ศรี	คุณอรวรรณ ตันศิริเจริญกุล
คุณอรวรรณ ทรงจิตสมบูรณ์	คุณอลงกต ชุตินันท์
นพ.อลงกรณ์ ชุตินันท์	คุณอ่อนนุช ผลงาม
คุณอังคณา เอี่ยมศรี	คุณอัจนรา กานต์ประภา
คุณอำพร สุวรรณอรรถ	คุณอุไร พลกล้า
คุณอุษณีย์ วรวงศ์สุ	คุณอุษา ปลุกสวัสดิ์ และครอบครัว
คุณเอกวัจน์ อมรวีวัฒน์	คุณผู้ไม่ประสงค์ออกนาม
คุณวิชัย-คุณนพวรรณ รุ่งเรืองพฤษ	คุณธนู เทวตศรีถวัลย์
คุณอรัญญา เกลิมพรโรตม	

รายนามผู้บริจาค ๙๙๙ - ๕๕๐ บาท

คุณชัยวุฒิ สุทธิบุตร	คุณมะลิ วันทนาศิริ
แม่ชี ต๊ะ	คุณนวลปรางค์ นิ่มเกตุ และคณะ
คุณสุนทรี ธาราธิคุณ - คุณณัฐกานต์ สายันต์ - คุณสิริกาญจน์ ปรียะพานิช - คุณ อัมพร กลินทมาศ	คุณสุดคณิง จันทร์ประภาพ
คุณรัชชนก จรรยาภาพ	คุณอาภาภรณ์ ศรีโมรา
คุณธนากร รุ่งจินดากุล และครอบครัว-คุณยอดชาย คำภาพักตร์ และครอบครัว	
คุณทวิชา วิริยาทรพันธุ์	คุณอาภรณ์ ศรีโมรา
อาจารย์นันทวัฒน์ ไชยมงคล -อาจารย์นาคอนงค์ มูลประเสริฐ-ด.ช.สรวิทย์ ไชยมงคล	
คุณอโณทัย สงวนสัตย์	คุณสุนีย์ ฐะรงาน
คุณอโณทัย สงวนสัตย์	คุณอัญชลี จีสงกุล คุณสุนน พึ่งเทอดธรรม
คุณเรืองชัย-คุณฐิติภา-คุณณิชาธิ์ ไตพรกนกรัตน์	
คุณธนิต-คุณวรรณภา กันตณภูมิตรกุล คุณกั้งชัว แซ่แต้ -คุณอรพิน เตชะเวชไพศาล	
คุณเตือนใจ ฉายสว่าง	อาจารย์ นิตยา เหล่ามโนสุวรรณ และคณะ

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ - ๕๐๐ บาท

พระนิยมนุณี เนกขัมมาภริโต	พระมหาสุภณ สติสมฺปนฺโน
พระอาจารย์ อุ ธรรมจักร	แม่ชีสุทธิกาญจน์ โชติวิเชียร
แม่ชีวิมุตตา	Mrs.Hoon
ครอบครัว เขียววัฒนาธาดา-เดอ โคเน็กซ์-ลิขิตธีรเมธ	
คุณDiep Thieng	คุณกนกวรรณ ภักดีวิสุทธิพงศ์
คุณกนิษฐา เฟื่องเมือง	คุณกรกมล เรียมศรี
อาจารย์กมลชนก คงพิมพ์-อาจารย์ชูลีกร ต๊ะปัญญา-อาจารย์สุริพร หลวงใหญ่	
คุณกฤษณะ เทศประสิทธิ์	คุณกฤตธี-คุณณัฏฐ-คุณชามา เทพชาติ
คุณกนต์สิริ สุวัฒน์โรจน์ และครอบครัว-คุณสวัสดิ์ ไพโรจน์พิพัฒน์	
คุณกันยารัตน์ ฤทธิชัยเสรี	คุณกิตติพงษ์ รัตนชัยสิทธิ์
คุณกิมเน้ย เหมยญจิโรจน์	คุณเกรียงไกร วงศ์โรจนภรณ์
คุณขวัญจิตต์ อินทรสุขศรี	คุณไกรแสง ธีรบุลลักษ์-คุณศศินันท์ นามสุวรรณ
ดร.คมกฤษ จำปาสุต	คุณคล้ายจันทร์ พันธุ์แมน
คุณคัตนางค์ ศรีเจริญพันธ์	คุณจตุพร-คุณโบว์ พุกกะเวส
คุณจรรยา ธีระพิทยานนท์	คุณจรัสศรี ทองศรี และเพื่อน
คุณจรรยา รัตนวัชรินทร์	คุณจารุพรรณ อินทรรุ่ง
คุณจิรณัฐ กุลมงคลรัตน์	คุณจุฑาลี เล็กเชาวน์ไ
คุณจุณชลิย์ รติสุข	คุณเจริญ เกินปรินทร์
พญ.ช้องมาศ เลิศสิน	นพ.ชัยเนนทร์ รัตนวิจารณ์
ภ.ก. พ.ต.ท.เฉลิม ศิริกุล	คุณเฉลิมรัตน์ ชัยประเสริฐ
คุณชลิตา เลหาสมพลเลิศ	คุณชุตินา โมกขะสมิต
คุณไชยยา ทายาวิจิต	คุณไชยวัฒน์ แยมยิ้ม
คุณดวงใจ มีกังวาล	คุณณิชาพัฒน์-คุณวิศาสตร์ ทองประคำ
คุณดวงแก้ว-คุณธรรรัตน์-คุณอัศวรุตม์ จิรศรัณยานนท์	
คุณดวงดาว พันธุ์จินดา	คุณดารณี เลหาศรีวิจิตร

คุณดำรงค์-คุณสยามล ้วยนิพิฐพงษ์	คุณเดือนเพ็ญ พงษ์ประเสริฐ
คุณทองศักดิ์ วิกุล	คุณทรงวุฒิ งามมีศรี
นพ.ทนายท บุรณกาล	คุณธนัช แซ่ไค้ว
คุณเทพสิทธิ์-คุณวรรณิ-คุณวรเทพ-คุณปิยาพัชร เตชะศรีนทร์	
คุณธนัชกัญ ธนัทศิริกุล	คุณธารทิพย์ ยงสกุลโรจน์
คุณธาลินี ปิวาวัฒนพานิช	คุณธีรพร สิมะสิงห์
คุณธีระ-คุณธนสภรณ์ เดชขำ	คุณนงลักษณ์ กนกพันธ์ราษฎร์
ด.ญ.นภัส เหล่าประภัสสร	คุณนภาพร แสนยงค์
คุณนฤมล ม่วงกล้า	คุณนภาวัลย์ สันนิธิพานิชกุล และครอบครัว
คุณนวลฤดี กฤตยานุกุล	คุณนันทลี จารุรัตน์
คุณนิยะดา โชคอุดมมัน	คุณนุชสุชา เลิศพงษ์ไทย
คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ อุทิศส่วนกุศลให้แก่ น.ส.พัทธียา ทินมณี	
คุณเนาวรัตน์ จันทวานิช	อาจารย์บงกช อนันตะ
คุณบัณฑิต เอี่ยมอมรพันธ์	คุณบุญสม ตั้งวิกรมไกร
คุณบุษกร สิงคาลวณิช	คุณเบญจวรรณ พะเนียงเวทย์
คุณปทุมพร สุสาธา	คุณประสิทธิ์-คุณพาณิชยา ดันสุวรรณ
คุณประกาศิต-คุณศุภาภรณ์-คุณรัชธีระพงศ์-คุณศิริรัตน์ ดีแก้ว	
คุณประณีต วิบูลยประพันธ์	คุณประไพวรรณ สุนทรวารกุล
คุณประภัสรา กำธรกิตติกุล	คุณประภาวัลย์ กิตติโชคยศวร
ดร.ปราณี เล็กศรีสกุล	คุณปราณี ทัพเป็นไทย
คุณปัญจมา ติฐประยูร	คุณปิยะวดี ลาภะสิทธิ์นุกุล
ด.ช.ภูมิภัทร์ เหล่าประภัสสร	คุณผุสดี เย็นสุดใจ
คุณพรทิพย์ ประสานทอง	คุณพรสวรรค์ คงกิตติศาล และครอบครัว
คุณพรพรรณ สัพพัญญูสิริ	คุณพรพิมพ์ กิจสิริพันธ์-คุณนันทวัฒน์ บุญชัยเสรี
คุณพรเพ็ญ แก่นอินทร์	คุณพรณศรี สุพัฒน์
คุณพรวมมนต์ สุวรรณอินทร์	คุณพร้อมพรรณ ลการโอฬาร
คุณพฤทธิ โกวิทวางกุล	คุณพัฒนพร ไตรพิพัฒน์

คุณพันธ์ลดา วัฒนสุนทร

คุณพิชญ์สินี ชาวอุไร

คุณพิตติณันท์ พิทยาวิวิธ คุณรวี-คุณราชโกมารี -นพ.ชวีวัน อุปรา

คุณพิศมัย แจ่มจันทร์

คุณไพรัช แก้วชม และครอบครัว

คุณไพลิน เนตรนพรัตน์

คุณภัทรรัตน์ ธงชัย

คุณภัทริน เตชะไตรรัตน์

คุณภาณุ เบญจรรววงศ์

คุณภาษิณี จุลละสร

คุณมนพร พิบูลภาณุวัน

คุณมุกดา คิวเจริญวงศ์

คุณแม่ ฮั่วเสียง-คุณพัชรี ตรีรัตน์ดิลกกุล

คุณโมฬี สรรพรัตน์

คุณแม่ชฎา-คุณพ่อมงคล อิ่มโชคชัย

คุณยุพา ตรีทิพย์สถิต

คุณสรสิน สโรบล

คุณรุ่งฤดี พูนทรัพย์นที

คุณละออง จันทรแก้ว

คุณลัดดาวัลย์ รัตตะไพบูลย์

คุณลำดวน ลือชาพัฒนพร

รศ.วนิดา จึงประสิทธิ์

คุณวนิดา เจริญจิโรจน์

คุณวรัญญา โฆษิตกุลจร

คุณวราพร วีระเวทวัฒน์

คุณวราภรณ์ ทิพโรจน์

คุณวันเพ็ญ เมฆวิมานลอย

คุณวันเพ็ญ-คุณอัศวิน หิรัญรัต

คุณวารุณี ปรมาภุติ

คุณวิภา สันติรัสหุชัย

คุณวิชัย-คุณนพวรรณ รุ่งเรืองพฤษ

คุณวิโรจน์ ชมพูทอง

คุณวิไลลักษณ์ สุภคณัยสร

คุณวิศนี พนโสภณกุล

คุณวิไลวรรณ-คุณสมุทร คณาญาติ

คุณเวท-คุณเมทินี ไทยนุกุล

คุณสายพิน วัฒนาปฐมากุล

คุณสาลิกา อภิวรรธกุล

คุณสำอางค์ สุขเสมอ

คุณสุกัญญา แซ่จิว และครอบครัว

คุณสุขสวย จันทรพาหา

คุณสุดถนอม พิมพ์สิงห์

คุณสุธน ธนพิทักษ์

คุณสุพร ปัญญาวงศ์ขันธ์

คุณสุพัฒนา พรหมประภา

คุณสุภาภรณ์ อาภาวัชรุตม์

คุณสุภาวดี ล้อทองแท่ง

คุณสุรเดช-คุณสุวรรณ ชันธเสมา

คุณสกนธ์รัตน์ จารุเจตรังสรรค์

คุณสมเจตน์ วัฒนเวคิน

คุณสงกาศ-คุณภาวดี-คุณศุภศักดิ์-คุณปรีดา

คุณสนั่น-คุณสมควร ทองประจำ	คุณสมชาย เกลียวิศิริกุล
คุณสมชาย ่องอาจหาญ	คุณสมทรง ่องอาจหาญ
คุณสมบัติ คงปรีชา	คุณสมบุญ สมบัติสนองคุณ
คุณสมพร ยิ่งสถาพรอนันต์ และคุณสมพิศ แซ่ซิ้ม	
คุณสมภาพ สงวนพานิช	คุณสอาด พันธุ์ชะวงศ์
คุณสุภิน เนตรจรัสแสง	พท.สุนทร-คุณสุภาภรณ์ ชาญเวชประศาสน์
ทญ.เสมอแข ทรงสถาพร	คุณเสาวนีย์ ไตรรัตน์ภิมย์
คุณโสภา รุ่งเรือง	คุณศรินทิพย์ ทิพย์สมพรดี
คุณศิริมา เจนจินดาวงศ์	คุณศุภมาส เรืองพนิช
คุณศุภาศิริ การิกาญจน์	คุณอนุชิตา คงสาย
คุณอภิชาติ เจริญจิโรจน์	คุณอรพินท์ คุณาพร
คุณอรพินท์ เจริญสุขมงคล	คุณอัญชลี เกาะพลับ
คุณอัญญา อาภาวัชรุทธิ์	คุณอำนาจ-คุณลำเพย ธนโสภณ
คุณอินทวรรณ สโรบล	คุณอิศราวดี วิเศษศิริ
คุณอุมาภรณ์ ตัณฑวิเชียร	คุณอุดม-คุณพ่ายพ-คุณชงโค นิสสัยดี
คุณอุไรวรรณ รัตน์ประเสริฐ	คุณอุษณา
คุณโอบอ้อม กนกวลีวงศ์	คุณโอริษา ปลูกสวัสดิ์
คุณปู่หลวงเจนนสิทธีศรัภย์-คุณย่าทัศนีย์ เวชสิทธิ์ศรัภย์-คุณยายวงศ์ สุวรรณประสพ	
-คุณพ่อขจรศักดิ์-คุณอาติเรก เวชสิทธิ์ศรัภย์	
นศ.พ.กนก	คุณกรรณิการ์ จารุสัมฤทธิ์
คุณคุณนี่ ตั้งคุณากร	คุณรัตนา ตรีรัตน์ดิลกกุล
คุณวิชัย อัครภูษิตกุล	คุณอารยา วัฒนกิจ -คุณสมบัติ วงษ์วิชาสวัสดิ์
คุณยุพดี กาญจนรังษี	คุณอนุวัตร ภูวเศรษฐ์
คุณสมศักดิ์ เกาะพลับ	คุณอัจฉรา สุวพรศิลป์
คุณนวรรตน์ ถาวรวงษ์	คุณจิราชัย เลหาสมพลเลิศ
คุณดารณี เลหาศรัวิจิตร	คุณสุพัทธา จารุพัฒน์
คุณพนิดา ขวลิธำรง	คุณทวี ธรรมสรณกุล

ด.ช.อมฤต-ด.ญ.รัตนพร ศรีจันทร์
คุณคิม แซ่ลี
คุณอโณทัย สงวนสัตย์

คุณกาญจนา ทวีวัฒนสมบูรณ์
ดร.ลัดดา กิติวิภาต

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ - ๑๖๐ บาท

พระ สัญญา ฐิริปญโญ	พระครูปลัดปัญญธร จารุณโณ
พระมหาพิน พุทธรวิโรย วัดอินทาราม	Miss Lam Mci Choo
คุณกนกวรรณ พิสพุธาร	คุณกรังโกสินทร์ ศรีนอก
คุณไกรฐพัส พูลพิพัฒน์	คุณเขมรัตน์ อนุรักษ์
คุณจิราวัฒน์ บุญชัย	คุณจุไร โชติชนาทวิวงศ์
คุณเจนจบ คล่องรับ	คุณชนากานต์ นาคบุญนำ
คุณชนินทร์ -คุณสมฤดี-คุณเสฏฐวุฒิ สุขสุวรรณ	
คุณชัชวาล อรรถกิจโกศล	คุณแม่ชิ้นถิ่น แซ่อ่อง
คุณชิน ห่านทองดี	ดร.ทิพาวดี เอเมะวรรณนะ
คุณธารารัตน์ หมั่นจำรูญ	คุณนรรัตน์ คุปต์ธนาการ
คุณนรวัฒน์ ลิขิตวัฒน์	คุณนันทน์นิชา กูทา
คุณนิตย์ เกษชุมพล	คุณบุญมั่น คูอภิเมธางกูร
คุณปทุมมาลัย ขจรวัชรา	คุณประสาท กลิ่นถนอม
คุณประพันธ์ วาระสิทธิ์	คุณพรวิภา ศรีนอก
คุณพัชรินทร์	คุณพิชญา นิงสานนท์
คุณพิชิตพงษ์ พงศ์ธนากร	คุณพินิจ-คุณกชกร กิติริ และครอบครัว
คุณพูลสุข วัฒนวิจารณ์	คุณไพเลิศ อัจฉริยอุเทน
คุณมณฑา พูนทวี	คุณมณฑิพย์ อาหารธรรสุข
คุณรวีวรรณ วิไลเลิศสมบัติ	คุณรัตนภาภรณ์
คุณร่ำภาวดี พรประสิทธิ์	คุณรุจิรา สังขคุลย์
คุณวรนาถ หมื่นวิจิต และครอบครัว	คุณวรรณี จิรวีเวช
คุณวันชาติ เปรมปราโมช	คุณวุฒิชัย เกิดพวงแก้ว

พล.ต.หญิง สุดานันท์ วัฒนสุคนธ์

คุณสาริกา อภิการวรรกุล

คุณสิริการย์ อัครกิจเสถียร

คุณสุภัทรา นันทประทีป

คุณสมปอง เส็งสำเนา

คุณเสริมศรี กฤติพร

คุณอรทัย นิ่มถาวร

คุณอรอุมา เรืองวิต

คุณอาภรณ์ จันทร์สมวงศ์

คุณอุษณีย์ เป็รื่องเวช

คุณผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

คุณทัศนัท ซูรัตน์ และคณะ

คุณชนวุฒิ ประสาทศักดิ์

คุณบรรยง ปุณณกะศิริกุล

คุณกุลธิดา-คุณศุภรัตน์ มิสรา

คุณชนิษฐา เฮงประสิทธิ์

คุณเคารพ วิชาพร

คุณจงกลนี วิทย์สมหุณี

คุณจินดา สุวรรณ

คุณจินต์จุฑา ต๊ะปินดา

คุณจิราพร สุโพธิ์นัส

คุณชนะชัย เอี่ยมวารีศรีสกุล

คุณชัยพร พิทยาธร

คุณชูบุญ พรมศรี

คุณชูอ๊อ แซ่ลี้

คุณฐานวุฒิ-คุณจงกล สิทธิกุล

คุณณัฐกานต์ วงศ์เกตุไชยกิจ

คุณสายทิพย์ วุฒินันตวิวงศ์

คุณสำรวย ทาษา

คุณสุธาทิพย์ งามดุขฎีพร

คุณสุภาวดี เสรีรัมย์

คุณเสาวนีย์ วะทะล้าเลิศ

คุณศิริพร เพ็ชฌุไพศิษฏ์

คุณอรอนงค์ รัชตราเซนชัย

คุณอัจฉรา เทพไชย

คุณอุทิน-คุณศรีพนม-คุณอรัญญา วัดตะไส

คุณผู้ไม่ประสงค์จะออกนาม

ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

คุณวนิดา พนมไชย

คุณกานต์ชนิต บัติสิทางกูร

คุณกัลยา ไหมสุวรรณกุล

คุณเกียรติก้อง ชีตันติเวช และครอบครัว

คุณคุณอนุตร ศรีสุขสันต์

คุณงักเอ็ง แซ่ฉั่ว

คุณจาร์วุฒิ-คุณชุตีพร เจริญพัฒนา

คุณจินดาวรรณ กนิษฐชาติ

คุณจิรพงศ์ นิลรัตน์กุล

คุณจุไรรัตน์ สมประเสริฐ และครอบครัว

ด.ญ.ชญาณิศา เสน่ห์ลักษณ์

คุณชุตีมา วชิรเสรีชัย

คุณชูศรี วรรณโกวิวัฒน์

คุณจุนกรทิพย์ สุภานันธร

คุณณัฐฐา เอื้อยฉาย

คุณณัฐนรี เกาะพลับ

คุณดวงทิพย์ สีเหลืองสวัสดิ์
 คุณทัศนีย์ หอมกลิ่นแก้ว
 คุณธานินทร์ ตติมานนท์
 คุณนงลักษณ์ ทองเจริญ
 คุณณณมิต-คุณศิริประภา คงปรีชา
 คุณนัตตา สุขพินิจ
 คุณนียดา วาจนวินิจ
 คุณบุญมา พูลพิพัฒน์
 คุณบุญศิริ เอี่ยมโอภาส
 คุณบุหลัน ไทยพิทักษ์พงษ์
 คุณประวิทย์ เลิศวีระศิริกุล
 คุณปิโยรส สุโรจน์วรกุล
 คุณผกามาศ เหลืองสมบุรณ์
 คุณพราวพร เสนาณรงค์
 คุณพลจักร วีระเวทวัฒน์
 คุณพินพร ปรากฏ์ประยูร
 คุณพีรศักดิ์ เจริญสุขวัฒนกิจ
 คุณไพลิน จารุสมบัติ
 คุณมณฑนา ศิวะสกุลราช
 คุณมานิตย์-คุณสมจิตต์ พันธุ์พุท พร้อมบุตรธิดา
 คุณมุกดา เตชะอำนวยวิทย์
 คุณยิ่งศักดิ์ วิจิตรพันธ์
 คุณรัศมีทิพย์ คลังเปรมจิตต์
 คุณรุจี สุขเสมอ
 คุณเรวัต เรืองนิติกุล
 คุณละมุล จันทน์สมวงศ์
 คุณลัญญิน แซ่ลี

คุณเตียง สำราญสุข และครอบครัว
 คุณธนิตย์ นวลสุวรรณ
 คุณธีรพันธ์ คิวเจริญวงศ์
 คุณนฤมล ม่วงกล้า
 คุณนภาพล ธัญญผลิน
 คุณน้ำทิพย์ บัวเผื่อน และครอบครัว
 คุณนุชรินทร์ จิตวุฒิ
 คุณบุญเรือง เลิศวิเศษวิทย์
 คุณบุญณัฐศักดิ์ ทวีพัฒน์
 คุณประจักษ์ ดันติบุญยานนท์
 คุณปัญญาภรณ์ ไชยศรี
 รศ.พิมพ์า เพิ่มพูล
 คุณพงศ์เทพ เทพไชย
 คุณพรรณี อินทรวิจิตร และครอบครัว
 คุณพัชรี อัครจินตจิตร
 คุณพินทุสร ตูตตานนท์
 คุณไพเราะ จันทร์ศรีนวล
 คุณภูมิธรรม ฤกษ์อินทรีย์
 คุณมานาซู-คุณพิมพ์นิภา คาวามูระ
 คุณแม่ จิมเฮียง แซ่อั้ง
 คุณรจิตแก้ว วงศ์พิพัฒน์
 คุณราตรี ยศชัย
 คุณเรณู สวนพุด
 คุณเรือนแก้ว วิจิตรจิตต์
 คุณลักษณ์
 คุณวนิดา พนมไชย

คุณวรรณวิภา ทองทิพย์

คุณวราภรณ์ วาณิช

คุณวัชรวีร์ ธรรมเสมา

คุณวันทนีย์ โมรัชเจียร

คุณวิฑูร ภิรมย์โสภา

คุณวิภาดา อัดดาวุฒิ

คุณวิไลลักษณ์ มั่งมี

คุณสิริวิภา สุพรรณธเนศ

คุณสุทัศน์ โชติวัฒนานุกูล

คุณสุนี เภาประเสริฐวงศ์

คุณสุภา

คุณสุรศักดิ์ วิวรธน์นหิรัญ

คุณสุรารักษ์ หวานทอง

คุณสุวรรณา เลิศวีระศิริกุล

คุณสถาพร กิจเจริญวิศาล

คุณสมจิตต์ สุวรรณประทีป

คุณสมบัติ พุทธสัมฤทธิ์

คุณสมหมาย-คุณอัมมจิต อ่อนท้วม

คุณสรารธร เลิศปัญญาโยธิน

คุณเสาวนิต ฐรตา

คุณแสงเทียน เรื่องขำ

คุณศรित्र ณ นคร

คุณศศนันท์ เรื่องศรีพิสิษฐกุล และครอบครัว-คุณสุรศักดิ์ สิงห์มีศรี

คุณศิริชล ด้วยประดิษฐ์

คุณศุภชัย นพพรสุวรรณ์

คุณศุภรัตน์ สุขสมนิจ

คุณหฤทัย ทวีนุช

คุณวราภรณ์ ตันรัตนกุล

คุณว่องยา ตันรัตนกุล

คุณวัชร มีวาสนา

คุณวิชุดา ถนอมวราภรณ์

คุณวิภา สุวรรณประทีป

คุณวิภาภรณ์ วลีสังกานต์

คุณสายหยุด อุ่นสุดคลอง

คุณสุกัญญา สุรเกียรติ

คุณสุนันท์ พินิจบรรเจิดกุล

คุณสุรัชย์ ทองใหม่

คุณสุรศักดิ์ กอประเสริฐศรี

คุณสุรัตน์ เจริญชัย

คุณสุวรรณา บุญเกียรติ

คุณสุวรรณี เลื่องยศล้อมชากุล

คุณสถิตพงษ์ เกยานนท์

คุณสมจิตร ประกอบกิจ

คุณสมบุญ กัลยาณเมธี

คุณสรพงษ์-คุณวราลี ปรารณชาติ

คุณสรารัตน์ เลิศวีระศิริกุล

คุณเสาวนีย์ สุนทรพิทักษ์

คุณโสภา สุขุมาลจันทร์

คุณศิริกาญจน์ ศรีเนตร

คุณศิริวรรณ สังขบุญชู

คุณศุภเชษฐ์ ศรีสาครบริสุทธ์

คุณโศภิตราไพ ศิวมจุพรก้องฟ้า

คุณอนวัช สุขเจริญ

คุณอเนก-คุณวิสาชา ขุนทอง
คุณอรจิตร์ วิชชุวรรณ
คุณอัญชลีญา แสงเสวตร
คุณอุษณีย์ เหมะประเสริฐสุข
คุณพรศิลป์ รัตนชูเดช

คุณอภิพร บุญยั้งจิตติ
คุณอรพรรณ หงส์ทอง
คุณอิสริย์ เกาะพลับ
คุณเอมอร ปถมพานิชย์

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ - ๒๐ บาท

พระจรัสศักดิ์ จิรัญโม

พระวีระโชต สุจิตโต

พระอาจารย์มานะ มานิต วัดพระธาตุจอมรุ่ง จ.เชียงราย

พระศุภชัย อภินนโท

Ma Lyanavea

Ma Lhathau

Mr.Chuah Ghee Hin

Ms.Sunsong

U Chone

ครอบครัว สุขสวัสดิ์

ครอบครัว เกียรติกมลเวคิน

ครอบครัว ศุภพงษ์และสรสุนทร

คุณกนกวรรณ แซ่ตัน

คุณกมลทิพย์ กุลธนะชัยอนันต์

คุณกมลทิพย์ หนองตระไกร

คุณกมลวรรณ บัวทอง

คุณกฤต ปฐมวัฒนศักดิ์

คุณกฤษณา พุทะปฏิมอกษ์

คุณกฤษณา ย่าเที่ยง

คุณกฤษณา-คุณสุริย์-คุณสุดีใจ-คุณรังสรรค์-คุณณ จิตรา พัททะ

คุณกำพล-คุณอัญชลี สุดปฐม

คุณกิงกมล ศรีสกุลไทย และครอบครัว

คุณก้อย แซ่ตัน

คุณกุลธร วงษ์กัลยา

คุณกุลวดี นิยมศิลป์

คุณกุลสิน วชิรภิตกุล

คุณเกศสิริ ธรรมรฐิกุล

คุณเกศินี สุวรรณสโรช

คุณเกษสุดา เกษโกวิท

คุณเกษมศรี อนันบุตร

คุณไก่อ

คุณขวัญใจ พูลอนันต์

คุณคลอง-คุณปู สมสี

ด.ญ.ศัคนางค์-คุณชนกนันท์ สราภิรมย์

คุณคำหล้า-คุณนิคม วัชรุม

คุณงามนิตย์ สมสี

คุณจงดี้ พิไสยตามนต์เขต

คุณจรัสพร-คุณชมบุญ วิสุทธิเทพกุล

คุณจิตวดี สังขารา
 คุณจิรวัฒนา รัตนวิชัย
 คุณจิรวาฬ วุฒิสถกามาศ
 คุณฉลิ อาริรักษ์ และครอบครัว
 คุณเฉลิมศักดิ์ นากสวาสดี
 คุณชัย ลิกขากุล
 คุณชัยณรงค์ แซ่บ่าง
 คุณชาริกาณต์ จันทรอ่อน
 คุณชื่น พูนสวัสดิ์
 คุณชูเกียรติ แซ่เล้า
 คุณฐปณีย์ ภูเกษมสมบัติ
 คุณณัฐ สิริขตานันท์
 คุณณัฐฐานเตตร ชุนกวง
 คุณณิชาภา ไชยศรี
 คุณดวงใจ ศิระวิศาสกิจ
 คุณดาวรัตน์ มิ่งฉาย
 คุณเต็บภูมิ-คุณอุตม วิสุทธิเทพกุล
 คุณถนอมทรัพย์ เจริญคุณวิวัฒน์
 คุณทองดี ทวีอังกาบ และลูกหลาน
 คุณทัศน์ไชย ผลสุทธิชัย
 คุณธนภัทร สายอินตะ
 คุณธานินทร์ สุวงศ์วาร
 ด.ช.ธีรวัฒน์ ลีกุล
 คุณนภสร งามล้วน
 คุณนันทมณัส คุณากรโชติพันธ์
 คุณนิลสุดา เจริญไธสง
 คุณบุษย์ จันศิษย์ยานนท์

คุณจิรัชย์ เผ่าเรืองพร
 คุณจิราภรณ์ เลหาสมพลเลิศ
 คุณจุฑามาศ อันมงคล
 คุณฉวี เกตุสังข์-คุณพกกัง แซ่ผู้
 คุณชนิตา ถาหล้าอินทร์
 คุณชลศักดิ์-คุณสุพรรณ สิริขตานันท์
 คุณชัยวัฒน์ วชิรกิติกุล
 คุณชื่นสุข อัมฤทัย
 คุณชุ่ม ไต้งกระโทก
 คุณแซนมา ละหว่า
 ด.ช.ณรงค์เดช-ด.ญ.ทัศน์ีย์
 ด.ญ.ณัฐณี-ด.ช.รัฐพงศ์ สิริขตานันท์
 คุณณัฐพงษ์ บุญทิพย์
 คุณดวงจันทร์ เบญจโอฬาร
 คุณดวงพร หาญพิทักษ์สุข
 คุณเดือนเพ็ญ จอมทรัพย์
 คุณต่อรัชต์ วิสุทธิเทพกุล และครอบครัว
 นพ.ทรงษิต ตันเสนีย์
 คุณทองมาก ชาญวิจิตร
 คุณทัศน์ีย์ งามจิตสุขศรี
 คุณธัญพร ศรีสวัสดิ์ และครอบครัว
 คุณธิดา นากสวาสดี
 คุณนงษ์ลักษณ์ ธรรมพาลเลิศ
 คุณนภาภรณ์ จันทรศัพท์
 คุณนิธิพร ศรีสุข
 คุณบุญฤทธิ์-คุณดวงกมล สราภิรมย์
 คุณเบญจวรรณ ตั้งพัฒนาประดิษฐ์

คุณปณิดา ตันติประสูต
 คุณประทีป ดวงรัตน์
 คุณประไพพรรณ พิสัยนนทฤทธิ
 คุณประมุข ศิริพิรุณ
 คุณประหยัด คะวงศ์ดอน
 คุณปราณี ธรรมสุข
 คุณปราโมทย์ เยี่ยมมยงชัย
 ด.ช.ปัทมธร จันทรประทีป
 คุณปาริสาห์ มณีช่วง
 คุณเฟียน โพธิสาร
 คุณพงศ์พรหม พรหมภักดิ์
 คุณพรทิพย์ เจริญชัยวาณิชย์
 คุณพัชรี เทพไชย
 คุณพูลทรัพย์ สารพุทธิ
 คุณเพ็ญศรี-คุณชาญชัย แก้วสมนึก
 คุณไพโรจน์ สาขานิช
 คุณภาวิณี นวลสนิท
 คุณมนัส สุภาพงษ์
 คุณแม่จรรยา อินนวล
 คุณยุ้ยไซ แซ่เอียน
 คุณเยาวภา เตชะวนากกร
 คุณรัชกร
 คุณลัดดา ปานท้วม
 คุณวนิดา ธีระกุลชัย
 คุณวรรณนา สมคิด
 คุณวรรณิ์ ชัยพรเมตตา
 คุณวรรณนันท์ เตชฤดี

คุณปทิตตา เกียรติแสงทอง
 คุณประทีป เทพไชย
 คุณประมณฑ์ พันธุ์เล่าห์
 คุณประวิณรัตน์ น้อยเชียวกาญจน์
 คุณปราณี ทองสุข
 คุณปราณี วงศ์พาณิชย์
 คุณปรียาภรณ์ เสถียรลัคนา
 คุณป๋านี บัวงาม
 คุณบุญณิดา ตันติประสูต
 คุณฝ้าย ถาหล้าอินทร์
 คุณพรทิพย์ คำวิไลย์ศักดิ์
 คุณพรพินธ์ ทินบาล
 คุณพิศสิริ พิศลยบุตร
 คุณเพ็ญพร พัวงาม
 คุณเพิ่มยศ บุญปาน
 คุณภัคจิรา จันทรประทีป
 คุณมนตรี หนูนเหลืออง
 คุณมัทธนา เจนจรัสสกุล
 คุณยงชุตตา เศวตสุนทร
 คุณเย็นใจ แซ่ตัน
 คุณเยาวภาวงศ์ พูลสุวรรณ
 คุณรัตนาวลัย ลิ้มสุวรรณ
 คุณลำดวน สอนประต่าย
 คุณวรรณวรางค์ ศรีเจริญพันธ์
 พท.หญิง วรรณภา วีรชนประเสริฐ
 คุณวรรณนา ศิริพิทยกุล
 คุณวรรณวรรณ โลหะบุรณนที

คุณวรางคณา สืบสหการ	คุณวันทนา คุมพสาโน
คุณวัลยา ตันรัตนกุล	คุณวัลลพ-คุณบุญส่ง พุทธพงษ์
คุณวิทยา วังกังวาน	คุณวิฑูรย์ วัลย์รัตน์
คุณวิโรจน์-คุณเกศินี-คุณฤดีนาถ-คุณพุมิชัย-คุณสิทธิชัย ชัยธัมมะปภรณ์	
คุณวิรัชพัชร ภาวิตจารุวิทย์	คุณวิไลลักษณ์ เจนนันต์พร
คุณวีรณา ตันโชติกุล	คุณวุฒิชัย เชื้อวงศ์พรหม
คุณสันติวัน อุตตโรพร	อ.สุภาภรณ์ อุดมลักษณ์ และครอบครัว
คุณสำเนียง สมสี	คุณสิทธิ ศรีวิทยา
ด.ญ.สินี ชัยธนะกุลมงคล	คุณสิริกุล อำนางเกียรติกุล
คุณสิริจิตต์ หฤทัยปรีดิ์	คุณสิรินพร วิทิตสุภาลัย
คุณสิริบงอร ทุมมะโรหิต	คุณสิริวรรณ งามล้วน
คุณสุขุม งามล้วน	คุณสุชีลา ศิริรัตนโชค
คุณสุทิสรา กิจบำรุงศิลป์	คุณสุนี เกียรติมงคลชัย
คุณสุปราณี อำนางทรงสิริ-คุณอิมใจ ชัยธัมมะปภรณ์	
คุณสุพจน์ ลีตระกูล	คุณสุพรล สิกขากุล และครอบครัว
คุณสุพัฒนา เสืองาม	คุณสุภาพรรณ สุวัฒน์พันธุ์กุล
คุณสุภาภรณ์ เมฆกระจำง	คุณสุมะนา ตันติพิบูลย์
คุณสุรพล บุญทิพย์	คุณสุรียา สุนัยสินภัย
คุณสุรพร โชควิเชียร	คุณสุวรรณา
คุณสมชัย โชติญาโณ	คุณสมชาติ-คุณจิราภรณ์ ถาวรรัตนวิช
คุณสมพร วุฒิวัฒน์	คุณสมบุญ ติรพิพัฒน์ชัย และครอบครัว
คุณสมศรี อิงคสกุลโรจน์	คุณสมศรี อิมโชคชัย
คุณสมศักดิ์ วิชิตชัย	คุณสมัย-คุณสิริวรรณ งามล้วน
คุณสรสา บุรีรักษ์	คุณเสาวนิตย์ เล็กศรีสกุล
คุณไส สิงห์สุ	คุณศรมน ชัยธนะกุลมงคล
คุณศิริรินทร์ อะภูวินทร์	คุณศรีสกล สมิทธารักษ์ และครอบครัว
คุณหทัยภัทร มณีรักษ์	คุณหลิม สมิทธารักษ์ และบุตร

คุณอิทธิพัฒน์ มัชฌมศรัทธา
 คุณอนุสรณ์ แสงขำ
 ด.ช.อภิรักษ์ ่องอาจหาญ
 คุณอมลวัฒน์ มั่งมีทรัพย์
 คุณอรัญ บรรคูนีน
 คุณอ่อนศรี
 คุณอัจฉรา จักรวรารามณ์
 คุณอัญชลี วีระยุทธสกุล
 คุณอัมพร หวังในธรรม
 คุณอาภรณ์ ธงศรี
 คุณอำไพ หนูปล้อง
 คุณอุทัย ดินดำ
 คุณอุมาพร ประสานตรี
 คุณเอนก ศิลประเสริฐ
 คุณวิภารัตน์ อรัญศักดิ์
 คุณจ้านง
 คุณพิมพ์ชนก ทองปล้องโต
 คุณวิไลพร จันทระโชติ
 คุณประอรศิริ ปรีณแคน
 คุณรจนา คุ้มเจริญ
 คุณศิริรัตน์ พิมพ์า
 คุณนันทวัฒน์ ไชยมงคล

คุณอนงค์ มโนวร
 คุณอภิชาติ ภูระหงษ์
 คุณอภิพา ผิวนวนล
 คุณอรรถพล พลพิทักษ์
 คุณอรุณี บุญทิพย์
 คุณอังคณา วิริยะจินดา
 คุณอัจฉรา ธรรมเกลิงกิจ
 คุณอัมพร จันทระประทีป
 คุณอัษฎ์ วิสุทธิเทพกุล
 คุณอารยา จันทระประทีป
 คุณอุสา ด้วยประดิษฐ์
 คุณอุมา อ่อนแก้ว
 คุณเอกพล แสงวงศ์
 อ.นิภา ลีสุคนธ์
 คุณกุลจิรา คำหมี
 คุณถวัลย์ จันทระลาภ
 คุณรัชรินทร์ ลัคณานันท์
 คุณจรัสจิตร์ อภิรัตน์
 คุณปาหนัน สีบุญเรือง
 คุณวรารามณ์ พรหมทิพย์
 คุณอมรालักษณ์ อุปจันทร์
 คุณโกเมศ-สิทธิพรกอบชัย เรืองพนิช

รวมยอดทั้งสิ้น

๑,๔๗๓,๑๗๔ บาท

ค่าพิมพ์หนังสือ

๑,๔๗๐,๐๐๐ บาท

This image shows a full page of primary-ruled paper. It features approximately 20 horizontal dotted lines spaced evenly down the page, providing a guide for handwriting practice. The paper is otherwise blank, with no margins, text, or other markings.

วิปัสสนาญ

เล่ม ๒

พระโสภณมหาเถระ (มหาสี่สยาตอ) รจนา

พระพรหมโมลี

(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.)

ตรวจชำระ

พระคันธสารากิจส์ แปลและเรียบเรียง

วิปัสสนา

เล่ม ๒

[พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ)]

๓๗ วัดท่ามะโอ

อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง ๕๒๐๐๐

ISBN: 978-974-7706-88-8

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ๑๐ กันยายน ๒๕๕๐

จำนวนพิมพ์ ๑๕,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด

๒๗ หมู่ ๑ ตำบลไทยาวาส

อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ๗๓๑๗๐

โทรศัพท์ ๐๓๔-๓๓๙๔๑๗

คำอนุโมทนา

ปณณชวี ชีวิตมาหุ เสฏฐัง ฯ

ปราชญ์กล่าวว่า ชีวิตของผู้เป็นอยู่ด้วยวิปัสสนาปัญญา
เป็นชีวิตประเสริฐที่สุด ฯ

(ส. ส. ๑๕.๗๓.๔๘, พุ. ส. ๒๕.๑๘๔.๓๗๐)

บุคคลผู้ใด ผู้ใคร่ต่อการปฏิบัติวิปัสสนา ในแนวสติปัฏฐานทั้ง ๔
ชีวิตของบุคคลนั้นเป็นผู้ประเสริฐ ส่วนการปฏิบัติอานาปานสติปัฏฐาน
ตามในวิสุทธิมรรค มี ๘ นัย คือ

๑. คณนายนัย นับลม
๒. อนุพันธนายนัย ติดตามลม
๓. หุสนนายนัย ไปดูลมที่ถูกต้อง (พองหนอ ยุบหนอ)
๔. ฐปนายนัย ได้แก่ จิตตั้งมั่นองค์ฌานเกิดขึ้น หมายถึงเอา
อัปปนา แล้วเจริญวิปัสสนาต่อ
๕. สลลัคนายนัย คือ การกำหนดอารมณ์ที่เกิดขึ้นได้ชัด คือ
กำหนดขั้น ๕ ได้ชัดทันปัจจุบัน เห็นรูปนาม
เห็นพระไตรลักษณ์ เป็นต้นได้ชัดเจนแจ่มแจ้ง
๖. วิวิฏฐนายนัย ได้แก่ วิธีปฏิบัติให้โพธิปักขยธรรม ๓๗ อย่าง
เข้ารวมกัน ได้แก่ มรรค ๔
๗. ปาริสุทธนายนัย วิธีปฏิบัติต่อจากมรรค ได้แก่ ผล ๔
๘. ปฏิปัสสนนายนัย วิธีปฏิบัติหลังจากผลเกิดแล้ว ได้แก่ ปัจจ-

เวกขณญาณ ๑๙ อย่าง หมายถึง การพิจารณาซึ่งมรรคผล

ทั้ง ๘ นัยนี้ กล่าวเป็นปริยัติ เมื่อปฏิบัติก็รู้ด้วยภาวนามยปัญญา จะขอกว่าเพียงแค่นี้ เมื่อปฏิบัติจะรู้แจ้งด้วยตนเอง ดังที่พระพุทธองค์ ได้ตรัสว่า เราตถาคตเป็นเพียงผู้บอกเท่านั้น ส่วนการเดิน (การปฏิบัติ) เป็นหน้าที่ของท่านทั้งหลาย ดังนี้

ขออนุโมทนาสาธุการกับคุณโยมอุ่นใจ ไชยวรรณะ พร้อมทั้งญาติ พี่น้องที่มีจิตเลื่อมใสมีใจศรัทธาในการสร้างบุญบารมีด้วยการเผยแผ่ธรรม ได้รับเป็นเจ้าภาพพิมพ์หนังสืออันทรงคุณค่าเล่มนี้เพื่อแจกเป็นธรรมทาน เนื่องในงานทำบุญอายุครบรอบ ๘๔ ปีของข้าพเจ้า และขออนุโมทนา ต่อคณะศิษยานุศิษย์ทุกๆ คน ที่ได้ร่วมบริจาคทรัพย์เพื่อสมทบทุนในการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา จักได้เกิดประโยชน์ต่อผู้สนใจศึกษาและปฏิบัติตราบนานเท่านาน ขออำนวยการให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้ จงประสบแต่ความเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าในชีวิตหน้าที่การงานและครอบครัวยิ่งๆ ขึ้นไป และจงเจริญด้วยสติมีปัญญาญาณ สามารถรู้แจ้งแทงตลอดในธรรมที่พระบรมศาสดา สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ดีแล้ว มีมรรค ผล นิพพาน เป็นปรีโยสาน โดยทั่วกัน ทุกท่านทุกคน เทอญ ฯ

(พระเทพสิทธิอาจารย์)

วัดพระธาตุศรีจอมทอง จ.เชียงใหม่